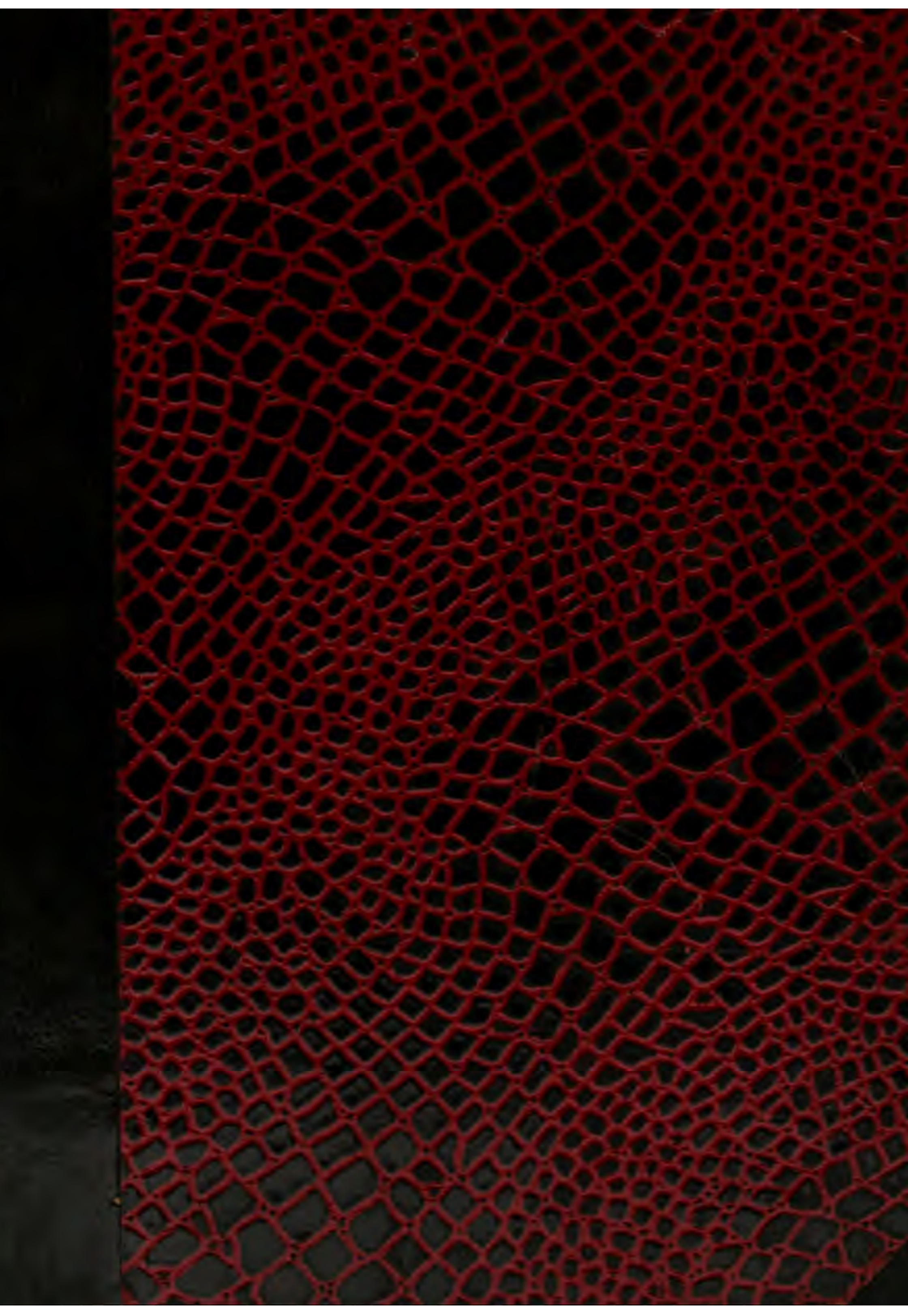

ОТАЏБИНА

КЊИЖЕВНОСТ, НАУКА, ДРУШТВЕНИ ЖИВОТ

ВЛАСНИК И УРЕДНИК

ВЛАДАН ЂОРЂЕВИЋ

ГОДИНА ДЕВЕТА

КЊИГА ДВАДЕСЕТ СЕДМА

СВЕСКА 105. 106. 107. и 108-ма

У БЕОГРАДУ

У ШТАМПАРИЈИ КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ

1891.

ОТАЏБИНА

КЊИЖЕВНОСТ, НАУКА, ДРУШТВЕНИ ЖИВОТ

ВЛАСНИК И УРЕДНИК

ВЛАДАН ЂОРЂЕВИЋ

ГОДИНА ДЕВЕТА

КЊИГА ДВАДЕСЕТ СЕДМА

СВЕСКА 105. 106. 107. и 108-ма

У БЕОГРАДУ

У ШТАМПАРИЈИ КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ

1891.

Шта има у овој књизи и где је што?

I ЛЕПА КЊИЖЕВНОСТ

1. Песме лирске, епске и драмске

2. Приповетке новеле, романи, путничке црте

II НАУКА

Расправе, чланци, беседе, предавања

III ДРУШТВЕНИ ЖИВОТ

1. Политички и финансијски

2. Привредни

3. Књижевни

4. Позоришни

ДА́ША ЂО́НИЋ

ИЗ ЖИВОТА ЈЕДНОГА СПАДАЛА

ОД

МИЛАНА САВИЋА

(Свршетак)

VI.

— Но, млади господине, прија л' пос'о? запитаће неколико дана доцније порезник Дашу улазећи у канцеларију.

— Мора, господине, ако хоћу да ми прија и плата, одговори Даша мирно.

— Опет «плата»! Па шта мислите тим силним новцем? Пропити или прокартати, наравно!

— Е, није то баш ни тако „наравно».

— Па шта онда?

— Оћу да купим кућу.

— Гле! Па коју?

— Недељковићеву.

— Зар ону на пијаци?

— Наравно.

Порезник зачкиљи левим оком и превије главу на лево раме; за тим се накашља и Даша зачу, како му кроз бркове прошушти: «обешењаче!» Но та га реч није пекла ни најмање; спокојно је седео за својим столом и по кад кад погледао, шта порезник ради. Видео га, како свлачи горњи капут, да остане у прслуку са свиленим, прошивеним рукавима; за тим спази, како свлачи

леву чизму и облачи ону од филца. Преко Дашиног лица прелети лак облак; но мирно је наставио своје посматрање и видео, како порезник гунђајући хода горе-доле по свом «кавезу“, док најзад не стаде за свој сто-наслањач и не упусти се у пискарање и рачунање. Стајао је мирно и непомично добро по сата, док у једаред не диже главу као опарен: осетио је дим од дувана и видео, како Даша мирно пуши.

— А шта вам рекох млади господине, осече се на Дашу; то је безобразлук.

— Молим, господине, пуше и у другим канцеларијама, одговори Даша.

— Таки да сте бацили цигарету!

— Ја богме нећу.

— Шта?!

И порезник се отргне од стола, но у мало, што не паде. Преко Дашиног лица прелети гушћи облак, али он остаде миран.

— До сто ђавола, шта је ово? цикну порезник и ухвати се за сто.

И поново хтеде с места, али леву ногу не могаше дићи баш никако. Поче се дерати као бесомучан, док не дотрчаше сви чиновници и не опколише га.

— На поље! На поље! Ту су новци! — викао је порезник а непрестано се мучио да подигне леву ногу, која као да је прирасла за патос.

— Опсена, примети један.

— Извуците ногу из чизме, рече други.

— Оставите и ногу тамо, спасите само трбух, дода трећи.

— До врага сви. Ко је то учинио?

Порезник сав запурен од напора и једа стаде зверати око себе, док не спази, како се Дашине очи светлуцају и стакле.

— Ви сте тај, викне на њега. држећи се непрестано за сто и мучећи се. да бар извуче ногу.

— Оканите се ви мене, рече Даша мирно. Ево вам боље столица, па седите на њу, да видимо, шта је управо.

Даша уђе у „кавез" и подмете порезнику столицу, на коју се овај тромо спусти; за тим приступи чизми и поче је посматрати.

— Залепљена је за патос. рече и погледа свог шефа.

— Та не само чизма за патос, већ ми је и нога т. ј. чарапа залепљена за чизму, па не могу да се макнем.

— Хо мај! вајкао се Даша.

— Ко је то учинио?

— Бог свети зна....

Међу тим се напуни канцеларија чиновницима из свију одељења.

— Шта је? Шта је? зујало је на све стране.

— Та ево неки обешењак ми метнуо смоле или тако-што у чизму, па намазао и патос, те сам залепљен.

— Као оно Прометеј, примети велики бележник.

— Та тај је био прикован, рече један сенатор.

— Али Трепавица и није прави Прометеј, доврши велики бележник.

— Немојте се самном шалити, рече порезник седећи као осуђеник.

— Да зовем доктора? усуди се Даша рећи.

— Само да се могу сагнути, не би ми требао нико!

Уђе и варошки физик, који се случајно ту десио, и чује, шта је. Узме нож и расече чизму, уз разноврсне примедбе осталих; то исто учинио је и с чарапом. За тим одгребе ђон од патоса и порезник диже једва ногу, али на табану беше залепљен део од чарапе и читав ђон, какав је. Смеј на све стране.

— Устаните, да видимо, шта је, рече неко.

Порезник се лагано диже а за њим, тако исто лагано, и столица, залепљена за седало порезниково.

Сад већ није био нико озбиљан, па ни градоначелник, који таман уђе, да види, шта то скупи цео маги-

страт. Неколико минута није се ништа друго чуло, до смеј, грчевит, загушљив, промукао смеј; велики бележник је брисао сузе испод наочара. Само је Даша остао миран и ако му се непрестано нешто трзало по образима.

— Не остаје вам ништа друго, већ да скинете и чакшире, примети варошки капетан.

— Та апостола му и ко га је родио! одлану једва из порезникових уста, која беху до сад као смрзнута.

— Иди, Пајо, господиновој кући и ишти од госпође једне чакшире, рече сенатор пандуру.

— И једну чарапу, додa велики бележник; али кажи шта је, да госпођа не мисли опет...

— И вруће воде, да му се открави ђон са ноге, рече капетан.

Порезник не рече више ништа; као оличено очајање седео је опет на оној «проклетој» столици и гледао преда се. Ни смеј, ни примедбе, ни задиркивање — ништ' га није узнемирило. Није ни видео, да му се канцеларија испразнила, да је Паја донео и чакшире и чарапу, и да је рекао, да се госпођа брине; једва је мало дошао к себи, кад му је Даша метнуо ногу у врућу воду и по мало му скидао ђон. Тек кад и то сврши, и кад се с Дашином помоћу искобељао из залепљених чакшира и обукао друге, и кад је и кожну чизму имао на нози — онда дође к себи са свим.

— Хвала вам, рече а глас му дрхташе; али ако сте ви, онда сте тек обешењак. Јесте ли?

— Ја?! одговори Даша и метне руку на срце.

— Добро; прочуће се. Ал' ја сад идем кући. Пајо, рече пандуру; понеси ми чакшире.

— Мораћете и столицу, примети Даша.

Порезник га поново погледи, одмане главом и оде. За њим пак пандур Паја са столицом и са чакширама, са исеченом чарапом и са саром негдашње лепе чизме од филца.

У канцеларији настаде тишина, јер после одласка порезниковог одоше и остали чиновници куд који. Само Даша остаде у њој, да се тек сад почне из свег срца смејати.

— Хо мај, рече тихо; мало ћириша из очине „канцеларије“ па читава комендија. Сад ћу бар бити миран.

Но Даша се преварио, љуто преварио, кад је мислио, да ће сад бити миран. Да како, да се одмах повела истрага, и још истог дана се констатовало, да је порезник ћиришом био залепљен; ђон од чизме беше издајник. Сви, као из једне памети, посумњаше одмах на Дашу, и баш на Дашу, баш ни на ког другог.

Градоначеоник га дозове к себи.

Кад је пандур саопштио Даши, да га господин зове, беше овај од прилике на чисто, шта ће чути; само се чудио, од куд тако брзо. Мирно и спокојно уђе у канцеларију највише варошке власти; ту затече и великог бележника.

— Господи Ђонић, рече му градоначеоник; на вас је пала велика сумња.

— На мене? зачуди се Даша.

— Да, на вас.

— Ја не знам; Бог види моје чисто срце.

— Добро, добро. Не ћу много да околишим, хоћу ствар одмах да изнесем. Сумња је, и то скоро оправдана, да сте ви учинили ону неслану шалу с господином порезником.

Даша се замисли мало па онда рече са свим мирно:

— Да, ја сам, господине.

— А за што?

— Да му се осветим, јер нисам мог о већ издржати његове секирације.

— Па што ме нисте замолили, да вас преместим у другу канцеларију?

— Мислио сам и на то; ал' ми се после учинила освета слађа.

— Па ма изгубили и ваше место.

— Ма и то.

— Сами сте дакле изрекли пресуду. Но, и то вам морам рећи, да ми је жао, што вас морам отпустити, И сам господин порезник вас је хвалио и ако је додао, да вам баш не годи ваздух у соби

— Да сам знао, да ме је хвалио....

— Сад је све доцкан. У осталом, господин капетан ми рече, да би вас примио за варошког, полициског каплара, кад сте такав домишљан. Дакле — моја прва понуда ...

— Захваљујем, господине; тај солдачки запт годи ми још мање. Имао сам и тамо неприлике.

— А какве?

Даша исприча у кратко, како су му она тројица однели петицу и како им се осветио. Сву историју с „ђаволом" исприча им потанко, само изостави договор свој с капетаном.

Градоначеоник и бележник насмејаше се сити, и тек у неко доба пређе градоначеоник на «овај случај".

— Кад нећете у полицију, не остаје вам ништа друго, већ дати оставку, коју ја примам.

— Захваљујем, господине, на тако благом поступку, рече Даша чисто тронут.

— То имате захвалити господину великом бележнику, који вам је нешто наклоњен.

Даша се поклони бележнику а овај климну главом, смешкајући се непрестано.

— Ви сте пет дана под платом, настави градоначеоник; имате да примите дакле пет форината. Напиште квиту и идите варошком благајнику.

Преко Дашиног лица прелети онај његов „спадалачки" осмех.

— Ако се неће за зло примити, рече; хтео би' нешто рећи....

— Ако није опет....

— Та', и јесте и није.

— Говорите само, примети велики бележник.

— Ту петицу би' уступио господину порезнику, да купи нову чизму од филца.

Градоначеонику се чело намршти и ако му се уста развукоше; велики бележник пак смејао се на сва уста.

— Одмах сам мислио, рече кроз смеј.

— То је ваша приватна ствар, примети градоначеоник.

— А како би' то удесио? запитаће Даша.

— Још да вам и то кажем! рече градоначеоник.

— Казаћу вам ја, прихвати бележник; напишите на квити, да се ваша плата изда порезнику на ову и ову цел, пошто сте га оштетили.

— А како ћу то написати?

— Дођите у моју канцеларију, рече бележник жовијално; и тако остајете забележени у усменој кроници нашег магистрата.

— А сад, господо, канда могу ићи. Извините, што сам вас узнемирио.

— С Богом, рече градоначеоник; али пазите мало на себе. Од вас би могло што бити. само да нисте — пардон! — тако велико спадало....

Даша се насмеши, поклони и пође за великим бележником. Кад је тамо све удесио рече му још бележник:

— Господине, ако будете у каквој невољи, обратите се на мене; што могу, учинићу.

Узбуђен прихвати Даша бележникову руку, опрости се по ново и оде; на вратима чује, како бележник прошапта за себе: „Ein genialer Kerl“ Даша се насмеши.

Кад беше на улици, застаде малко и поче премишљати: шта ће и како ће? У то га лупи неко по рамену. Даша се окрене и види са свим непознато лице.

— Опростите, рече странац; сад сам баш чуо за вашу лакрдију с Трепавицом па ми се допала, да већ не мож' бити друкче. Вас су, да како, отпустили?

— Да како, одговори Даша.

— Али, опростите опет, да ли нема још другог узрока? знате, то је пореско звање, ту се ради око касе

— Разумем вас. То није, што мислите. А шта ме се тичу туђи новци! Али — опростите сад ви — с ким имам част?

— Ја сам гостионичар Станић из Сентомаша, одговори странац, доброћудно посматрајући Дашу. Дош'о сам синоћ; имам нешто посла у варошкој кући. ту сам и чуо за вашу ствар, па не знам, за што сте ми се одмах допали. Знам и то, да сте ислужили солдачију као фирер...

— Па што оћете са мном?

— То се даје боље рећи при чаши пива. Ајдмо код Тоше на пиво!

— Захваљујем, али ја не пијем ништа.

Сентомашанин га погледа зачуђено.

— Шта? рече једва. Не пијете?!

— Ни пива, ни вина, насмеши се Даша; па, наравно, ни ракије....

— Онда се ваљда картате?

— Никад,

— Е, то је чудо девето! Ал' баш к'о да сам у боб врач'о! Таквог да они отпусте! Тим боље мени — шалај!

Даша погледи зачуђено свог новог познаника; изгледао му је, као да му нису све козе код куће.

— Слушајте, млади пријатељу, настави Станић; знам и да сте мајстор-Ћирин син, он је сентомашки зет.

— То знам и ја. Говорила ми је мати толико пута.

— Тим боље. Дакле у кратко: мени треба један оберкелнер; радња ми је велика, имам главни бирц у аренди, тамо долазе и господа, па вас питам, оћете л' ступити у моју радњу; добро ћу платити.

Даша се мало замисли — а шта му друго и остаје! и после кратке почивке, положи своју руку у Станићеву пружену.

— Оћу, а видећете, да ћу вам пазити на ваш иметак.

— То сам уверен, ах! што нећете бар чашу пива!

— Хвала, хвала; не марим.

— Дакле свршена ствар. Па кад можете ступити?

— Ако оћете — одма'.

— Бранисимо! После подне идем кући; око три сата доћи ћу с колима по вас. Спремите што имате, па у име Божије да се започне.

Обојица се рукују. Станић оде опет у варошку кућу, а Даша у Салајку.

Шта ће му рећи отац?! Није рекао ништа; био је на против задовољан, што му син иде у «радњу», те не ће отићи у «голу господу». А мати му је већ уживала, што иде у њен Сентомаш Обоје га опреме; отац му купи зимски капут, мати му спреми белог рубља и кад је око три сата дошао Станић с колима, беше Даша са свим удешен.

Опрости се с родитељима — отац му још тутне двадесет форината у џеп, седе на кола — с Богом! с Богом! Срећан пут! У здрављу се видели!

Кола одзврје с Дашом, да га воде опет у нов живот, и ако за сад у келнере — то још није био!

Но пре одласка замоли још оца, да оде великом бележнику, да му се поново захвали у његово име и да му каже, шта се с њиме десило. Мајстор-Ћира обрече Даши, те овај с лаким срцем пође на пут.

VII

Даши се отворио нов живот; дошао је у прилике, у којима није био никад. Досадашњи живот му је изгледао, као она силна правила из латинске граматике, од којих је он покушавао да ствара изузетке. Што му ти «изузетци» нису пошли за руком, показује само, да «правила» није добро утубио Сад је са свим друкче, управо тумбе; сад су све сами изузеци правила а правила тек изузеци. То је Дашиној нарави са свим друкче годило, осећао се као риба у води, као у правом елементу свом.

Оно до душе и сад је било реда, знало се ко је гост, ко господар и ко слуга, знало се «ко пије и ко плаћа»; али није било стеге, није било ни мајстор-Ћире, ни гимназијског директора, ни фелбабе Виће, па ни порезника Трепавице, сад му је Станић све и сва. А какав је био Станић господар? Кад је увео Дашу у радњу и кад је видео, да се овај за неколико дана тако нашао, као да је одрастао у механи, није се даље много обзирао на њу. Обично је седео с гостима, с њима се веселио или картао, а сву бригу оставио на Даши. Ни Станићева жена, госпођа Вирса, која је већином била болешљива, није се много обзирала на радњу; она је делила поверење свог мужа. Тако је Даша био у неку руку прави господар и само што је имао сваког јутра да реферише Станићу о прошлом дану и да му преда рачуне. Но и то се доцније друкче удесило. Станић, који се често пробудио с буновном главом, није био да како ни при ћефу, да се бочи са тим сувопарним цифрама; најпре је одгодио рачунање на други дан, па на трећи, доцније рече, да му полаже рачуне сваке суботе, док се нису на послетку удесили тако, да му Даша реферише кад је Станић таман расположен. Знао је он шта ради. Видео је добро да му се приходи куд камо множе сад више, него док је сам надгледао све и брао новце. Шта је он знао, шта који гост потроши, а још мање шта се ради у кујни и у подруму! Могао му је рећи сваки, шта је хтео — он није знао, је ли тако или није, па је морао бити задовољан с оним, што му се каже. Сад је било са свим друкче. Даша је знао у прсте, шта који гост има; заплетеније случајеве бележио је у своју књижицу. На пијацу је ишао сâм, а кључеве од подрума и «шпајза» носио је свагда уза се. Био је тако хитар, да су се слуге и слушкиње чудили и крстили, и нико за живу главу није више ни покушао да што «метне на страну»; Дашин нос је био у сваком буџаку а досетљивост његова била је куд и камо већа и окретнија, него свих

осталих у гостионици. Уз то трезвен у свако доба — није ни сад пио ништа, и ако му је сваковрсно и то добро пиће било на расположењу. Његов хитар ум и свагда му добра воља учини, да су га и свакидашњи гости не само радо гледали већ се радо и с њиме забављали. «Нек ми Даша донесе чашу пива; он лепшу пену бије!» биле су обичне речи. А редовних гостију било је доста, а ти су богме трошили те како! Сентомашани, богати па пусти! Шампањац није била ретка појава на њиховом столу; њиме су најрадије терали и «кера» и мамурлук, особито мамурлук.

Лети, кад је на пољу радња, била је гостионица врло често празна, јер како су Сентомашани весељаци, тако су и вредни, па ко би им онда и замерио, да се зими проводе, кад лети раде као црви. Ал' им се и види напредак; иметак им расте а њиме и ћеф, да га се мало курталишу. Па ако је који гост и мало «ослабио», увек се нашао ко год у гостионици, да га «отпрати» кући. Тако је то све Даша удесио а то се гостима тек свидело; могли су безбрижније банчити.

Целу зиму и већ дубоко у пролеће провео је Даша у гостионици као «оберкелнер» и био је врло задовољан, осећао је да је једва «на свом месту», да је нашао прави позив свој. У то доба дође и нека позоришна дружина у Сентомаш, и давала је представе у великој дворани Станићеве гостионице. Као неке нове апостоле дочекали су је Сентомашани, узели чланове бесплатно у своје станове и частили их тамо на сву меру. Од тога су сваки пут патиле не толико представе, колико пробе, јер мамурним глумцима није било у вољи, да се тачно нађу а кад се скупе, сваки се радије налазио доле у механи, да се «милдерује», него горе у дворани, да каже оно, што му говори «онај из рупе» тамо. Уметност да како да није напредовала тако; али Сентомашанима је било добро, како су већ играли. Сами су обично журили представу: «Свршите то, па да идемо да пијемо!»

чуло се чешће из редова «партера», ма се тровала Јулија, ма давио Отело Дездемону, или убијао Максим Црнојевић свог побратима Милоша. Наравно, да су «трагичан моменат», «перипетија» или «катастрофа» изгубили сав ефект свој; али то није сметало ни најмање, да се сутра дивани у свакој кући, како је «комад» диван, а глумци да су баш прави «уметници», и ако су им гласови били обично промукли.

Па како се журила представа у дворани, тако се одуговлачила «представа» у механи. Глумци су били нов елеменат, који је дао живљег живота, бујније промене а дао Бог, те је сваки од њих био на пићу и на језику већи јунак него на позорници. Па тек глумице! Као у свакој вароши и варошици, тако је и у Сентомашу било «каваљера», било је «златне» омладине, која је поред бога Бахуса гајила и нежнију струку богиње Афродите. Па богме било је и ожењених, који су радо — та, као свуд!

И на Дашу су нови гости утицали. Он позоришну представу није до сад ни видео; док је био ђак, није смео ни за живу главу ићи у позориште, дао би му мајстор-Ћира! Доцније пак није било прилике. Од каквог је дакле утиска морала бити на њега та појава! Из почетка је био некако равнодушан — представе му беху смешне, тако исто и глумачко особље. Али што је чешће одлазио у дворану, и ако тек само на кратко време, настаде у њему читав преображај. Бивао је тиши, замишљенији а боље глумце и глумице гледао је с неким поштовањем. У својој радњи био је до душе као и до сад, тачан, окретан и чистих руку; али му памет није ишла све за њом. Било је ту и нечег другог, нечег са свим другог, са свим новог, што се Даши још никад до сад па ни у сну, није ни причинило. Не беху то представе по себи, већ представљачи, управо представљачице, или на просто, глумице, једна глумица, и то одлична, у коју се Даша смртно заљубио.

Даша — и заљубио! И то тако силно, тако елементарно, да је почео по мало да пренебрегава и своју дужност.

Приметио је Станић, да је Даша «некако друкчи», па се одмах и домислио невољи. Имао је искуства у том а што је главно, био му потајни конкурент. И Станић је човек, није ни он слеп према «глумачкој уметности», т. ј. према дражима глумичиним. До душе, ту се нашао још са многим, нежењеним и жењеним, «натицатељима»; али бар с Дашом може лако!

И Даша је видео да није сâм у тој конкуренцији, видео је да му је и «госа» «мало друкчи», те науми да једним потезом доведе све у ред. Али како? С госом не може као с капларима и с Трепавицом. Та од њега је искусио само добра, њему је захвалан — никад није чуо рђаве речи од њега, напротив, држао га је као сина, поверио му све. Даша је истина оправдао поверење госино и не би га за живу главу увредио! али «љубав није шала»!

Једног дана, баш кад су опет свршили рачуне, застадоше на тренутак и погледе се. Обојица се насмеше.

— С вама је као нека промена, запитаће Станић.

— Право да вам кажем, и јесте, одговори Даша.

— А та је?

— Не ради ми се више код вас.

— Дашо!

— Немојте мислити што рђаво. Ја вас поштујем и волем само као два човека на овом свету, и никад и не мислим потужити се на вас. Та толико вам имам благодарити!

— И ја вама, Дашо.

— Али, настави Даша тамнијим гласом, ја би' 'тео да се латим другог посла....

— Та немојте!

— Морам. Ја не знам шта је са мном: али од кад дођоше ови глумци а мени изгледа све друкче. Нешто ме привлачи да одем међ' њи', да и ја постанем глумац....

— Ти си луд...

— Можда и јесам, али шта ћу му.

— Није то за тебе, за вас, оћу да кажем; остани ту;. не ћеш се кајати.

— Не могу...

— Хм — и Станић поче главом да врти; да се, море, ниси заљубио?

Даша поцрвени преко ушију.

— Ја? Боже сачувај!

— Биће то, биће. Моје очи добро виде.

— Није то, није. Ја волем глумачку уметност....

— Иди до врага с твојом «уметношћу»! Ти си заљубљен.

— Нисам.

— Е, па добро, ниси. Али — немој лудовати, остани код мене. И опет ти кажем, не ћеш се кајати Неће те ни примити. Ваљда ниси већ пит'о?

— То нисам; питаћу.

— И ти баш 'оћеш да идеш?

— 'Оћу.

Станић устане, опсује неколико светаца и пође горе-доле по соби.

— А твој отац? рече у једаред.

Даша слеже раменима и не одговори ништа. Станић га погледи, зграби шешир и оде нагло из собе. Четврт сата доцније врати се опет и позове Дашу себи.

— Неће те примити, питао сам господина управитеља, рече му.

— Управитеља? запита Даша зачуђено.

— Да, њега.

Сад Даша истрчи гологлав из собе и управо у дворану, где се држала проба. Ту приступи управитељу и

запита га, да л' би га примио у глумце. Управитељ беше у неприлици.

— Не могу, рече једва.

— А за што?

— Обрекао сам господар-Станићу.

— Та ја ваљда заповедам над собом! Сад ћу га тек оставити, ма ме и не примили.

— Слушајте ме, господин-Дашо, рече управитељ лагано; овде вас не могу примити. За недељу дана идемо у Бечеј. Јавите ми се тамо, па је ствар готова. Ал' немојте да ме издате!

— Ни бриге вас

Даша се сиђе у механу и рече мирно Станићу:

— Заиста, неће.

— Онда остајеш код мече?

— То не знам.

Од тог часа промене Даша начин. У гостионици остаде стари, али никако није ишао у дворану на представе; хтеде да забашури и траг. Тешко му беше да не види госпођицу Стазу на позорници, врло тешко; али се утешио, кад је видео на улици а особито у механи. Само — ах! да није имала толико њих око себе! Читава поворка вукла се за њом а за столом је гурао један другог. Па и то га не би тако пекло, да се госпођица Стаза друкче понашала према њима. Али она се смешкала на сваког, од сваког је примала да јој плати вечеру и ручак, сваком је допустила да је допрати до куће и дозволила је сваком да јој стисне руку.

Даша је био гњеван а и није. Тешио се што су сви једнаки, те нема «одабраног», а опет се једио, што се смешка на сваког. Но нико није могао из његовог лица прочитати шта га мучи и распиње. Јело и пиће је доносио сваком као и до сад, и ако је госпођица Стаза добијала најлепше залогаје и најгушћу пену на пиву. А сав јед и гњев разиђе се на мах, кад госпођица Стаза и њега погледи и благо климне главом. Даша је таквом

приликом свагда мислио једно те једно: док и ја будем глумац, твој колега, онда ће бити друкче; онда смо једнаки....

Позоришна дружина је оставила Сентомаш а за собом силна рањена срца, многе мамурне главе, неприлике и сваће у породицама и — ваљда? — нешто развијенијег естетичког укуса.

Недељу дана по одласку дружине нестаде и Даше. Само остави писмо Станићу, у ком му се захвали на свему, али срце га вуче на другу страну; рачуни су сви у реду, ту му је савест мирна.

Станићу беше заиста жао, што га је Даша оставио.

— Хајд! рече у себи, кад му се додија вратиће се. Примиһу га опет, а и како не би. Та никад ми кућа није била у таком реду, као сад. Што је он луд — млад је; ал' у мало што нисам и ја.... — хо мај!

Станић одмане главом и тури Дашино писмо у цеп,

А Даша? О њему други пут. Он ступа сад у другу мéну свог живота, у заљубљену....

ЈЕДАН ПОГЛЕД НА ЕКОНОМИЈУ КАО НАУКУ

(НАСТАВАК)

Полазећи са гледишта да се количином рада утрошеног на неку ствар регулише његова вредност у размени, Рикардо вели: Што се више утроши рада на неку ствар, њезина вредност биће већа и обратно. Тако ако треба употребити на неки предмет два дана или два сата рада, природно је да ће требати два пута више рада да се исти резултат добије за један дан или један сат. Мања премиса у његовом силогизму јесте претпоставка да је „природно“ да се у примитивном ступњу друштва ствари размењују према утрошеноме раду. Већа премиса да оно што је природно у првобитним заједницама мора бити природно и у најнапреднијим друштвима. Прва је, вели Лесли,[1]) проста петиција принципа, те ни у

[1]) Lesly op. cit. Hermathena.

колико не одговара фактичном стању, јер у примитивном стању социјалном вредност се не мери радом ни жртвама; ту највише игра улогу срећа. Друга је премиса софизам. Два друштвена стања о којима је овде реч, у основи се разликују. Кад се тврди да вредност размене предмета у примитивним ступњима зависи од количине рада, губи се из вида битна разлика између стационарног и прогресивног стања друштвеног, између старог економног света са простим механизмом размене, где се она једино врши по обичајима, као што је случај данас у Индији, и економног стања модерног друштва са тако комплексним односима, огромном циркулацијом покретног капитала и честим флуктуацијама којима је изложен привредни живот. Тврђење по коме би као економна историја отпочела стањем у коме радник имађаше право на целокупан резултат производње, не слаже се са оним што фактички бива. Данас видимо да радник нигде не прима вредност продуката у које улаже своју снагу, већ само вредност услуга које употребљава предузимач у произвођењу новога богаства, осим случаја кад је радник у исто време и предузимач[1]. Идеал је коме се тежи да радник добије већи удео у данашњој капиталистичкој производњи, али то није исто са оним што се фактички догађа пред нашим очима.

Од свију теорија ни једна није била тако фатална по развитак старе школе, ни једна јој није створила толико противника, као теорија вредности и најамнице које је Рикардо тако логично извео силним умом дедуктивног резоновања, да га је Ласал с правом назвао најсјајнијим творцем грађанске економије. Он је, вели, њу попео на врхунац њеног развића, на коме јој ништа друго не остаје него или да удари натраг или да се баци у провалу социјализма.[2]) У историји најамнице Рикардо је изнео бедно стање радника које мора наступити у ближој или удаљенијој будућности По његовим речима раднички свет корача провали коју модерна цивилизација прикрива цвећем, но на дну које радник налази смрт. Сваким, вели, даном најамница опада при јачем namножавању становништва, а цена средствима за живот расте. Пред тим последњим речима његове науке, као што примећује Рикардов преводилац, човек мора уздрхтати, помишљајући на његова мрачна прорицања будућности радника.

Отуда није ни чудо што су доктрине класичке економије изазвале и створиле песимистичке погледе не само на будући положај сиротних класа, него и на ток данашње цивилизације. Теорија рад-

[1]) Ueber die Ursachen der heutigen sozialen Noth, Brentano. 10

[2]) Meyer, op. cit. 122.

ничке награде постала је под Ласаловим пером „гвоздени закон најамнице“, а теорија вредности, најјачи аргуменат социјалне демократије у њезиним негацијама и нападима на постојеће стање и неједнаку поделу добара. По законима тако постављеним на апстрактној догми егоизма, у извођењу којих Маркс и његови последници отишли су много даље. раднички свет био би опасан гвозденим кругом, у коме се мора вечито кретати, немајући могућности да из њега изађе.

Позната је митолошка басна у којој се прича како је бог Плутон осудио неког несретника да вечито котрља стену уз брдо, немајући никада мира, јер чим би је искотрљао на врх брега, она би се одмах отиснула. Тај узалудан рад без мира и престанка зове се Сизифов Узалудни и стерилни напори који се увек понављају а циљ се никада не постиже, називају се сизифизам. Тако неки писци карактеришу данашњу цивилизацију у погледу побољшања стања сиротних класа, називајући сизифизмом све оно што се у њихову корист предузима, под данашњим условима социјалне организације. Сваки покушај и напор од стране радника на развитак продуктивних снага, у цељи да се побољша њихов мучан положај, безуспешни су, јер сви труди њихова рада иду у корист капиталиста и предузимача. Умножавање социјалног богаства тако исто им је индиферентно као што им је по Рикарду и Малтусу безуспешно и индиферитно свако предузеће којим би се циљало на осигурање боље будућности. Капитал и рад, према томе, могли би се упоредити са тасовима теразија од којих један мора падати кад се други диже. Није ни мислити на хармонију интереса У друштву влада најјачи антагонизам. Наивни су песници који упоређују живот човеков у у заједници. са банкетом на коме сваки човек има своје место. Свет овај, на против, представља зелен сто на коме једни добијају управо што други губе. То се све врши по природним законима које човек само треба да упозна, предвиди њихова дејства, но које није у стању да мења[1].

Апстрактне дотрине по својим претераним тежњама, резоновању à priori, биле су у стању да заведу с пута у почетку највеће умове. На страну учења економних писаца који представљају крајњу левицу социјално-демократске школе, и који, прожмани социјалним песимизмом, констатују данашње друштвене беде, проналазе им узроке и гледе да их начином који им се чини најбољи отклоне, занимљиво је навести о томе мишљење једног најбољег економног писца. „Сумњиво је, вели Џон Стјуарт Мил, да су сви технички проналасци до данас умањили свакодневне беде ма и једног људ-

[1]) Revue d' économie politique, janvier. 1888

ског створа. Они су дали прилике већем броју да проводи исти заточенички и живот тешких радова, а с друге стране створили су положај већем броју фабриканата и предузимача да теку велике имаовине. Они су увеличали угодности живота средњих класа, али још нису почели да остварују у судби човештва велике преображаје који су им по природи намењени".[1])

Али ни један писац на пољу социјалне философије није тако јасно изнео главну замисао егоизма интереса старе школе као данашњи први философ инглиски. Дотичући се питања о улози и границама државе, једног од најзамашнијих проблема, који он за чудо просто решава са свога гледишта, свом јачином ума обогаћеног свима гранама знања, силном логиком којој ништа не стаје на пут нити застрашава, Херберт Спенсер вели: „Човештво се мора потчинити неумитним нуждама свог новог положаја; оно им се мора прилагодити и подносити свима силама тегобе које оне собом повлаче. Процесу развића мора се подлећи и све патње најмучније трпити. Никаква сила на свету, никакви закони најспособнијег законодавца, никакав план којим би се смерало на поправку људских ствари, никакав комунистички лек, на последку никакве реформе које су људи икада измислили и које ће икада измислити, — не могу умањити те патње ни за једну јоту. Може се само појачати њихова интензивност, и она се појачава. Филантроп који би покушао да спречи њихово јачање, наћи ће обилато поље вежбању. Сваком променом, која би се извршила, истиче се нормалан број патњи, које се не могу ублажити а да се не измене сами закони живота."[2])

То су сопствене речи Спенсерове. Теорију природног одбирања по њима треба пренети најпотпуније на друштво, у коме се одржавају само они који су способни за живот, који се дају прилагодити социјалној средини. Сваки покушај да се, ако не са свим отклоне, а оно бар ублаже социјалне беде бесмислен је и узалудан. Све државне мере у том погледу само укочавају точак напретка и задоцњавају зору бољих дана по човештво. Сви напори способних лица, тековина њиховог рада, резултат њихове борбе у друштву, у опште све што се предузима у цељи усавршавања њихових природних особина и стварање згоднијег положаја — све то расипа се, ако се троши на милостињу и издржање слабих и немоћних за живот који овековечавају у нашим, вели, крвним зрнцима нездраве клице које ваља што пре требити. Неумитни природни закони на-

[1]) Principes d' économie politique. II, 307

[2]) The sins of legislators, Contemporary Review, 1884, стр. 708.

лажу да неспособни у друштву уступе место способним. Вештачки закони које кроје појединци или гласају скупштине иду на супрот природним законима који су осудили неспособне на вечите патње свога положаја. Позитивним мерама које држава предузима не би ли им побољшала стање иде се само на руку умножавању немоћних а спречава растење броја способних. Помажући прве, она причињава беде и тегобе другима. У место да се остави слободно поље природним законима у друштвеном развићу, дајући већи полет усавршавању саме расе елиминисањем неспособних, држава својим утицањем одузима новац и имаовину на издржање слабих, и тако иде противу природног тока ствари, а последице су тога опште опадање расе.

По томе гледишту Херберта Спенсера држава би требала да се уздржи од сваког мешања у ствари појединаца. Њезина би улога била само да штити друштво од спољашњих нападаја и да унутра дели правду. Све остало, као што ћемо даље видети, ваљало би оставити влади природних закона.

Не поричући бедно стање данашњег фабричног радника на западу, не губећи из вида велике тешкоће у решењу социјалног питања које се по учењу старе школе одриче да постоји: ипак се може рећи да је данас положај сиротних класа куд и камо бољи но што беше пре неколико деценија. О томе нам пружају најбољи доказ посматрања статистичких дата о варијацијама најамнице и цена среством за живот.

Упоређујући напредак у растењу продуктивне снаге рада са менама у стопи најамнице, један инглиски статистичар после дугог и брижљивог посматрања долази до ових резултата: Од 1850 до 1880 године стопа најамнице у земљораду попела се у неким крајевима Велике Британије на 55.5%, Немачке 50%, Уједињених америчких држава 56%. Најамница у фабричној индустрији скочила је у много већој мери. У једној од последњих година целокупна сума издата на радничку награду на британским островима износаше 555.147.953 фуната стерлинга. Расподељена међу 12,667.794 радника од којих 7,124.176 мушких, 4,119.210 женских и 672.000 деце, средња сразмера је 18 шилинага на главу. Узимајући да жене добијају само половину мушке најамнице, средња сразмерица износи 25 до 26 шилинага или 31 динар недељно, што ће рећи 5 до 6 динара дневно. Водећи рачун о разним менама и застоју у индустрији, Џинс, тако се зове тај статистичар, констатује да се стопа најамнице у фабричној индустрији од 1767 до 1884 попела на 163 па и на 173%[1]. Прогресивно пењање најамнице види се најбоље

[1]) On the comparative efficiency and Earnings of labour, by Jeans, Journal of Statistical society, for december, 1884.

из упоређења горњих бројева последње године у Инглиској где радник добија недељно близу 30 шилинага са најамницом у осамнаестоме веку која по подацима А. Јунга не беше већа од 6 до 8 шилинага недељно.

У опште се констатује статистичким подацима да се стопа најамнице од половине овог века до данас просечно у свима земљама попела до на 50%, док се готово половина издатака на издржавање једне радничке породице релативно смањила на 40%. Радник се данас боље храни и одева него пре пола века, употребљава предмете угодности који му пре беху непознати, или се бар сматраху као луксуз.

Сем тога важно је забележити још једну појаву. Број лица која уживају милостињу знатно је опао у другој половини овога века. Пример тога даје нам Инглиска, у којој пауперизам највише коси. Од 1849 до 1878 популација се умножила за 30% а сиротиња умањила за 20%. Почетком тога размака у времену број сиротних који живе од туђе помоћи према целокупном броју становништва беше 5, на крају 4% Не може се рећи да је претерано, ако се узме да једно лице на 25 тражи милостињу, кад се упореди стање јевропских земаља са стањем на истоку, у Кини и Индији, земљама, где још није продрео индустријски систем а где глад и остале беде косе становништво у много већим пропорцијама. Ако би, вели се, судба човештва била таква да је на 25 лица једно само несрећно, човештво се не би имало на шта жалити.[1])

Скоро ће се навршити читав век од времена, када је Малтус изишао са познатом својом теоријом, по којој се становништво удваја сваких двадесет и пет година, тврдећи да оно показује органски нагон да се множи у геометриској, а средства за живот у аритметичној сразмерици. Статистичким бројевима доказује се да ни на једном крају земље није наступио закон пренасељености. Становништво се намножава, то нико не оспорава, али упоредо са њим расту и извори богаства. Социјални каламитети много мање бесне данас него у времену кад он писаше своје дело о популацији. Малтус је просто изразио тежњу која се фатално може и остварити после толико векова, па чак и хиљада година, и наступити општа пренамноженост. Али данас се може бити спокојан с те стране. Бринути се сада о томе, шта ће бити после тако дугог и неизвесног времена, значи колико и бринути се о стању данашње цивилизације у времену кад нестане гвожђа и последње труни каменог угља, или као што вели Болије, какво ће стање наступити по човека кад се по тврђењу научника, земља охлади и данашњи живот

[1]) Essais sur la répartition des richess es 1881, 428.

на њој буде немогућан. Ако би се у томе ишло тако далеко могло би се рећи да ће, као што проричe Мил, и данашња цивилизација пасти у стање савршеног застоја, јер на послетку и сам закон развијања мора имати својих граница. То све може интересовати наше најудаљеније потомке.[1])

II.

Да видимо колику улогу игра начело економног егоизма у делима оца наше науке.

Адам Смит први је изнео важност људског рада у народној привреди. Ма да је он, као и његови последници, једнострано схватио поделу рада у друштву, ипак је истакао једну замисао о којој су дотле понеки писци тек нагађали, а на име, да је главни творац богаства сам човек са својом радном снагом, да овлада и користи се природним силама. Тај један само принцип довољан је био да се он с правом назове оцем народне економије.

Многи писци одричу заслуге Смитове по образовање економне науке, називајући га „еклектичаром“ и тврдећи да он није какав необичан ни оригиналан мисленик, већ прилежан радник који је свој труд посветио на прикупљање и систематисање оног, што су његови претходници писали, као Локе, Јум и други у Инглиској и физиократи у Француској. У опште вели се, да је црпео грађу за своја дела са извора философских идеја осамнаестог века, које поникоше на земљишту инглиском, а развише се најпотпуније у Француској. Основа том философском правцу беше етички материјализам, по коме човек једино ради и тече, да се одржи и прибави себи што боље угодности живота. Тим самим што је Смит, вели се, пригрлио то философско гледиште, усвојио је догму егоизма као јединог регулатора интереса. Све слабе стране које су отуда потекле у радовима доцнијих писаца, имају се приписати једино утицају Смитових идеја, те за то се класична школа у економији назива општим именом „смитијанизам“.[2])

Гледиште наведених писаца једнострано је. Истина Смит у своме делу „Испитивање о природи и узроцима народног богаства“ даје егоизму претежну улогу, али не тако апсолутну и искључиву као његови ђаци. Смитов економни егоизам није, по речима Лесли-

[1]) Beaulieu, op. cit. introduction, 19, 20.

[2]) Politiche Oekonomie von geschichtlichen Standpunkte, Knies, 1883. 242, 271.

Buckle, History of civilisation in England, II. 449.

H. Roesler, uber die Grundlehren der von Adam Smith begründeten Volkswirtschaftstheorie. 1871, 1—48

јевим,[1]) натопљен реализмом средњевековне сколастике по којој се придаваше стварност празним фразама и апстракцијама. Кад се пажљиво проучи цео систем његове социјалне, или како се онда зваше моралне философије, види се да је он узимао поред егоизма и симпатију као важну чињеницу. Та два елемента нераздвојни су, и водити рачуна само о једном, значи схватити једнострано појаве заједничког живота. Егоизам гони човека на рад, симпатија даје јединство и кохезију социјалном организму. При оцени науке Адама Смита не сме се сметнути с ума да је писац „Народног богаства" у исто време и писац „Теорије моралних осећаја."

Да се добро схвате принципи на којима он подиже економну зграду, као и да се види колико он уступа места егоизму у својој теорији, нужно је да се проучи његов философски систем у целини. Два наведена дела узајамно се допуњују, и једно без другог не може се потпуно разумети. У „теорији моралних осећаја" дело, које је раније угледало света, испитани су најфинијом анализом најделикатније црте наше унутрашње природе. У „Народном богаству," дело чисто економно, изнесени су облици тежња унутрашњих покретача човекових. При оцени Смитових економних радова веома је важно упоређивати мисли, изложене у двама његовим главним делима.

У времену када се, под утицајем Беконове философије, гледаше да се раскину сколастичке везе и да се одвоји морал од религије и других философских спекулација, када се тражаше да се психолошком анализом, која се тада узимаше као основа експерименталне философије, дубље испита природа човечија, јавља се познати инглиски философ Тома Хобс (Hobbes) својом теоријом застрашења о постанку друштава. Он изнесе начело самоодржања и природног егоизма као једини мотор који покреће све људске делатности. Човек је по својој природи упућен да се бори за опстанак, и да брани своје интересе. Он не може да живи у друштву а да не вређа друге, јер му је тај нагон урођен[2]). У заједничком животу, додаје он. човек не постизава цељ опште сигурности урођеним нагоном заједничком животу, по што се он у борби „сваког противу свију" једино руководи природним егоизмом, коме ништа не може стати на пут. То је опште позната теорија Хобсова која води државном апсолутизму

Учење Хобсово које у главноме усвоји Локе, а прихваташе многи философи седамнаестога века у Инглиској и Француској, „на-

[1]) Hermathena.

[2]) Geschichte des Materialismus von T. A. Lange, 1880, 203.

иђе на јак отпор од стране једне философске секте, на челу које беше Шевсберије. Представник философске струје тако званих инглиских моралиста први устаде против тако једностраног схватања човека у друштву. Поред нагона самоодржања по Шевсберију, постоји и нагон одржања врсте. У човеку се, осим себичности, јављају осећаји љубави, симпатије и опште среће. Хармоничан однос та два супротна покретача порађа врлину — појаву уз коју стоји тесно везано благостање појединаца и целине. Да ли се сад и у колико постиже тај однос склада зависи од тога, како ће појединци схватити социјалну организацију. Као год. вели, што се даје лако распознати у музикалним тоновима хармонија од дисхармоније, тако исто могу се лако разликовати врлина и добре моралне стране од рђавих, помоћу природне моћи разликовања добра и зла[1]).

Данас је важно знати, коме од тих двају философских правaца припадаше Адам Смит. Од тога зависи оно што мислимо да докажемо, то јест да њему не беше егоизам једини покретач. У потврду тога навешћу један пасаж из «Теорије моралних осећаја». Разликујући природне наклоности (affections) на себичне и доброчине (in to the selfish and the benevolent), творац народне економије вели у уводу наведеног дела: „Ма колико се човек замишљао егоиста, очигледно је, да има нешто у његовој природи што га потстиче, те се он интересује у судби других људи, и то чини те се њихова срећа јавља као нужна по њега, ма да он отуда не добија ништа друго до просто задовољство".[2])

У делу „О народном богаству" Смит изрично вели да у домени економних интереса преовлађују себичне тежње. Егоизам ту налази најпогоднији терен, јер подстиче на рад, поделу рада и занимања, тековину добара, штедњу и т. д. речју најмоћнији је покретач у привредном животу. Али из тога не излази, да је он оставио апсолутно слободно поље економном егоизму, нити да га је схватио као нешто опште и непромењиво. Адам Смит повукао је међе силном егоизму правдом или правичношћу. «Свакоме човеку, докле год не узвређа законе правде оставља се савршено слободно поље у остварењу својих властитих интереса путем, који за најбољи нађе, и да свој капитал и рад износи на поље такмичења са радом и капиталом сваког појединца"[3]). Он помиње у своме делу некакав

[1]) Adam Smitt und der Eeigennutz, von R. Zeiss, 1889, 34, 35.

[2]) How selfish hoever man may be supposed, there are evidently some principle in his nature, which interest him in the fortune of others, and ren der their happiness necessary to him, thoug he derives nothing from it except the pleasure of seeing it — Zeiss, op. cit. 41.

[3]) Every man as long as he does not violate the low of justice is left perfectly free to pursue his own interest, his own way, and to bring both his industry and capital into competition with those of any other man or order o. men. — Wealth of Nations III, 42.

идеални поредак ствари, који он назива природним, и који би се успоставио, ако би се оставило слободно поље природним законима и спонтаним тежњама људске природе; али, вели, и у томе поретку мора бити закона којима се регулишу односи својине, наслеђа, породичног права и т. д. Према томе он није одрицао улогу позитивног права, у сузбијању борбе неједнаких економних снага.

Смит изводи начела правде из покретача са свим супротних покретачима себичности и самоинтереса. Правда је по њему излив нагона и осећаја љубави, племенитости, удружљивости, доброчинства и. т. д. (benevolent affections), дакле оних елемената којима се паралишу дејства егоистичног нагона. Правдом и правицом треба спречавати неморална дејства којима се вређа личност, својина, и част појединаца. „Најсветији закони правде којих повреда захтева најјачу освету и казну јесу закони, којима се штити живот и личност наших суседа, за тим долазе закони, који чувају нашу својину и државину ствари, и на послетку закони, којима се штите тако звана лична права, или права на потраживање оног што се неком дугује обећањем других“[1]). Из нагона природе човекове, који није ништа друго, до излив осећаја симпатије у облику правде, Смит изводи све социјалне врлине. Од свију њих правда се разликује тиме, што је апсолутно нужан елеменат за опстанак људских друштава, без кога би неограничена влада егоизма интереса одвела остварењу Хобсове теорије застрашења — наступио би вечити рат „свакога противу свију“.

По души и речима Смитове науке, два нераздвојна покретача, егоизам и симпатија, или како би се рекло модерним философским језиком, егоизам и алтруизам, владају законима заједничког живота. Један подстиче човека на рад, други одржава у равнотежи друштвени живот. Нагон љубави и симпатије, као што сам напоменуо, порађа правду и врлине социјалне, задржавајући у себи најзначајније црте заједнице. Из егоизма потиче начело корисности, које, изрично вели Смит, одржава у непрестаном покрету рад појединаца и заједница; гони људе на култивисање земљишта, подизање путова, зидање кућа и палата, оснивање градова и држава, изналажење и усавршавање вештина и наука, све ради боље угодности и уживања.

Обележивши границе до којих допире егоизам интереса, он је свео у правила механизам по коме се такмичу економне снаге. Другим речима, формулисао је закон понуде и тражње на тржиштима, који још није изгубио свој значај. Али веома је важно утувити, да поље интереса, где се сударају разне економне снаге у

[1]) Theory of the morals sentiments, Zeiss, 67.

обележеним међама, не представља цео социјални живот, већ само једну његову страну. Међу тим, примећује Ланге[1]), његови следбеници заборавише на добре стране доктрина творца наше науке, не могући да разликују правила, која владају привредним силама на тржиштима од правила друштвеног живота па, чак, ни од принципа људске природе. Главна погрешка тако једностраног схватања била је од најодсуднијег утицаја по даљи развитак старих доктрина. То је учинило, те су се из рана почеле тако брзо напуштати.

Ја сам узгредно напоменуо да Адам Смит, као и физиократи није могао а да не подлегне у својим теоријама утицају теорије природнога права. То је најслабија страна његове науке, која се јако осетила у радовима његових ђака.

Дело „О народном богаству“ чини само један део Смитовог философског система. То се у осталом јасно види из програма његових универзитетских предавања у Глазгову, у коме на прво место долази природна теологија где су изнесени његови назори о свету у опште, за тим морал и право. и на последку економија. Утицај природне теологије тако је јак, да се као црвен конац провлачи кроз све његове радове. Три су извора из којих је он црпао грађу за свој систем социјалне и политичке философије: јелинско-римске философске спекулације у облику теорије природног права, хришћанска теологија и сам дух времена који се тада беше подигао противу апсолутистичких мера државног мешања, у циљу проширења круга индивидуалне слободе и правичније расподеле државних намета.[2])

Први извор најважнији је. По теорији природног права, која је играла тако замашну улогу у великим догађајима, који се развише у Француској крајем прошлога века, и којој се не могу порицати велике заслуге по човештво, Адам Смит, као и други философи тога доба у опште, замишљаше да постоје нека природна правила које је прописало само божанство за људе (that great and allvise Being). Доцније су та правила изопачена људским установама, али се још могу, вели, распознати; и где год се остави слободно поље природним законима, одмах се успоставља хармоничан поредак у друштву без икаквога мешања. „Када се отклоне сви системи, који иду на руку или сметају слободном кретању људских радња, успоставља се сам од себе очигледан и прост систем природне слободе“[3]). Услед јаког

[1]) Op. cit. 737.

[2]) Political Economy of Adam Smith, Fort. Review, 1870. Cl. Lesly.

[3]) Wealth of Nations, III, 241.

утицаја те теорије наступи, по речима Сомнера[1]) нека општа одвратност према сваком посматрању и детаљном испитивању факата позитивног права и других социјалних установа. Умови тога доба једино беху наклоњени философисању à priori и истраживању неког хармоничног поретка у друштву, који беше идеал философима француске просветне периоде. Замисао о природном праву добијаше разне облике, заогрташе се најшаренијом одећом. Али сви њени изгледи почивају на неком замишљеном природном поретку ствари. Црпећи из тога идеалног извора, тадашња политичка философија представљаше час неко идеално стање у природи, час неку замишљену природну тежњу да догађаји узму овакав или онакав правац, час опет законе и принципе о изливима и доброти људске природе. Разни и неодређени изгледи те замисли, која се може сматрати као непосредна филијација стојичке философије, а до нас је допрла преко римског права, и коју нам још нико није јасно протумачио, — у главноме је била узрок великој збрци између оног шта је идеално а шта реално, између идеја и факата, не само на пољу права и политике већ и у домени народне економије.

Та општа струја теорије о природном стању друштвеном створила је у осамнаестом веку јак негативан покрет наперен на све државне установе. Последице тога покрета с економног гледишта беху ослобођење радиности од феудалних веза и установа, а с друге стране од државног апсолутизма. У свима странама покрета: економној, политичној, социјалној, философској, свуда се јавља процес рушења старих установа, као претходно нужан услов за сваку реновацију којој тежаху духови у Француској. Дезорганизација у мишљењима, којој подлегоше идеје о тадашњем државном склопу, допринесе увођењу нових принципа, који послужише као упут за даље реформе. Критичка философија која створи ту дезорганизацију, једина могаше виндиковати на апсолутну слободу у свима социјалним манифестацијама. Једини излаз из те асоцијације мисли беше по неопходности оснивање доктрине о савршеној привредној слободи, која, у физиократским списима, постаде полазна тачка оснивању економне науке.

Гледећи беду и потиштеност масе народа у свима земљама, нарочито у Француској и Енглеској у то време, као последице неједнакости закона и произвољних државних мера, Смит се јако одушевљаваше идејама природног права, мислећи да је пронашао у свима својим посматрањима поуздан доказ о савршеном природном поретку, у коме би се вршила подела добара на најправичној основи

[1]) Ancient Law, its connection with the early history and its ralation to modern ideas, tenth edition, London John Murray, 1885, стр. 91, 92.

неком „невидљивом руком“. Утицај горње теорије код Смита види се отуда, што он вели, да би по систему природне слободе свака влада имала да се придржава ових трију дужности: да заштићује народ од најезде других народа, да брани личност и имовину појединаца и да дели беспристрасну правду.[1]) Ту мисао узели су представници индивидуализма, и развили је у крајњим њеним консеквенцама. Међу тим Смит се, као што смо видели, знао у томе ограничити, одређујући широко поље правилима позитивног права. Сем тога, он на једном месту вели да је бесмислица очекивати да ће се икада у Великој Британији остварити принцип савршене слободне трговине, као и какве утопистичке републике.

Поред свију слабих страна његове поставке о благодетном утицају природних закона, које постадоше аксиоме, не само теористама већ и практичним државницима, ипак се у његовим радовима наилази на фина и оштроумна посматрања којима се одликује и од физиократа и његових ђака. У колико се с једне стране, занет стањем у коме се тражаше природни социјални поредак, бацио беше у апстракције, у толико опет с друге у конкретним питањима показао је примере најдубљег посматрача факата. Ретки су писци који су умели тако вешто довести у склад идеје са фактима. То је најбоља страна његових радова, која се огледа у методи испитивања. Индуктивни и историски правац у истраживању у велико се огледа у познатом његовом економном делу. Он је комбинисао две супротне научне методе између којих се онда вођаше борба. Како се у то време беше изгубила вера и ауторитет и доброту установа које су људи створили, то се тежило да се све изложи критици индивидуалнога разума. Извор тој струји није ни који други до теорија природног права. У исто готово време почиње јаче да избија на површину историски правац кога беху представници: Монтескије у Француској и Бурке у Инглиској, као реакција рационалистичкој струји. Та два писца тврђаху да друштвени живаљ са свим својим установама није творевина разума већ резултанта разних сила у историском развитку. Отуда, при изучавању закона који владају заједничким животом ваља имати на уму место, време, и многе друге прилике јер друштвене установе, вели Бурке, „не стварају се већ израстају“, то јест развитак социјални врши се без наше воље.[2])

Смит се послужио тим двема методама, дедукцијом и индукцијом (à priori deduction from supposed principle of nature and inductive

[1]) Wealth of Nations, III 242.

[2]) Reflection on ihe Revolution in France, Warks, III, 58, навод у Untersuchungen über die Methode der Sociawissenschaft und der Politischen Oekonomie insbesondere, von C. Menger, 1883, 202.

investigation of facts — Lesly, Fornightly Review, 1870). То се огледа у трећој глави његовог дела, у којој је изнео како су тадашњи услови Јевропе били резултат дугог развитка историских догађаја, излажући јак утицај правних преображаја, наслеђа и имовног права на економно стање. У опште је историски пропраћао ток догађаја који су утицали на растење и опадање народног благостања; истражује узроке тако спорог напретка у Јевропи за време варварске поплаве; труди се да покаже за што је Инглиска брже напредовала од Француске и осталих континенталних земаља. Сем тога, он проналази узроке опадању земљорада у средњем веку, као и утицај наследног права на поделу добара. Из упоређења разних мена у правним и економним установама у Француској и Инглиској изводи веома поучне закључке у којима га ретко који писац надмашује.

Милић Ј. Радовановић.

(Наставиће се)

УСКОЦИ

ДРАМА У ПЕТ ЧИНОВА

ОД

ЂОРКА ЂРЂАНИНА

(НАГРАЂЕНА ОД МАТИЦЕ СРПСКЕ)

(Свршетак III чина)

ПРОМЕНА

Ускочки логор у близини дубровачког атара. Доља с неколико малих узвишица.

ПОЈАВА I

Ускоци уводе заробљенике: *Франческа и Габријела* — и размештају стражу, тако да са њима остаје само: Стари ускок.

Франческо (подеран огртач, прљаве чизме)
Триста му мука — јес' чуо
Ово је живот. Овако вреди живети!....
Присврби л' те шија — одмах је ту бој,
Нађе се ко' да је мало почеше.

Ако те језик засврби — до миле воље
Можеш псевати, викати, или палацати —
Ту крчме, ту вино, пијанке, девојке!
Да ме ђаво носи, ако им не завидим!
И код толике моје „мудрости" —
Од детинства су ме размазили и помирили,
Са том мишљу — да сам мудар, паметан
И онда кад чиним највеће глупости —
Да ми до сад на ум не падне,
Да се пишем у ове борце — у ускоке!
Та ту моја врела крв, мој дух немирни,
Наш'о би себи посла, забаве!....
Без сваке шале — ја им завидим
На овом животу опасности — животу ратничком:
Та сваки је њихов сат, сваки њихов дан.
Историја читава — јунаштва, витештва!
Но што се томе чудим — код свију будалаштина,
Овакав корак био б' нешто понајбистрије,
Што је ова племићска ћупа, до сад смислила!
Та и онако је природа у свему непостижна
И у својој љубави к противностима, ка контрастима,
Непостижно велика! — те на једном дрвету
Расту плодови највеће мудрости и крајње лудости!
Штета, што је у мени кавaљер несташни,
Покварио философа, мудрицу,
А можда би у својим часовима резигнације,
Моје философске мисли, истине,
Проносили у слави, читави векови?
Ил' зар нису границе лудости и највише мудрости,
Љубави и мржње, праштања и крвне освете,
Невиности и безочности, лукавства и простодушија,
Тако противположне природе — и опет тако блиске?
Оне имају — а ђаво би их знао где! — додирне тачке своје!
Ето ти тако просте философије, а тако велике истине!...
Јест тако ми Бахуса, Бога краља свију пијанаца

Ја се уписах лепо у ускоке!
Тако ћу се осветит' сени оца покојног,
Који дајућ' ми племићску крв, ускраћује ми
средства племићска;
Осветит' се теби стара тврдицо, што из рачуна,
Нагони ме на непоштено дело — да из Венеције,
Морадох бегати; што се окат слепом повери
Простаку — финац, глупаку — мудрац!
Правду слепом сликају а боље мудрост да тако
сликају
Како је глупост свуд' за нос води за собом!

Габријело (страшљиво, прекида му реч) И вама још је до
шале,.
Сад кад нам живот о концу виси,
Кад смо у канџама зверова грабљивих,
Кад не треба никакви други интереси —
Да нас обхваћају — до мисли на бегство, спас!?
(ласкаво)
Ви ми се сад чисто светите,
За све што вам чињах — као пријатељ!
Па и бегство наше беше за време,
Њега вам световах као пријатељ,
Јер обојица смо за сад у сумњи,
Под присмотром — као компромитовани:
У тој проклетој афери — с „црним витезом"
И са лепом удовицом! Светећ' се њој,
Ко је помишљат' мог'ао — на што ће изаћи
Како ће се све то свршити....!

Франческо. Без трага ти глава!
И с твојим плановима, твојом осветом!
Ти стрепи, дркћи — ја сам слободан (показује
свој поцепан огртач, каљаве чизме)
И чист већ и го — ' ко' што прорицах,
Канда је дошло време за живот виши — вечити;
Ја овако могу одмах у рај!
А по лакоћи и празнини мојих џепова,
Па бо'ме и чистоти желутца — без једне капље,
Мо'го би проћи, — кроз иглене уши, ко' оно
камила!....

Ал' ти стари сребролупче, тврдицо,
Што као коболд на благу седиш
И сад код себе имаш хиљаде —
Ти стрепи, дркћи! Томе си се
Целог свог века учио —
У томе си ваљда читав уметник!

Габријело (ужаснуто) Пст! Полако за Бога,
Д'ови не чују — однеће нас обоје враг!

Франческо Е, мислиш? Та ти си за так'о
Одавна узрео! (Ускоку) Је ли јуначе,
Ко' вам је овде заповедник, војвода?

Стари ускок. Војвода је на путу рођаче,
Има неколико времена већ —
У Дубровнику, код пријатеља,
С почастима сваким, гозбом господском —
Договор граде; уговор о обрани од душмана —
Азијата бесних, који су се 'вамо кренули!
И можда до који час већ — огрешћемо у бој!

Франческо. Тако! Вере ми све занимљивије
Што ти је човек — играчка судбине,
Пуког случаја! — Ко' се пре једне
Седмице само смео надати,
Да ће доживет' толико чуда:
Из слободе, живота обичног, радосног —
Ропства допасти, на ратне невоље пасти,
Па мож'да замастит' крвљу поток, урвину,
Ил' неку благу, долину питому!

Стари ускок, А ви из кога сте краја?

Франческо. Из земаљског, из светског раја!
Ка' што песници, знаш, уз лиру певају:
Из Венеције, ми смо пријане!

Стари ускок. Слушао сам — е је право чудо!
И наши бо'ме уз гусле певају:
О лепоти, богаству града вашега,
Ал' и о млетачком лукавству, невери —

Франческо. Предање праведним кантаром мери —
Свачија дела, поступке —
Историја када би тако мерила,
Мање би било на свету слепила,
Мање злочина, под видом нужности,
Мање недела, под видом правде, потребе —

Виших некаквих, државних обзира....
Јес' чуо пријане -- живот ваш ми се допада!

Стари ускок. Е онданиси ваљда Латин, Млечанин:
Они су у ропству сасвим друкчији —
Плашљиви — нити рсморе, нити говоре:
Ако их само ословиш, бледе, дркћу, занеме —
Ето ка' овај пријан — друг твој — шта ли је?
А ти си боме од наше багре,
Мора да си био војник, водио бојеве!

Франческо Е, врага јесам! Кам' да сам!
Вид'о сам друге бојеве —
И да сам видео оне праве, витешке,
Бар би знао до сада, животу циљ
А овако — видиш оне облаке!
Лете, разлећу с', стижу, скупљају,
П' опет се растурају, размичу,
Знаш ли шта су, куда ће?...
Тако је и живот мрава земљиног,
Створења „највећег", „цара природе" —
Ха, ха — човека, звера поносног —!
Све је то магла, сенка, пријане,
Љубави неке маните, пијане:
Нит' знаш циљ животу.
Нит' знаш почетак, ни крај....!

Стари ускок (са саучешћем) Ти за живот не мариш,
Или си врло — несрећан....?

Франческо Ђаво га знао! Био сам бесан.
Све што човек може желети:
Пио сам, био се, љубио,
Карт'о се, банчио, скитао,
За новац никад нисам питао:
Па ми' се све то ето досади,
Ваљ'да ми и живот тако огади?

Стари ускок Не разумем твоје мудрости!
Облаци кад се скупљају — бит' ће киша
Вели се; кад се разлазе — сунце синуће!
И увек после кише, сунце долази!
Тако и човечи живот пролази
Сада је сâм јад, чемер, невоља,
А после мало — срећа, радост и воља
Живет', с људ'ма се несит', борити;

Живот је борба несита, вечита,
Ко' клоне, падне туна пре времена,
Ил' кога презирање своје особе,
Дела, живота, малодушно спопане,
Тај није био вредан живети!...
Коме је живот везан само с личношћу,
Ко' само на себе мисли — тај је себичан,
Тај лако бива несрећан,
Томе се лако живет' не мари,
Тај губи животу највиши ослонац —
Ал' коме је циљ животу — и добро ближњега,
Ко' њему добро кад је, мисли на друге,
Што у невољи, беди живују;
Ко' сâм слободан — на ропство мисли
И н' оне што под њим стењу, живот проклињу,
Ко' сâм у довољству — туђих невоља сећа се: —
Тај је пронаш'о — „камен мудрости“,
Животу циљ, кроз живот путоказ!....
Он не мора дуго умствоват'
И бити вечито несрећан,
Што за копреном тајне природне,
Не зна шта је, зашто, како је....

Франческо (весело) Браво пријане, ваљан си дечко вере ми!
Што нису професори највећи, натучени знања,
Наука с врха до дна — ка' ћуп маслени —
Што слави професори колешки:
Флоренције, Милана, Падове
За толико година, нису ме учили,
Томе ме у часу ти баш научи!....
Јест', триста му мука, право велиш ми:
Славно је бити поборник слободе,
Бит, бранич слабих, нејаких
Њихова нада, њи'на утеха;
Томе је вредно живот посветит'!
(На пољу чује се ларма. Пушкарање из даље).
Шта је то?

Стари ускок То с' наши пушкарају с Турцима!
Ил' Турци ваљ'да не седе с миром:
Ко' не ће с миром, тај ће са чиром!

ПОЈАВА II

Милош улази и пређашњи.

Милош Ти чуваш — робове?

Стари ускок Да ли то Турци сада навиру?

Милош Живи се Турци не чују,
Наши то се радују —
Док нам се гости лакше пробију,
Чаркају се са стражом турском, на крају
Другом да је забаве.
На Сењу су наши Турке разбили,
Хасан је паша силно страдао!
Беху ти наши тамо, добро скљештени,
Од силне турске војске, опсаде:
Једно се време ништа не знаде,
Како ће се борба свршити!
Некрст алака, ка' бесан навире,
Наши без вође, силно збуњени —
Боре се, ал' ка' да сасвим главу изгубише
Стадоше се колебат', узмицат'.
На један пут у највећој муци, невољи,
Чу се громогласан, лавовски крик:
„Ура напред јунаци, Срби, витези!"
И Турке, с леђа, ненадно нападе
Малена чета, али одбрана,
Непознатих некаквих витеза!
Пред њима високи, поносит вођа,
Под маском црном. И он ти Сењ избави!
Нашима дух поврати, подиже,
Предузе команду, збуњене Турке опколи —
И Турци беху пропали! Заробише ту многе,
Мнозина их љуто изгибе, у бегству мало ко'
Нађе спаса, заклона; мало ко' оста
Да прича дивану, порти, падиши — покољ
ужасан —
То друго своје Косово крваво —
А међ' свима први паша Хасане!...
Е ти витези нама незнани,
У пратњи наших у гости долазе. (Чује се на пољу граја и весели узвици: «Живели! Живео!»)
Ето их где стижу!

ПОЈАВА III

Непознати под маском, с нишаном (колајном) на грудима. За њим *Јово, Бепо, Андрија, Марко. ускоци*

Непознати (скида шешир) Хвала вам браћо, хвала јунаци!
Најрадоснији час мога живота —
Куцн'о је! Хвала на пажњи, љубави!....
О ти витешко колено јуначко,
Пуно племенитости, духа, живота,
Снаге, свежине, отпора, чилости —
Будућност је твоја!...
Тебе ће кроз силне векове одржават'
Славна ти прошлост, јуначка одважност,
Смелих синова твојих —
А дела њи'на предање причаће
И уз гусле опеват' дела витешка,
За пример пожртвовања и родољубља
Потоњим нараштајима поносног народа!
И уз те звуке славе јуначке,
Што небесима, облацима носе, проносе,
Дела јуначка, дела прошлости —
Издићиће се горостасни стуб слободе народне,
Зарудиће лепша зора, бајнија,
Слога ће везат' срца, деснице —
Наде ускрснут', мисли пробудит' и дух уздићи—
И онда ће дела и наше борбе мучне, претешке,
Уродити плодом: — ускрснућем Српства,
Ускрснућем лепе отаџ'бе....

Милош Из тебе проговорио велики
Праведни, словенски Бог!

Непознати (са све већим заносом, одушевљајем)
Докле таквих синова буде
Који ће живот, крв и мишице,
Жртвоват' раду, слободи жртвоват!
Докле буде синова српских,
Који посред ропства, грозе, обести,
Насилника, душмана, тирана,
Усправљене главе буду 'одили —
Поносно презируһ' лаж и притворство
Пужење, клањање и ропства срам:
Дотле ће у Српству живети, горети,
Вечити огањ наде божанске —

У слободу и ускрснућа српскога дан!....
Једина ми жалост мути часе радосне,
Данашњег дана, славне победе:
Што храбри, силни, праведни,
Јуначки војвода ваш, није међ' вама,
Да му се поклоним, руку целивам,
Изиштем благослов старца витешког!

Франческо (отима се од Габријела и истиче се напред)
Он је, триста му мука!
Пусте ми Габријело, да га загрлим —
Здраво драги побро, друже мој!

Непознати (тргне се зачуђено) Каваљер Франческо! Франческо Џакомини!?
Какви тебе ветри донеше:
Овамо у овај кршни крај! (грле се и љубе)

Франческо (добродушно) Ев' ови ветри — твоји оркани!
Ал' то је дуга историја — мâни!....
Ја сам сад роб твој!

Непознати Не, ти си пријатељ мој!
Ти си слободан!..... Је л' тако браћо?

Ускоци. Живео!.... Заповедај само!

Непознати. Јеси ли Франческо сâм,
Ил' имаш друштва несрећног?

Франческо. Да имам — несрећног! (извлачи Габријела, који се сакрио међ' ускоке и сав дркће)

Непознати (мршти се) Шта зар зеленаш тај! (Габријело пада пред њим на колена)

Франческо. Ђаво да га носи!
Кад си мени — и њему живот опрости!
Та његов живот и онако је бедан
То је проклетник и роб само један —
Несрећне његове страсти —
За златом и сребром — Псећи је живот то,
Стрепит' за живот вечито
И за пуне сандуке награбљеног блага.
За оваке' никаква казна није умрети,
За њих је казна живет', стрепити!
Нек им је живот прост!
Благо њи'но — на част им!
Овакви људи гњев су божији:
За лакоумне, гордост, таштину

И све људске грехове, пороке —
А уједно су искушење, оцило,
За челичење добродетељи, врлинâ —
И живот њихов има своју циљ!...
Он ми је засладио и загорч'о живот,
И ево те за његов живот молим ја.
За тебе ја сам довољна освета:
Све што је дуге ноћи, бесане,
Зајмећ' ми срачунав'о грдне добити,
Све планове што је измишљ'о, кројио,
Пребрисао је сунђер судбине!
Све што је ка карташ, на „пубу" погађ'о
Ђаво му је собом понео:
Јер Франческо Џакомини
Добровољну слободу вама повраћа,
Предаје у руке ваше своју судбину
И сматра за срећу и част највећу:
Постати ваш друг!.... Примате ли ме?

Ускоци. Браво! браво! Живео!

Непознати (пружи му руке) Хвала ти Франческо — твоја воља!
Нама је тако ватрен, тако племенит,
Јуначки тако — добро дош'о друг....!
А ти јадниче — шта ти на то велиш?

Габријело Ах милост, милост — смилујте се!
Ја нисам ништа у свему крив.

Непознати. Ал' што ти на Франческу,
Пропада силни новац, дуг?

Габријело. Просто нек му је!
Само ми живот — слободу дајте!

Непознати. Даћемо ти и више но живот
Даћемо ти што ти је отето — све!
А и Франческов ваљада није дуг,
Баш много већи од тог поклона?

Габријело Хвала вам, хвала — сувише радости
И среће за ме грешника!.... (За се)
Хвала Богу, бар главно ту је,
Камату нек носи враг!

Непознати Пођи с Богом. (Двојици ускока и Милошу) Опроведите га!
А на првој сигурној раскрсници,

Пожелите му ви срећан пут!
Његов је одатле — цео свет!
(Габријело, Милош и два ускока одлазе)

ПОЈАВА IV

Митар улази журно и *арефашњи*

Митар (вођи) Све је за напад спремљено,
Топови су на својим местима,
Чете су пришле ближе Турцима,
Чекају журно твоју заповест —
Па да заплизају у душманску крв!

Непознати. Добро! (Франческу, коме ускоци додају мач) А сад витеже ето прилике,
За давно жуђени, за свети бој!
Мач у десницу, па свуд' уза ме —
Непријатеља ћемо — ко' увек — смождити.
И сад, кад се и не нада и не слути,
За пропаст главне силе под Сењом —
Биће кратак, но крвав бој! (вади мач)
Напред јунаци, у име Бога!
Заставниче пронеси крсташ у прве редове,
Под знамењем вере, хришћанске светиње,
Победићемо душмане, ко' што се пристоји
Потомцима Обилића, јунака косовских!

Ускоци. Ура! Напред!

(Одлазе сви. Мало после чује се граја, пуцњава и бој.)

ПОЈАВА V

Ђурђа Даничића уносе тешко рањеног, на копљима и спуштају га на узвишици, ближе средини на позорници. Ускоци.

Ђуро. Тако! Хвала вам децо, синови,
Што ми у помоћ стигосте — живог ме изнес'те
Да ми главу не излажу грдњи, порузи, —
Лукави, неверни Дубровник.
А гласе радосне што ми донесте,
Да је душманин до ноге потучен
И поносни Сењ спашен јуначки —
Продужиће ми, чини ми се, живот
За који час... А борби сада, како је?
Ко' напредује, а ко' ли узмиче?
Видите ли где год јунака незнаног,
Што тако јуначки образ осветла?

Ускок. Турци бегају ка' стадо пудљиво,
Кад курјак ненадно у њ' упадне!
Крсташ се вије поносно,
Храбро наши густи редови —
Продиру свуда градећ' улице,
Међ' престрављеним турским четама!
Пред свима напред јунак незнани
Ка' снопље душмане обара,
Све пред њим пада, бега, узмиче!

Ђуро. Како је слатко мрети,
Са таквим гласов'ма радосним:
Видећи како дело јуначко,
На чијем си грађењу цео век свој
Провео — расте иде у напред!
Како заставник један пада, умире
У кључевима крви издише —
А други млађи, јачи, снажнији,
Прихваћа смело и чило заставу,
За коју у очајању мислип — да је пропала!
Хвала ти Боже, силни Господе,
Што ј' твоја мудрост предвидела све то у напред:
Да где стари раст пада скршен олујом,
Ту се из српског семена млади подиже дуб,
Да буде сила, потпора, јуначки стуб,
Племена мог! Не беше суђено,
Да то буде моја крв, син мој
Несрећни — нити да ми на самрти очи заклопи!
Ал' ти си Боже силан, велики,
Опрости му, ка' што му отац опрашта,
Благослови га — као што га благосиљам ја!

(На пољу радосна граја и узвици. Урнебесно: живео! У маршу праћени трубама — улазе ускоци.)

ПОЈАВА VI

Непознати — са заставом у десници, а мачем у левици улази, на послетку; најпре *Милош* и *ускоци*. Доцније *свештеник*.

Непознати. И последња кап крви погане
Проливена је, расута, просута.
О кад би све главе дрских тирана,

Имале један само врат,
Да је ударом једним снажне мишице,
Пресечем, прерубим, смакнем; —
Или када би сва крв мрска, душманска
Била у једном пехару скупљена —
Да је на душак испијем,
Па макар од гадног отрова,
Гадније још крви погане,
С места, пао, погин'о
За мој род лепи, за веру,
За Српство и његов спас!

Ускоци (вичу) Живео!

Ђуро (мучно се усправља да боље види)
Хвала ти јуначе незнани!

Непознати (згледа га рањеног, заставу отури, прихваћа је Милош, мач баца на страну, прилети му и пада на колена)
Оче! војводо!
Зар тако данас суђење,
Зар такво наше прво виђење
Зар у пехару сласти, без жучи не може
Зар у мору радости, без капи несреће, жалости,
Зар у победи — не може без грозних жртви?!

Ђуро Гле, то је знанац мој мили,
То је витешки гусарски вођ,
О коме душмани с толико стра̂
А пријатељи с толико поноса причају!....
Да такво је суђење:
Без жртава борбе није,
Без крви нема спасења.
Без прегаоштва нема успеха,
Без напора, мука јуначких — слободе није!....
Ал' ко' си ти незнани витеже,
Зар завет и сад ти смета,
Да маску црну једном са лица збациш,
Да види седи војвода, отац несрећни,
Коме благодарност дугује,
На коме оставља тужно војводство,
На коме — слободу и Српство....?

Непознати (збацује маску) Ја сам оче — син твој несрећни —
Ђурашко твој!

Ускоци (зачуђено) Ђурашко?!....
Живео Ђурашко!

Ђуро (плаче) Сине мој, моја утробо!
Сâм ми те је Господ дарив'о — послао,
Да мени даде највећу утеху —
На часу моме самртном, последњем!
Хвала ти Боже!
Ђурашко. Оче опрости, благослови сина,
Који се каје искрено, од срца,
Који је крвљу спрао погрешку —
Примерним животом, делима,
Опроштај неба вапио!
Ђуро. Срце ти је моје давно простило!
А Господ те сада — благословио!
О Господ је мудар, дела су његова велика
У највећем очајању, болу — даје утеху!....
Децо, браћо, Срби, јунаци!
Ако ћете слушат' не оца пресрећног,
Не ускока, благодарног младом витезу,
Већ вашег седог, старог војводу
Који је с вама доста зла и добра
Видео, — и с вама мука
И довлета силног делио:
Ово вам је достојан вођ! (подиже за руку Ђурашка на ноге)
Право избора ваше је —
Ал' савет мој почујте
И не ћете се верујте — кајати:
Самртник даље види на смрти
Но човек пун снаге, живота!
Ђурашко (узбуђено целива му руку) О бâбо!
Ускоци (неки плачу; помешани гласови)):
Хоћемо војводо радо од срца!
Као и увек љубљени вођо,
Оче наш, друже — 'оћемо!
Слушаћемо те и сад, ка' и увек!
Ђуро. Хвала вам децо и браћо,
Највећу радост, доживео сам,
Дубоку и срећну старост дочек'о
Сад не марим умрет'!....
И чујте што ћу вас на самрти,
Заклети проклетством најстрашнијим:
Туђину вере не дајте,
Латин и Турчин — то-су душмани,

То су злотвори народа српскога!
И кад се смеју, кад ти ласкају
Онда су од звери још опаснији
Отровнији од гује тада су!
Моја смрт нек је пример вечити:
Да туђој вери не треба вероват'!
Дубровник је вечним срамом чело жигос'о
Неделом својим мрским, подлошћу,
Да се додвори силним Турцима,
На превари, мучки, уби ме,
Мене и пратњу моју, другове.
Пријатељством, савезом нас нудише:
Почастима обасипаше —
На јуначки договор и веру позваше
Ето им вере, ето јунаштва!....
Сине мој једини — утехо моја и надо сва,
Добро речи моје утуви!
Теби су оне од вајде највише:
Ти си ватрен, бујан и прек,
Судбина моја нек ти аманет —
Нека ти је увек за памет!....
И још нешто сине мој. Ђурашко, војводо!
Племе је наше некад владарско —
У прогонству; силније га племе, јуначније,
Протера и Зета је јоште слободна,
Под својим вођама, вазалима некада,
Нашег племена! Угледај се и у том на оца
Српство му је било — и теби нек буде до века,
— И своме потомству остави у аманет,
Ка' завет мој, завет племена
Као светињу нашег колена —:
Српство нада свим – на првом месту,
Интереси његови светиња!
Немој да те сујета, успеси икад занесу,
Да ту светињу, да тај завет прекршиш:
Никад на брата руку не дижи,
Никада веће круне не жели — од добрих дела,
Славних победа, светла помена,
У потомству, у роду, у Српству!
Црнојевићи су наши душмани,
Некад беху наши вазали, сад Господари!
Главно је — Зета је под њима срећна, слободна.

Проклет да Бог да, ко им смета, завиди,
Кога лична страст, завист занесе
Толико, да с тога Српство, будућност,
Његову слободу смете икада с ума!
Докле год једног огранка славних Балшића,
Докле год једног потомка Даничића
Устраје: — интерес Српства прва светиња,
Бог дао да им је! Закун' се сине!

Ђурашко (диже у вис десницу са три прста)
Заклињем се светлим твојим именом,
Заклињем се светим путиром крви Христове,
И крви народа мога, мученика за веру,
За слободу хришћанску. Заклињем се,
Заклетвом: речју витешком.
И пре се ова рука са знамењем сада хришћанским,
Издигнута величанственом трону вечности —
Пре се осушила, спржила, но што би
Аманет свети хтела изневерити,
Пре но што би противу Српства и интереса
Његовог, — мач свој подигла!

Ђуро. Тако сине, тако крви јуначка,
Тако процеђена крви српских ратника!
Ја сам доживео славу највећу
Свога живота, пуног борбе, напора
Куд' лепше славе, светлије круне од ове!
(Показује сина и ускоке)
Успомена светла јуначка, љубав, поштовање
Код оваких јунака, витезова, ратника!
У аманет вам свима: — *ускоци* — ти синци слободе!
Ваша је света циљ, достојна крви јуначке,
Достојна животâ, племенитих жртава!
Ви сте вечити протест дивне слободе,
Против тираније, против деспотства!
Ви сте вечити отпор Српства,
Против мусломанског притиска!
Ви сте вечита предстража Хришћанства,
Против некрста, противу варвара;
Ви ћете бити узор, ви нада све-српска,
Ви ћете својом крвљу јуначком
Бити вечито огњило слободе и слатких мисли

О тој величанственој ћерци божанској,
У измученим грудима робовским!
Ваша су дела мала, растурена на векове,
Ал' вашом крвљу заливено је дрво слободе,
Слободе народа, човечанства
И оно ће зеленилом подмлађено, окићено цвећем мирисним
У брзо ускрснути, подмладити се,
Уродити плодовима сјајним, виђеним!
И докле буде таквих челенки,
Докле буде таквих мишица,
Док таква дела буду гајиле мисли слободе,
Док таква дела буду узори,
Док таквих жртви буде у роду,
Док буде таквих јунака,
Који за Српство живе и за њ' умиру —
Дотле Српство не ће пропасти!...
Страшни се оркан, бесна олуја,
Са дивљих стена, гора азијских,
Подиг'о рушећи све, сатирућ' пред собом.
Горди, стари раст српске прошлости,
Пркосио му је дуго година — и подлеже,
Преби се, сруши се — а гле како се повија,
Како се опружа, опет уздиже, на старом
Корену иструлелом — млади, поносити сноп шиблика
И он пркоси оркану и пркосиће векове,
Док подмлађена прошлост у њем' не ускрсне!
О Српство, роде, надај се, клице спаса
Леже у обореном телу твоје лешине,
У смрти лежи снага живота,
Будућност је твоја — докле будеш
Љубио слободу, слогу љубио!... (ускоцима)
Хвала вам браћо на љубави,
Послушности, поштовању!
Ако сам коме што год згрешио,
Нехотице коме учинио на жао:
Опростите ка' што вам праштам ја,
Опростите ка' што Господ опрашта;

Ускоци (скидају капе) Просто од Бога!
(Прилазе, плачу, целивају му руку)

Ђурашко (плаче),

Ђуро Збогом! Чувајте слободу и слогу,
Понос и образ јуначки!
Поштујте старије, законе наше,
Уредбе ускочке — веру прадедовску,
То је стуб слободе — то ускрс Српства!
(Свештенику)
Оче благослови, опрости и причести!
(Свештеник га причешћује и више главе пали воштаницу)
Хвала вам!.... хвала (издише).

Сви (плачу). Бог да прости!

Ђурашко (по малој паузи, гологлав)
Над твојим гробом витешким,
Заклињем се аманет чувати —
Као највећу светињу, спомен на тебе
И твоја дела, јуначки војводо!
Ти ћеш ми бити узор и углед,
Ти ћеш ми бити — звезда пратиља!

Сви Заклињемо се и ми сви,
Аманет чувати твој!

Ђурашко А Дубровнику — освета и смрт!

(Група око мртвог војводе. Надносе над њим заставу. Свештеник клечи и моли се Богу. Ускоци и Ђурашко остану издигнуте деснице, гологлави).

Завеса полако пада.

СА ЈАВОРА

ПОДАЦИ ЗА РАТНУ ИСТОРИЈУ

ИЗ НАШЕГ РАТА СА ТУРЦИМА 1876. ГОД.

(свршетак)

Ова вест беше за нас, као за озеблог сунце. Шанац отет од Турака, беше редкост, а са тога већа добит и радост.

Сад требаше продужити да се разкрсти са Турцима,

Одосмо дивизијском штабу, нађосмо М. Гарашанина те опет с њиме и с Вучковићем пођемо на Укоченицу, наредив да Вучковићева батерија буде спремна.

Борба 24 Августа.

Око 3—4 часа по поноћи стигосмо уз Укоченицу на шанац и батерију турску. Наши војници бијаху у шанцу и разговараху се о уласку у шанац. Ту нам причаше како су Турци пуцали из шанца, пуцали, — па се повукли уз планину ка Раскрсници, куд ли. Највише се беше искупило у шанац и на заравањ Укоченице из људи Пожешког и Златиборског батаљона. Онако по мраку послалсмо патроле уз планину за Турцима, и наредисмо да се војници искупљају. Ништа незнађасмо како стојимо ни са својим војницима камо ли са суседима, десно и лево,

На Укоченици разгледасмо, онако по мраку још, како су наше гранате разриле земљиште и рупе извртиле. Лешине наших и Турака лежале су по земљи. Кад смо шанац и батерију прегледали уверили смо се да Укоченица није вештачки утврђена онако као што нама из низине изгледаше. Она беше од природе јаког положаја. А шанац имаше два јака платна, грудобрана, који се нису учелила него минула крајевима, тако, да се могло излазити напред између крајева; споља пак гледећи крајеви су један други покривали, и у пројекцији се показивао као једноставан грудобран. Крајеви на странама платова наслоњени су били на јаче ровове, а нама се чињаше да је редут; а оно озад беше отворен. Топови су пуцали преко ватрене линије овог грудобрана, са простих табли. По некад су их извлачили и ван грудобрана па са ледине пуцали Фронтално платно шанца било је за 20—30 корака повучено унутра, а ровови и засека са стране ишли су ивицом платова

Позади шанца на задњој страни заравањка биле су колебе и склоништа, обичне сенаре, покривене нашим пожњевеним житом.

Изненадило нас је, како је слабо утврђена била Укоченица, а како се дуго држала. Војници говораху «е брате, да смо знали па да заиђемо боље, и ближе, са стране приђемо, одма би их истерали».

Још се не беше добро развиђело, донесе војник писмо од Илијћа, са Погледа рече и то бригадиру Ужичком I кл. Једва прочитасмо при расвиту а оно писаше у главном ово:

«*Команданту Ибарске војске.*»

«Заузео сам Поглед са слабом стражом, појачајте. -- Ја одох на Василин (или беше Јанков) врх а ви ајте на Јавор.»

Упутисмо војника са овим писмом одмах да трчи и носи команданту војске, а ми се чуђасмо куда ли је прошао с војском Илијћ, пуни радости што је он већ толико нашим десним крилом напредовао. Доцније смо сазнали да је наше десно крило под Илијћем наступало за Турцима преко Раскрснице путем и даље поред Радоњиног Крша (Кутлове стене).

После горње вести, бијасмо доста начисто, премда још не могасмо бити потпуно сигурни. Наше патроле наступиле су, и почеше пуцати испод Раскрснице, и даље изнад Павловића кућа; па нам доведоше два Турска војника што заробише. Били су поспали па заостали. Исто тако послаcмо команданту и три мапе у футроли: Европе, Европске Турске и Србије по свој прилици и то све на Турском језику и неке књиге као да беше историја.

Наредисмо да се батаљони прикупљају и прилазе Погледу. Ми се кренусмо уз планину Косова, преко Раскрснице ка Погледу. Цела планина беше као једно лого-

рените Турци бијаху млоге ситнурије позаборављали међу којима и један велики шатор.

Командант је видео, пошто је свануло, из свог стана пред Плочом, да смо отерали Турке и заузели све положаје до Јавора.

Око 8 часова дођемо на Поглед.

Наше патроле, које су пред нама ишле, проматрале су предео и зауставиле се на пређашњим местима, која смо држали до 21 Августа.

У то време дође и капетан Мишковић из гл. Штаба, али нам никакву заповест од команданта не донесе.

Видесмо Илијћа са једно 1000 војника под брдом, с' оне стране потока а с ове стране Тисовачке карауле, где се одмарају.

Турци се беху искупили по старим Јаворским позицијама, поседи их и чекају. Сем посаде по шанчевима, и на Василином и Јанковом врху, имадијаху код механе једну колону око 2 батаљона пешака који ту стајаше и одмараше се.

На реду беше да се трупе што пре спреме и буду готове за даље гоњење или друго што командант војске заповеди. Наредисмо да се батаљони што брже искупљају и прибирају ка Погледу; да се храна и муниција војницима разда, које беху утрошили у току ових бораба. Знајући пак за писмо Илијћево команданту, што јутрос прочитасмо на Укоченици, и да он по садржини истог, може се кренути напред, не чекајући да се трупе искупе, снабду с нужним потребама и на заповест командантову и споразум, разговорисмо и договорисмо се како да учинимо. Па закључисмо и ако Илијћево одељење стоји, те можда чека заповест, да се споразумемо, и написасмо му писмо отприлике следеће садржине: да смо нас тројица: ја, М. Гарашанин и Мишковић на Погледу, да смо наредили да се војска искупља и спрема, но да није за сад способна за напад, да треба да сачу-

вамо уздигнути морал у трупи.... и он да не напада одмах ... И посласмо му писмо.

Војску смо искупљали, храна и муниција беше утрошена, те је на брзу руку доношена и нарећено да се раздаје; да се у батаљонима поделе војници и види колко је искупљено. Војници су се врло споро искупљали. Помешани су били из свију батаљона, како оних са центра тако и са обадва крила. Тек сви су се у главном прибирали косом и друмом ка Погледу.

Још наш писмоноша није био приспео Илијћу, а ми видимо да се његова команда поче кретати, око 8½ часова Креће се десно и назад, рекосмо неће да напада, добро је; колона се кретала, да се долином прикучи што скривеније, па се поче развијати. Видели смо да наступа к непријатељу Борба је ту. Надасмо се заповести од команданта и припремасмо се за што бржи напад. И како беше Пожешки батаљон понајбоље прикупљен наредисмо, да се спреми и наступа те потпомаже десно крило.

Капетан Мишковић оде у штаб —

Убрзо. тј. око 9 часова, почеше пушке пуцати и борба се завеза. Турци најпре опалише један топ низ долину п. Тисовског; метак претури наше десно крило тј. превиси одељење Илијћево Пушке учесташе, најпре испред Јанковог врха са ког Турци из шанца и испред њега пуцаху, а наши са заравањка од Карауле; за тим отпоче пушкарање у лево по шуми, куда је наступало одељење капетана Мичина и Пожежани. Турски топови пуцаху са Василиног врха на обе стране куда наши наступаху.

Војник што однесе писмо Илијћу врати се, рече да није могао да нађе мајора Са великим прекором вратисмо војника да му преда писмо

Ватра се продужаваше на месту, а многи наши одступаху. Једва је могла једна урећена чета Пожежана да припомогне десном крилу, и то нарочито да заклања

одступање, јер наши не могаху да напредују после 10½ часова. Ватра је малаксавала на десном крилу. Ми посласмо нешто Моравичана да чувају пут јаворски и спремисмо један батаљон јаворским путем. Многи наши војници почеше одступати из борбе. Но то нас није изненадило пошто су уморни били и раштркано и са мало снаге наступили. Ватра је све ређа била и у 1 час по подне са свим прекинута. Наши су на пушкомет до ровова и шанчева турских прилазили.

По завршетку борбе поселисмо наше пређашње положаје.

Око 1½ часа по подне врати нам војник писмо јутрос послато Илијћу, и каза нам: „да сте ви здраво — Илијћ је погинуо у првих 50 пушака које су јутрос око 9 часова од Турске стране пукле.“ Смрт мајора Илијћа била је највећа жртва и губитак највећи за Ибарску војску, а и за целу Србију, од свију у првоме рату.

Цела Ибарска војска жалила је Илијћа као свога највећег јунака и једног од најчувених старешина.

Тело му је пренешено у Београд и сахрањено у гробље код палилулске цркве у гробницу, коју му је подигла Племенита Госпођа Краљица Наталија.

Биографија му је печатана у 8. броју (за Август) војног листа «Ратника» за 1879 г. у календару «Истоку» за 1879 год. са сликом Благодарни и признателни савременици подижу му споменик у Ивањици.

Око 3—4 часа позва ужичког бригадира I кл шеф штаба Ибарске војске са Погледа на Биљевину. И каза му да ужичка бриг. I кл. заузме предстраже у главном пређашњим обимом што смо држали; као и то: да ће капетан Мишковић заменити погинулог мајора Илијћа, као команданта ужичке бр. II класе.

Бригада је распоређена на предстражама од Равне Горе испред Заскока, Погледа, Биљевине и Радоњиног крша до потока границом, у висини Укоченице.

4*

Моравички батаљон заузео је Равну Гору и Заскок; до њега Црногорски; па Златиборски на Погледу; до овога десно Рачански батаљон. У резерви Пожешки иза Златиборског на коси Поглед-Биљевина; и, Ариљски, у резерви такође, на Раскрсници.

Ужичка бриг. II кл под командом Мишковића од прве класе десно Чемерницом до Мучња.

Чачанска бригада дошла је на Кушиће у општу резерву.

Поглед на ову дуготрајну борбу (од 11 часова пре подне 21 до 1 часа по подне 24 августа) и резултати њени.

Губитци наши и Турски били су велики. Тачних података о губитцима немамо о овој борби, као што на штету потпуности ових података, немасмо их ни за друге битке и борбе; они ће се наћи у архивама бригада и Ибарске војске. Али само што смо ми видели мртвих наших војника и Турака по бојишту број је велики. Одмах је наређено те су укопавани, у гомилама и понаособ гди се који мртвац нађе. Наши су покопани на Укоченици, Раскрсници и целим разбојиштем; а тако и Турци. Но је много било усмрђених и уцрвљаних лешина што је доцније на здравље војске рђаво дејствовало. Турци су бројани при закопавању и било их је на 200 мртвих што закопасмо. Неки доктор Хофман, који је био онда код Турака на Јавору причао нам је да је он сам за време целе ове борбе завио преко 200 рањеника.

Наши губитци, сем војника и народних старешина били су три официра мртва и два рањена. Погинули су официри: Мајор Мијаило Н. Илијћ, капетан Јеврем Вукосављевић, поручик Стевица Јовановић, велики јунаци, и рањен поручик Миладин Стојановић и Милан Мијаиловић ађутант ужичке бр I кл.

Покојни Вукосављевић изјавио је, као што смо чули да се сарани у Београду, али се то није могло учинити,

но је сарањен, као и пуковник Калинић, у Чачанском гробљу. У 1878 год неколко његових поштовалаца и сродника подигли су му на гробу биљег, споменичић и гроб му оградили; на биљегу су му написали.

«Јеврем Вукосављевић из Блазнаве, капетан командант Ариљског батаљона ужичке бригаде I класе, служио у руској војсци 11 година и на оглас рата Турској, дотрча у помоћ својој домовини, храбро се борио 12 и 26 Јула на Јавору и у крвавој тродневној борби на Чемерници погинуо 23 Августа 1876 године, издану на рукама храброга мајора Илијћа.

Дични борац вечне успомене

Споменик му подигоше поштоваоци његовог јунаштва Октобра 1878 године.»

Пок. потпоручик Стевица сарањен је у Крагујевцу; на биљегу му је натпис:

«Сетите се млађаног јунака Стевице Јовановића, официра. Муком га је мајка одгајила, оружје му школа изоштрила. Пошо детић у бој за слободу, напред свуда где но живи боду, Јавор му је задо прву рану, ал је мушки вратио душману. Поглед га је погледао дивна, а кад стиже Чемерница кивна. Земљу бранећ Стева земљи паде, ал душману ни стопе не даде. Жалте мајку и сироте сеје, а Стевицу нек ваш спомен греје » Рођен је 28. септембра 1853. год., а погинуо 25 августа 1876. год. Овај споменик подиже своме јединцу мајка Перка са кћерима Роксандом и Станијом. — — —

Овом за нас успешном борбом ми смо се знатно оснажили. Тада први пут видесмо разбојиште посејано турским лешевима. Турци сами говораху: «Осветисте Калипоље» И доиста су они били у великој незгоди, кад су старешине изгубили и позаборављали мапе и књиге, многу муницију, од које нам је само командир моравичког батаљона II кл. Петар Поповић послао 23 сандука пешачких фишека и 4 сандука граната, неке турске медаље које посласмо гл команди. Показиваше нам пар-

чета од кајаса са сабље неког Миралаја, који је на Чемерници погинуо — сабља и орден у драгом камењу сакривени су. — Беше изломљених лафета топовских погубљених пушака, оружја и т. д.

Као што се из описа види, ова је борба вођена доста методично са обе стране. Турци су пипали и тражили нашу слабу страну, а ми смо допуштали да се растегну и ослабе па нападали. И са ноћним нападом надбили их и отерали. Доцније смо сазнали: да су они нас нападали са 10 батаљона, две брдске и две тешке батерије и два ескадрона. При одступању да су им 2—3 батаљона, по својој прилици они са Чемернице што нису смели проћи поред Укоченице, одступили некуд у правцу к Новој вароши и вратили се на Јавор после 2—3 дана. А на Јавору да су непрестано имали по шанчевима и ван ових, сем топова, на 5 батаљона.

Ово беше највећа победа, коју одржа над Турцима Ибарска војска, очистив од непријатеља: Чемерницу, Укоченицу, Поглед и Заскок. И више Турци и не заузеше Укоченицу ни Чемерницу до свршетка рата.

29. августа продужено је укопавање изгинулих, уређивање логора и попуњавање муниције. У 2½ часа по подне почеше Турци пуцати са Јавора на наше војнике који закопаваху изгинуле на коси испод Заскока; избацише 7 метака па престаше. Шеф штаба Ибарске војске војске изиђе на прву линију преко дан и врати се у штаб.

Оба ужичка и чачански бригадир закључише: да се Поглед са околином утврди, појачањем ровова и засека, разирањем шуме пред положајем и подигнућем две батерије, једне на Биљевини а друге на најузвишенијем месту, у шуми више Павловића кућа. У овом већу учествовао је и поручик Драгомир Вучковић, коме је надзиравање овог утврђења поверено, што је и извршено.

Турци су такође почели и даље утврђивати Јавор. И распространили су позицију и утврђења подигли чак до Цмиљевца, а све венцом, спрам нас, секући шуму.

Ужичка бригада I кл. имала је само једног официра у 6 батаљона, а остали сви мртви и рањени. С тога су нам послата три руска официра у бригаду, од првих који су дошли. То су били: артиљеријски капетан Минијас научан официр, пешадијски капетан Сологуб из цареве гарде благородник и богат официр, и пешадијски потпоручик Гаврилов, несташан али храбар официр. Сви тројица били су доцније у борбама блесирани. Минијас при једном ноћњем нападу, недовољно смишљеном, рањен у ногу, те му је одсечена; Глигоријев на више места рањен; а Сологубу куршум пробио блузу 27. септембра и покојног поручика Рада Гргуровића убио.

Раде је сарањен у војничком гробљу код Ивањице, близу пок. Милоша Андрејевића. Служио је у нашој војсци и редом чинове добијао. Био је поштован међу друговима. И њему је исти друг, који и Андрејевићу, подигао биљег на гробу са натписом:

«Поручик Раде Гргуровић из Херцеговине, бијући се с Турцима. рањен на Грахову 1862 на Калипољу 24 јула, на Ограђенику 12. јула и четврта 27. септембра 1876 под Јавором му живот прекиде. Врли јунак вечне успомене.»

Као год што настаде код обе бореће се стране, после јаворских битака. утврђивање положаја и пауза у борби; тако исто настуни и после ових бораба. Ми спремасмо 28. августа ноћни напад, који главна команда беше комбиновала, али га не остварисмо. Ужичка бригада I кл. имаше опет у задатку да настуна на центар Јавора, кад десно крило учини своје — што не би.

Рад око пројектованог утврђивања продужисмо до 2. септембра, ког је дана писац ових редака пао у врућицу и отишао у Ивањичку болницу, са чега даље престаје описивати.

Напомене. 1. Врховна команда депешом Септембра месеца, наредила је да и Чачанска бригада иде на Де-

лиград и да је води потпуковник Чолак-Антић; а за заступника команданта Ибарске војске поставила мајора Борисављевића; за шефа штаба Мишковића, с произвоДством у чин мајора; а Марковића и друге старије официре од Борисављевића на Дрину и другу страну. Али по што Борисављевић беше болестан, оста и даље заступник команданта Ибарске војске потпуковник Чолак-Антић. — У то

2. 29. Септембра дође у Ивањицу ђенерал Новоселов. а 30. истог оде на Кушиће и отпоче командовати Ибарском војском. Пуковник Ситенко био му је шеф штаба.

3. И тако ибарска војска имађаше нове ненадне команданте и шефове штабова, који непознаваху добро ни земљиште на коме оперишу, ни војску којом командују. Земљиште је набоље познавао ђенерал Зах, али он га је познавао у опште и у великом стилу, те му је детаљно проматрање опет врло нужно било. Као што смо из предњег видели, дивизију су спремали потпуковници Чолак-Антић и Бекер, па је први предводио своју чачанску бригаду преко Рашке, а други отишао на Делиград пред оглас рата. За команданта је дошао ђенерал Зах, са Делиграда, а за шефа штаба потпуковник Калинић из Београда, са катедре наше војне академије. За тим је у првој половини Јула, команданта ђенерала Заха заменио потпуковник Чолак-Антић, а шефа штаба погинулог потпуковника Калинића, мајор Јеврем Марковић, који је примљен из цивила као ђенералштабни поручик у оставци — до његовог доласка одправљао је ту дужност капетан Мишковић. — Концем Септембра дошли су ђенерал Новоселов и пуковник Ситенко из Русије. Од осталих официра најбоље су земљиште познавали Илијћ и Борисављевић, први што је био ђенералштабни официр за окр ужички 5 година, а други што се на томе крају родио, и о калибрирању пушака 1862 год. и за време устанка 1875 год. туда путовао, даље, што је више пута као официр долазећи у место рођења нарочито до-

ста пута на Јавор и Чемерницу на састанке и скупове долазио; и, као најстарији официр ужичког округа 1873 и као командант ужичке окр. војске почетком 1876 по истом земљишту путовао. Ми мислимо да је велика штета била што Илијћ није остао при штабу, као што је био пред оглас рата, те својим познавањем терена користио главној команди, него је послат уз Ибар са оним одредом против Митровице. Још јако гласом ударамо на то, да би од сада водили строгог рачуна при одређивању официра на дужности, и постављали их да раде онде где најбоље земљиште и прилике познају, па ће нам највише ту и користити. Јер ко познаје земљиште на коме се бори, тај се јачи и свеснији осећа Ову нашу мисао подупире радња ова два официра, после одступања са Јавора, када је команда већине војске била у њиховим рукама, и који су доиста познавајући терен и прилике много допринели те се Ибарска војска одржала на висини, те је и онај крај од опустошења сачуван.

4. Сматрамо да ћемо користити српској војсци, ако јој пожелимо да у будуће имадне команданте у рату своје рођене синове, који су и за време мира командовали јој, па да је и у рату предводе, а не као што беше у рату 1876 год., где јој команданти и шефови дођоше из канцеларија фабрика и цивила. — Јер *ко није командовао трупом, тај нема куражи и не уме да заповеда*. А тако исто и за добровољце, да би нужно било знати и запамтити, и потомству аманет оставити: да и њима за команданта поставља стручне људе, официре, који знају шта је војска и команда; а ако би било синова из народа, који имају воље и моћи да користе у неком крају, својим познавањем прилика и својим гласом, они да буду при штабу команданта, те тим путем користе војсци и домовини.

5. Ма да се много говори, пише и учи у војсци, о проматрању и избегавању изненађења, дакле да треба сазнавати све шта непријатељ ради или намерава да

чини, а не дати му да он сазна шта ми радимо и шта намеравамо да учинимо; ипак у овом нашем рату на Јаворском војишту мање је проматрано нег што је нужно било, нарочито у почетку дејства. Исто тако врло је важно, да командант добро зна у току борбе, како стоји његова команда а како непријатељ За ово му је неопходно: да што више разбојишта својим сопственим очима гледа; да прати ток борбе јасно и несумњиво, и резерву свију родова војске употреби на оном месту, где је најнужнија или одакле ће најосудније користи имати.

Место за опсервирање битке командант бира и саопштава часним командантима. Оно треба да је она тачка, са које се што више разбојишта види а нарочито кључ положаја, али да није сувише близу прве бојнице те да сву пажњу команданта на ову одвуче — Ми смо имали два негативна примера у борби на Калипољу а 26 Јула на Јавору.

6 Наша артиљерија у почетку (прве) војне није учествовала са својом моћном снагом колко је могла и требала. И кад је учествовала било је доста случајева гди је пре времена одступала. Овоме су биле узрок старешине њене што су мислиле да се морају топови чувати као нека антика или светиња. Говоре: „почеше ударати куршуми у батерију" ми смо и онда одговарали, а и сад тако мислимо: да, почеше ударати куршуми, па нек ударају, да како; па гину коњи, па гине послуга, па гину старешине да, да; — гину и у другим родовима војске. Губитак у погинулим и рањеним утврђује врло чврсто ове горње речи; јер кад се узме колко је пешад. официра изгубљено, а артиљеријски ни један (пог. Андрејевић је био шеф бриг. штаба, и ако је арт. поручик), онда је очевидно да је било наведених случајева.

1884. Ваљево

П. Ђорисављевић.
потпуковник.

АНА КАРЕЊИНА

РОМАН ЛАВА ТОЛСТОВА

(НАСТАВАК)

XXX

Као и на свима местима где се скупљају људи, тако и у малој немачкој бањи, у коју стигоше Шчербацки, била је већ извршена нека сорта кристализације скупљенога света, по којој је свако лице у томе бањском друштву имало своје одређено, непромењиво место.

Као год што свака кап воде на извесној хладноћи мора да се претвори у одређени снежни кристал, тако и свако ново лице које дође у такву бању, мора да заузме оно место, које му припада.

„*Фирст*" Шчербацки „*замт гамалин унд тохтер*" како писаше у листи бањских гостију, морали су одмах, и по квартиру која су најмили и по познаницима, које су у бањи затекли, да се кристалишу у одређено место бањскога друштва.

У тој бањи била је овога лета и једна истинска немачка кнегиња, те је с тога кристилизација друштва бањског извршена у толико енергичније. Кнегиња Шчербацка, наравно, пожелела је да немачкој принцези представи своју кћер, и сутрадан извршен је и тај обред. Ката је врло скромно села, у својој *врло простој* (из Париза набављеној) летњој хаљини, која је наравно била парадна што може бити. Принцеза је рекла „Надам се да ће се руже скоро повратити на ово лепо лице" и после тога за Шчербацке беху одређени пути живота, са којих се већ није могло више скретати. Шчербацки су се познали и са породицом једне енглиске Леди, и са једном немачком грофицом и њеним сином који је у последњем рату рањен, и са некаквим ученим Шведом и са господином Canut и његовом сестром. Али главно друштво за Шчербацке постаде и нехотице једна Московска дама, Марија Евгенијевна Ртишчева и њена кћи, која је Кати била непријатна с тога што се и она разболела због несрећне љубави; даље један пуковник из Москве, кога је Ката из детињства знала, али га је знала у мундиру с еполетама, а овде је био и смешан са голим вратом и шареном марамом око врата, и досадан што се лепио за њих где год их је угледао. Кад се све то тако лепо средило, Кати беше још теже, јер отац јој оде у Карлсбад, а она оста с мајком сама. Они које је позна-

вала нису је више интересовали, јер је знала да у њима неће ништа ново наћи. Сад јој постаде главно занимање да проучава непознате и да нагађа шта је ко и какав је. По особини свога карактера, Ката је о сваком човеку замишљала оно што је најбоље, нарочито о онима које није познавала. И сада нагађајући ко је шта и какав је, Ката је замишљала све саме дивне и красне карактере, и налазила је да оно што на њима види, потврђује њене претпоставке.

Од тих особа, које је Ката посматрала и проучавала, нарочито је занимаше једна руска девојка, која беше дошла у бању с некаквом великом руском госпођом, некаквом госпођом Штал, како је зваху. Мадам Штал беше из великога света, али је била тако слаба, да није могла ходати, него се, и то само кад је дан врло леп, јављала у својој наслоњачи на точковима. Међутим по уверавању кнегиње није слабост госпође Штал била крива што се она није хтела да позна ни са једним Русом у бањи, већ њена гордост. Она руска девојка неговала је и чувала госпођу Штал, али је врло љубазна била спрам свију озбиљних болесника којих тала беше много у бањи. По проучавањима Катиним та девојка не беше никакав род госпођи Штал, али јој не беше ни најамница. Мадам Штал звала је ту девојку „Варењком“ а остали су је звали „Госпођица Варењка.“ Осим тога интереса који је Ката имала да проучава одношаје те девојке са госпођом Штал, и са осталим, њој непознатим особама, Ката је почела осећати некакву необјашњиву симпатију према тој госпођици Варењци, и по погледима који су им се сукобљавали, знала је да се и она њој допада.

Г-ђица Варењка не само да није била млада него изгледаше као створење које није никад ни било младо. По изгледу могло се рећи да јој има деветнаест година, али би тако исто вероватно било да јој има и тридесет година. Што се тиче кроја лица, и ако ово беше нездраве боје, пре би се могло рећи да је лепа но да је ружна. И по снази била би лична да не беше онако мршава и да јој према средњем узрасту глава не беше несразмерно велика; она за цело није привлачила пажњу мушкараца на се. Она је личила на цвет у кога је још потпуно на броју цветно лишће, али је већ без мириса, прецветао.

Осем тога она није могла привлачити пажњу мушкараца ни с тога, што у ње не беше ни мало онога чега у Кате беше и сувише — притуљене животне ватре и свести о својој допадљивости.

Она је свагда била у послу и озбиљном послу, с тога и изгледаше да је се ништа друго и не тиче Та потпуна противност целом бићу Катином баш је ову и привлачила. Ката је осећала да ће у

тој девојци, у њеном начину живота, наћи образац онога што је сама са толиком муком а без успеха тражила, да ће наћи достојанство живота, интереса за живот — изван оних одвратних односаја светскога мушкиња и женскиња, који јој сад изгледаху као срамна изложба робе која тражи купце. Што је Ката дуже посматрала своју непознату пријатељицу, то је све више долазила до убеђења да је та девојка оно савршено биће како га је она замишљала, то је све више желела да се позна с њоме.

Обе девојке сретале су се сваки дан по неколико пута, и кад год су се погледале, Катин је поглед говорио „Ко сте ви? Шта сте ви? Јел истина да сте ви оно савршено биће, као што вас ја замишљам? Али тако вам Бога — додаваше Катин поглед — немојте мислити да ћу вам ја наметати своје познанство. Ја вас само волим, мени је само мило што могу да вас гледам.“

А поглед незнане девојке одговараше „И ја вас волим, ви сте мила, тако мила. Још више бих вас волела, али ето немам каде.“ И доиста Ката је видела, да она увек има посла: или води децу некакве руске породице, или носи плед некаквог тешког болесника, и завија га њиме, или забавља некаквог раздраженог болесника и стара се да га утиша, или бира и купује пециво за кафу — за некога.

На скоро после доласка Шчербацкових у бању, појавише се једно јутро на извору лековита воде два нова лица која привукоше на се општу одвратност. То беху: један врло висок и мршав човек с огромним ручетинама, у кратком горњем капуту који је био не само стар, него не беше за њега скројен, и са црним, наивним али у исти мах страшним очима, и једна лепушкаста, преплашена жена, ружно и без икаквог укуса обучена. Помисливши у себи да ће и то бити Руси, Ката беша већ саставила о њима читав роман. Али кнегиња узнавши из листе бањских гостију да је то Никола Љовин и Марија Николајевна, објаснила је Кати како је рђав човек тај Љовин, и целог романа који Ката беше о њима смислила — нестаде. Не само за то што јој ја мајка казала, него нарочито с тога што то беше брат Константина Љовина, те две особе постадоше Кати врло мрске. Тај Љовин беше јој постао одвратан. Изгледаше јој као да у његовим великим страшним очима, којима ју је свуда упорно пратио беше и мрзости и подсмеха. За то се старала да се никако не сретне с њиме.

XXXI.

Беше ружан дан, киша је падала цело јутро, и колонада беше пуна бањских гостију који су се мували са својим амрелима кроз гомилу.

Ката је ходала с мајком и с московским пуковником који се кицошио у свом новом капуту, који је купио у једном франкфуртском дућану готових хаљина. Они се шетаху једном страном колонаде старајући се да се не сретну са Љовином, који хођаше другом страном. Варењка у својој угаситој хаљини са црним шеширом обореног обода, водила је дуж целе колонаде једну слепу Францускињу, и кад год се срела с Катом увек су се њих две пријатељски погледале.

— Мама, смем ли да се познам с њом? — рече Ката гледајући за својом незнаном пријатељицом и видећи да се она упутила извору лековите воде, где би најлакше могла с њоме проговорити.

— Ако ти је баш толико стало до тога, ја ћу се најпре распитати да видим ко је она. У осталом ја не знам шта си ти то нашла тако особито на њој? Она је сигурно најмљена другарица. Али баш ако хоћеш, ја ћу се познати са мадам Штал. Ја сам знала њену belle socur, додаде књегиња поносито подигнувши главу.

Ката је знала да јој се мајка љути што мадам Штал чисто избегаваше да се с њоме позна.

— Гледај како је љупка — рече Ката гледајући како Варењка пружа пуну чашу лековите воде слепој Францускињи. — Погледајте како јој је сваки покрет прост а сладак. —

— Ех, досадише ми твоји engouments — рече кнегиња — али не, хајдемо натраг -- додаде одмах за тим јер беше видела да им иде на сусрет Љовин са његовом дамом и са некаквим немачким доктором, са којим се нешто гласно препирао.

Они се окренуше да пођу назад, кад зачуше да она гласна препирка постаде права дрека. Љовин стао па виче, а и доктор све више долази у ватру. Гомила се склепта око њих. Књегиња се с Катом брзо уклони из гунгуле, а пуковник напротив оде у гомилу да види шта је.

После неколико минута пуковник их стиже.

— Шта је то било? — упита кнегиња

— Стид и срам — одговори пуковник. — Једино чега човек треба да се боји кад пође преко границе то је: да у туђини не сретне каквог Руса. Онај високи господин окупио да грди свога доктора што га не лечи како треба и беше замахнуо батином да га удари, Срамота! —

— Ах, како је то непријатно — рече кнегиња. — Па на чему се свршило?

— Хвала Богу, умеша се она девојка са црним печуркастим шеширом, чини ми се да је Рускиња — рече пуковник.

— M-lle Варењка? — радосно упита Ката.

— Да. да. Она је прва дотрчала, узела је тога горопадног господина под руку, па га је одвела. —

— Ето мама – речеКата — а ви се чудите што ми се она допада —

Сутра дан, посматрујући своју незнану пријатељицу, Ката је видела да је Варењка с Љовином и његовом дамом већ у истим одношајима у којима беше и с осталим својим protégés. Она им је приступала сваки час, разговарала их, служила дами као тумач, јер она не разумеваше ни једног страног језика.

Ката стаде још више молити мајку за дозвољење да се позна с Варењком. И ма како да је овој било непријатно да изгледа као да она чини први корак за познанство са госпођом Штал, која је не знам почему допуштала себи да се горди — стаде распитивати о Варењци, и сазнавши појединости, из којих се могло извести да у познанству с њоме не би ништа било ружно, и ако и ништа особито, сама је прва пришла Варењци и познала се с њоме.

Изабравши време када јој је кћи отишла на извор да попије чашу лековите воде, и када је Варењка стајала пред пекарским дућаном, кнегиња јој приђе.

— Допустите ми да се познам с вама — рекла је са својим достојанственим осмехом. — Моја је кћи заљубљена у вас. Ви можда и не знате мене. Ја.... —

— Кнегињо — похита Варењка да одговори. — Ја сам тако исто ако не и више заљубљена у вашу кћер.

— Какво сте добро учинили јуче оном нашем бедном земљаку! — рече кнегиња.

Варењка поцрвене — Не сећам се, рече она, мени се чини да нисам ништа урадила.

— Како нисте, Бог с вама, та ви сте тога Љовина спасли од велике непријатности.

— Да, sa compagne беше ме позвала и ја сам га умирила. Он је тешко болан, а био је нешто незадовољан својим лекаром. Ја имам навику да се нађем око таквих болесника.

— Знам, ви живите у Ментони са вашом тетком, госпођом Штал. Ја сам се познавала са њеном belle soeur! —

— Не, она мени није тетка. Ја је зовем маман, али јој нисам род. Она ме је васпитала – рече Варењка опет порумневши.

То беше тако просто речено, израз њеног лица беше тако отворен и мио, да је кнегиња сада појмила за што је Ката заволела Варењку.

— А шта је с тим Љовином? — упита кнегиња.

— Он ће отпутовати, рече Варењка.

У тај мах враћала се Ката с извора, блажена што јој се мајка већ познала са њеном пријатељицом.

— Ево, Катице, твоја силна жеља да се познаш са Mademoiselle.

— Варењком — рече смешећи се Варењка — Тако ме сви зову. —

Ката је поруменила од радости и дуго је ћутке стезала руку своје нове пријатељице, која није одговорила на стисак, него је мирно лежала у њеној руци. Рука не одговараше, али лице госпођице Варењке обасја радостан, тих, у неколико и сетан осмејак, који показа њене велике али лепе зубе.

— Ја сам давно хтела то исто — рече она.

— Али ви тако много посла имате....

— Ах, на против, ја немам никаква посла — рече Варењка, али у тај мах морала је да остави своје нове познанике, јер је видела да к њој трче две руске девојчице, кћери једнога болесника

— Варењка, мама вас зове — викаху девојчице још из далека.

И Варењка оде с њима.

XXXII

Појединости које је кнегиња сазнала о Варењци и о њеним одношајима са мадам Штал, као и о мадам Штал, беху ове:

Мадам Штал, о којој су једни говорили да је упропастила свога мужа, док су други на против тврдили да је њен муж својим неморалним животом, њу упропастио, била је увек болешљива и раздражена жена. Када је родила, баш за време развода с мужем, дете је одмах умрло, а рођаци г-ђе Штал, знајући колико је она осетљива, и бојећи се да је глас о детињој смрти не убије, подметнули су јој друго дете, кћер дворскога кувара, која се исте ноћи родила у истој кући у Петрбургу. То беше Веренька. Mme Штал сазнала је доцније да Варењка није њена кћи, али је ипак наставила да је одхрани и васпита, у толико пре, што на скоро за тим Варењка оста сироче без игде икога свога.

Више од десет година живела је Mme Штал у странству, на европском југу, не устајући скоро никако са болесничке постеље. Једни говораху да је она створила себи у друштву положај поштене, високо-религиозне жене; други говораху да је она у души високо морално суштаство које живи само за добро својих ближњих. Нико није знао какве је она управо вере, католичке, протестантске или православне — она је била у пријатељским односима са највишим особама свију цркава и вера.

Верењка је увек живела у странству са госпођом Штал, и ко год је ову знао, познавао је и волео је Варењку.

Сазнавши све ове појединости, кнегиња није нашла ништа зазорно у зближењу своје кћери са Варењком, у толико мање, што је Варењка била врло образована девојка са финим понашањем. Она је дивно говорила и француски и енглески, а што је главно, испоручила од стране госпође Штал, како је овој врло жао, што јој болест украђује задовољство да се позна са кнегињом.

Познавши се са Варењком, Ката се све више одушевљавала за њу; сваки дан је налазила по некакву нову прекрасну особину у њој. —

Кнегиња сазнавши да Варењка лепо пева, позвала је да вечером дође к њима на певање.

— Ката свира у клавир, имамо у стану клавир, истина није Бог зна како добар, али ви ћете нам учинити велико задовољство — рекла је кнегиња са својим притворним осмехом, који беше Кати врло непријатан, јер је она приметила да се Варењки не пева. Међу тим Варењка је исто вече дошла к њима и донела свеску нота. Кнегиња беше позвала за то вече и Марију Евгенијевну са ћерком и пуковника.

Варењци беше са свим све једно што је затекла и непозната лица и одмах је пришла клавиру. Она није умела да сама себе прати на клавиру, али је дивно певала с листа. Ката, која је добро умела свирати, пратила ју је.

— Ви имате необичан дар за певање — рече кнегиња, пошто је Варењка свршила прву песму.

Марија Евгенијевна са ћерком, стадоше јој благодарити и хвалити је.

— Погледајте — рече пуковник, гледајући кроз прозор — погледајте колико се искупило људи под прозорима да вас слуша! —

И одиста беше се искупила гомила света.

— Мило ми је што вам то чини задовољство — рече Варењка просто.

Ката се поносила гледајући своју пријатељицу. Она се одушевљавала и њеном уметношћу, и лепотом њенога гласа, и њеним лицем, а највише њеним понашањем, по коме изгледаше да Варењка ни у што не цени своје певање, да су јој похвале са свим равнодушне; она изгледаше као да пита: је ли доста или треба још да певам?

„Да сам ја на њеном месту“, премишљаше Ката у себи, „али би се ја поносила тиме. Како би се ја радовала гледајући толики свет под прозорима. А њој све једно. Њој је главно да учини мами по вољи. Шта је у тој девојци? Шта јој даје ту силу да не мари

ни за што, да је тако самостална и мирна? Ах, како бих се ја радо научила томе!»

Књегиња замолиВарењку да још што год пева, и она испева другу пијесу тако исто мирно, јасно и лепо.

За том песмом беше у свесци нота некаква талијанска песма. Ката одсвира њен приступ и погледа у Варењку.

— Да прескочимо ту песму — рече Варењка и порумени.

Ката чисто преплашено погледа Варењку.

— Добро, друго нешто — рече за тим брзо, и стаде превртати листове. Ката беше појмила да је за ту талијанску песму нешто непријатно везано.

— Не, не — рече Варењка и метну руку на ноте — да певамо баш то.

И она отпева и ту песму, тако исто хладно и лепо, као и раније.

Када је свршила, опет је сви похвалише и пођоше да пију чај. Ката с Варењком одоше у баштицу, која беше крај њихове куће.

— Је л' истина да је с оном талијанском песмом свезана некаква успомена? — упита Ката, па онда брзо додаде: ја не тражим да ми причате, само реците: јесте или није?

— Што? Ја ћу вам испричати — рече Варењка. — Јесте, ту има за ме једна велика успомена, која ми је била врло тешка. Ја сам некада волела једног човека, па сам му певала ту песму.

Ката је ћутећки са разрогаченим очима гледала Варењку.

— Ја сам њега волела, а он мене. Али његова мајка није хтела да он узме мене, и он се оженио другом. Он сада живи близу нас и ја га по кадшто виђам. А ви сте сигурно мислили да ја нисам имала никакав роман? — рече Варењка, и на њеном лепом лицу сену она ватра, која је, по мишљењу Катином, морала негда трајно обасјавати цело њено биће.

— Од куда би то мислила? Да сам мушкарац, ја не би могла никога више после вас волети. Само једно не разумем: како је он могао, да би угодио матери, заборавити и унесрећити вас? То мора бити да је човек без срца! —

— На против, он је врло добар човек, и ја нисам ни мало несрећна. Елс, вечерас нећемо више певати? — упита Варењка за тим, упутивши се кући.

— Ах, како сте ви лепи! — кликну Ката, па је заустави и пољуби. — Ах кад би само оволишно и ја личила на вас!

— А што би ви личили на ма кога? Ви сте лепа таква каква сте — рече Варењка смешећи се својим скромним уморним осмејком.

— Не, ја нисам ни мало лепа. Али реците ви мени.... Чекајте, да седнемо — рече Ката, па седоше с Варењком на једну клупу. — Реците, зар то није увреда, кад човек презре вашу љубав, кад он неће.... —

— Па он није презрео моју љубав, ја сам уверена да ме је он волео, само што је, као послушан син....

— То јесте, али како би било да он то није урадио својој мајци за љубав, него онако, сам?.... рече Ката, осећајући да је издала своју тајну, јер ју је руменило стида на образима проказало.

— Онда би тај човек ружно урадио, и ја за таквим човеком не бих жалила — одговори Варењка, која беше појмила да сада није реч о њој, већ о Кати.

— А увреда? — рече Ката. — Такву увреду није могућно заборавити — и она се чисто видела како је изгледала на последњем балу, када је музика стала.

— У чему је увреда? Ви за цело нисте ништа ружно урадили? —

— Горе него ружно, стидно.

Варењка одмахну главом и метну своју руку на Катину.

— Како стидно? Та ви нисте могли казати човеку, који је равнодушан спрам вас, да га волете? —

— Разуме се да нисам; ја нигде ни једне речи нисам казала, али он је знао. Ту је известан изглед, извесно понашање. Сто година да живим, то нећу заборавити.

— Што? Ја не разумем. Сада је цело питање у овоме: волите ли ви њега још или не — рече Варењка без околишења.

— Ја га мрзим, а себи не могу да опростим.

— За што?

— Срамота, увреда.

— Ах када би све биле тако осетљиве као ви — рече Варењка. — Та нема ни једне девојке, којој се тако што није догодило. Па онда све то није тако страшно важно, како се вама чини.

— А шта има важније? — рече Ката, загледајући се у њу са радозналим чуђењем.

— Ах, има много, много важнијих ствари — рече Варењка смешећи се. У тај мах зачу се с прозора кнегињин глас: „Като, прилично је хладно. Или узми шал, или ходите у собу.“

— Одиста, време је — рече Варењка уставши. — Мени још ваља отићи до M-me Berthe; молила ме!

Ката је држала за руку и гледала јој је у очи са страсно-радозналим питањем. „Шта је, шта је то много важније, што даје ту слободу и мир, ви то знате, кажите ми.“ Али Варењка није ра-

зумела шта беше у том погледу. Она је сада мислила, како јој ваља још отићи до M-me Berthe, и како јој ваља бити дома око по ноћи да пије чај с Maman. Она уђе у собу, узе своје ноте, и опростивши се са свима спремала се да пође.

— Допустите да вас пратим — рече пуковник.

— Наравно, како би тако доцкан сама ишли — потврди кнегиња. — Да вам дам бар Парашу да вас отпрати.

Ката је видела да се Варењка силом уздржава од осмеха, кад јој стадоше говорити о пратњи.

— Хвала, није нужно. Ја увек идем сама и никада ми се ништа непријатно не дешава, рече она узевши свој шешир. За тим пољуби још једном Кату, па не рекавши јој шта је много важније, оде сигурним кораком, носећи своје ноте испод мишке; она се сакри у полутами летње ноћи и однесе собом своју тајну о ономе, што је важније и што њој даје то завидно мирно достојанство.

(НАСТАВИЋЕ СЕ)

ПУТ

Звижди северац хладни преко пољане равне,
  А снег у густом праму на земљу хитро лети
И претрпава шатре војничке чађаве и тамне
  И древне грмове тресе,
На које по неки гавран навалом ветра слети
  И снег са себе стресе;
А у близини кад-кад засине зрачак ватре: —
  То гладни војници, за цело, греју се и прошлост славну
Из сна дубоког буде, гледећи из ниске шатре
  Како се ветрови бију низ пусту долину равну....
И топот ноћног стражара, озебла од циче љуте,
  Силом се јоште чује....
Душе!.... Хајдемо тамо!.... Те славне и тешке путе
  Љубав ми — ти појмиш која — са лучем озарује....
Звижди северац хладни преко пољане равне,
  А снег у густом праму на земљу хитро лети
И претрпава шатре војничке чађаве и тамне

И древне грмове тресе,
На које по неки гавран, навалом ветра слети
И снег са себе стресе....

18—12—8—90.

Миј. М. Гр.

ДАРВИНОВО ПОСМРЧЕ

Инглиски природњак, *Џон Роменс*, један од знатнијих ученика Дарвинових, који је велико поверење свога учитеља уживао, изнео је пред лондонско *Лине*-ово друштво један заостали рад Дарвинов: «*О инстинкту животиња*», који још нигде није објављен био, једно дакле врло занимљиво *посмрче Дарвиново*.

Овај рад Дарвин је написао још на 30 година пре своје смрти као засебан одељак за своје капитално дело: „*О постанку фела*", али га је по свом обичају, својој урођеној скромности, нештампан оставио и своме пријатељу и ђаку предао, опуномоћив га, да доцније по своме нахођењу, може или цело дело или поједине делове из њега отштампати И Џон Роменс је заиста тај налог савесно и извршио, јер је тај Дарвинов рад издао као додатак уз своје дело: «*О душевном развићу животиња*," «(Mental evolution in animals)". Но пре тога сматрао је за своју дужност, да инглиске природњаке упозна са садржином те заоставштине, па је зато о њој претходно био држао предавање у *Лине*-овом друштву.

Ми тако исто држимо, да неће бити на одмет ако ма и са врло кратким изводом из тога интересног посмрчета Дарвиновог упознамо и наше читалачке кругове, који се интересују за, тако да је назовемо «дарвинистичку литературу.»

Дарвин је покушао, да поменутим радом протумачи четири врсте појава у животиња, које се обично на-

зивају укупним именом *„инстинкти.“* а то су *сеоба, инстинктиван страх, грађење гнезда код тица и грађење кућа код сисаваца.*

Под именом *сеобе* код тица и сисаваца разумева Дарвин као битне ове појаве: 1. Међу разним врстама тица има их, које случајно или редовно своја седишта у истој земљи мењају, као и таквих, које периодично у далеке крајеве одлазе. 2.) У једној земљи једна и иста врста сели се често, а у другој постаје седећива; различне индивидуе једне и исте врсте у једној и истој земљи или су седећиве или селице [1]). 3). Сеоба је последица ова два фактора: прво нагона на периодично путовање. и друго способности познавања правца. 4). И дивљак има способност за познавање правца као и животиње које се селе. 4). Има извесних појава код тица и домаћих животиња, које се заиста у самој ствари оснивају на нагону за путовање. Ово се нарочито опажа код једне врсте шпанских оваца

Ма да Дарвин признаје, да се све ове појаве не дају непосредно одмах објаснити, опет он на основу својих истраживања долази до тог закључка, да је нагон путовања (сеоба) наслеђен од предака, који су због хране или других каквих узрока морали дуже или краће хаџилуке предузимати и то у доба кад су се односи између воде и суве земље битно разликовали од данашњих. Узмемо ли на пр случај, да тица каква гоњена оскудицом у храни или хладноћом, сваке године мора мало по мало све ближе југу да се примиче, то је са свим природно, да ће ово. некада нужно путовање, постати временом инстинктивно, као што је то заиста заиста случај код оваца у Шпанији.

Сад, ако се у току времена долине полако и преобразе у морске заливе, а ови мало по мало постану широки морски рукави, опет је сасвим близу памети, да ће онај исти нагон животињу одржати на њеном

[1]) Упор. „О сељењу тица,“ „Отаџбина“ књ. XVII.

правом пређе сувоземном путу и не дати јој, да залута ни преко сад широке морске пучине.

Тако је од прилике морала постати код тица моћ, да и без компаса сигурно преко широких мора у известном сталном правцу прелетају.

Што се тиче *инстинктивног страха*, Дарвин наводи читаву гомилу факата за доказ, да је плашња животиња од човека постала с појавом човека још у дивљем стању и да се код домаћих и припитомљених животиња само опет изгубила. Животиње на оцеанским острвима или у пределима где још никада са људима или зверовима нису у додир долазиле, не показују никакав страх. Тај инстинктиван страх стичу оне мало по мало у интересу сопственог одржавања и преносе га после наслеђем на потомство. На острвима *Галопагос* оборио је једном Дарвин пушком с дрвета једног копца и он је одмах за тим мирно пио воду из суда у Дарвиновој руци. Али су ове животиње само према човеку тако питоме и поверљиве, јер на фалкландским острвима на пример гнезде се гуске у великој множини да би избегле лисице којих на суседним острвима има. Према човеку пак чак и ове препредене лисице са свим су слободне као и тице.

Бајрон у једном свом путопису прича како су морнари скакали у воду бежећи од лисица, јер су радозналост њихову држали за зверство. А у свима цивилизованим државама врло је добро познато како су веома плашљиве и саме младе лисице и курјаци!

На острвима Галопагое били су велики гуштери (Amblyrhynchus) тако питоми, да их је Дарвин за реп вукао, а међу тим зна се, да су они по другим пределима на земљи веома плашљиви. Водени гуштер (мрмољак, Triton cristacus) живи на обали, плива добро, нарочито изврсно се гњура а рани се морским алгама. Њега мора бити да јако тамане китови, јер на суву је врло питом а међу тим, како Дарвин прича, није га никако могао у

воду натерати и кад га је силом убацио, он је одмах за тим опет право натраг на обалу испливао.

Као веома значајан инстинкт сматра Дарвин оно познато привидно мртвило код животиња, но ипак мисли да у том многи јако претерују. Он држи то привидно мртвило код инсеката и паука за прост инстинкт, који је постао услед навике да се животиње потпуно у миру држе, како би у случају какве опасности неопажене биле, а не сматра то као шеретлук или шеретско подражавање смрти, пошто је смрт сваком живом бићу још непознато стање. Нарочито се Дарвин овде позива на то, што би заиста веома чудно изгледало, кад би досетљиви инсекти толико „шерети" могли бити да подражавају стању у коме се мртви налазе. Дарвин је веома брижљивно испитивао и обележава тај положај код 17 инсеката разноликих родова а међу њима и «варалица првог реда.“ Осим тога набавио је себи и егземпларе природном смрћу угинулих инсеката, а најзад је неке и помоћу камфора лаком и тихом смрћу уморио. Резултат свега био је, да ни у једном једитом случају није положај ни изглед инсеката један другом са свим сличан био, већ на против у више случајева су се веома јако разликовали «ушерећени» мртви од правих мртвих. Но све ово опет не доказује ништа противу хипотезе, да инсекти то чине из страха, већ само обара оно изнесено мишљење, да они инстиктивно или чак намерно смрт «представљају.»

Пуна су интересантних примера истраживања Дарвинова о грађењу гнезда и о архитектонском чуству код виших животиња као на пр. дабра. Он доказује да је инстинкт грађења гнезда код тица веома променама подложан, колико код појединих индивидуа толико у току времена и код других фела. Има гнезда у свима могућим облицима. Дотично место код Дарвина гласи:

«Тичија гнезда нам дају један необично потпун низ, почев од оних тица, које никаква гнезда не граде

већ на голој земљи легу, па и оних, које несавршена и проста гнезда праве до савршенијих, док најзад не доспемо до дивних грађевина, које се могу мерити са вештином у дабра.

И ако допустимо, прво, да је гнездо сваке тице, ма где и како да је саграђено повољно удешено за животне услове дотичне феле; и друго, да, и ако се инстинкт грађења гнезда веома мало промењује и онда, кад тица у са свим друге животне прилике дође; опет нема никакве сумње, да су све те измене наследне и да се и само гнездо тичије може природним избором у току времена до извесног ступња да усаврши, нарочито кад се упореди са гнездом његових предака.» —

Општи је закључак до кога Дарвин долази, да код грађења гнезда постоје различна прилагођивања наслеђених инстиката према разним спољним условима, и да се све те промене врше једино у том циљу да у борби за опстанак одрже фелу по неминованом закону: да све што је савршеније наджиվљује несавршено.

Даље Дарвин изводи и то, да тице у извесним приликама потпуно губе инстинкат *лежења*, кад то могу на какав други начин да постигну.

Ма да он не сумња, да при грађењу гнезда код тица често пута доста велику улогу игра интелигенција и искуство, опет има случајева где од обојега баш ни трага нема.

Тако на пр. Дарвин прича, да је гледао једну чавку, која се дуго и узалудно мучила, да једну грану ширином њеном унесе кроз прозор неког торња; а никако се није могла досетити, да би то лакше било дужином. *Џилберт Вајт* посматрао је неколико брегуница, које су редовно сваке године своја гнезда градиле на оној страни зида, која је непогодама изложена и са које су им гнезда наравно сваке године падала. Furnarius cunicularius у јужној Америци буши у блату дубоке рупе за своје гнездо и Дарвин је видео, како су ове мале тице уза-

лудно избушиле рупе у блатним дуварима, око којих су непрестано облетали, а нису пре тога ни приметиле, да су дувари веома танки за њихова гнезда.

Дарвин је закључио свој рад овим општим изводом: «Ми смо посматрали инстинкте животиња нарочито са те тачке гледишта, да ли је могућно, да се они теку на начин какав наша теорија одређује или су — и ако простији може бити тако и постају — остали тако заплетени и чудновати, да се они са свим другојачије оделито развијају и по томе нашу теорију обарају.

Узмемо ли у рачун факта, која доказују, да су инстинкти стечени, као што су промена инстинкта, или вежбање и навика, па до извесне мере и подражавање; даље наследна диспозиција код наших домаћих животиња и њихов паралелизам ка инстиктима животиња у дивљем стању, осим тога, сетимо ли се, да и у самом дивљем стању инстинкти донекле варирају — поменемо ли даље како се свуда код разних, али једнога порекла животиња вијђа такмичење за вишим инстиктима, што доказује, да је бар поступно могућно стећи какав виши инстинкат, а тим се — одговарајући нашој теорији у опште — указује на битне ступње, помоћу којих је инстинкат стечен, ако узмемо, да су се везани инстинкти на разним ступњевима порекла разгранали од једног заједничког претка и с тога, да се налазе мање или више непромењени код сваке специје разних упоредних предака. Одмеримо ли све ово и додамо ли још к томе да су инстинкти за животињу исто тако важна као и животињи одговарајућа конструкција; и да у борби за опстанак под промењљивим условима и омање измене инстинкта не могу никако оставити без користи за поједине индивидус — то ја у свему овоме не видим никакве сметње нашој теорији.

Па и у самоме најчудноватијем инстинкту за кога знамо, а то је челино грађење ћелија, видимо како један

прост инстинктиван рад доводи до резултата, коме се дивити морамо!

Осим тога, чини ми се, да нашу теорију развића подупиру баш ове чињенице: прво, општи познати факат надметања у усавршавању инстинкта код једне и исте групе животиња; а не мање друго и то, што две сродне врсте, које у разним пределима земље и под са свим разним животним условима живе, опет много заједничког у својим инстинктима имају.

По нашој теорији, непотпуности и præметње код инстинката не изгледају ни мало чудне. Шта више нашло би се још више и очигледнијих случајева, кад не би по нека врста нестајала у мириjадама оних специја, које су већ ишчезле, из проста узрока, што та специја није у стању, да своје инстинкте толико измени и усаврши, да може да издржи борбу са својим сустановницима исте околине.

Можда није логично — али за моје преставе далеко схватљивије, да у томе, што млада кукавица своју субраћу из гнезда избацује, што мрави подјармљују своје робове, што се лавре ихневмида у живом телу своје пљачке хране и што се мачке мишевима играју, не гледам инстинкте, којима их је творац нарочито обдарио, већ само врло мале делиће једног општег закона, који унапређује сва органска тела — а то су мењање и усавршавање — по коме јачи у животу остају а слабији пропадају.»

П. В. Вујић.

ТРАЖИ МЕСТО

ОД

БРЕТ ХАРТА [1])

Питаше ме да ли сам читао «Стражара» из Римеса.

Рекох му да нисам и хтедох истом додати. да и не знам, где је тај Римес, кад он настави с приметбом да је то чудновато, што власник хотела не држи „Стражара", и да ће о томе писати издавачу. Он то не би, вели, помињао, али је он сам био скроман члан еснафа, коме ја припадам, и често је пунио његове ступце. Неки познаници његови — наравно одвећ партајични — изјавише, да му је стил у нечем сличан Јунијевом; али наравно — разуме се — у кратко може рећи, да су његови чланци за последњих избора тражени на далеко Можда има један ексемплар код себе. —

И с неком брзином која казиваше да је увежбан у томе послу, стрпа руку у прсни џеп свога капута, и пошто је отуд извадио читав завежљај докумената, од којих неки беху маркирата сведочанства, неки препоручна писма, и разастро их на колену, заврши најзад тиме, да му је ипак остао у сандуку.

Мени чисто лакну. Седели смо у ротунди једнога отменог хотела у Уашингтену, где је овај, мени са свим непознати човек, истом пре пет минута догурао своју столицу крај моје, и отпочео разговор. Приметио сам на њему ону страшљиву, отсутну и невешту природу, која се лепи за сеоске путнике кад се први пут нађу

[1]) Кад сам прочитао ову причу, паде ми у памет једна изрека истога писца, која гласи: „Има ствари у животу, за које је вредно сагнути се." И ја се сагох и узабрах овај цветак из лепе књижевности американске, да га пресадим у нашу; узабрах га, што ми се чини, да му је мирис здрав, а у приликама — као што ће оназити мој читалац — и целовит.

Преводилац.

међу странцима, изгубљени у свету, који је према њима у многоме већи, хладнији и нехатнији, но што су то игда снивали. У истини, ја мислим, да се оно, што ми на нашим сународницима називамо безобразним наметањем, нарочито може приписати њиховој усамљености и чежњи за домом. Сећам се да сам једном у пушачком вагону канзаске жељезнице срео једнога таквога напуштенога, који ми, пошто је наваљивао на мене са тисућу ништавих питања, на крају измами признање, да нешто мало познајем неког човека, који је негда становао у његовом родном месту у Илинојзу. Целога пута врзо се наш разговор највише око тога земљака његова, кога је, као што најзад изађе, мој илизојски пријатељ тако мало познавао као и ја. Али је он сад у мени нашао везу између себе и своје удаљене постојбине и био је срећан

Док сам на ово мислио, посматрао сам мога суседа поизближе. Беше то слабуњав, млад човек око тридесет година, са кудељном косом и обрвама, и тако белим трепавицама, да се једва могаху видети. Одевен беше у црно и по застарелој моди, и мени дође чудновата мисао, да ће то бити његова венчана одећа, што се је касније и посведочило. Његов начин имађаше одлучност и дрску поузданост сеоског учитеља, који је вичан да гледа пред собом најслабије интелигенције. Из његове биографије, што ми је одмах испричао, виђаше се, да се ни у томе нисам преварио.

Он бејаше рођен и васпитан у једној западној области, и као учитељ у Римесу и писар код друмског надзорништва, узео је своју негдању ученицу, ћерку једнога доста имућног свештеника. Као вешт декламатор беше се разгласио и постао одличан члан дебатнога клуба у Римесу. Разна питања, која негда ту беху покретана као: «Слаже ли се наука о бесмртности са ратарским занимањем?» и: «Јесу ли обртне игре неморалне?» — дадоше му прилике да се истакне у својој

општини. Можда сам — настави он — опазио у «Хришћанском проповеднику» од 1 Маја 1875 год. један извод из «Римеског стражара?» Нисам? То ће ми га он набавити. У последњој изборној борби имао је он жива удела. Не исповеда радо, али је опште признато, да је Гашвајлер изабран *његовим* утицајем.

Ко?

«Ђенерал Прат Гашвајлер, члан конгреса за наш дистрикт.

Ох!

«Човек од уплива, господине, човек од голема уплива; човек чији ће се уплив скоро осетити — овде!» Ну, он беше дошао са Гашвајлером овамо, и — он не зна за што — хоће рећи Гашвајлер не зна за што, да он — разуме се — (уз ово иђаше тих, извињавајући осмејак) — не добије награду, разуме се — за оне услуге, које је и т. д. и т. д.

Упитах га да ли ишчекује какво извесно место.

Па, не. То је он оставио Гашвајлеру. Овај му беше рекао а он је то упамтио од речи до речи «Оставите ви то мени. Ја ћу погледати и пропитати у разна одељења, шта се може учинити човеку ваших талената.»

Па, је ли —

«Он то сад разгледа. Очекујем сваког тренутка да се врати. Он је отишао преко у канцеларијско одељење да види, шта се може тамо. Ах, ето га иде!»

К нама долазаше човек снажне грађе. Беше веома тром, веома будаласт и веома угојен. Изгледаше ми као да игра улогу «поштеног сељака» али тако неспретно да би и најпростијем тежаку био непријатан. Још имађаше нешто у себи од надри-адвоката, што би сваког судију, који поштује свој сталеж, овластило, да га без устезања избаци из своје суднице. За војничко око имађаше у себи нешто подозриво, што нас на први поглед потсећаше на војени суд. Следовала је представа, из које

дознадох, да је моме познанику, што тражи место, име «Анварт Допс.» За тим се Гашвајлер окрете к мени:

«Наш млади пријатељ је овде у очекивању Он чека на државну службу, дакле тако рећи државни очекивач. »Младост је“ настави поштовани Гашвајлер, као да говори неком уображевом скупу «време очекивања — спреме — Ха ха!»

Кад му је за тим на очински начин, који бејаше лаж, као и све остало на њему, метнуо руку на раме — ја не знађах на кога ћу више да се љутим, на *њега* или на његову жртву, која је, примајући све то са видљивим задовољством, чак с поносом, сад страшљиво промуцала питање:

«Је ли — већ — што нађено?»

«Па, не; не бих могао рећи, да је већ — хоће рећи да је што већ *постигнуто*; али то смем рећи: ствари стоје изврсно за нашу каријеру — хаха! Међутим ваља чекати, мој млади пријатељу — ваља чекати. Како вели онај латински филозоф: «Спеши полако — хаха!» Сад се окрете к мени и рече поверљиво: Ала је нестрпљива ова младост, а? Овај час, рече опет Допсу, сретох мога старог пријатеља из школе и земљака Глашера, шефа одељења за ширење излишног знања, и — сад спусти глас до тајанственог, тихог шапута — «сутра ћу се опет наћи с њиме.»

У овом тренутку отрже ме узвик «заузмите места» са жељезничког омнибуса, из дружине овог даровитог законодавца и његовог заштићеника. Али сам још у почетку опазио како силовити дух Гашвајлеров моћно утиче на пријемљивога г. Допса.

Читаве недеље нисам га више видео. На дан мога повратка видех обојицу где говоре у предсобљу, али им се овај састанак разликоваше о пређашњега тиме, што се је даровити г. Гашвајлер журио, да се опрости свога пријатеља. Чух га где говори о «одбору» и «су-

тра» и кад ми је Допс окренуо своје пегаво лице, опазио сам да има на њему бар једнога израза — израз разочарења.

Упитах га усрдно како је?

Он још не беше изгубио наде‍жду. Иде му добро, говораше ми, и ако другови полажу на г. Гашвајлера тако много, да га без престанка оптерећавају одборским радовима Још сам опазио, да му одећа није у добром стању као што беше, а рече ми још, да је изишао из хотела и узео јевтинији стан у једном обли‍жем сокачићу «наравно за кратко време.»

Неколико дана касније имао сам посла у неком повећем управном одељењу. Разни натписи над вратима писарница потсећаху ме свакад на продавнице ткива од Стјуарта или Арнолда и Констебла. Све се онде могађаше наћи: Пенсија патената и биљака; земље заједно са семењем и Индијанцима, који по њојзи харају и шта ја знам шта још свега ту не беше. Беспрекидно звоњење са канцеларијских столова и трчкарање слугу горе-доле, потсећаше ме живо на поменуте огромне продавнице.

Како сам имао посла са експедитором тога «великог помодног народног стоваришта,» то сам и себе експедирао, гурајући лактовима дуги ред снуждених мушких и женских чекача, и ако сам знао да остављам за собом нерасположење и непријатељске осећаје — право у собу министеријалног чиновника. При отварању врата чух неки монотони говор западног дијалекта, који ми се чињаше познат. И нисам се преварио — то је био глас великог Гашвајлера

«Кад би овога човека примили у службу, грађани мога диштрикта били би веома задовољни. Његова је породица имућна и од утицаја, а за јесење изборе добро би било осигурати се лојалношћу инспектора и срески‍х судија Посланици наши за централни одбор државни стоје као *један* човек —

Али овде опази на одстрањеном погледу «господина секретара», да има још некога у соби, те му је остало дошаптао тако поверљиво, да је чиновнику требало срце дипломате, да га не укори.

«Ви јемачно имате препорука за њ?» упитаће секретар нестрпљиво.

Гашвајлер их имађаше пун џеп, и положи их преда њ. Секретар их баци међу остале хартије што лежаху на столу, где су одмах изгубиле своју идентичност и могле су исто тако препоручити кога другога место онога, коме беху намењене. У истини у једном углу лежаше озбиљан предлог читаве депутације из Масашузета са највишим судом на челу, да се пустара около ове нагноји, а за неувеџбано око беше једна позната реформаторка дометла свој потпис на молбу, да се пензионише зарад рана, што их је добила у рату.

«Збиља, рећи ће секретар «мислим да имам овде једно писмо некога из вашег дистрикта, који тражи службу и позива се на вас. Стоји ли то тако?

«Ту се неко усуђује шпекулисати на моју потпору“ одговори поштовања достојни г. Гашвајлер срдито.

„Овде негде мора да је то писмо“ додаде секретар гледећи збуњено по своме столу. Затим учини слаб покушај да премеће хартије, и најзад паде очајавајући на своју столицу, и поче гледати кроз прозор, као да се је надао и желео, да је писмо туда излетело. «То беше од некога г. Глопса или Гопса или Допса из Римеса,» рече на крају иза надчовечног напора свога памћења.

„Ох та то није ништа — један сметењак, који ми читав месец већ несносно досађује.»

„И према томе, ако сам вас добро разумео, не треба да се обзирем на ту молбу.»

«Колико је до моје препоруке, извесно не. Његово постављење не би одговарало жељи мога округа — по готову бих могао уверити, да би у њему изазвало енергичну опозицију.»

Секретар је уздахнуо задовољно, а високоучени Гашвајлер изишао је из собе. Покушавао сам да оштро узмем на око овога поштованог ниткова, али ме он јамачно није могао познати.

Нешто сам био вољан да открнјем Допсу издају његова «пријатеља»; али кад га ускора сретох, видех да је добро расположен, па одустадох од своје намере. Жена му је писала, да је пронашла свога братучеда у лицу «Помоћника суперинтендантовог у канцеларији за квашење куверата од писама у чиновничком одељењу» и да га је умолила за његову протекцију. Допс се већ разговорио с њиме и овај му је обећао.

«Видите л » рече ми Допс «он је у служби често око Секретара, понајвише у соби до њега, и он је човек од уплива, господине — важан је човек, тај мој познаник, господине — одвећ важан човек.»

Докле је то тако ишло не могу више да се сетим. Јемачно је трајало доста да Допс похаба своју одећу, да напусти своје манчете, да запусти своју обућу и браду, да му упадну очи у дупље и да му се на образима појаве румени колутови. Сећам се да сам га у току времена виђао од јутра до вечера где пише писма и чека стрпљиво у предсобљу свију одељења Он беше већ изгубио своје поуздање, али не своју наду.

«Могу и овде добро чекати као и другде» увераваше ме једном «а уз то ћу прибавити нешто мало знања о појединостима канцеларијског живота.»

Иза овакве исповести бејах задивљен, кад сам једнога дана примио његово писмо, у коме ме позивље да ручам с њиме у једној на гласу ресторацији. Тек што сам се мало прибрао од чуђења, а ево ти писца у мој хотел по мене. На први поглед не могах га познати. Ново одело модернога кроја беше га преобразило, али му не могаше застрти ћошкаст, сељачки стас и покрет. Још се на њему опажаше неки помодни немар, али не у таквој мери, да би био одвратан.

«Види те л'» поче ми објашњавати «како то ваља чинити. Сва ова велика господа, ови виши чиновници, познаваху ме до сад као човека, који тражи места. Али прави је начин тај, да се с њима срећемо у друштву, да их појимо и кљукамо. Шта ту, господине» — и сад опет постаде уча — «јуче ми беху гости два министра, две судије и један ђанерал.»

«Ви сте их позвали?»

«То не! Ја сам само плаћао. Том Суфле давао је ручак и позвао господу. Слушајте, један ми пријатељ даде ту мисао; рече ми, да је Том на тај начин многима набавио службу. Ви разумете, кад се та господа мало раскраве код вина, тада им се тако узгред рекне: «А добро се сетих, ту је тај и тај — добар ђаво — тражи нешто — подајте му» И прво празно место добије тај и тај. *Они* тако дођу до свога обеда, а *он* до своје службе.

«Али од куд вама новца за то?»

«О», рече ми устежући се «писао сам дома и отац моје Фани набавио је негде петнаест стотина долара и послао ми их је. Морао сам подвести ту суму под «политичке издатке.» — Ово је пропраћао тихим, будаластим осмејком па је онда поставио: «Како старац не пије и не пуши, он ће се чудити где се дева толики новац. Али ћу ја све то поправити, како добијем место — оно ће доћи док лупиш длан од длан»

Овај последњи простачки израз тако му је мало доликовао, као његова нова одећа, и његова садања фамилијарност беше одвратнија но његова пређашња неспретна блесавост. Мимо све то не могох се уздржати а да га не упитам, какав успех имадоше сви ти издатци.

«До сад још никакав. Али секретар канцеларије и шеф доњег одељења данас су говорили самном и један рече да је већ негде чуо моје име. Верујем» додаде с усиљеним осмехом «јер сам му писао већ петнаест писама.»

Три месеца беху протекла. На западу јака мећава, десет миља од једног места, где су слушаоци жељно иш-

чекивали моје предавање, беше задржала влак што ме носаше, и мени не остаде друго до да покушам стићи тамо на саоницама. Али пут беше дуг а снег дубок, и пошто смо с големим напором прешли четири миље, стигосмо у једно малено село, где ми кочијаш изјави, да су му коњи сустали и да морамо ту остати. Ни претња, ни обећана награда не помогоше — морао сам се покорити невољи.

«Како се зове ово место?

«Римес»

«Римес? Римес? — Где сам врага чуо то име? Док сам о томе размишљао, стигосмо пред гостионицу. Ова беше суморна и ни налик на удобно место, па још није било ни девет часова а предамном дуга зимска ноћ. Иза једног узалудног покушаја, да добијем воз од гостионичара, морадох се уза једну усијану пећ одати својој судбини и својој цигари.

Иза неколико минута примаче ми се један ноћни посетилац пивнице, и назвав ме мојим именом, сажаљеваше на суров али усрдан начин моју недаћу, светујући ме, да останем ноћас у Римесу.

«Стан у хотелу није најбољи. Али овде седи један старац — негдашњи свештеник — који сматра за част да прими такве људе као што сте ви и да им гратис даде конак. Старац је негда био богат, али сад није више; продао је своју велику кућу на раскршћу и сад седи са својом ћерком у једном малом кућерку овде близу. Али ћете му ипак указати љубав, ако пређете тамо и останете код њега, јер кад би начуо да сам вас пустио из Римеса, а нисам вас препоручио њему, тада би имао с њиме невоље. Чекајте, ја ћу поћи с вама.

Па могу бар посетити тога старога господива, и ја иђах с мојим пратиоцем по снегу, који још падаше, док не стигосмо до једне мале сеоске кућице. Кад је лупнуо, отворише се врата и са тачном али мени нешто неудобном представом: «Ево старче довео сам вам опет једног

у снегу запрећаног предавача» остави ме да чекам на прагу, док није мој домаћин, весео старац од седамдесет година, с белом као овца главом, пришао к мени да ме поздрави.

Његова искрена и проста учтивост разагна моју збуњеност, у коју ме беше бацила препоручна беседа мога вођа, и ја добре воље уђох с њиме у чисту просто намештену собу. Кад сам ушао, устаде са софе лепа и ако већ увела млада жена и он ми је представи као своју кћер. «Фани и ја седимо овде сами самцати, и кад би знали како то нама прија гледати кога из великог света тамо, ви се не би извињавали за вашу, како велите, наметљивост.»

Док је он говорио, покушавао сам још једном узалуд, да се сетим, где, кад и у којој прилици сам видео ово село, ову кућу и овога старца са његовом ћерком. Беше ли то у сну, или у којој бледој слици, што човечију душу гдешто потсећају на минуле егзистенције?

Још једном погледах обоје. И ја могах из бора, што их је бол урезао око негда лепих уста младе жене; из бразда на челу старчевом, из куцања старчевога часовника на полици, из тихог шушкања снега на окна од прозора, да прочитам речи: «Стрпење, стрпење! Надајте се и издурајте!»

Старац напуни лулу, пружи ми је и рече: И ако сâм ретко што пијем, ипак бејах свакад вичан држати по који напитак у кући за госте; али вечерас ми и тога нестаде.» Потрудих се да му понудим своју пљоску, и он је иза кратког устезања прими. Под њезиним благим упливом склизнуше неких десетак година са његових плећа, и он сеђаше исправљен и говорљив у својој наслоњачи.

«Па како стоје ствари у народној престоници?» Отпоче он.

Ако има чега што ја апсолутно не знам, беше баш то. Али је чича очевидно желео мало политичка дивана,

и ја му рекох као овлаш, да тамо по моме мњењу, влада прилична тишина.

«Разумем,» рећи ће старац «тиме хоћете да кажете, како се с обзиром на предстојећу борбу између суверених права појединих држава и упливисања савезне владе на њих, пошло сада конзервативном, одлагајућом политиком, док наименовани одбор не донесе о томе своју одлуку.“

Бацих један поглед на даму као да тражах помоћи од ње, и изјавим старцу са зебњом, да је са свим исказао моје назоре.

Чича је опазио мој поглед па рече даље: «Муж моје кћери има у Уашингтону савезну службу, али многи послови не допуштају му да нам чешће пише — опростите, рекосте ли ви што?

И нехотице ја сам узвикнуо. Дакле ово је Римес, постојбина Анварта Допса, ово му је жена и таст, и ах! на уашингтонској гостионској трпези точила је крв из срца ове сироте жене, а овај ју је отац носио на плећима као заљуљана кариатида.

«Знате ли ваљда, какву службу има?“

Старац примети, да управо не зна, али мисли да ће бити неки виши надзорник. Господин Гашвајлер увераваше га, да је то место секретара прве класе — да, тако је, *прве* класе.

Не хтедох му о томе дати обавештења, да се у Уашингтону о томе као о многима другим службеним уредбама броји оздо на више, већ му рекох:

«Вероватно је ваш члан конгреса господин — господин Гашвајлер. —

„О немојте помињати то име» упаде мала жена, скочив са седишта, у реч «он је моме мужу дао само разочарења и туге. Мрзим и презирем тога човека.»

«Драга Фани» демострирао је старац тихо, «то је неправично и нехришћански. Господин Гашвајлер је важна, веома важна личност. Његови су радови особити, и време му је заузето важнијим пословима.»

«Извесно не толико, да није стигао да намести сиротог Анварта» рећи ће заједљиво рањена голубица.

Ипак бејах веома задовољан сазнав, да је Допс најзад добио место, па ма како незнатно и ма од кога, и кад сам тога вечера лезао у соби, која очевидно беше уређења за спаваћу собу брачног пара, осећао сам, да је он прекужио најтежа искушења.

Дуварови беху искићени разним успоменама из предбрачног времена. Ту висаше слика Допсова „Aetat. 25.» Ту стајаше у стакленом ковчежићу једна увела кита цвећа, коју је Допс поклонио својој Фани на дан његова испита; ту беше уоквирена захвалница дебатујућег клуба римеског, упућена на Допса; ту беше његово изборно писмо за председника «филоматичног удружења»; ту беше отац му, као капетан, у «неодвисној домаћој гарди римеској;“ ту беше и једна диплома његова чланства у једном друштву слободних зидара, у којој се Допсу придају одличнији и претеранији епитети, но што их владари на земљи захтевају. Па ипак сав овај јевтини сјај једнога ограниченог живота и још ограниченија духа носила је и кадила љубав одане свећенице, која се је молила на том домаћем олтару и чији је пламен буктио кроза густу ноћ сумње и очајања. Бура је беснила око куће и тресла је прозоре претећим песницама својим. Сасушени лавров венац, што га је Фани 4 јула 1876 год. метла на Допсову главу, кад је изговорио своју сјајну беседу о светковини стогодишњице републике, клатио се од ветра тамо овамо и неколико сухих листића одпадоше с њега, а ја сам лежао у Допсовој постељи, и разбијао сам главу питањем, шта је то секретарство прве класе?

Следећег лета појмио сам шта је. Ходећи ходником једнога одељења државнога здања, сретнем човека, коме се на плећима љуљала обрамица, о којој с обе стране висаху два велика суда пуна леда, што га морађаше раз-

делити комад по комад у пијаће бокале разних канцеларија. Пролазећи погледам на њ — то беше Допс.

Он није спустио свој терет; то је против прописа рече ми. Али се је весело разговарао самном, говорећи да отпочиње са најнижом лествицом и да се нада да ће се скоро попети више; сад се преустројава цивилна служба, и он ће наравно бити брзо унапређен.

Упитах га, јели му Гашвајлер набавио то место

Није Он мишљаше да сам га ја препоручио, — да сам ја говорио о његовом стању помоћнику секретаревом Бленку, а овај канцеларијском директору Дашу — оба изврсна човека — али то беше све што могаху учинити. Та то је само почетак. Сад ће већ ићи.

Ходио сам с њиме и оставих га најзад с његовим својевољно изабраним јармом, пошто сам га обрадовао ружичним описом моје посете код његове жене и породице, и обећањем да ћу га посетити, кад опет дођем у Уашингтон.

С новим председништвом одиста је дошло и преустројство цивилне службе — опоро и несварено, као све нагле, радикалне реформе што су — безобзирно, свирепо према појединима, као што ће свакад бити. И на списку оних, који су дугом службом у монотоном канцеларијском механизму онеспособљени, и сада лишени сваке помоћи људи и женâ, што беху бачени на џелатски пањ, налазаше се и малаксала, будаласта и изнурена глава нашега Анварта Допса. Касније се сазнало, да је велики Гашвајлер позван на одговор, што је понамештао двaестину непотребних секретара и писара, и да је једна молбеница сиромаха Допса, у којој се позиваше на тога сада мрског и немоћног човека, запечатила злу коб његову. Народ је примерно казнио Гашвајлера и — Допса.

Од тада сам га изгубио из вида. Узалуд сам га тражио по предсобљима, чекаоницима и гостионичким

ходницима, и најзад помислих биће се вратио у своју постојбину

Како ли беше красна она јулска недеља, које је јутрењи воз из Балимора ушао у Уашингтонску станицу. Како је чисто и нежно обасјавало јутрење сунце источну страну Капитола, док се цело здање није обавило у свечану, поносну тишину. Како ми тешко беше помислити, да један Гашвајлер могаше ту улазити и излазити, да се могаше мувати кроза те портике, а да се не сиђе озго она мајестетична фигура, и да мачем својим пљоштимице не погоди претилу облину тога наметљивца. Како ми тешка беше помисао, да се игда издајничке руке могаху дићи против велике мајке, чија слика овде стоји у светлој, белој одећи, с божанском мирноћом на лицу, окружена гомилом своје дечице у беломе руху. [1])

У оваквим мислима сетих се Допса у истом тренуту, када једно лице пролете поред прозора мојих кола. Рекох возару да стане, погледах оним правцем и видех да то беше жена, која је очајно и неодлучно стајала на углу од улице. Сада окрете своје брижно лице к мени, и ја познадох — госпођу Допс.

Упитах је како је дошла овамо и где је њезин муж?

Отпоче са неким испрекиданим извињавањем, и бризну за тим у веома речити плач. Кад је за тим на моју понуду села у кола, изјави ми јецајући, да се он није вратио дома; да јој је неки овдашњи познаник писао, да је Допс болестан — веома болестан — и да је сама дошла овамо, јер отац не могаше да је прати. Она се осећа престрављена, усамљена, бедна.

«Имате ли његову адресу?"

«Имам је, ево је». Стајаше на њојзи неко предграђе уашингтонско близу Џорџтауна. Понудих се да је одведем тамо, јер не познаваше никога.

[1]) Колосална статуа уједињене Америке на Уашингтонском Капитолу. П

Успут сам се трудио да је разведрим потсећајући је на децу мало час поменуте велике мајке. Али је она кроза дуге алеје склопила своје очи, и само је мумлала «ах ова ужасна даљина!»

Једва једном стигосмо у тај крај — једно предграђе за црнце, али чисто и пријатна изгледа. Видех како се јадна жена стресла, кад смо стали пред капијом једне ниске двокатнице, из које на необичан поглед једних каруца. искочи гомила полунаге деце, а с њима је ишла једна чисто одевена Мулаткиња добродушна изгледа

Од ње сазнадосмо, да је то кућа што је тражимо. да је он горе, да веома рђаво стои с њиме, и да вероватно сада спава.

Успесмо се на степенице. У једној чистој, али сиромашно намештеној празној соби лежао је Допс. На чамовом асталу крај постеље беху разастрта писма и молбенице на разна одељења, а на покривачу лежаше, недовршено писмо на канцелариско одељење.

Кад смо ушли он се уздиже наслонив се на мишку. «Фани» изрече нагло, и преко лица му прелете облачак обмане. «Мишљах да ће бити решење Министрово» додаде извињавајући се.

Јадна жена је већ сувише патила, да би могла подлећи овом последњем, огромном удару. Тихо, безгласно. ни једне сузе у оку, приступи к њему, клече крај постеље и љубазно га загрли — и тако их ја оставих саме.

Кад сам их пред вечер посетио, он се осећаше лакше — толико лакше, да је и мимо савет лекарев могао читав час весело и с поуздањем у бољу будућност да говори с њоме. И тада је од једном зграбио њену клонулу главу међу своје руке, уздигао је и рекао:

«Знаш ли, срце моје, тражећи помоћи и потпоре на Једнога сам заборавио — на једнога који је моћнији од владара и саветника, па мислим, љубо моја, ја ћу њега сутра да умолим да се заузме за мене. Још није касно, срце моје, «сутра ћу га потражити.»

И пре но што је освануо сутрашњи дан, он га је потражио и нашао је код њега, као што не сумњам, добро место.

ГОРЊИ ДОМ СРБИЈЕ

(РАД ВЕЛИКОГ УСТАВНОГ ОДБОРА)

(НАСТАВАК)

25 Новембра 1888

Данас је био трећи састанак.

Отворио га је Њ. В. Краљ у 9³|₄ пр. п.

Чим је секретар одбора г. *Д-р М. Ђ. Миловановић* узео да чита «члан 6-ти“ упаде му у реч г. *Стојан Марковић* предлажући да се члану петом дода ово: «Број и границе жупанија и срезова одредиће се законом.»

На то *Њ. В. Краљ* рече, да је са чл. 5 свршено прошлога састанка и да се сада прелази «на дневни ред“

Г. Д-р. *М. Ђ. Миловановић* прочита «Део II. Уставна права српских грађана. Члан 6-ти. Како се добива и губи српско грађанство, каква права оно даје, и како та права престају, одређује се овим Уставом и законима“

Нико се не јавља за реч. Усвојено.

Г. *Д-р. Миловановић* прочита «Члан 7. сви су Срби пред законом једнаки.“

И опет сви ћуте. Прима се.

Г. Д-р. *Миловановић* прочита „Члан 8. Грађанима српским нити се могу давати нити признати титуле племићства.»

Ама нико ни речи. Толико се писало о «аустријским баронима“ у Србији, па ни један од њих не устаде против овог осигуравања српске демократије од «племићства.» Чак ни онај за кога се причало да га је у Софији чекала титула «кнеза“ није ни брком мрднуо, и тако на миру прође опасност да и из српске расе не искочи какав «племић.»

Г. *Д-р. Миловановић* стаде читати «члан 9.“ пројекта који је гласио овако:

„Лична слобода ујемчава се овим Уставом

«Нико не може бити узет на одговор сем у случајима које је закон предвидео и начином како је закон одредио.

„Нико не може бити притворен без писменог решења истражног судије. Ово решење мора се саопштити лицу које се притвара, у самом часу притварања. Само кад је кривац ухваћен на делу, може се одмах притворити, али му се опет решење о притвору мора саопштити најдаље за 24 часа од како је притворен.

«Против решења о притвору има места жалби првостепеноме суду. Ако притворени не изјави ову жалбу за три дана, од како му је решење о притвору саопштено, онда најдаље за 24 часа после тога рока, мора истражни судија послати предмет суду и без жалбе. Суд мора у року од 24 часа, од како је предмет примио, издати своје решење, којим решење истражног судије о притвору оснажава или уништава. Ово је судско решење извршно.

„Органи власти који би скривили против ових одредаба, казниће се за незаконо лишење слободе.

„Закони ће одредити у којима ће случајима суд бити дужан да притвореног пусти у слободу без јемства, или на јемство, лично или новчано.»

Г. *Драгомир Рајовић* налази да последњој алинеји овога члана треба додати још и ове речи: „до пресуђења»

Г. Д-р. *Никола Крстић.* Кад се у почетку овога члана каже. «Нико не може бити узет на одговор» и ништа више, онда то није прецизно. Хтело се сигурно казати да нико неће бити гоњен, нико неће бити сматран за кривца, нико неће бити узет на „*кривични* одговор.» Ако се то хтело, онда то треба и казати Ја сам даље противан и оној одредби по којој се одлука о притвору има да пошље првостепеном суду по званичној дужности, кад нема жалбе притвореникове. јер се тиме, без нужде, одуговлачи ствар, што у извесним приликама може бити врло штетно. Даље налазим да ни петој алинеји овога члана, која говори о кажњавању органа власти за незаконито лишење слободе, није место у Уставу, већ у кривичном законику. С тога би ту одредбу ваљало изоставити из Устава. Тако исто и последња алинеја предложеног члана о пуштању притвореника на јемство, са свим је излишна, јер је садашњим законом тачно одређено кад се притвореник пушта у слободу. Само ако се мисли на нов закон, може ова алинеја остати у Уставу.

Г. *Стојан Марковић* држао нам је читаво правничко предавање. и ако у начелу прима предложени члан, а држао га је за то, што неке одредбе нису ушле у предложени члан, које су нужне за обезбеђење личне слободе. На крају тога предавања прочитао је свој предлог за другачију стилизацију, који је гласио овако:

«Члан 9. Лична је слобода неповредима и Уставом ујемчена.

«Нико не може бити узет на одговор, нити иначе потчињен ма каквом ограничењу своје личне слободе, сем у случајима које је закон предвидео и начином како је закон одредио.

«Нико не може бити притворен без писмене наредбе истражног судије, која му се мора саопштити у самоме часу притварања. Само кривац који је ухваћен на делу може се и без тога одмах притворити.

«На један или други начин притворено лице мора се најдаље следећег дана, по притвору, пред надлежног иследног судију довести, и овај ће га одмах писмено саслушати, и најдаље за три дана, по саслушању, решити: да притворени у притвору остане, или да се на слободу пусти. Судија ће у овом другом случају своје решење одмах и извршити, а у првом ће га притвореном саопштити са напоменом, да се може против овог решења жалити првостепеном суду за три дана, од саопштења. Чим притворени против ових решења изјави жалбу, судија ће одмах послати предмет првостепеном суду, а ако притворени за три дана ово не учини, судија ће одмах по овоме року послати предмет суду и без жалбе.

„Првостепени суд мора најдаље за 24 сата, од кад је предмет примио, издати своје решење о притвору. Ово је решење извршно, и ако гласи да се притворени на слободу пусти, судија ће га с места и извршити.

«У свима претходећим случајевима радиће се и у празничне и у недељне дане, кад и ако то буде потребно.

«Притвор мора бити уљудан, човечан и без окова. Сила и оков смеју се употребити само према онима, који се власти одупиру или покушавају побећи, и то само у толико и тако, у колико и како је нужно да се одупирање савлада и бегство спречи.

«По иступним кривицама не може нико бити лишен слободе без изречене и саопштене му пресуде или решења о затвору.

«Пресуде или решења, којима је ко осуђен на затвор због иступних кривица, могу се извршивати пре него су постала коначнима само: 1. према онима, који су из стране државе или другог места, а нису у стању дати лично или новчано јемство, којим би казну и накнаду штете обезбедили, и 2. према познатим крадљивцима, скитницама, просјацима и слугама

„Органи власти, који би скривили противу претходећих одредаба о личној слободи, казниће се за незаконо лишење слободе и повреду лица.

«Закони ће одредити у којима ће случајевима судови дужни бити да притвореног пусте на слободу, без јемства или на јемство, лично или новчано, и за које ће време најдаље морати свршити извиђај и пресуђење кажњивих дела према притворенима »

Ово предавање г. *Стојана Марковића* и ова његова дугачка стилизација учинила је велику сензацију, али не међу лордовима — већ за министарским столом. Још док је он читао свој предлог, један пакосник за тим столом рече колеги до себе:

— Е, бадава. Види се што ти је толикогодишњи професор права, бивши ректор Велике Школе, бивши министар правде! Ни најмању ситницу није заборавио! Колики хуманитет, колико нежне пажње према р. t кривцима. чак и онима, који су ухваћени на делу! Судије ни криве ни дужне, не треба ни да ручају, ни да вечерају, ни да спавају; за њих нема ни Божића ни Васкрса, они свагда и у свако доба треба да су на своме месту, да многопоштовани лупежи не би ни један сахат преко Уставом одређеног рока били лишени своје драгоцене слободе.

— Којешта — прекиде га колега. — То што он чита, то није предлог за један члан Устава, то је читава процедура, то је читав судски поступак!

После г. *Стојана Марковића* узе реч г. *Пера Тодоровић* и предложи да се реченица: «Нико не може бити узет на одговор» замени оваквом реченицом: «Нико не може бити гоњен и узет на одговор». Даље предлаже да се у трећој алинеји, после речи «притворен», дода: «или на ма који начин лишен слободе». јер власт може човека у сред поља везати за неко дрво па га тако лишити слободе, и ако он није притворен.

Г. *Јеврем Андоновић*. Овај члан редигован је тако, као да се односи само на преступе и злочине, а не и на иступе. Могле би велике незгоде наступити, ако се у овом члану не спомене да ће се за иступе прописати што треба нарочитим законом, јер свуда се налази скитница, кесароша, нерадника, сумњивих и непознатих људи, на које оваква уставна одредба не би требало да се односи, у интересу личне и имовне безбедности грађана. Слаже се са г. д-р Н. Крстићем да не треба слати акта суду на расматрање, ако нема жалбе притвореног. Усваја други додатак г. Пере Тодоровића «или ма на који начин лишен слободе.»

(Јавља се за реч г. *Јеврем Грујић*. «Чујмо» за министарским столом).

Г. *Јеврем Грујић:* Кесароши се хватају на делу. (Неко иза министарског стола: Ако се не ухвате, у толико боље за личну слободу!....). Ја сам за редакцију ужег одбора (седа).

Г, *Ђока Павловић* доказује да је друга алинеја јасна и без додатка Крстићева. Другу његову примедбу да не треба слати акта суду, кад нема жалбе притвореникове, усваја. За све остало мишљења је да не треба да уђе у Устав, већ у законе.

Г. *Ранко Таисић* (врло високим, мало крештавим гласом) Ја не знам ни један стотинити део о законима, колико зна г Крстић, али хоћу да кажем како је у практичном животу (за тим стаде ређати примере из практичнога живота, којима је доказивао потребу сваке алинеје у предложеној редакцији. Не знам за што нисам бележио те примере). Он је за редакцију са допунама које је предложио г. Пера Тодоровић.

Г. *Стојан Рибарац* (врло елегантна, симпатична појава, добар беседник, најбољи међу либералима) бранећи као члан ужег одбора предложну редакцију, доказује да је друга алинеја довољна ограда против сваке самовоље. Предлог г. Стојана Марзовића изгледа му гори од

предложеве редакције, јер по њему човек може бити притворен и по наредби и по решењу, а по одборском предлогу само по решењу. Кад се кривац на делу ухвати, нема никакве потребе издавати решење у самом часу притварања. Примерима доказује потребу да се акта шаљу суду и без жалбе притвореног, јер су досадашње злоупотребе истражних органа изигравале право жалбе притвореног грађанина, а тиме и личну слободу његову и онда, када се се жалио против решења о притвору.

Налази да пета алинеја треба да уђе у Устав, јер би се по садашњем закону само грађани кажњавали кад лише некога слободе, а не и власти кад то учине. Додатак шестој алинеји, који предлаже г. Рајовић био би назадак, јер би слобода на јемство пуштеног притвореника трајала до прве пресуде, а по садашњем закону траје док пресуда не постане извршна. Одобрава примедбе г. Тодоровића, али налази да им није место у овом члану, јер се по § 122. кривичног закона и по члану 27. овог предлога за Устав, свак може жалити на незакониту радњу чиновника. Он је у свему за редакцију.

Г. *Никола Крупежевић*. Редакција је добра, али је он опет за то, да сви правници из одбора после подне напишу нову редакцију, па да је сутра поднесу, а сада да се иде даље.

Г. *Пера Тодоровић* доказује понова да човек и без притвора може бити лишен слободе.

Г. *Ст. Рибарац* му одговара да за то има члан 27 овог Устава и члан 122 кривичног закона.

Г. *Светозар Арсеновић* говори за предлог г. Пере Тодоровића. Свраћа пажњу на предлог г. Стојана Марковића да се окови укину, и потпомаже га.

Г. *Марко Стојановић* објашњава да „узети на одговор“ значи не само кривични већ и грађански, осем случајева законом предвиђених, па с тога је противан додатку г. Крстића. Исто је тако излишан и додатак г. Рајовића „до пресуде“, јер ако се мисли до извршне

пресуде, по себи се разуме да ће притвореник бити пуштен, ако ли се мисли до изречене пресуде онда је неправда. Предлог г. Стојана Марковића стешњава слободе, и треба га одбацити. Противан је предлогу г. Крупежевића и додатку г. Пере Тодоровића.

Г. *Ранко Таисић* предлаже да се у трећој алинеји место «писменог решења» каже «без писменог и образложеног решења.»

Г. *Марко Стојановић*. По члану 154 Устава свако решење мора бити основано на разлозима, за то је излишан додатак г. Таисића.

Г. *Сима Несторовић*. Ама тиче ли се ова одредба само преступа и кривица или се тиче и иступа? Прича како су апсили његовога брата ни крива ни дужна. Он тражи да се нико не може ставити у притвор ни за иступе, док не стигне одлука од првостепеног суда.

Г. *Марко Стојановић* објашњава да се у Уставу не може ређати и набрајати појединце: иступ, преступ итд. јер би онда ваљало и у Уставу казати шта је злочин, а шта је иступ и преступ.

Г. *Димитрије Маринковић* противан је свима предложеним додатцима јер би сваки од њих само покварио предложену редакцију. Не могу се и такве појединости уносити у Устав.

Г *Дим. Катић* захтева само да се Уставом забрани да власт никога не позива преда се и не узима на одговор ноћу.

(Мијаило Богићевић са Министарскога стола: Молим, и у празничне дане да се не узнемирују људи).

Њ. В. Краљ констатује: да је већина говорника задовољна предложеном редакцијом члана 9-ог, и да је г. Стојан Рибарац врло лепо објаснио, да је предлог ужег одбора либералнији од предлога г. Стојана Марковића, који је читава теорија казненог поступка. Када би се овај члан метнуо у Устав, онако како га је предложио г. Стојан Марковић, тај би Устав био унукум.

Има много година како се у земљи тражи што веће обезбеђење личне слободе; испунити ово тражење, значи дати гаранцију за ред, јер се иначе ствара у земљи незадовољство, од чега највише штете има сама држава. Као Владалац жели да лична слобода буде што више ујемчена. Од свију примедаба, које су се овде чуле могле би се усвојити само примедбе г. Пере Тодоровића и г. Ранка Таисића. Пошто и сва три потпредседника, у име ужег одбора, пристају на њихове додатке, то ставља на гласање члан 9-ти са тим допунама.

Прима се:

Г. Д-р. *М. Ђ. Миловановић* чита: «Члан 10. Никоме не може судити ненадлежан суд"

Усваја се

Г. Д-р. *М. Ђ. Миловановић* чита; «Члан 11. Нико не може бити суђен, док не буде саслушан или законим начином позван да се брани»

Примљено

Г. Д-р. *М. Ђ. Миловановић* чита: «Члан 12. Казна се може установити само законом и применити једино на дела, за која је закон унапред рекао да ће се том казном казнити."

Г. *Сима Несторовић* Ја код овог члана имам један додатак а то је: да се укине смртна казна за политичке кривце, осем ако су убице. Ја сам од многих и бољих и ученијих људи но што сам ја, чуо, да смртне казне не треба да буде за политичке преступнике. Многе су државе укинуле ту казну, а вала и ја сам дошао до убеђења да ваља и у нас укинути смртну казну за политичке кривце. Нека нико не мисли да би после било више бунтовника, који би покушавали да направе преврат у овој земљи. Докле ми имамо двадесет батаљона стајаће војске, неће га мајци више бити буна у овој земљи, или ако се и покушају, ласно ће се угушити. Ја апелујем на нашега Краља да Он, који излази пред свој народ с овако слободоумним пројектом устава, у коме

се налазе врло многе политичке и грађанске слободе, који се одликује слободоумним духом, ја апелујем на Њега, да Он пружи народу још један доказ више Свога слободоумља, да Он предложи или да свој пристанак даде, да се смртна казна за политичке кривце укине, и да се та одредба унесе у Устав. Мени си чини, господо, да ћемо учинити велики грех ако овај додатак не унесемо у Устав *јер ће се у Великој Народној Скупштини за цело наћи људи који ће ово предложити.*

Кад је газда Сима ово изговорио беше ми криво што сам зачикан његовим првим речима, овако тачно бележио његову беседу. Ах ћир-Симо! Дакле «тебе те» није за салату некаквих узвишених начела хуманитета, која имају милосрђа према судбини политичких људи; «тебе те» је за печење популарности, које осигурава на изборима, «тебе те» страх да ти ко други не уграби овако леп предлог!.... За то ли ће ови људи натоварити грех на своју душу ако не усвоје твој предлог?....

Г. *Димитрије Катић* потпомаже предлог г. Симе Несторовића, само што он тражи, да се смртна казна са свим укине, или ако се то не би могло, онда бар да се укине за политичке кривце. Даље тражи да се у Устав стави и ова одредба: Телесна казна не може се у Србији никад завести.

Г. *Ђ. С. Нешић* држи да је редакција предложенога члана са свим подесна, јер је начелно изречена за све случајеве, јер се не може применити ни једна казна која није законом заведена. Противан је укидању смртне казне за политичке кривце који граде преврате, атентате итд. јер ти људи потресају целу земљу и у тим потресима страдају толики људи ни криви ни дужни. У једној земљи у којој се смрћу казни онај који је украо десетак динара, само ако се та крађа окарактерише као опасна, у таквој земљи штедити живот ономе, који је узрок толикој несрећи, значило би ругати се свакој правди, значи окуражавати бунтовнике и превратнике

да за своје личне интересе упропашћавају стотинама и хиљадама људи, да државну зграду из темеља потресају. Моје је уверење да би све ове слободе, које хоћемо да гарантујемо овим уставом, дошле у питање. Ма да има држава које су већ укинуле смртну казну, ја држим да је за нас још сувише рано да на то помишљамо,

Г. *Пера Тодоровић.* Господо! И ја сам *противан* предлогу да се нашим Уставом укине смртна казна за политичке кривце (сензација за Председничким и Министарским столом. Сви чланови уставотворног одбора окренуше се да гледају говорника). Кад то и тако каже *један човек, који је био осуђен на смрт за политичку кривицу,* онда он мора да има за то врло јаких разлога (г. Ристић окрете се Краљу, рече «врло интересантно» па онда сиђе са свог узвишеног седишта, наслони се на ћошак потпреседничког стола, па је нетремице и стојећки слушао целу беседу). Допустите ми да кажем те разлоге Революционари, тако звани политички кривци, врло су мешовит народић, у коме има свакојаких људи. Ја их знадем врло добро, јер су многи моји лични пријатељи и другови или већ стрељани, или су растргнути на комаде од сопственог динамита, или су живи али су у Сибиру, а има их и таквих који су се срећно извукли из сваке опасности оставивши своје невештије другове да их побију као мачке (г. Ристић се окрете и погледа Краља. Њ. Величанство рече «Très rémarquable») Революционари, бунтовници или политички кривци деле се на две главне групе, на једну мању, која је састављена од високообразованих идеалиста, који живе и умиру за своје идеје, и на другу, далеко већу, која је састављена од материјалиста и себичњака најгоре врсте, од частољубаца без способности и без карактера, којима је све једно да ли ће пропасти цела њихова отаџбина, ако само они могну у општем метежу ћарити што год за се. Они први, то су прекаљени патриоти, којима је слобода и благостање отаџбине драже од очију у глави, драже од

сопственога живота. Кад се они увере да је тиранија у њиховом народу превршила сваку меру, да она целу земљу води у пропаст, да су сва напрезања легитимне и лојалне борбе остала без икаквог успеха, да још има само један начин да се отаџбина спасе, да се само убијањем тиранина може срушити цео његов систем, онда се ти људи решавају на политичко убиство, решавају се на буну, али они су унапред са собом на чисто да тај покушај за спасавање отаџбине ваља платити главом, животом својим. Они су толико уверени о узвишености и чистоти своје патриотске намере, да радосно полажу свој живот на олтар отаџбине. Другу, већу групу бунтовника могли би крстити најзгодније именом политичких положара. То су кукавице, које пузе пред сваким тиранином докле од њега могу имати каквога ћара за себе, а када се увере да им се варба више не прима, они се онда заогрћу тогом патриотском, лију крокодилске сузе због потлачене слободе народне, лажу, интригирају, сплеткаше и варају лаковерну масу народну, обећавајући јој златна брда само да уз њих пристане, а када се те масе ставе у револуционарни покрет, када се у држави разбукти грађански рат, ако буна успева, они су на првим местима, али ако пође низбрдо, онда они први спасавају своје слатко ја, своје драгоцене личности; за њих је онда народ на један пут постао «луда светина,» коју они остављају «њеној судбини«... За љубав чију хоће г. Несторовић да се укине смртна казна за политичке кривце? Ако он хоће да се поштеди живот оним идеалним жртвама за слободу народну, он се љуто вара, јер ако ти људи победе, њима не треба газда Симина милост, они су први људи у својој отаџбини, јер цео народ зна да се ослободио само за то што је оно неколико људи метнуло главу у торбу. Ако ли је пожртвовање тих идеалних људи било без успеха, ако су ухваћени, они не траже ни чије милости, они неће да живе кад су толики њихови једномишљеници пропали, они неће

да живе те да и даље гледају како тиранија бесни по њиховој стаџбини, јер да су могли живети трпећи тиранију, они се не би никад ни решавали на такво опасно предузеће. А вреди ли Уставом сачувати живот онима другима, оним положарама?....

Овде сам престао бележити, јер нисам хтео да изгубим ни једну реч од ове беседе. Пера је говорио ваљда још по сахата, говорио је силно, речито, како само даровит беседник може говорити када говори из дубине душе. Али не знам од куда, ако не из скептицизма, сетих се Лабулејове приче «Prince Caniche» и оних беседа у министарском савету те приче. С тога када се нађох с Пером у бифету, где су му сви честитали на тако сјајној беседи, између нас се водио овакав разговор:

— Чујеш Перо, кад би ти нешто Краљ заповедио да говориш беседу у којој би имао да докажеш да је снег црн, а гавран да је бео — ја мислим да би ти био у стању да изговориш овако исто сјајну беседу?—

— Са свим. Ти си бар доктор, ти знаш да има болест која се зове Farbenblindheit, и да људи који болују од те болести, за сваку белу ствар кажу да је зелена или црвена, али само не бела Је л' тако? —

— Тако је Перо! —

Ова беседа г. Тодоровића била је прави événenement. Појамно је што је после ње одмах узео реч:

Гига Гершић: Кад је овде изнесен предлог, да се укине смртна казна за политичке кривце, онда ја, као човек од науке, морам да кажем о томе своје мишљење. Пре свега имам да изјавим, да сам ја противник смртне казне у опште, јер је у данашњој кривично-правној теорији то питање већ пречишћено и смртна је казна у тој теорији већ осуђена — на смрт. Али овде сад није питање о смртној казни у опште, него је питање о укидању те страшне казне за извесну врсту кривица, а то је за политичке кривце. Разлози које је данашња наука и публицистика изнела против смртне казне тако

су исцрпени, да се ту, нарочито после *Митермајера* и *Бернера,* нема шта више ни додавати ни одузимати. Па кад то важи о смртној казни у опште, онда то још већма мора важити о смртној казни за политичке кривице, због особене природе и карактера тих кривица. Да смртна казна за политичке кривице не треба да постоји, то данас не мисле само неки претерани и ексцентрични умови, него то мисле веома озбиљни и умерени научници и државници који веома смишљено и смотрено суде. Да је то тако, ја ћу као најубедљивији пример навести само познатога француског државника *Гизо-а.* Откад је Гизо написао свој изврсни спис «О смртној казни при политичким кривицама» (De la peine de mort en matière politique 1821) од то доба је на све стране овладало мишљење, да смртну казну треба безусловно укинути за политичке кривице. И одиста смртна казна нарочито при политичким кривицама нити је *праведна* ни *целисходна.* Смртна је казна пре свега казна т. н. *апсолутне* природе, јер у ње нема оне потребне растегљивости и дељивости, која допушта различно одмеравање, смањивање или увећавање према ступњу кривице, као што то може да буде при робији, затвору, новчаној казни и т. д. А каква је природа политичких кривица? Њихова је природа променљива као што су променљиви државни стројеви и устави; она се дакле мења по месту, времену и према разним погледима у разних народа. Исте политичке тежње, које се под владом једног држ. Устава, казне као велеиздаја, налазе под владом некога другога устава највеће одобравање и признање. Са тим политичким кривицама стоји дакле друкчије ствар, но са простим злочинима; убијство, паљевина, крађа свуда се, у сва времена и код свих народа сматрају и казне као злочини, ту нема различнога схватања ни различне оцене, као што је има код политичких кривица. У потврду томе могу се навести многи и многи примери из старијега и данашњега доба. Тако н. пр. Знамо да су се у двадe-

сетим годинама у Шпанији а нарочито у Италији појавили живи и јачи покрети за увођење уставности и укидање тадашњега апсолутизма, и људи, који су то радили и тражили, сматрали су се, као бунтовници, вођени су на губилиште и то све за нешто, што се данас сматра као сасвим умесна и законита тежња и што ево ми сад вршимо под претседништвом самога Владаоца. Каква разлика у појимању и схватању у тако сразмерно краткоме размаку времена! Па зар не видимо у данашње доба неке веома признате државнике, где као доглавници седе уз престо, а међу тим су некада као политички кривци били на смрт осуђени, и да се нису бегством спасли, данас се њихова отаџбина не би могла користити њиховим тако знатним услугама. Треба само да споменем име Андрашија и Криспија. Свакојако дакле, ма колико да су политичке кривице опасне по извесни државни поредак, и ма колико осетно да се морају казнити, ипак је очевидно неправедно на кривце такве променљиве кажњивости и природе примењивати једну апсолутну непроменљиву казну, која за навек прекида све, и код које нема више поправке ни репарације. Мора се доцнијем нараштају, који радњу некога политичкога кривца можда гледа сасвим другим очима, оставити могућност, да казну измени, да кривце помилује и да се шта више његовим памећу и његовим даром користи.

Г. *Светозар Арсеновић* говори о разлици између простог и политичког злочина и налази да је прости злочин тежи и да за то само зањ ваља задржати смртну казну.

Г. *Милан Драгојевић* потсећа на 1842 годину и на оне силне људске жртве с којима је скопчано било протериваље народне династије.

Г. *Димитрије Катић* одговарајући Драгојевићу вели да не треба заборавити ни на политички преврат од 1858. Људи који су тај преврат учинили седе данас с

нама заједно, врло су корисни и угледни чланови нашега друштва.

Пошто се нико више није јавио за реч, дебата о члану 12-ом које се беше изврнула у дебату о газда Симином предлогу да се укине смртна казна за политичке кривце — беше свршена. Да би резимирао целу дебату и да би о мериторном питању казао и своје мишљење узе реч:

Њ. В. Краљ: Господо! Свима је вама познат један леп обичај који влада у француском парламенту; знате, да кад се у скупштини француској чује какав говор, било члана владе, било каквог депутирца, који учини јак утисак на остале чланове парламента, да се такав један говор разнесе телеграфом и у најудаљеније крајеве француске; да скупштина решава, да се такав један говор у милијунима примерака отштампа и растури, да народ овакав диван говор, пун утицаја на слушаоце, што пре чита, да се с њим што пре упозна. Овим лепим обичајем није нам могуће да се користимо, да са овим лепим беседама, чији сте јак утисак и сами осетили, упознамо и наш народ. И после оваквих беседа господо, које Ја тако високо ценим, које упоређујем с оним беседама француских беседника, које се по решењу француског парламента штампају милијунима егземплара одма само да народ француски осети што пре оне пријатне утиске што их у душама њиховим изазва лепа беседа њиховог друга — говорити, велим, Мени, после оваквих беседа, није, господо, лака ствар. А такве су биле беседе господе предговорника, а нарочито г. П. Тодоровића, који је моје мисли исцрпно погодио. И при овем том, господо ма да је ово питање о смртној казни за политичке кривце довољно расветљено, Ја ипак хоћу да и с моје стране кажем неколико речи тим пре, што су у самој дискусији овога питања пале неке речи, које ваља објаснити.

Дискусија око чл. 12 овога нацрта траје дуго, истина не баш сам чл. 12, колико онај додатак, што га

је предложио г. Сима Несторовић а који гласи: да се смртна казна укине за политичке кривце. Г. Несторовић је овај свој предлог мотивисао тиме што је рекао: да је од многих и бољих и ученијих људи чуо да смртне казне за политичке преступнике не треба да буде, Г. Несторовић је поткрепио ово и тиме, што је и сам лично дошао до убеђења, да смртну казну за политичке кривце ваља укинути. Истина г. Несторовић своје такво мишљење није објаснио, али је тај посао оставио другима да то учине. Он је господо чак апеловао на свога краља, да Ја, који излазим народу с оваквим слобоумним пројектом устава, у коме се, како г. Несторовић каже, налазе врло многе политичке и грађанске слободе, који се одликује слободоумним духом, да Ја од своје стране пружим народу још један доказ више мога слободумља, да Ја предложим и дам свој пристанак: да се смртна казна за политичке кривце укине, и да се то наређење унесе у сам устав. Овај апел господо изазвао ме је да и ја кажем о овоме питању своје мишљење. Да ово учиним нарочито ме је изазвало сажаљења достојно мишљење г. Симе Несторовића, да док ми имамо 20 батаљона војника, не треба се буне бојати, и да ћемо с толико војске моћи угушити сваки бунтовнички покрет. Жао ми је, господо, де се овакве речи чују у овом одабраном скупу, жао ми је да чујем једног одличног грађанина, да улогу моје храбре војске своди на дужност жандарма, жао ме што се износи као задатак војске оно на што се она само у неодољивој нужди употребљава, што се не налази ваша цељ, светији задатак коме војска служи.

Г. Несторовић је казао, да ћемо учинити један велики грех ако и његов додатак не унесемо у устав, да ће можда у В. Нар. Скупштини бити говора, да ће се наћи људи који ће тражити да се смртна казна укине, и да је и то довољан разлог да се његово мишљење усвоји.

Господо! Ја вам отворено кажем, да је овде г. Несторовић незгодно апеловао на В. Нар. Скупштину. Ми смо се овде скупили из свију политичких странака; ту је све најбоље и најодличније што једна странка може да дâ. скупили смо се да заједничким споразумом израдимо такав нацрт устава, какав ми сматрамо да ће најбољи бити а не да се обазиремо на то, како ће једна или друга уставна мера бити примљена од В. Нар. Скупштине. Жалосно би било, кад би Вел Нар. Скупштина одбацила као рђав онај пројет устава, за који се изјасни збор од првака свију трих политичких странака. за који се изјасне толика за овај посао компетентна лица наше интелигенције. Најзад господо било шта било, али овде ваља знати. да ми израђујемо овај нацрт не с обзиром на то шта ће рећи Вел. Народ. Скупштина, него шта је добро по народ и његов правилан развитак. шта најзад ми мислимо да је добро и корисно унети у ову нову уставну зграду. Нећу да улазим у претресање мотива, који су побудили г. Несторовића да изнесе ово шкакљиво питање, како га назва г. Гершић. јер мислим, да је и на вас његов говор учинио исти утисак, који и на мене, да их се и ви сами можете сетити

Но г. С. Несторовић није сам остао у своме захтеву, њега је у овом питању помогао с научним доказима г. Г. Гершић. Г. Гершић, делећи смртну казну за просте злочинце од смртне казне за политичке кривце, имао је доброту. да своје назоре поткрепи и мњењима појединих светских, признатих научара. који се не одликују никаквим претераним тежњама слободоумља. У помоћ је позвао Гизо-а, чувеног француског државника. На ову г. Гершићеву напомену имао бих да кажем ово: господо, тај исти Гизо, који је тако лепо писао и доказивао потребу да се смртна казна укине за политичке кривце, кад би могао из гроба да устане па да дође у садању Србију нашу, кад би чуо за оне страшне примере што их је с толико вештине умео да наслика г.

П. Тодоровић, — он би онда на сигурно рекао, да оно своје мишљење, које је исказано за један културан народ, за једну образовану земљу, тај исти Гизо, велим, можда би нашао, да таква једна земља, као што је наша Србија, која живи својим животом не пуних седамдесет година, и у којој су се за тако кратко време развиле најотровније мржње међу њеним рођеним синовима, између појединих политичких странака, да таква једна земља не може да се користи оном повластицом, коју ужива једна образованија земља, и да би била највећа опасност укинути смртну казну за политичке кривце у земљи, где су распаљене политичке страсти и заоштрени односи до свога врхунца. У таквој земљи господо Гизо би гласао за смртну казну за политичке кривце.

Осим теорије и мњења појединих признатих научара, г. Гершић је призвао у помоћ и државничко искуство појединих земаља; позвао се на многе државе, у којима је смртна казна укинута. Напомиње Италију и Германију, где су смртне казне за политичке кривце укинуте. Да и у Италији, која је позната са свога убојиштва, ипак се решило на укидање смртне казне за полит. кривце. Али господин Гершић заборавља да нам каже време, кад је та казна укинута; заборавља да каже, да је Италија укинула смртну казну за полит. кривце тек онда, кад је извршила своје уједињење и ослобођење; заборавља да у њој нема разних династија, које би подривале престо једна другој; заборавља, да је положај Италије такав, да се у њој не укрштају интереси разних сила, као што је по несрећи положај Србије: не да̂ се, господо, њено политичко стање ни у колико упоредити с нашим. Напомиње Сардинију и Италију, у којима је у почетку овога столећа било велеиздаја радити на оснивању монархичног уставног система; тада су побoрнике уставних слобода сматрали за издајнике отаџбине, а сад то никоме не пада на памет. Он кад то говори, заборавља, да је у то време у тим земљама владала династија страна,

која није никла из самога народа; он вам заборавља да каже, да се у тим земљама устав стварао силом а не добровољно, а тамо, где се устав даје земљи добровољно без икаквог притиска, где владар излази тежњама свога народа на сусрет, у таквој земљи господо моја, владар има право да захтева, да се на њега не пуца као на зеца у шуми а да таквог убицу при свем том ни глава не заболи. То, господо, не може бити, то Ја, господо, не дам.

Г. Арсеновић правио је разлику између простог и политичког злочина, и налазио је, да је просто злочинство теже од политичког. Али г. Тодоровић од своје стране врло је згодно напоменуо, да је кривица једног политичара, једнога човека интелигентог, који уме да мисли, много тежа, него ли једног простог човека, који какав злочин учини у јарости својој. Поред свега овога, узео сам, господо, реч у овом питању још и због тога, да обратим вашу пажњу још на две ствари, које су у току овог претреса избиле на површину, узео сам реч, да докажем да година 42 и 58 нису једнако за Србију, да су оне различне по своме историском значају. Г. Драгојевић је напоменуо 42 годину и све оне људске жртве с којима је скопчано протеривање представника народ. династије. Г. Катић одговарајући Драгојевићу напоменуо је 1858 г., и каже како чиниоци тога политичког преврата седе данас заједно с нама, и сад су корисни и угледни чланови нашега друштва. Ја, господо, као Краљ Србије, не дозвољавам да се година 1842 упоређује с 1858; оне се по своме значају историском и политичком никако не могу изједначити. Српска држава и српска народна династија, које сам Ја представник, нису постале 1858 године, не господо, Српска држава постала је храбром мишицом Таковског јунака; Српска народна династија није наметнута Србији каквом страном силом, она није постала ни путем каквог уговора, нити услед каквог скупштинског решења, нити пак услед какве ве-

ћине скупштинске — не, господо, њу је створио Књаз Милош који је подигао овај народ на устанак. Он је, господо, својом неуморном енергијом и ову државу створио. Ја, дакле, не признајем да седим на престолу решењем Св. Андрејске Скупштине, него по ономе праву, по коме је на њему седео велики Милош и мученик Књаз; по ономе праву, које је извојевано тиме, што је на олтару ове земље остао да светлуца жижак слободе све до 1815 године, кад се претворио у свети устанак за ослобођење ове земље и њеног напаћеног народа; седим по традицијама народним, а не признајем да седим по догађајима из 1858 године; моје право као Обреновића IV оснивам на оном истом темељу, на коме га је зидао Обреновић I и Обреновић III. То стечено право Ја браним, Ја га не дâм.

И где, господо, пада такав један предлог, да се смртна казна укине за политичке кривце? У земљи где су за просте злочине прописане драконске мере, драконска законска наређења. Тешко да се може наћи друга каква земља где се проста злочина дела и преступи казне као у нас.

Ја, господо, као Владар имам право да помилујем кривце; користећи се тим Мојим правом, имао сам прилике да чујем за какве се кривице људи осуђују на смрт. Да вам наведем такав један случај: пре 7—8 година један човек из рудничког округа, жалим што не могу да се сетим његовог имена, украде гуњ. Осуди га суд за ту крађу на 2 или 4 год. робије, јер је крађа била опасна. После два — три месеца побегне са робије, и у своме бегству украде полић ракије; он је господо због овога осуђен на смрт. Од тог доба до данас мењале су се владе: На управи земаљској били су и напредњаци, и либерали, и радикали; долазиле су напредњачке, либералне и радикалне владе, али ни владе ни скупштине не нађоше за нужно, да учине измене у кривичном закону, те да се људи не убијају за полић ракије, плуг

или за какву другу земљорадничку справу, не само да нису тражили да се казне за овакве крађе ублаже, него на против, тражили су да се пооштре.

И, господо, у таквој једној земљи, где се тако драконски казни за једно рало, тражи се да се укине смртна казна за политичке кривце! Она, господа која то траже, сигурно нису завирила у кривични законик, не знају каква су та дела, која кривични законик казни као политичке кривице. Ово је, господо, кривични законик, ако у њему потражите § 223, ви ћете наћи да за две опасне крађе, па ма оне биле и најмање вредности, казни се смрћу. Да вам наведем, господо, још и чл. 224; он каже, да је опасна крађа, кад год се обије зграда, па се из ње ма шта украде, па макар то био и пар чарапа, или какав поцепани гуњ. У овоме збору седе лица из народа, који припадају трима разним партијама, г. г. Ранко Таисић, Драгојевић и Ковачевић; нека они господо кажу: какве су им зграде, какви су им затвори на њиховим зградама, и кажите онда, је ли праведно, да се осуђују на смрт људи за обијање таквих зграда, и је ли паметно да се свака крађа из таквих просторија окачествује као опасна, и да се тога ради људи стрељају. У земљи, дакле, где се за таке маленкости тако лако осуђује на смрт, ја не налазим да је оправдано тражити укинуће смртне казне за политичке кривце.

Чули сте, господо, шта су то проста злочина дела, због којих се осуђује на смрт; чујте сад параграфе, у којима се казује: какве су те политичке кривице, због којих се на смрт осуђује. § 83 вели: (цитира). Мени се чини, господо, да нема ни једнога, па ма којој странци он припадао, који не би желео да се казни смрћу онај, који учини страшну издају, који се реши да изда своју отаџбину. Да наведем и чл 87 (чита), овд. параграф, као што видите, говори о велеиздаји на спрам Краља, Његовог дома или Устава земаљског. Можда је, господо, суштина овог законског наређења изазвала ову дебату,

можда се желе поштедити смртне казне они политички кривци, који се огреше о овај праграф? Упоредите, господо, шта је страшније: да ли кад когод обије кошару и украде какав гуњ, да ли кад когод дрзне против своје отаџбине, против свога краља, његовог дома и земаљског устава? Упоредите, господо, то двоје; метните на ваш непристрасни кантар и једно и друго и кажите онда, која је кривица већа. У једној дакле, земљи, где се овако драконски казне просте кривце, сматрам да нема места штедети политичке кривце.

Ја сматрам, кад дајем устав од своје воље, да не треба да буде Данајско буре у које се може све трпати, и које може све трпети. Оно што се може дати—дајем, али у устав не дам да уђу никакве претераности. У овоме нацрту устава има довољно слобода, он је у целини својој слободоуман, али налазити у појединим уставима по нешто, вадити из једног једно из другог друго, и утурати у њега, то ја не дозвољавам, јер, господо, кад упоредите сваки појединн устав других земаља у целини с овим нацртом, уверићете се, да овај нацрт бољи од свакога за себе. Наводећи како је смртна казна за политичке кривце укинута у Влашкој и Грчкој, господа заборављају, да је наш нацрт устава бољи у целини својој или бар од њих гори није.

И ово би већ било довољно да се предложени додатак не прими.

Г. Андоновић врло је лепо приметио, да се овим додатком чл. 12 не би регулисало само политичко питање, јер кад се у устав унесе укинуће смртне казне, онда се рађа питање: да неће избећи смртну казну сви они, који учине нека кривична дела, што се кривичним законом смрћу казне; да ли не би сва она наређења у кривичном закону изгубила силу закона одма пошто би се устав прокламовао, и не би ли овакво стање трајало све дотле, докле се не би створио нов кривични закон, не би ли наступио један недогледан хаос? Но ову напомену г. Ан-

доновића није обраћена довољна пажња. У целој овој ствари треба господо обратити пажњу на ону напомену г. Тодоровића. До сада је кривице политичке природе судио суд, а кад би се смртна казна укинула, онда би се овакве врсте кривице расправљале кратким путем. Верујем да би се те мере лаћали сви министри унутрашњих дела, па били они из ма које партије.

Пало ми је у очи, господо, да у радикални пројект устава није ушао овај захтев г. С. Несторовића; молио бих г. Катића да ми објасни: зашто у њега није и овај захтев ушао? Ма какав био његов одговор, једно морам рећи онима који траже укинуће смртне казне за политичке кривце: не можете, господо, да у овом новом уставу пишете глорификације зајечарској буни. Јер кад ви ово тражите сад, после те буне, онда ви одобравате буне и дајете људима право да се буне, и зајамчавате им самим уставом да за буну неће бити смрћу кажњени.

Ја сам, господо, начелно противан да се захтев г. Несторовића у устав уноси, Ја не примам предлог г. Несторовића, а молим и збор да га одбаци.

Такав је предлог био и у ужем одбору: пред одбор га је изнео г. генерал Сава Грујић, али и он је изјавио, да жели смртну казну да задржи за хајдуке и велеиздају, као што је то и у Русији, али при том је заборавио да Русија има свој Сибир. Налази да би ова мера, укинуће смртне казне у опште било опасно, нити пак види разлику између једне и друге врсте кривица.

Ја сам, господо, казао шта сам имао да кажем, и сад стављам на гласање чл. 12 овога нацрта устава: ко је за овај члан, без додатка г. Несторовићевог, нека седи, а ко је против нека устане. (Устају г. Несторовић и г. Катић, сви остали седе). Проглашавам да је чл. 12 примљен.

Ова дебата о укидању смртне казне за политичке кривце учинила ми се тако важна у многом погледу, да

сам доцније, кад су службени протоколи о седницама великог уставотворног одбора потписани, тражио прилику да из њих, као из најмеродавнијег и најпоузданијег извора, попуним своје белешке о овој чудноватој дебати.

На моје велико изненађење ја сам у протоколу нашао много мање него што сам био сам прибележио

Овај је н. пр протокол потписао академик *Љуба Ковачевић* и он га је целог својом руком исписао Па ипак ево шта сам нашао у том протоколу забележено:

Од беседе г. Пере Тодоровића само ово:

«Г. *П. Тодоровић* налази да треба у Уставу казати које се казне не смеју заводити и предлаже да се у Чл. 12-ом дода «Тортура, мучење и телесна казна не могу се никад заводити. Окови се укидају.» Једини је разлог да се окови задрже оскудица у апсанама, а све друго говори против окова, па с тога предлаже да се укину за све кривице.»

Од беседа г. г. Г. Гершића, Свет. Арсеновића, Милана Драгојевића и Димитрија Катића не нађох ама *ни једне једине речи* у протоколу. У место велике и ефектне беседе Њ. В. Краља о овоме питању нађох оволико записано:

«Њ. В. Крањ у име ужег одбора изјави да се дебата о предлогу г. Несторовића одложи, а да се говори само о члану 12. Кад од 1883 г. (сигурно треба да стоји од 1873) ни једна политичка партија није тражила да се поврати телесна казна и кврге, тражити да се Уставом забрани да се не могу заводити, значило би да уставни одбор унапред изриче неповерење будућим скупштинама. Баш и кад би се, по несрећи, нашла и таква скупштина која би хтела васпоставити телесну казну, Ја вам залажем своју Краљевску реч, да такав закон не би санкционисао. Што се у по неком Уставу говори о том, то је отуда што је такав Устав постао онда, кад је било тортуре и телесне казне. А пошто ове казне у нас не постоје, нема потребе ни говорити о њима у ус-

таву, јер би то изгледало да се враћамо на средњи век. Једини је практичан предлог о укидању окова, пошто они постоје. Ако уставотворни одбор налази да треба окове укинути, ја не бих против тога ништа имао.»

«За тим је стављен на гласање члан 12 и би усвојена редакција ужег одбора.»

Кад сам то прочитао, онда сам се сетио да је Њ. В. Краљ одиста говорио и ову беседу, али одмах после г. Симе Несторовића и прве беседе Дим. Катића. Сећам се да је оно место, где Краљ залаже своју Краљевску реч да неће никад потписати повраћање телесне касне, поздрављено од целог уставотворног одбора једним громким «Живео!» Али како су секретари одборски могли ову беседу узети за ону којом је завршена цела дебата, и коју сам овде изнео од речи до речи — то не разумем, у толико мање, што знам да је г. Раша Милошевић све веће беседе хватао као какав стенограф. Или је поједине секретаре мрзило да преписују овако дугачке беседе из г. Рашиних бележака?...

Пошто ми је даље жао било да беседа, као што беше Перина, остане забележена онако крња, молио сам пре штампања овог одељка «Горњег Дома Србије» тога беседника да ми да своју беседу или сам текст, ако га је онда написао, или главне мисли по сећању, ако је онда импровизовао.

Он ми је три пут обећао дати своју беседу.

Г. Тодоровић није одржао своју три пута задату реч.

Што ли то?

Имају две могућности. Или му је тешко прекидати онај свој дугачки сан о ономе, некад њему тако драгом дворском капицику, те с тога нема каде — или, можда г. Тодоровић данас са свим другаче мисли о смртној казни за политичке кривице, него што је мислио онда када је Краљ Милан био на престолу, а он сам начелник у једноме моме Министарству?

(Наставиће се)

Владан Ђорђевић

КРИВИЧНА ДЕЛА
У СТАРОЈ ЦАРЕВИНИ И НОВОЈ КРАЉЕВИНИ СРПСКОЈ

ОД

АЛЕКСЕ РАДУЛОВИЋА

(НАСТАВАК)

V. ГЛАВА
КРИВИЧНА ДЕЛА КОЈИМА СЕ НАПАДА И ВРЕЂА ИМОВИНА.

§. 30. О крађи у опште

Појам крађе као кривичног дела био је у старо доба у многоме друкчији, но што је данас усвојен у правној науци. У прво време све оно, што је ко подвргао својој власти припадало је њему, а одузимање таке ствари без сопственииковог пристанка, побуђивало је тежњу за насилним повраћајем одузете ствари. При том се појављивала и тежња, да се том присвајачу у име казне учини неко зло. Са уређенијим друштвеним склопом почиње ишчезавати тежња за самовласним повраћајем одузете ствари, јер је држава на се примила старање за личну и имовну безбедност па је била дужна да истражује и кажњава ова недозвољена дела. Тако је држава прибављала оштећеноме задовољења. На тај се начин развио правни појам о крађи, која се кажњавала помоћу државне власти, а на основу ујемчене имовне безбедности. Овакав правни појам о крађи развијао се самостално у сваком народу, па и у првашњим словенским племенима. Испрва се сматра за крађу само оно присвајање туђе својине, које је извршено у области дотичног племена, а присвајање имовине другог племена није крађа, већ плењење, за шта државлланин није кажњаван. Овај се појам дуго одржао у племенском, па је пренешен и у државни живот српскога народа. Доцније је појам пљењења ограничаван, јер се то дело само онда није кажњавало када је извршено у рату према непријатељској имовини.

Разлику између крађе и пљењења опазићемо и у самом Душановом законику. Колико се знатно разликовао појам пљењења од крађе доказује нам околност, што се у законику не назива крађом ни гусом чак ни пљачкање оног гусара, који из туђе земље упадне у српску царевину. У законику се вели: „И гусар који ходи из туђе земље пак што *узме* у царевој земљи, којим је путем тај гусар *пленивши* дошо и отишо....“ Ово нам доказује да су и народ

и законодавац имали особеног мишљења о пљењењу, а особеног о крађи и разбојништву. Гусар или тат, који није дошао из туђе земље, тај не пљени већ краде или гуси. Разуме се да се са ухваћеним гусаром подједнако поступало без обзира да ли је он дошо из туђе земље или је гусар из царевине, али нам речи употребљене у закону расветљују разлику у тадањем правном схватању крађе, разбојништва (гусе) и пљењења. Куповина крадене или гушене ствари оцењивана је друкче од куповине уплењене ствари. Законик цара Душана о овоме прописује: „Што ко купи од пљена из туђе земље што буде пљењено, по царевој земљи да јест вољан купити од тога пљена колико у туђој земљи. Ако ли га ко потвори говорећи: оно је моје, да га оправи порота по закону, а не му ни тат, ни проводачија, ни весник, тако да си га има како своје". Ово према данашњем правном схватању треба да значи: „Од пљена упљењеног у туђој земљи може сваки купити колико хоће. Ако ли би онај први сопственик тужио такога купца, порота ће га по закону прогласити за невиног, јер је он упљењену ствар купио у туђој земљи, па се не може сматрати ни за крадљивца, ни за саучесника ни за зналца злог дела. Да је првобитни појам српских племена о некажњивости пљењења у неколико ограничен у државном животу, доказује нам пропис Душановог законика, којим се пљенење дозвољава само у ратно време, а по нарочитим правилима. У законику се вели: „А што ко нађе у туђог земљи на војсци, да узме и носи пред цара и војводу".

Стара је српска држава у времену царевине много полагала на осигурање опште безбедности, много више но што то данашње државе чине. У оно време држава је хтела да одржи потпуну имовну безбедност, па ако је коме крађом или разбојништвом учињена каква штета, одговорност за накнаду падала је или на чиновништво или на местно или околно становништво. Одвише строге у много прилика свирепе казне које налазимо у Душановом закону доказују нам тежњу државну, да се васпостави што потпунија безбедност у земљи. Држава није могла ни са строгим казнама спречити крађе и разбојништва, па је за то прибегавала много практичнијем средству, а то беше увођење одговорности чиновништва и становника оне околине, где се крађа или разбојништво догодило. Тиме је у исто време ујемчена општа безбедност, што је за трговачки саобраћај од претежног значаја. Ово нам доказују прописи Душановог законика:

„И где се налазе жупе са измешаним селима црквеним, царским или властеоским, ако над том жупом нема једног господара, већ кефалија и царске судије које је поставило царство ми, онда

су ови дужни да поставе страже по свима путовима и да их чувају; а ако ко гуси или украде или које друго зло учини, оштећени да траже накнаду од кефалије, а ови нека траже накнаду од страже или од гусара или од тата".

„И сваки гост и трговац и латинин, да прађе ка првим стражама са свим што има и носи и да га стража стражи предаје. Ако ли се деси те му што нестане онда ствар решава порота, па што поротници по души рекну да је право, то да му плате кефалија и стража."

„Наређује царство ми: По свима земљама, градовима, жупама и крајиштима да небуде ни гусара ни тата и да се украти татба и гусарство. У ком се селу нађе тат или гусар, оно да се растури, а гусар да се обеси стрмоглав, а тат да се ослепи; а господар тога села да се доведе свезан ка царству ми и да плати све што је од испрва учинио гусар и тат, а уз то да се као тат и гусар казни".

„Ако гусар уђе преко државе крајишника и плени где год, па се врати са пљеном, да плаћа крајишник само седмо".

„Трговци који где приспу на ноћиште, па им владалац или господар не дозволи да преноће у селу, ако им због тога што нестане, да им ту штету надокнади онај господар или владалац, јер их није пустио у село".

„Ако се где деси, да гусар или тат узме што од госта, трговца или калуђера, оштећени да дођу царству ми да им царство плати све што им је нестало, а царство ми да иште накнаду од кефалије и властеле, којима је био пут предан и коме су страже почињене".

„И ако чувар дође из туђе земље, па што узме у царевој земљи, штету ће накнадити она држава и она села, кроз која је гусар пролазио".

„Ако се што украде на градској земљи што је око града, штету да плати околина".

„Ако је брдо пусто међу жупама, околна села која су око тог брда, да чувају стражу. Ако ли неузчувају стражу, околна села којима је дужност да чувају пут платиће сву штету, која се у том брду учини разбојништвом, крађом или другим недозвољеним делом".

Данас се у правној науци под крађом разуме без насиља према чијој личности извршено противправно присвајање туђе покретне ствари, која се налазила у времену присвајања у туђој државини. Наш законодавац дефинише крађу у §. 220 кр. зак. овако:

„Крадљивац је онај, који туђу покретну ствар из туђег притежања узме у намери, да је противзаконо присвоји",

Из ове дефиниције можемо извести, да се за појам крађе захтева:

1. Туђа покретна ствар, која је у туђем притежању. Из овог излази, да се према својој ствари не може учинити крађа. Ово је гледиште усвојено као правило у науци о кривичном праву. Научари који своја гледишта оснивају на философским извођењима, придржавају се овога правила без икаквог изузетка. Међу тим други научари, којих се разлози оснивају на стварној истини, дозвољавају по неки изузетак од овог општег правила. Ово је гледиште правилније од првога, и ми ослањајући се на њега можемо поставити правила, по којима ће се законски израз „туђа ствар“ довести у склад са основима правде:

а) Сопственик према својој ствари која се налази у његовој државини, не може учинити крађу. Н. пр. Петар сакрије свој сат да му га извршитељ не би узео у попис, па каже да му је украден.

б) Ако се нечија ствар налази у туђој државини, али државалац нема никаквих законских права на ту ствар, онда узимање своје ствари противу сaизволења држаоца такође не може бити крађа. На пр. Петар узајмио Павлу сат без нарочитог уговора, но после Петру затреба сат, па мислећи да му га Павло неће хтети одмах вратити, узме га кришом из Павлове собе.

в) Ако се сопственикова ствар налази у туђој државини, али се државина оснива на уговору, по коме државалац ствар не сме отуђити, ни онда не постоји крађа. Н. пр. Петар по уговору дао своје волове Павлу на послугу, но још у течају уговора Петар оде у Павлову стају и отуда кришом узме своје волове. Ту већ постоји неко недозвољено дело, али се оно не може квалификовати као крађа, већ као оштећење, које подлежи грађанском спору.

г) Али ако привремени држаоц полаже тако законско право па туђу својину, да ју он може и отуђити, онда постоји крађа. Н. пр. Петар заложио код кредитног завода сат, па после неког времена дође у завод и украде свој сат. Ту постоји крађа и ако је сат Петрова својина. Кад се ово не би сматрало за крађу, онда би сви залогодавци могли без кривичне одговорности прокрасти своје залоге, а завод би само грађанским путем могао тражити накнаду штете. Тако се далеко са овим појмом не сме ићи, јер би се због погрешних философских извођења повредила основа правичности. За правну науку мора увек правда да буде од решавајућег утицаја.

Овакe случајеве наш законодавац уврштује у преваре. Он у §. 255. т. 2. прописује: „као варалица казниће се: који по уговору повериоцу предану ручну залогу тајно од овога одузме.“

Предмет крађе може бити само покретна ствар. Непокретна ствар не може никако бити предмет крађе, јер се она не може ни сакрити ни однети, а баш у сакривању или односењу лежи опасност, са које се у много прилика не може украдена ствар повратити. Држава истина дужна је да ујемчи општу имовну безбедност али јавну казну може прописати само за присвајање покретних ствари, јер оно прво бива јавно, на очиглед многих људи што олакшава сопственику сазнавање дела, а осим тога то бива врло често у незнању и без зле намере; међутим присвајање покретних ствари обично се чини мучки, подло, хотично, са злом намером, а много пута и са опасношћу по сопствеников живот. У првом случају сопственик лакше може доћи до неповређене својине, јер се она не поништава, а у другом у много прилика са могућношћу да се ствар поништи, одузима се могућност за повраћај. Прописи грађанског закона, којима се заштићава имовна безбедност нису довољни, да појединцу осигурају безбедност покретне имовине и за то се она мора заштићавати јавним кажњавањем.

У покретне ствари у оном смислу, у коме се њихово недозвољено присвајање може подвести под појам крађе, спадају све оне ствари, које се могу преносити са једног места на друго и које у обичном саобраћају имају неку извесну вредност. Ако се присвоји каква ствар која у промету нема ни какву вредност онда је предмет неспособан и крађа не постоји. И припатци непокретних ствари могу бити предмет крађе, ако се одвоје од непокретности. Н. пр. врата, прозори, греда од куће и т. п., засађена дрва па и нагомилано ђубре, које са економског гледишта преставља неку вредност.

Да би туђа покретна ствар могла бити предмет крађе, нужно је да се налази у туђем притежању. Ако се туђа ствар налазила у учиниочевој државини, онда се присвајање не може квалификовати као крађа Н. пр. Петар дао Павлу на чување 100 дуката, но доцније Петар присвоји тај новац и одриче да га је од Павла примио. Ту постоји утаја, а не крађа. Не може бити крађе ни онда, кад мајстор да материјал момку свом на израду, па га овај присвоји; али ако момак дође у газдину радњу и ту кришом присвоји неку ствар, онда не постоји утаја, већ крађа. Тако исто се не може учинити крађа према стварима, које се сматрају као ничије. По томе недозвољено одношење дивљачи из ничије заграђене шуме, где се зна чија је дивљач, сачињава крађу; али ако се то исто учини у незаграђеној шуми, где се дивљач сматра као ничије добро не може да спада у појам крађе. Недозвољено присвајање руде, коју је присвајач ископо из земље, није крађа, ако то земљиште

није означено као мајдан; а овако исто присвајање руде из неког мајдана који се налази у нечијем притежању, спада у појам крађе. Недозвољено присвајање човечијег леша не може бити крађа, али ако ко из гроба узме мртвачки сандук или другу ствар од вредности као н. пр. прстен са руке мртваца, онда постоји крађа.

Наш законодавац у §. 233 кр. зак. прописује:

„Ко сокровиште у туђој земљи нађе, пак од господара земље или правитељства утаји, неће се казнити, но само ће изгубити ону част, која би њему по закону припала“.

У покретне ствари рачунају се и новчане и друге исправе, које престављају неку вредност. Но о противправном присвајању исправа постоје у науци разна мишљења. По једнима се ово сматра за крађу, по другима за превару, по трећима за покушај преваре, а по четвртима за стицај крађе и преваре. И доиста у појединим приликама тешко је одредити, које је мишлење правилније. Узев у обзир начин присвајања, злу намеру, садржину и важност присвојене исправе и с погледом на положај лица, које је извршило присвајање, ово дело по нашем мишлењу може бити или крађа или стицај крађе и преваре. Ми ћемо покушати да на основу правичности поставимо општа правила, у овом питању.

А. Ако су исправе такове природе да оне у трговачком промету престављају вредност готовог новца, онда је недозвољено присвајање таких исправа равно са недозвољеним присвајањем новца, ако је то учињено из туђег притежања, онда се дело мора квалификовати као крађа, а не као превара. Н. пр. крађа лозова, акција, купона и т. п.

Б. Ако вредност исправе не преставља готов новац, али се њоме доказује неко имовно право, онда присвајање према приликама може да буде крађа, а према приликама превара. Ове случаје расправићемо овако:

а) Ако је исправа била така, којом се доказивало неко потраживање, н. пр. облигација или меница, па је ову недозвољеним начином присвојио дужник из повериочеве државине, онда постоји крађа, а не превара; јер поверитељу узета је исправа из његовог притежања, па је тиме оштећен, а дужник је туђом својином умножио своје имање, а присвојену исправу подвргао је својој власти тако да он са њом по својој вољи може располагати.

б) Ако се исправом доказивало ослобођење од неке обавезе, н. пр. признаница о плаћеном дугу па је ту исправу поверилац из дужниковог притежања присвојио, и онда постоји крађа, јер се тим присвајањем нанела сопственику штета, а учинилац се могао тиме користити. Ако се при оваком делу не учини ништа друго,

онда ће учинилац одговарати за крађу, а ако уз то тај дуг још једном наплати, онда постоји стицај крађе и преваре. Многи правници налазе да у првом случају не постоји крађа, но само покушај преваре, али се то не слаже са основним појмом о крађи. Ми налазимо да ту постоји крађа, а покушај преваре биће тек онда, ако је са том исправом покушао да још једном наплати дуг па у томе не успе и тада разуме се да се дело мора квалификовати као стицај крађе и преваре.

в) Ако је исправу којом се доказује неко потраживање присвојило неко треће лице, али се са њом оно може користити ако учини још неко недозвољено дело, н. пр. лажан пренос на присвојеној облигацији или меници, онда ће за учиниоца да постоји крађа, ако осим недозвољеног присвајања не учини друго какво кр. дело; а постојаће стицај крађе и преваре, ако уз то лажним преносом или иначе наплати сву или неки део вредности исправе. Н. пр. Петар дугује Павлу по меници 100 дуката, но ту меницу украде Јанко, тада постоји крађа; али ако Јанко ту меницу пренесе на Марка уз наплату вредности, тада постоји стицај крађе и преваре. Крађа је извршена према Павлу, а превара према Марку. Сâмо присвајање манице не може се у оваким приликама квалификовати ни као превара ни као покушај преваре, јер још превара није извршена а није учињен још ни покушај преваре. Што је Јанко украо меницу, која њему не користи без оног другог кривичног дела, не треба и не сме утицати на поништавање дела крађе, јер меница само по себи има своју вредност. Зар би се могло дозволити да се крађа лозова сматра за крађу, а крађа менице за превару? Предмет је овде способан, а за појам крађе не тражи се, да учинилац фактички умножи своје имање, но је довољно да је тим другога лишио неког иметка било за свагда било само за неко време

Сада нам настаје питање, како ће се квалификовати дело, ако је сопственик само привремено изгубио фактичку државину неке ствари, па ову неко присвоји? Ово питање мора се овако решити:

а) Ако је сопственик ствар изгубио, онда је престала његова стварна државина и присвајање нађене ствари не може бити крађа, већ утаја.

б) Ако је сопственик своју ствар оставио или заборавио на неком месту, тако да се она не може сматрати ни за изгубљену ни за ничију ствар, онда недозвољено присвајање може бити крађа, а може бити утаја према лицу, које је извршило присвајање

аа) ако је присвајање извршио онај, код кога је ствар заборављена, онда не постоји крађа већ утаја. Н. пр. Петар забодави

код Павла сат па када доцније дође да га узме, Павле га је присвојио и поriче да је сат код њега заборављен.

бб) Ако је присвајање извршило неко треће лице онда не постоји утаја, већ крађа. Н. пр. Петар заборавио је код Павла сат али је Јанко спазио сат па га узо и однео на онакав недозвољени начин, којим се крађа извршује. Или да узмемо други пример: Петар изгуби у кафани дукат, Павле га нађе и присвоји — ту постоји утаја; Петар заборави свој капут у кафани, али га кафеџија узо и сакрио — и ту постоји утаја; али ако је тај капут неко треће лице однело, онда се дело квалификује као крађа.

2. *Присвајање мора бити противправно.* Ако је учинилац из туђе државине присвојио своју ствар, која му по праву припада, тада не може бити крађе и ако се томе државац противио. У овом случају може да постоји самовлашће, а никако крађа. Овде нам се намеће питање, како ће се дело сматрати, ако н. пр. Петар као сопственик пристаје да Павле узме ствар од Марка као државаоца, али Марко на то не пристаје и за то је Павле крадом присвоји? У овом случају нарушена је само државина, а не у исто време и својина и за то не постоји крађа. А ако Петар као сопственик не пристаје, да Павле узме од Марка као државаоца неку ствар, али Марко пристаје на то и Павле ствар присвоји, онда је нарушена само својина, а не и притежање, па се дело такође не може сматрати за крађу. У првом случају може бити самовлашћа, а у другом постоји утаја, при којој је Марко главни кривац, а Павле може бити саучесник ако је знао да сопственик не пристаје на присвајање.

3. *Присвајање ствари мора се извршити без примене силе према неком лицу.* Ако се при томе употреби сила према нечијој личности, онда се крађа претвара у друго кривично дело.

4. *Зла намера при крађи управљена је на то, да учинилац присвојену ствар подвргне у толико својој власти, да са њом може по вољи располагати: дакле да прибави или себи или другоме некоме моментано увеличање имовине.* Крајња цељ зашто је присвајање учињено, не може се узети у обзир. Да ли се учинилац хтео крађом да обогати, или је хтео њоме некоме да учини добра, то не може да утиче на појам крађе. При свакој крађи постоји с једне стране штећење туђег иметка, а с друге стране ма колико користољубље, које не ишчезава потпуно ни онда, када је учинилац украдену ствар поклонио на неке добротворне цељи, или је њу после крађе поништио; јер и ако се његово користољубље не распростире на непосредно умножавање свог иметка, оно се опажа у оном факту, што крадљивац чини такав издатак помоћу моментано увећаног свог иметка, који иначе из своје имовине или не би могао

или не би хтео да учини. Присвајањем туђег имања учинилац је бар за онај моменат, докле се украдено добро налазило у његовим рукама, умножио свој иметак, а шта је он поставио за крајњу цељ своје недозвољене радње, то се овде не сме узети у обзир.

Да ли је учинилац од украдене ствари могао имати какве користи, или није, не утиче на постојање дела, само ако је ствар у промету имала неку вредност. Ако је н. пр. Петар украо један суд са отровом, који он не може никоме да прода, јер га нико не сме купити, нити га ко хоће да прими на поклон, — ту Петар није имао користи, али ипак зато постоји крађа. Он је хтео да крађом прибави неку корист или себи или другом, а што то није постигао то не може да поништи злу намеру, са које се његова радња квалификује као крађа.

С обзиром на злу намеру присвајање туђе ствари, и ако радња има у свему вид крађе, не може бити крађа као кажњиво дело у овим случајима:

а) Ако учинилац крађом није користио ни себи ни другом, већ је сву корист имао сопственик. Таки су примери истина ретки у судској пракси, и за то научари као општи пример наводе онај случај, где кочијаш краде зоб или сено свога газде, па са украденом храном исхрани газдине коње. Ми ћемо овде навести један занимљивији пример, који смо читали пре неколико година у Лојду. Рантије Бајер имађаше верног слугу по имену Херцог. Бајер је тог лета са својом породицом отишо у Остенде, а своме слуги је поверио сву кућу на чување. У једној каси која је стајала у једној засебној закључаној соби, држао је Бајер акције неког рударског друштва у вредности од 500.000 форината, за које је он уплатио 350.000. Док се Рантије бавио у Остенди разболе се банкару Мозенталу његов поверљиви кућни слуга и болесник препоручи банкару свога пријатеља Херцога, да га узме привремено у службу докле он не оздрави или док се Рантије не врати. Тако је Херцог ступио у привремену службу, задржав право да два пута дневно обиђе кућу свога правог газде. Једне вечери давао је банкар гозбу неколицини капиталиста, који су се искупили ради састава новог капиталистичког друштва, које би својим остварењем сатарило оно друштво, у чије је акције Херцогов господар био уложио 350.000 форината. Крах се требао извршити трећи дан до подне на берзи а по закључцима ових капиталиста, поменуте би акције морале већ први дан пасти са 75 процената. Банкар Мозентал није ни слутио та је Херцегов господар уложио у те акције толики новац и да је то Херцогу познато. Међу тим је Херцог на пољу прислушкивао и чуо шта су решили. Чим се друштво разишло, одма је испратио

депешу своме господару у Остенде, позивајући га хитним послом кући. Банкар је баш тај дан учинио са осталим купалишним друштвом излет на море и тек се сутра дан вратио у Остенде и нашао депешу од свог служитеља. Херцог је са највећим нестрпљењем очекивао одговор, па недобив га ни сутра дан до подне он испрати још један телеграфски позив, а међу тим уговори код десетину других банкара да им прода известан број поменутих акција, по оном добром курсу, који је још тај дан владао. Не добив ни до 3. сата по подне одговора из Остенда, он обије најпре собу па онда касу свога господара, повади из њих акције и прода их за 360.000 форината, закључа кућу и заједно са новцем отпутује у Остенде своме господару. Тек што је Херцог из Беча отпутово, а са првим возом после пола сата приспе Бајер из Остенде у Беч, отвори кућу са кључем који је уза се носио, па се зачуди што му нема служитеља. Да би могао ући у своје собе, он довове бравара да отвори врата, но кад уђе има шта и да види: врата од собе, па и каса која је у њој, обијена је, а акција нама. Јави случај полицији, и ова опет суду и истрага се одмах отпочне. Сумња је пала на Херцога, јер се одмах сазнало да је продао акције и да је железницом отпутовао. Одма су за њим телеграфисали и на некој мањој станици полиција ухвати Херцога у возу и нађе при њему новац. Његовим се изговорима није веровало, а није хтео ни да ода цео ток ствари, већ је казао, да ће то казати само своме газди. Тако га спроведоше суду, но суд реши, да овде, и ако дело носи вид крађе ипак није крађа.

б) Кад ко нечију ствар одма још на оном месту, где ју је нашао поништи; Н. пр. Петар дође код Павла у посету, нађе тамо скупоцену вазу па ову узме и тресне о земљу и она се сва разбије.

в) Кад поверилац одузме од свог дужника неку ствар у цељи да би осигурао или наплатио своје потраживање. Ту може да постоји самовлашће, а никако крађа.

г) Кад ко присвоји нечију ствар али у замену оставља потпуну вредност ове ствари. И ово може да буде самовлашће, али крађа никако.

д) Кад се из радње учиниочеве као и из других околности види да није намеравао да ствар присвоји, но да је за неко време само сакрије, па да је опет врати сопственику.

Још нам преостаје да кажемо, када се крађа има сматрати као свршено дело. О овоме владала су у правној науци три разна начела. Испрва се крађа сматрала као свршено дело, чим је крадљивац дохватио ону ствар, коју је намеравао да украде. Доцније ово је мишљење замењено новијим мњењем научара, који су крађу сматрали за свршено дело

кад је крадљивац ствар узео и склонио на неко сигурно место. Најновија теорија тако звана теорија присвајања, сматра крађу као свршено дело, ако је крадљивац ствар из туђег притежања присвоио. Овог се назора придржава данас знатна већина правника. По овој се теорији за свршено дело крађе захтева да је нечија покретна ствар присвојена; а то се доказује тиме, што је та ствар узета са оног места где је била и да од тог момента присвајач са њом располаже. За то се не тражи сваки пут, да присвајач покрађу сам однесе, но то може да учини неко треће лице, које никако није саучесник крађе. Н. пр. Петар знајући, да у Павловој кући нема никога и да у њој има сат, удеси неки кључ којим може да отвори врата и дозове Јанка да му сат прода. Јанко се са Петром погоди држећи да је то Петрова кућа и да је Петров сат, скине га са дувара и однесе. Ово је крађа а није самовлашће.

(Наставиће се)

МОЈА МУЗА

Једном и ја хтедох да о срећи сневам,
И о задовољству, о слаткоме наду;
Једном и ја хтедох да о срећи певам, —
Доста беше песме о болу и јаду.

Ал' у томе часу муза ми се јави:
Она беше бледа, а тамне јој очи;
Место да јој усне слатки осмех крави
Од бола их стеже.... Она к мени крочи.

Гроза прође телом, и ја стегох лиру....
Погледе јој хладне одлученост краси.
Стајала је немо у том светом миру,
Трнови јој венац красио је власи.

Стајала је немо ко статуа права.
С усана јој лебди нека тиха сета.
О, како ме она њоме поражава. —
Мој заносни поглед својим хладним срета.

Ја дршћућом руком подухватих струне,
Струне лире којом певах до сад јаде,

Те акорде тражих и звучне и пуне, —
И зазвуча акорд и на душу паде.

Где је акорд среће ког тражих по лири? —
Место њега опет, ко и увек што је,
Дисонанс се бола са лире ми шири,
Одјек срца мога, одјек душе моје.

Погледа ме муза својим хладним гледом,
Пресече ме њиме, и ја лиру пусти';
И ја видех осмех на лицу јој бледом,
И ја прекор читах са бледих јој усти.

Р. Ј. Одавић (С. Јов.)

О ЦВЕЋУ

ПРЕДАВАЊЕ

Доброслава М. Ружића

Има ли кога ко не воли цвеће, кога не заноси пријатан мирис руже и каранфила. ко се не радује пролећној љубичици, и дивном мирису зумбула, — коме није пријатан мирис босиљка, тога чисто Србиновог цвећа. „Он је — вели Панчић — „нашем народу осим многих других, који су листо виђенијег, цвета и мириса лепшег, најмилији, чему ће зар бити узрок тај, што босиљак прати Србина кроз све озбиљније прилике у животу, од рођења, где се младенцу кита босиока у освећеној води до узглавља меће, до смрти, где му сестрина, или болеће које сроднице рука струк босиока на гроб посади“ Ко не воли да види лецу георгину, камелију, љиљан и остале? Цвеће воли сваки а нарочито женскиње, оно га сади, негује, њиме се кити и ужива у њему. Ружом и босиљком кити недра своја, шебојем и каранфилом краси главу своју, а рузмарином? Он је тек љубимац девојачки, у перивоју њеном она га најрадије гледа, певајући му: „рузмарине, рузмарине у ширину расти, јер ћеш пасти рузмарине старог свата власти.“

Па то лепо и дивно цвеће што нас дира лепотом својом и одушевљава мирисом својим, оно је раздрагавало човека још од онога тренутка кад је први пут почео да осећа и мисли, кад је постао оно што Зоолози називљу homo sapiens, разуман памстан човек. И у том појимању лепога, у том вољењу и неговању цвећа,

састоји се једна можда сићушна али ипак интересантна одлика човека од животиње. *Емерих Димон* има право кад каже: да пас више воли једну кошчину но пукет камелија.

Кад природа почне да се буди из свога зимскога сна, кад биље и животиње, па и сам ваздух постану свежији и бујнији, онда „природа — како *Лекок* вели — узима кичицу, и даје околини сјајне боје које је зима уништила. Земља је сва засејана оним живим чарима, које срце дирају а очи одушевљавају.“

Колико су стари Грци волели цвеће, види се из њихове митологије; постање многог цвећа приписивали су боговима, те су га за то и посвећивали њима. Тако нпр. за *љубичицу* мислили су да је постала из стопа Јупитерових, и мирис јој је дат ради утехе, а неке скаске тврде да љубичица није нико други до нимфа Јо, која је била неучтива спрам Апола, и он ју је због тога претворио у љубичицу. Друга опет скаска вели: да је Јупитер претворио нимфу у краву, па је због ње после створио љубичицу. Љубичица је била посвећена домаћим боговима, и при сарањивању метана је у урне. Веле, да је Венус не марећи толико за љубав Вулканову, приволела се тек венцем љубичица, што јој је овај пред ноге метнуо, очарана мирисом њеним. У средњем веку били су омиљени венци од љубичице. Сликар Ђото сликао је Петраркињу Лауру са венцем љубичица, а кад је Карло VIII ушао као победилац у Неапољ, предала су му госпе венац од љубичице. 1815 год. љубичица је била знак Бонапартоваца.

Данас свако дете зна, и у школама се учи, да је *ружа* краљица цвећа, она је ваљда најомиљенији цвет свима песницима, и представник невиности и љубави. Свештеници Израиљски при свечаностима китили су своју главу ружама, а тако исто и заручници при венчању.

Митологија нам прича, да је бела ружа постала онога дана кад и Минерва из главе Јупитерове, а црвеном и миришљавом је постала од крви Венусове, кад је ова пошав Адонису у помоћ — којег је дивљи вепар ранио — убола се на трње ружино. Ружа је била посвећена Амору, Баху, Музама и Ценатима. Аглаја најмлађа грација, држала је увек процвалу ружу у руци. Аурора, (зора(веле да је у свануће посипала ружама стазу, кад је смотрила свога оца — сунце, који је то цвеће од радости сузама (росом) орошавао. *Херодот* спомиње краља Мидаса баште са ружама, које су биле чувене са својих 70 листића. Римљани су лудовали за ружама, и лађама су их доносили из Египта, зими су их неговали у нарочитим зградама, они су имали „aestivae nives, hibernae rosae“ (лети леда а зими руже) При свакој свечаности ружа је играла велику улогу,

нарочито су венци од руже били чувени, а доцније су трпезарије самим ружама застирали, кревете су пунили ружама, па и јела су правили од руже, а вино од ружа сматрали су као боговско пиће. Причају да је раскошна Клеопатра застирала под са ружама, тако, да је само једног ручка издала за руже 6000 динара. Нерон је дао тону злата (до 700.000 дин.) за руже што су му зими из Александрије донесене, а луди Хелиогабалус толико је натрпао ружа и осталог цвећа у сали, да су се многи у цвећу задавили. Победоносном војсковођи посипали су пут ружама, а војници су њоме китили своје шлемове и штитове. И само после победе дозвољавали су венце од ружа. Плиније прича да је један трговац за време другог пунског рата, кад је варош у највећој опасности била несмотрено изашао на балкон са ружичним венцем на глави, те су га због тога затворили, и тек после рата пустили. А још и сад може се наћи на споменицима по Италији, како умрли завештава извесну суму да би му се гроб ружама окитио.

И у средњем веку ружа је била јако цењена. У свима витерским романима венац од ружа био је најлепши поклон што га један ритер може добити од женске. У Инглеској био је новац *Rose-noble* од велике вредности, а ружа је била и знак партија, које су се 34 (од 1451 до 1485) године међу собом крвиле. Кућа Јоркова имала је знак беле руже, а Ленкестрова црвене, које су се најзад у једну ружу спојиле, која и данас краси грб сједињених краљевина. Па и црква јако цени ружу. Св. Јелисавету сликају са корпом ружа, а млада мученица Св. Доротеа носи у руци ружу као символ милосрђа и мученииштва. Папа римски и данас одликује златном ружом оне који су познати са своје хришћанске побожности. Мухамеданци мисле да је ружа постала из зноја пророкова и сматрају је као свету. У једном каталогу берлинском (Спета и Риксдорфа) наводе се до 900 разних врста ружа. А у царској библиотеци у Кини имаде 500 дела која говоре само о неговању руже, и мирис од руже смеју да употребљавају само царска породица и мандарини, а други не.

После руже долази *крин*, ма да св. Писмо вели: „Бог Господ изабрао је овај цвет између свију“; и заиста крин спаја у себи извесну величанственост, сјајност и мирис. „Видите ли кринове у пољу — вели Христос — они не раде, не ткају, и опет су скупоценије обучени но Соломон у свој његовој величанствености.“ Зато се и сматра крин као знак утехе и доброчинства. А св. црква слика Арханђела Гаврила кад је Богородици саопштио *благу вест* са криновом гранчицом у руци. Лудвик VII метнуо је крин на свој штит, печат, и на новце, узевши га у свој гроб. А Карло V свео је број

кринова на три који су стајали на плавом пољу, доцније су Бурбони установили и орден крина.

Мирта је била Венусу посвећена. Крато, муза свадбена, сликана је са венцем од мирте, то је доказ да је мирта сматрана још од вајкада као знак љубави.

Зеленкада је по једној грчкој скасци постала на овај начин: родитељима Нарциса који је био особито леп, проречено је да ће одмах умрети чим себе види. Да би га од тога сачували, они су га у једној шуми одхрањивали, где ни на каквом предмету не би се могао огледати. Но при свем том, Нарцис ловећи једном дође до језера, и ту се над водом огледне, и ту се сам у себе заљуби тако, да није могао одмаћи одатле, заборављајући да једе и пије, докле га најзад богови нису претворили у зеленкаду. Зеленкада је код старих народа била мртвачки цвет, а њоме су и Немезису китили.

Зумбул зове наш народ још и царевићем, као да би тиме хтео да покаже да је он заиста царевић међу цвећем. И заиста нема ништа лепше ни занимљивије од мириса зумбуловог, зато с правом кажу за њ: зумбул цвеће, нема оног који тебе неће. Грчке скаске веле: да је Ајакс, пошто га је Ахилес победио, претворен од богова у зумбул, и стари Грци мислили су да име Ајакс стоји исписано на сваком листићу његовом.

Лала је пореклом из персиских долина. Некад је лала била далеко више цењена но данас, нарочито су је Холданези уважавали, и луковача је њена баснословно преплаћивана, међутим она сад спада у обично цвеће.

Још Египћани волели су јако *локвањ*, ту водену биљку, која плива на површини воденој. Фараони су га метали на своје новце, а Грци су га посвећавали Богу ћутања. И онај дивски локвањ Victoria regia, сродан је са нашим речним локвањем. Ова чудновата биљка чији је цвет бељи од алабастра, изнађена је 1830 год. у једној уточици амазонске реке ботаничарем Хенкеом, и 1847 год. пренета је у Лондон, где је у почаст краљице Викторије њеним именом назвата.

Бели глог; многи ће сумњиво махнути главом и помислити: зар је и то цвеће? Него, сем тог он је украс пролећа, прибежиште тицама певачицама, и стари Атињани посвећавали су га Богу Химену. Младе девојке при свадбама носиле су венац од белога глога, и буктиње које су осветљавале олтар, биле су од древета овога цбуна. Па и богу међа и граница био је посвећен бели глог, је су обично меће имању њиме означаване.

Врбена је украс наших башта, и стари Гали јако су је ценили, њоме су китили главе друидских свештеница, а придавали су јој некад и мистичке особине, тако нпр. у средњем веку мађичари и врачаре употребљавали су је у својим пословима.

Георгина или Далија; њена је отаџбина Мексика одатле је пренета у Спанију, и у Мадриду је неопажено цветала, док је 1801 год. није спазио један аташе француског посланства, и послао у Француску. Тамо је са највећом пажњом негована, и одатле после растурена по целој Европи.

Зова је такође једним дипломатом пренета у Европу. Посланик немачког цара Фердинанда I, Бушбек, пренео ју је 1562 год. из Персије и због миришљавог цвета, распрострла је се брзо по целој Европи.

Календула или невен, по једној скасци постала је из суза Венусових и то је — веле — био једини цвет што га је Прозерпина брала на подножју Етне, кад је била заробљена од бога подземног света. Цвет јој се некад употребљавао у медицини, а сад осушен цвет потурају место шафрана.

Камелија или кинеска ружа, пренета је 1739 год. мисионарем Камелом Она расте дивља у Кини и Јапану, и тамо се не цени толико због лепог цвета, колико што јој приписују ту особину, да она даје лепоту. Вртарима је испало за руком да произведу до 1500 разних врста камелије.

Мак је, поред све своје јасне боје, ипак жалостан цвет, и он је најпознатији цвет старога доба. Стари Египћани метали су цвеће маково у гробнице поред мртвих. А још Римљани справљали су из самлевеног зрна неку врсту меда, који се обичај и до данас задржао у Италији. Из сочних зелених чаура праве на истоку опијум. Стари народи су посвећавали мак богу сна Морфеу, а како мак расте међу житом, то је и Цересу посвећаван, и мислили су да је Јупитер дао богињи да једе мак, да би заспала, те тако заборавила на губитак своје ћери Прозерпине.

Ја не могу, а није ми ни намера, да ређам и износим све оне врсте цвећа, што се код нас у обичном говору под тим именом разуме, хтео сам само да у овом сувише кратком изводу, покажем, како је цвеће још код старих народа цењено и уважавано, кад су доводили постање његово од богова, и кад су боговима приписивали ону исту љубав спрам цвећа, коју су и људи спрам њега осећали. А и како не би човек волео цвеће, кад је оно весник пролећа и лета, и знак живота; зар нас цвеће и у животу не прати, неког без

трња а неког са трњем? Цвеће служи невиности као накит — вели *Лекок* — а љубави као символ, оно зачињава наше свечаности, па и у гробу оно нас не оставља, јер сродници и пријатељи ките њиме гроб као сећање на онога који у њему почива.

Цвеће је украс наше земље; земља би без цвећа била пустиња чак и у оним крајевима, где је вечити снег и лед, где је биљном цветном организму спречен сваки живот, појављују се биљке, које и ако немају цвета. ипак нас оне својом бојом опомињу на цвеће, те тако зачињавају ону самоћу, која влада онде; *Protococcus nivalis* и друге сродне врсте снежних алга бојадишу црвенилом алписке и северне глечере. Нису дакле без живота ни сами снежни регијони, и кад се у снегу и леду наиђе на какву ливадну оазу, мора се човек зачудити кад и ту види изобиље биљно. *Лекок* с правом вели: «на Етни, на Алпима, на Пиренеима, на врху Андалуских брегова, на ледницима Монсениса и Симплона, живе биљке 2000 до 3000 метара над површином.» А биље ван Европе расте још на већим висинама.

И то лепо мирисно цвеће, чијем се бојном шаренилу дивимо, чији заносљиви мирис нас очарава, мислите ли да оно не уме да осећа, да не уме да разазнаје пријатеља од непријатеља? Природњаци, који су живот биљни проучавали у појединостима, умеју нам да причају много што шта занимљивог из живота цветног биља. Цвеће не воле само људи, њега радо имају и инсекти, а нарочито; челе, без којих се много цвеће не би могло ни оплодити; пчеле из њега ваде шећер, који им је тако потребан за справљање меда. Тако хемичар *А. Вилзон* прорачунао је да 125 цветова детелине дају један грам шећера. А пошто сваки цвет има око 60 цветних чашица, то ваља челе да исисају из 7,500.000 цветних чашица медни сок, те да саберу јадан килограм шећера. Мед има 75% шећера, дакле један килограм меда јесте производ од 5,600.000 цветних чашица. (Пчела бр. 1., год. I. 1883). *Дарвин* наводи *Тегетмајера*, који га је известио да пчеле потроше 12 до 15 ℔ шећера, за секрецију само једне фунте воска. Навешћу вам само један пример, како је ботаничар *Кернер* обратио пажњу на уређење у цвету, по коме непотребни и непријатни гости — који трче на цвеће да у њему нађу хране — не могу код многог биља да уђу у цвет, док се на против други милији инсекти пуштају да траже у њему мед и цветни прах. Та одбрана цветна састоји се у хемијско-физиолошком дејству, у лучењу смоле и етерског уља, чији је мирис за нас врло пријатан, али је за то многим сићушним животињицама опет несносан. Неке опет биљке окружују своје цвеће водом, те тако сићушни инсекти не могу ни да дођу до цвета. Има једна биљна

амфибија (Polygonum amphibium) које расте крај обала и баруштина, и која на свом цвету не може да трпи никакве инсекте. и онда кад је поплава око ње, њена је стабљика глатка, чим нестане воде око ње, то одмах и на стабљици и листићима постају лепљиве жљездасте длаке, које милећим посетиоцима не даду никако да дођу до цвета.

Признајем да је доста претерано ове појаве код гдекојег цветног биља тумачити као свесност и осећајност, а сведите их ако хоћете на прост рефлекс као основе свега тога, опет је то једна интересантна појава, не само за пажљива испитивача природе, но за свакога која ужива у шареној разнобојности, и лепом мирису цветном, што служи као путоказ дању и ноћу бубицама, које не би могле опазити цвет због његове сићушности. Па и само „цвеће ваздушно" како је појетски назвао *Жан Пол* лептире, служи се у ашиковању свом мирисом, домамљујући њиме из далека женке — лептирице. А без тих бубица које цвет својим мирисом домамљује, не би се могла биљка ни оплодити, ни свој род одржати. И етерско уље код четинара постаје из ваздуха и воде; код неког биља има га само у корену, семену, а најчешће у лишћу и цвећу. Код поморанџе има га три врсте: лисног, цветног и плодног.

Цвет се појављује прво код Волвичије, а прва наша годишња цветна биљка између многих најпознатија је висибаба. Њој и осталом цвећу спевао је пок. *Јован Грчић Миленко* врло лепу песму:

„Висибаба" стара баба
Оборене главе
Згурила се па све нешто
Гунђа око траве.

Њу гледала подругљиво
Танка „пресличица",
Па дозвала „чукун деду"
Свог шаљивог стрица.

Валај, стриче. чини ми се
Баби треба лека, —
Да зовнемо оног младог
Хуљу „Кукурека".

Тај ће бабу да опрости
Гунђања и беде,
Чим јој љубне — хихихихи! —
Образине бледе.

То „Бабино уво" чуло
Па не да на баку,
Већ се чуди „Пресличици"
И стрицу — простаку!...

Што дирате стару бабу
Кад вам није крива,
Шалите се с „Перуником"
И она је жива!..

Јој кад зачу „Перуника",
Сва уздрхта стасом,
А „Процепак", швалерче јој —
Поче вако гласом.

Мучи „Уво" оглухнуло,
Одкуд њу баш нађе?!
Та ето ти баш уз раме
Црвенкасте „Млађе".

Ха, ха, ха. ха! насмеја се
Наш „Попонац Васа“,
А уз њега дланом тапше
Сестрица му „Саса“....

То „Каћунку“ није право
Већ ногама лупа,
Па се дере, да је готов
Бабу да заступа!...

Лакше, лакше! стишава га
Тетка „Љубичица“,
Али тихо, јер се боји
Удовца „Ђурђица“.

А „Вретенце“ и „Рутица“
Неутрално гледе;
Што ће бити од партаја,
И старице седе. ..

Шта да буде? Девојчица
Мированка мала,
Слушала им „дебатице“
Понда их узбрала....

Умукоше сада ено
На њезиним грудма
Е тако се исто збива
И са живим људма.

Песмица ова, у којој је песник изнсо разговор цвећа, ипак је лепа, и ако је пролећње и летње цвеће помешано, јер ви знате да је песнику много што шта дозвољено, што строгом испитивачу није, који зна да се променом годишњег времена мења расте и цвета друго биље. Инглиски песник *Ковлеј* опевао је такође цвеће: Богиња цвећа скупила је нимфе свога царства, а све су похитале на њен позив да светкују годишње месеце. Кукурек је први дијамaнат у овој раскошној круни, у којој су висибаба и љубичица. Пролеће доноси јагорчику, за тим ружу, представницу јутра, ту су слезови, макови, мирабилије и т. д., а свему председава величанствени крин. Чувени природњак *Лине* на основу тога засновао је *биљни календар*, јер махом све цветно биље једном у години цвета, и од једног цветања до другог треба управ година дана да прође. Па у обичном животу пролеће се не замишља, као што то учени људи веле, кад дође у знак овна, него кад почну биљке да цветају. То цветање није свуда једнако, оно је на различним местима разно, тако на пр.: ја сам једном добио зреле трешње у септембру месецу, и оне су биле са Јавора, дакле тамо је тада било пролеће, кад је по низини наступала јесен. *Милићевић* у својој „Србији“ спомиње једну причу, по којој је „на једној од оближњих Копаонику планина ручао некад цар Душан, и да је на ручку имао: *јагње сисанче*, зрелих *трешања*, зрела *грожђа* и *леда*, све произведено природом у околини“.

И тог разноврсног биља што има свој цвет, који је код неких скривен, а код неких отворен и на видику, није тако мали, њега има, како су ботаничари израчунали, преко 120.000 видова.

Па како постаје та лепа боја, то дивно шаренило од цвећа, запитаће многи читалац, је ли наука докучила ту тајну природину,

којом она кити и улепшава биљни свет и живот? Истина, имаде још много и много појава не објашњених, ствари не испитаних, али ипак у овоме је наука приближно успела да нам протумачи како постаје та цветна боја, и један одличан популаризатор немачки *Август Фогел*, у два чланка: *„цветање и вењење“* и *„цветне боје“*, покушао је да нам објасни ту многима загонетну и тамну појаву, и нека ми је дозвољено да у кратко скицирам то његово тумачење.

За постајање биљних боја нема сумње да је доста важна светлост, која јако упливише на интензитет цветних боја, као и на разноврсност њихову, и што год је јача светлост, то су и боје јасније; али поред свега тога за производење биљних боја најважније је штавило (gerbstoff), и њега има готово у свакој биљци, а ас различним агенцијама — алкалијама, металним и земљаним солима — прави разне варијације боја, од јасно црвене, па до са свим црне боје, тако н. пр.: ђубрење са гвожђем даје цвећу, које је богато са штавилом, тамну боју. Хортензије које су обично са цветом јасно црвене боје, добијају цвет отворено плаве боје, кад се само земља добро нађубри са опиљцима гвожђа. Тим истим начином у Инглеској успевају да производе георгине са тамно зеленим и црним цветом. Промена светлости, температуре и земљишта узрок је и промени боја код цвета. У том промењивању боја учињен је знатан напредак и код животиња, тако н. пр. код канаринака успели су да њихово жуто и зелено перје промену у црвено, и то хранећи их са кајенским бибером, јер црвена боја ове биљке прешла је у крв и тако обојадисала и перје црвено. А баштовани и данас укрштањем добијају разне боје у цвећу. Жуте руже добијају се овим начином: у један литар вруће воде дода се 8—10 грама пикринске киселине а може и стипсе); чим се вода охлади, умочи се бела ружа, и после једног сата она је постала лепа жута ружа. Јод боји сваку ружу љубичасто плаво, а шафранин и куркума боје јасно црвено. Но овај вештачки начин свакако је другојачији од оног, који се добија ђубрењем и из земље.

Све биљне боје производ су дакле хемијских процеса и физичких услова у самоме биљу, за то се и биљне боје могу вештачки произвести, као н. пр.: што је покушано са чивитом. Проф. *Baeyers* тим својим изналаском створио је опасну конкуренцију биљноме чивиту (треба имати на уму да само Инглеска Индија производи годишњо 5 милијуна килограма, у вредности 85 милијуна динара).

Свакоме је познат онај процес, по коме биљка, пошто процвета, донесе плод, и увене, угине; а код неких само лишће опадне, сем тога цвеће брзо увене, чим се само откине од стабла, и вешти вртари тражили су начин, којим би могли боју и мирис цвећа

дуже времена одржати. Знало се одавна да топли минерални извори у Гастајну имају ту особину да увенули цветови, који се умоче у топлу воду, освеже, и — тако рећи — оживе; то је дало повода, да се дође до резултата, по коме врућа вода има у опште оживљујући утицај на увенуло цвеће, јер цвеће које је 24 часа било одкинуто, кад је метнуто у врућу воду, после једног сата било је свеже и јасно. Прича се, да колонисте на предгорју Добре Наде за дуго нису могли засадити лозу, и тек кад је један случајно метнуо крај дршке лозине у ватру, па после засадио, могла је лоза да се прими и да успева.

Да се одржи цвеће свеже, има још један начин, треба метати у чашу, где стоји цвеће, при свакој промени воде, мало нитрата натријума, и цвеће се може до две недеље одржати свеже.

Да завршим. О цвећу могло би се много и говорити и писати, јер нема човека коме оно није омиљено и познато, ја сам вам пак изнео само бледу слику, тог најлепшег украса младости, и бићу задовољан ако моју добру вољу будете похвално оценили, а колико сам успео да одговорим очекивању читалаца, ја на то немам права да апелујем и очекујем милости. Један је песник лепо казао: *цвеће је символ свега што је лепо*, а човек се и разликује од животиње, што зна шта је лепо; ја сам опет задовољан кад говорим о лепоме, и гледам у лепо.

ЈЕДАН РАЗГОВОР

О САДАШЊОЈ НАШОЈ ФИНАНСИСКОЈ СИТУАЦИЈИ

(вођен између уредника „Отаџбине" и г. М. трговца 15. октобра 1890.).

— Пре него што пређемо на тему нашег данашњег разговора, допустите ми г. М. да вас упитам о једној ствари, која ме јако итересује, јер ја сматрам за питање части, да у мојим скромним белешкама за историју нашега доба, не учиним никоме неправду, да казујем праву истину, бар у онолико у колико је ја могу сазнати, а изгледа да сам се у томе правцу огрешио и нехотице. Ви сте читали ону партију бележака «Моје министровање» која је штампана у 102-ој свесци «Отаџбине»? —

— За Септембар, страна 164, читао сам. Ви онде пребацујете г. Д-ру Вујићу што као министар финансије није наплаћивао регале на стране дуване које је увозило друштво за монопол дувана, те да тиме дође до раскидања уговора под бољим условима за државу. —

— А јесте ли прочитали шта је «Одјек» на то одговорио? —

— Прочитао сам. —

— Ви сте, за мој рачун, један од набољих зналаца у историји наших финансија новијега доба, а на сваки начин сте један и од најобјективнијих судија у питањима ти врсте. Кажите ми право шта је у овом случају истина? —

— Стилизација тога места у вашој студији о нашим финансијама не одговара правоме стању ствари. По тој вашој белешци изгледа, као да је друштво за монопол дувана плаћало регал за увоз страних дувана, и као да је г. Д-р Вујић то плаћање укинуо — а то фактички није било. Г. Д-р Вујићу, када се решио да узме монопол дувана у државне руке, стајаше на расположењу само једно сродство — санитетске комисије за преглед страних дувана... Срећом по њега и по државу, те комисије на основу тачних стручњачких анализа, нађоше да су велике количине страних дувана врло шкодљиве за здравље, и тако се дошло до раскида уговора са друштвом.

— На тај начин ја сам, било што ме је мој Gewährsmann у томе питању нетачно обавестио, било што сам га рђаво разумео, и нехотице учинио једну неправду г. Д-ру Вујићу. Мени је то врло жао, у толико више, што је баш он, својом резолутном финансијском политиком, учинио Србији великих услуга. —

— Тако је. А сада допустите ви мени да вам учиним неколико примедаба на вашу финансијску студију у Септембарској свесци. Ви тамо велите да је Англо Банка плаћала за свој монопол годишње 535,000 динара,

али сте заборавили додати, да је она плаћала на увежену со регала и царине, према количини увежене соли, од 250 до 330,000 динара годишње. Погрешно сте оценили и потрошњу соли у Србији са 125 000 цената годишње, јер увоз соли у годинама 1884—1887 износио је просечно 154.600 цената годишње. О овоме се можете уверити из Државописа Србије, XIV, стр. 5. Али с друге стране, ваша оцена, да држава може имати скоро 12 дин. чисте хасне од сваке метарске центе соли, са свим је истинита. Па баш да узмемо минималне цифре како за потрошњу соли тако и за чисту хасну, да узмемо 170,000 цената, са 11 дин. чисте хасне, па то ипак износи један приход државни од 1,900.000 дин. годишње.

— Са сољу дакле иде добро. А како нам иде са дуваном? —

— Морам признати да ме је последњи биланс монопола дувана изненадио. Кад у Маџарској, где монопол дувана постоји 40 година, на обрт од 38 милиона фор. чиста добит износи 60%, онда се у Србији са 6½ милиона дин. обрта, чиста добит државна од преко 54% мора сматрати као сјајан фискални резултат! —

— Шта мислите о томе што се говори да управа монопола дувана узима дуван од наших произођача по врло ниску цену? —

— О томе немам података нити стручног знања, али ћу учинити једну примедбу. Познато је да култура дувана захтева много више рада него култура ма које друге биљке, па ипак видимо да се толико њих обраћају са молбама за сађење дувана, да управа монопола мора да им редукује тражене количине. То је за мене доказ да произвођачи, у пркос ниске цене коју за свој дуван добијају, ипак имају најмање 50% више прихода од тога рада, него када би толико исто земљишта засадили пшеницом или кудељом

— У добри час. А шта велите о рентабилитету наших железница од како су прешле у државне руке? —

— Када се говори о рентабилитету једне железнице, ваља пре свега узети у обзир тарифну стопу. Наша железничка управа знатно је редуковала тарифне цене и то с пуним правом, јер поред локалног саобраћаја, јевтине тарифе потпомажу развиће домаће производње, а код скупе тарифе не само то отпада, него транзитни саобраћај тражи пут преко мора. Што се тиче овогодишњег саобраћаја на нашим железницама, држим по досадашњим извешћима, да ће до краја године изнети пет милиона дин. бруто прихода, и ма да немам никаквих података, ипак мислим да нећу погрешити ако рекнем да ће чист приход ове године изнети до два милиона дин.

— Зар само два милиона камате на 132 милиона узајмљених и уложених у железнице?

— Ма колики да су наши железнички зајмови, целокупан капитал инвестиран у грађење наших железница, и набавке возног материјала не износи више од 90 милиона, а приход нето од два милиона значи: да тај наш капитал носи $2^1/_4$ %, докле пре две године, када су странци експлоатисали железницу, нисмо истеривали ни обртне трошкове. У Мађарској је приход од државних железница тек лане, 1889, дотерао до 4% од инвестираног капитала.

— Према свему томе можемо бити задовољни са нашом финансијском ситуацијом?

— Да меродавни финансијски кругови у Европи имају поверења у садашње српске државне финансије доказује курс наших државних хартија. Наш први железнички зајам (L. A.) 1881 године, нотира се у Берлину са $93^1/_2$ до 94, а у Паризу, наш последњи зајам од 1890 нотира се са 470 до 475, дакле са 94 до 95. Да овако стање наших државних хартија није тренутно, доказује факт: да је Отоманска Банка, у друштву са неколико париских банкара, купила у Женеви од банке de fonds d' Etat за тридесет милиона наших државних хартија (обртнога зајма и железничког зајма Lit. C.) да их на париској берзи продаје.

— Чему приписујете ту појаву да париска берза, која је толико година била равнодушна према српским држ. хартијама, сада за њих показује толико интереса?

— За то имају два узрока: прво, при ликвитацији Контоар д'есконта показало се да су најсигурнија актива биле српске државне хартије, које је имао, јер се при продаји показало, да се од њих добило више, него што је у инвентару узето. Други је разлог поступак српске владе при одузимању железнице од друштва. Тада се у Француској мислило да ће наплата возног материјала трајати много дуже времена и да ће бити скопчана са жртвама франц. друштва. Међутим српска влада не само што је брзо и кулантно исплатила возни материјал, него је франц. железн. друштво у тој суми добило до $3^1/_2$ милиона накнаде за раскинути уговор о експлоатацији. Тај поступак Српске владе учинио је да се подигло поверење у солидност српске државе, и за то скаче курс српских хартија на париској берзи.

— Ви знате да у нас има доста људи који осуђују ту дату накнаду као просто бачен новац? —

— Сваки има своје гледиште. Моје је тврдо уверење да би, да је нешто српска влада одуговлачила исплату возног материјала, и да није дала друштву никакве накнаде за раскинути уговор, наше државне хартије не само све више падале, него би се можда и њихово котирање на париској берзи забранило; сетите се да се то 1868 десило на Лондонској берзи с аустриским државним хартијама По моме уверењу, поступак Српске владе у овом случају не само да је одговарао начелу «Noblesse oblige“, него је био дело државне мудрости. Ја држим да поверење француских финансијских кругова за Србију много више вреди него оно $3^1/_2$ милиона накнаде, јер услед тога поверења, Србија ће добити далеко повољније услове и за конверсију свију државних дугова, и за подизање тимочке железнице, и за регулисање

наше валуте, и за све финансијске операције које су нам нужне за подизање наше народне привреде.

— По вашем мишљењу дакле има изгледа за трајно уређење наших финансија? —

— За ово четири године, од како се нас двоје познајемо, ја сам вам неколико пута казао и сада понављам: трајно уређење државних финансија зависи од развијања народне привреде, од онога што се зове «Народно благостање.“ По моме мишљењу, најђенијалнији финансијери не могу ништа друго учинити него да удесним операцијима лакше савлађују финансијске тешкоће. Добар порески систем, добри финаннсијски закони, добра финансијска администрација, доста приносе повољном стању државних финансија, али су у исто време потребни услови за развиће народне привреде, а ово је за мој рачун главно. Збогом г, докторе! —

И г. М. оде. Гледајући за њим ја сам по нова размишљао о свему ономе, о чему непрекидно мислим од како сам имао прилике да изближе загледам у огромно питање о унапређењу народне привреде у Србији. . . Одиста, меродавни државни фактори, влада и законодавно тело, могу са највећом државничком мудрошћу појмити државну мисао, могу са самопрегорењем радити на извршењу те државне мисли — па ипак, они не могу ништа више постићи од својих политичких, народоносних и кутурних циљева, него онолико, колико срестава пружи имовно стање народа! Нека би витална снага, која је кроз толике векове ропства сачувала народни живот српскоме народу, и која је Србију очувала у животу кроз 70 година сумануте политичке трзавице, нека би она концетрисала пажњу свију влада и скупштина српских по новоме уставу: на народној Привреди. У њој, и *само* у њој нам је спас.

Владан Ђорђевић.

ГЕНИЈЕ

(Д-Р АДАМ ОСИПОВИЋ — В. Ј. ИЛИЋУ)

Обасјана чаром неки' слатки' снова,
Чедо нија мати, —
У очи га гледа и надама бујним
Погледе му прати.
„Може бити ти ћеш прославити некад
„И себе и мене;
„И мисли ће твоје, и дела ће твоја
„Будућност да плене.
„И име ће твоје грмети по свету
„К'о и песме твоје; —
„Ах, спавај ми, спавај, сновима се крепи
„Мило чедо моје...."
Тако сања мати. И у томе часу
Анђ'о с лиром слета,
И он покри лице и суза му кану
Над генијем света.
И спустивши за тим крај колевке лиру,
Он се небу вије; —
И заплака чедо и нико га више
Утешио није....

(с руског)

Милорад Ј. М.

ФРАНЦУСКЕ ВИЛЕ

ФАНТАСТИЧНА ПРИЧА

АЛФОНСА ДОДЕА

Из „*Contes du lundi*".

„Оптужена, устаните", рече председник

На ружној клупи паликућа нешто се покрену, и некаква накарада приступи дршћући и наслони се на преграду у судници. То беше свежањ дроњака, врпаца, рупа, комађа, старога цвећа, старих

перјаница, а одатле је вирило сирото једно лице увело, од сунца опаљено, смежурано, испуцано, чије су мале црне очи светлуцале злобно, пакосно као у гуштера на пукотини каквога старог зида.

„Како се зовете?“ запиташе је.

„Мелузина[1]).“

„Како кажете?....“

Она понови врло озбиљно:

„Мелузина.“

На уснама председника, драгонскога пуковника, обраслим густим брковима указа се осмех, али он продужи не мргодећи се:

„Колико вам је година?“

„Не сећам се.“

„Ваше занимање?“

„Ја сам вила!....“

За час и судница и веће, чак и владин комесар и цео свет зацену се од смеха; али то ју није ни мало збунило и дречећи својим танким, јасним гласом, који се високо у салу пео и у ваздуху лебдео као сан, продужи старица:

„Ах! Где су француске виле? Све су помрле, добра господо моја. Ја сам последња; осем мене других нема.... Заиста је то велика штета, јер је Француска била много, много лепша, кад је још имала својих вила. Ми бејасмо народна поезија, његова вера, његова невиност, његова младост. Сва места, која смо ми походиле, дубине замршених густих паркова, кладенци, кулице старих замкова, магле на рибњацима, велике баровите пустаре добијаху нашим присуством нешто, како да кажем, чаробно, величанствено. По фантастичној бистрини легенада, виђаху нас готово свуда, како своје сукње вучемо по зрацима месечине или како хитро трчимо поврх трава. Сељаци нас љубљаху, поштоваху.“

„Наша чела крунисана бисером, наши прутићи, наше чаробне преслице мешале су у наивној уобразиљи с обожавањем и нешто страха. Наши извори остајаху такође увек бистри. Плугови су се заустављали пред путевима, које смо ми чувале; па како одавасмо пошту ономе, што је старо, ми, најстарије на свету, то нико с краја на крај Француске није сметао шумама да расту, камењу, да се само од себе распада.

„Али век је напредовао. Дошле су железнице. Прокопаше тунеле, засушише рибњаке и посекоше толико дрвета, да ми наскоро

[1]) Мелузина (значи и вештица, вила) била је ћи албанскога краља Еленаса; она се сваке суботе претварала у змију за испаштање убиства свог оца.

Превод.

нисмо знале, где да се сместимо. Мало по мало па сељаци нису више у нас веровали. Кад му у вече закуцасмо на прозорске капке, рече Робен: „Ветар!“ па поново заспа. Жене долажаху да перу своје рубље у нашим рибњацима. Од тада је за нас све свршено. Пошто смо ми живеле само вером народном, губећи њу, ми смо све изгубиле... Моћ наших прутића ишчезла је и од силних краљица, што бејасмо, ми постадосмо старице, смежуране, рђаве као виле на које се заборавља; поред тога ваљало је зарадити леба рукама, које не знађаху ништа да раде. Неко време сретаху нас како вучемо товаре мртвога дрвећа или скупљамо класје покрај друмова. Али шумари беху сурови према нама, сељаци се бацаху на нас камењем. За тим као сиромаси, који не могу зарадити свој леб на селу, отишле смо у велике вароши да тражимо рада.“

„Има их које су ступиле у предионице. Друге су зими продавале јабуке на угловима мостова или бројанице на црквенским вратима. Вукле смо двоколице с поморанцама, пружасмо пролазницима ките цвећа од једнога суа, које нико не хоћаше, деца нас исмеваху, што смо цвокотале зубима, варошки жандарми трчаху за нама, из омнибуса нас избациваху. После: болести, оскудица, а одело сиротињске траље... Ето како је Француска пустила све своје виле да умру. Али, зато је и јако кажњена била!“

„Да, да, смејте се добри људи. Видели смо, међу тим шта је земља, која више нема вилâ. Видели смо све те нахрањене сељаке — исмеваче како су своје чамце Прусима нудили и путеве им показивали. Ето! Робен не вероваше више у врачања, али је још мање веровао у отаџбину... Ах! Да смо ми ту биле, да, ми, од свих тих Немаца, што су у Француску ушли ниједан не би изишао жив. Наши змајеви, наше ватре-луталице сурвали би их у провалије. У све те изворе, што наша имена ношаху ми бисмо усуле опчињенога пића, од кога би они полудели; а у нашим скуповима при месечини једном чаробном речју ми би их тако смеле на друмовима, на потоцима, тако би их завеле у трње, дубоко у шуме, у густо грање, где су се они увек сакривали, тако, да се мале, мачје очи г. Молтке-а у томе никад разабрале не би. Сељаци би ишли уз нас. Од великога цвећа наших рибњака ми бисмо правиле балсам за ране, а она свиласта паучина, што по ваздуху лети, служила би нам за шарпију; и на бојним пољима војник би умирући полуотвореним очима видео вилу свога завичаја, која би му приступила, да му покаже које место познате шуме, познатога друма, ма што, што би га подсетило на завичај. Тако се води народни рат, рат свети. Али, ах, у земљама које више немају вила, које више немају вере, такав је рат немогућ.“

На овоме месту нежни танки глас застаде за часак, а председник настави:

„То све не говори о томе, шта сте ви радили с петролејем, који је код вас нађен, кад су вас војници затворили.“

„Запалила сам Париз, добри господине мој,“ одговори старица врло мирно. „Запалила сам Париз, јер га мрзим, јер он исмева све, ер он је нас убио. Париз је послао мудраце, да анализују наше лепе, чудотворне изворе, да право кажу колико је у њима гвожђа, а колико сумпора. Париз нас је исмевао у својим позориштима. Измислили су махине за опчињавање, од наших чуда правише неслане шале, а могли сте видети толико ружних лица, како се шетају при месечини начињеној бенгалском ватром у нашем ружичастом оделу, на нашим величанственим крилатим двоколицама тако, да нико на нас не може ни да помисли, а да се не насмеје.... Било је мале деце, која су нас познавала по нашим именима, љубила нас, а и бојала се мало; али место лепих књига позлаћених и са сликама, одакле су учили нашу повесницу, Париз им је сада утрапио у руке научне књиге, удешене за децу, дебеле књижурине, које, пуне досаде, бришу у оним малим очима наше опчињене дворце и наша чаробна огледала... Ох, да, ја бејах задовољна, кад сам видела, како тај ваш Париз гори... Ја сам напунила петролејне судове оним девојкама, што су палиле, и ја сам их сама собом предводила и одвела у лепе квартове вичући: „Напред, ћери моје, палите све, палите, палите!...

„Ова је старица зацело полудела,“ рече председник. „Одведи те је!“

Милан Вл. Ђорђевић

ЊЕНО СРЦЕ

Увеле су успомене свеже,
Стишале се узбуркане груди,
Само што се тужни спомен на њу
У дубини мога срца буди.

Где је она? Шта је сада с њоме?
Да ли другом на срцу почива?
Ил' је веће, сањалицу бледу,
Црна земља у недрима скрива?

Ако буде другом руку дала,
Те јој љуби нежно лице бело,
И одева у свилу и злато
Њено вито и чаробно тело:

У самоћи, поред свега сјаја,
Њено срце сања, тужи, вене,
И суза јој мути лепе очи,
Јер је некад миловала мене.

С. Д. Мијалковић.

НАШ ПРИВРЕДНИ ПРОГРАМ

ПРОЈЕКТ ЗАКОНА О РАДЊАМА

(наставак)

Члан 48. У случајевима чл. 47, тач. 1. до 3. може се радња забранити, ако постоје околности предвиђене у чл. 45. тач. 1. до 4.

Члан 49. Допуштење издаје се највише за годину дана.

Допуштење издато за једну општину на радњу по чл. 40. тач. 4. вредиће у другој општини, ако дотична општинска власт то допусти.

Формулар за допуштења прописаће министар народне привреде.

Члан 50. Ко торбарским начином врши какву радњу, не сме без нарочитог допуштења домаћиновог улазити у куће, механе, кафане и гостионице ни дању ни ноћу.

Члан 51. Право на торбарење лично је и не може се преносити на другог.

Кад више лица раде у друштву радњу по чл. 40. тач. 4., по њиховој жељи издаће им се опште допуштење, у коме ће се записивати име сваког члана друштва. Ако се пак сваком појединoм изда допуштење, то ће се у сваком приметити, да је сопственику радње дато допуштење да само у друштву радњу своју врши.

Позоришном друштву или друштву које даје забавне представе издаће се допуштење, ако је добило допуштење на радњу по члану 21.

Члан 52. Ко врши радњу торбарским начином не сме у њој држати децу испод 15 година, или децу која су обавезана да иду у школу.

ДЕО IV

О САОБРАЋАЈУ НА ДНЕВНИМ И НЕДЕЉНИМ ТРГОВИМА

Члан 53. На дневним и недељним трговима слободно је свакоме продавати и куповати.

Држављанима страних држава забрањено је продавати на дневним трговима у Србији, ако им то није одобрено нарочитим уговорима.

Члан 54. Кад почиње и кад се свршава дневни и недељни трг у коме месту, одређује месна општинска власт.

Члан 55. Производи који се могу продавати на трговима, јесу ови:

1. сви земљоделски производи (сировине);
2. стока;
3. производи повртарства, воћарства, шумарства и риболова, пчеларства;
4. производи споредних радњи које се врше поред земљоделског рада;
5. Сва срества за храну људску.

Општинска власт може да одреди који још производи могу се продавати на оваквим трговима.

Члан 56. На дневним и недељним трговима не могу се наплаћивати никакве друге таксе осим оних, које се наплаћују за место на коме се продаје и за зграде у којима се продаје. Разлике не може бити никакве, у овом плаћању, између домородаца и странаца.

Члан 57. Општинска власт, у споразуму с месном полицијском влашћу, може одредити поредак на тргу према месним потребама, нарочито пак на којим ће се местима и који производи продавати, који се производи могу носити од куће до куће, као и време у које се могу продавати.

Члан 58. Закон о панађурима ни у колико се не мења овим законом.

ДЕО V

ТАКСИРАНЕ РАДЊЕ

Члан 59. Лебари и пекари морају на видном месту у својим продавницама држати ценовнике, на којима ће бити означена цена и тежина производа које продају.

Ове ценовнике потврђиваће бесплатно општинске власти.

Члан 60. Лебари, месари и пекари морају у својим продавницама држати мере (ваге) с теговима, оверене дотичном влашћу, на којима се купци могу уверавати о тежини купљених производа.

Члан 61. Гостионичари морају подносити општинској власти ценовнике гостионичке, и држати их обешене на угледу у собама путничким. Ови ценовници могу се мењати, али ове измене морају се одмах доставити општинској власти, као и износити на углед у гостионичким собама. На жалбу путника против наплаћених већих цена, решаваће општински суд.

Члан 62. Месна полицијска власт у договору с општинском влашћу одредиће цену носачима и другим лицима, која своје услуге нуде по улицама, трговима и гостионицама. Исто тако одредиће цену колима, коњима, чамцима и другим преносним средствима, која се јавно на употребу стављају.

Члан 63. Исто тако месна полицијска власт у договору с општинском влашћу одредиће цену и димничарима за чишћење димњака, и водоношама који воду у бурадма продају.

ДЕО VI

I. О занатлијским задругама (еснафима).

Члан 64. Све занатлијске задруге у Србији, које су постојале по досадашњем закону, остају и даље; но оне се имају преустројити по одредбама овога закона у року од шест месеци од дана, кад овај закон ступи у живот.

Члан 65. Све занатлије једнога места, који самостално раде један исти занат, дужни су образовати засебну задругу. Но и занатлије од сродних заната могу образовати мешовиту задругу, ако ни у једном таквом занату нема довољно чланова да би могли образовати засебну задругу свога заната.

Да задруга може постати, нужно је најмање да има петнаест занатлија од једног заната или толико занатлија сродних заната у једном месту.

Члан 66. Све занатлије које самостално раде један исти занат у округу, могу образовати засебну задругу за цео округ. То исто могу учинити и занатлије сродних заната у једном округу.

Но ни једна задруга не може се распрострти ван граница свога округа, ако нема за то нарочито допуштење од министра народне привреде.

Члан 67. Задатак је задругама занатлијским:

1. да негују дух заједнице и узајамности и да учвршћавају осећање узајамног поштовања међу члановима задруге;

2. да подржавају правилне одношаје између мајстора и помоћника, да се брину о пребивалишту помоћничком где се то потребно покаже, и о налажењу рада за њих;

3. да се старају о техничком, занатлијском и моралном образовању ученика;

4. да расправљају спорове између чланова задруге и њихових ученика (чл. 104).

Члан 68. Задруге имају право у интересу својих чланова и свога заната;

1. да оснивају занатлијске школе и њима да рукују под надзором министра народне привреде;

2. да предузимају нужне мере за оснивање установа ради техничког образовања својих мајстора и помоћника;

3. да наређују мајсторске и помоћничке испите и да издају сведоџбе о показаној способности;

4. да одређују општи поредак у радњама у интересу радњи својих чланова;

5. да оснивају касе за потпомагање чланова задруге, њихових породица, њихових помоћника и ученика у случајевима болести, смрти, онеспособљења за рад и других потреба:

6. да наименовавају изборни суд у споровима (чл. 104.) између мајстора и њихових помоћника.

Члан 69. Свака задруга треба да има своје име којим ће се разликовати од свију других задруга у месту,

Члан 70. Задаци задруга, управа њена, као и правни односи међу њеним члановима, у колико то није овим законом учињено, одредиће се у статутима задружним.

Статути задружни морају у себи задржавати одредбе:

1. о имању, седишту и обиму задруге;

2. о задацима задруге, као и о трајним мерама за постигнуће и остварење ових задатака; нарочито пак имају се уредити ови одношаји који се тичу ученика занатских:

а, време трајања обучавања у занату, као и све форме и услови под којима мајстор прима ученика на занат;

б. о контроли задружној за извршење одредаба чл. 103. 110, 111.

в, о обавези мајстора да њихови ученици посећавају занатлијске школе;

г, о времену трајања учења, произвођењу за помоћника и сведоџби о свршеном учењу;

д, о образовању изборног суда и поступку при решавању спорова по чл. 68. тач. 4.

3. О праву и дужностима чланова задруге, нарочито о улозима које ови имају плаћати и о сразмери по којој се они плаћају.

4. О законима против оних, који не врше прописе статута;

5. О образовању управе, обиму њених права и њеном поступку.

6. О саставу и сазиву скупштине задружних чланова, о праву гласања на њој и о доношењу пуноважних одлука.

7. О веровљењу скупштинских и управних одлука.

8, О измени статута;

9. О употреби и руковању имаовином задружном и о полагању годишњег рачуна.

У статуту не сме бити никакве одредбе, које се не би слагала са задацима задружним по овом закону.

Одредбе о установама ради остварења задатака по чл. 68. тач. 4. 5. и 6., не смеју се одређивати у статуту задружном.

Министар народне привреде израдиће угледни статут за образовање задруга по овом закону и предати га занатлијама на употребу.

Члан 71, Задружни статут мора се поднети на одобрење министру народне привреде и то преко дотичног окружног начелства.

Статут неће се одобрити:

1. ако не одговара прописима закона:

2. ако постоји уверење да нису обезбеђена средства за постигнуће задружних цели (чл. 68.) установама предвиђеним у статуту:

3. ако задруга, која је образована за цео округ, није за то добила нарочито допуштење;

4. ако у месту већ постоји задруга од истог заната.

У решењу навешће се узроци са којих се не одобрава статут Против решења има места жалби Државном Савету.

Измене у статутима подлеже одобрењу на исти начин.

Члан 72. Ако се хоће у задрузи да заведе која од установа чл. 68. тач. 4. 5. и 6, онда то ће се учинити нарочитим статутом. И ови статути подносиће се на одобрење министру народне привреде. Но пре него што се одобре овакви статути, саслушаће се о томе мишљење месне општинске власти. Статути могу се према околностима, и не одобрити, но у решењу навешће се узроци због којих се не одобравају. Против решења има место жалби Државном Савету. Измене у оваким статутима подлеже одобрењу на исти начин.

Члан 73. Задруга може на своје име прибављати права својине на непокретности, примати на се обавезе, тужити, и бити тужена. За све обавезе задруге јемчи само задружно имање.

Члан 74. Члан задруге може постати само онај мајстор, који у месту самостално ради занат, који је произведен за мајстора по прописима статута задружног, или који је деловођа у већем ка-

квом занату у месту или округу где задрута тога заната постоји. Друга лица могу постати само почасни чланови задруге.

Пријем у задругу може зависити и од полагања претходног испита, но у таквом случају има се у статуту одредити начин и обим овога испита; у сваком пак случају испитом има да се покаже само способност у обичном раду у занату.

Ако пријем у задругу зависи од броја година проведених у ученичком и помоћничком раду или пак од полагања испита, онда се изузеци од оваквог правила могу чинити само онда, ако је то предвиђено у задружном статуту.

Ко је једанпут положио испит у задрузи свога заната по прописима статута, тај се не може више повратити испиту кад тражи пријам у другој задрузи истог заната на другом каквом месту.

Никоме не може се забранити да постане члан задруге, ко испуни све прописе закона и статута о пријему у задругу.

Не могу бити примљени за чланове задруге они, који не уживају грађанска права и они, који не могу да располажу имањем због судског решења. Из истих узрока члан једне задруге престаје бити члан у задрузи, с губитком права на део задружног имања и учешћа у установама које је задруга на основу статута установила.

Сва права задружних чланова, осим права гласања и почасних права, могу уживати и удовице чланова задругара дотле, докле продужавају исту радњу и докле испуњавају прописане обавезе. Ближе одредбе у овом погледу прописаће се у статуту.

Члан 75. Сваки мајстор заната од кога постоји задруга у месту његовог рада, мора се уписати за члана исте задрге, ако је испунио све захтеве овог закона и прописе статута задружних који се односе на његов пријам у задругу.

Члан 76. Где не може бити задруга од каквог заната (чл. 65.) такав занат може радити свако, ко се осећа да је за то способан.

Члан 77. Помоћници чланова задружних имаће приступ на скупштинама задружним и учешћа у управи задружној само у толико, у колико је то статутом одређено. Но свагда им је допуштен приступ на испитима помоћничким, као и при оснивању и у управи оних установа које се установљавају ради њих, и у које они плаћају улоге или у којима имају да приме на се извесне дужности.

Члан 78. Члановима задруге не може задруга наметати никакве радове који се не слажу са задацима задруге

Осим задатака који су прописани статутом и законом као и осим трошкова за потребе задруга управе ни за какву другу цељ не могу се нагонити чланови задруге и њихови помоћници да дају

новчане прилоге, нити се имање задруге може на што друго употребљавати.

Новчани прилози као и приходи од казни на основу статута задруге или споредних статута (чл. 72.) могу се на предлог управе задружне, покупити и наплатити преко општинске власти која општинску порезу наплаћује егзекутивним путем.

Члан 79. За оснивање изборног суда по чл. 69. тач. 6. важе ове одредбе:

1. изборни суд састоји се од преседника и два члана.

И преседник и чланови имаће своје заменике. Председник и један члан и њихови заменици јесу чланови задруге а бира их скуп задруге. Трећег члана и његсвог заменика бирају помоћници исте задруге из своје средине, све на годину дана.

2. Свако је дужан да се прими овога избора, осим оних који су спречени старошћу и болешћу. Ко се не би примио ових избора, принудиће га на то општински суд дисциплинарном казном.

8. Против пресуде изборног суда нема места жалби, и она је извршна.

Пресуду извршиваће полицијска власт по прописима судског поступка на молбу задруге.

Члан 80. Управа задруге састоји се од једног или више лица која бирају чланови задруге (чл. 70. 75.) Управу бира скуп задруге. Само избор прве управе кад се задруга оснива извршиће се под руковођењем једног члана општинског суда.

Управа је дужна да о сваком избору као и о свакој измени у управи известити месну полицијску власт у року од седам дана пославши јој то уз то и записник о свршеном избору.

Управа заступа задругу у свима односајима, но управа може овластити нарочито лице да заступа управу пред властима.

Избор управе оверава полицијска власт и то оверење довољна је потреба при заступању задруге у правним односајима од стране те управе.

Члан 81. Све задруге, које постоје у једном округу, могу изабрати *Оашти Задружни Одбор* са задатком да заступа опште интересе свију задруга у округу. Осим тога овом Одбору могу задруге уступити и своја права и дужности осим оних, који се односе на имање задруга.

Овај Општи Одбор образоваће се на основу статута, који ће прописати све задруге на скупштини задружној. И ове статуте одобрава министар народне привреде. Ако се статути не одобре навешће се у решењу узроци зашто нису одобрени. Против решења

има места жалби Државном Савету. Измене у статуту подлеже истим одредбама.

Члан 82. Министар народне привреде води надзор над свима задругама преко окружних полицијских власти.

Полицијске месне власти казниће опоменом и новчаним казнама од 10—15 динара чланове управе за невршење њихове дужности. Ове казне досуђиваће се у корист задружне благајне.

Оне расправљају спорове о пријему чланова у задругу, о избору задружне управе, као и о правима и дужностима чланова ове управе.

Оне имају право да свога изасланика пошљу да присуствује испиту мајсторском. Оне сазивају скупштину задруге и њу руководе, кад управа задруге неће то да уради.

О измени статута задружних и споредних статута (чл. 73.) може се донети одлука у задружној скупштини само у присуству једнога чиновника месне полицијске власти.

Против наредаба и решења полицијске власти има места жалби министру народне привреде за 15 дана.

Ове одредбе односе се и на надзор над Општим Задружним одбором, који заступа опште интересе свију задруга у округу.

Члан 83. Задруге једнога округа или из више округа могу основати Међусобни Савез ради заједничког остварења Задружних задатака и задружних интереса.

Приступ једне задруге у овај Савез бива одлуком скупштине свију задруга тог Савеза.

Члан 84. Савез задруга мора имати свој статут, који ће у себи садржавати:

1. Име савеза, циљ и простор који обухвата;
2. Услове пријема и иступање из Савеза;
3. Избор, седиште и права управе;
4. Величину приреза на издатке Савеза;
5. Услове под којима се статут Савеза може мењати;
6. Услове под којима Савез може престати,

Статут не сме садржавати у себи ни једну одредбу која би била противна законским наредбама и законским цељима Савеза.

Члан 85. Статут Савеза задруге поднеће се на потврду министру народне привреде.

Статут неће се одобрити:

1. Ако се циљеви Савеза простиру ван граница закона;
2. Ако статут Савеза не одговара прописима закона;
3. Ако број задруге у Савезу није довољан за постигнуће циљева Савеза.

Против решења има места жалби Државном Савету.

Измене статута подлеже истим одредбама.

Члан 86. У Јануару сваке године управа Савеза задруге поднеће министру народне привреде преко окружног начелства списак оних задруга које припадају Савезу.

Измене у управи Савеза достављају се до знања месној полицијској власти, а тако исто и промене места управе. Ако се управа премешта из места једног округа у место другог округа, онда ће се и једна и друга полицијска власт о томе известити.

Члан 87. Скуп управе Савеза и скупштина Савеза може се држати само у месту округа докле се Савез распростире.

Ови скупови доставиће се до знања месној полицијској власти на седам дана раније с назначењем дневног реда.

Полицијска власт има право да забрани скуп, ако дневни ред садржи таква питања, која се не слажу с циљевима Савеза.

Она има право да пошље свога заступника на скуп. Изасланик затвориће и распустити одмах скуп ако се већа о предлозима који не одговарају циљевима Савеза, или ако се изнесу предлози који драже на казнима дела.

Члан 88. Управа Савеза дужна је подносити министру народне привреде преко дотичног начелства годишњи извештај о стању Савеза и заната у Савезу а може му чинити и нужне предлоге.

Исто тако на захтев подносиће му и своје мишљење о појединим занатским питањима.

Члан 89. Савез задруге престаје:

1. Ако се измене у статуту не изврше у одређеном року, поводом решења по чл. 85 тач. 1 и 2;

2. Ако се поступи против одредаба чл. 87;

3. Ако управа Савеза учини што против закона што би јавну безбедност доводило у опасност или ако би радила на остварењу циљева који нису законом допуштени.

О престанку Савеза решава министар народне привреде.

Против решења има места жалби Државном Савету.

II. Задруге трговачке, механџијске, кафеџијске и месарске.

Члан 90. Трговачке задруге у Србији које су до сада постојале по закону, а тако исто и механџијска, кафеџијска и месарска друштва, могу и даље постојати ако о томе донесу пуноважну одлуку на скупу; но морају се у року од шест месеца саобразити прописима овога закона.

О престанку трговачке задруге, или механџијског, кафеџијског и месарског друштва донеће се одлука на скупу чланова или дру-

штва; одлука је пуноважна ако две трећине чланова гласају за престанак. Ова одлука доставиће се министру народне привреде преко окружног начелства.

Члан 91. Ако се реши да трговачка задруга, или механџијско, кафеџијско и месарско друштво престане, из имања задружног или друштвеног, пошто се претвори у новац, претходно ће се подмирити дугови и све остале обавезе задруге или друштва. Из имања које претече преко измирења дугова и обавеза поделиће се само онолико међу живе чланове задруге или друштва, колико је који уложио за време свога чланства, а остатак предаће се месној општинској власти на општинске циљеве. О спору, који би се по овоме изродио између општине и задруге, решаваће министар народне привреде.

ДЕО VII.

О ЗАНАТЛИЈСКИМ РАДИОНИЦАМА (ПОМОЋНИЦИМА, УЧЕНИЦИМА И ФАБРИЧКИМ РАДНИЦИМА.)

I. Опште одредбе.

Члан 92. Односаји између самосталних занатлија и занатлијских радника уређиваће се међусобним слободним уговором.

У недеље и празничне дане не могу занатлије принуђавати своје раднике на рад. Но они радови који се по природи својој не могу одлагати нити прекидати не долазе под ову одредбу.

Члан 93. Занатлије, који су лишени по закону упражњавања грађанских права не могу, докле то траје, примати на науку ученике испод осамнаест година. Ко противно томе поступи одузеће му се радници полицијском влашћу.

Члан 94. Радници испод двадесет и једне године не могу се примати у радње, ако немају раднички буквар. При ступању у рад, мајстор ће одузети тај буквар и чуваће га, на захтев власти показивати и при отпуштању радника вратити му га.

Ове одредбе неће се односити на децу која морају да иду у школу.

Члан 95. Раднички буквар издаће раднику она полицијска власт у подручју, у коме је радник последњи пут стално боравио, и то бесплатно. Издавање буквара бива по пристанку родитеља или старатеља; ако се ово допуштење не може прибавити од родитеља или старатеља, или ако га родитељи или старатељи не дају без довољних оправданих узрока а на штету радника, то ће месна општинска власт у овом случају заменити родитељско или старатељско допуштење. Пре него се изда раднику раднички буквар приба-

виће се уверење, да радник није више обавезан да учи основну школу и да му до тада није издаван раднички буквар.

Члан 96. Кад раднички буквар буде са свим исписан или неупотребљив, или кад се изгуби или уништи, на место њега издаће се раднику други. Овај други буквар издаће раднику она полицијска власт у подручју које је радник последњи пут стално боравио. На са свим исписаном или неупотребљивом буквару назначиће полицијска власт на крају, да је више неупотребљив.

При издавању новога буквара на место неупотребљивог, изгубљеног или уништеног, назначиће се то у новом буквару и за њ наплатити такса од 0·50 дин.

Члан 97. У радничком буквару назначиће се име и презиме радника, место, година и дан рођења, име и презиме родитеља, па ће га за тим радник потписати а полицијска власт потврдити.

Полицијска власт водиће нарочиту књигу о оваквим радницима, коју ће прописати министар народне привреде.

Члан 98. Кад радник ступи у радњу, мајстор ће записати на одређеном месту у буквару дан ступања у радњу и начин занимања радниковог, а при изласку из радње дан изласка и последње занимање радниково, па ће се по том мајстор потписати. Никаква даља примедба не сме се записивати у буквару, која би повољно или неповољно оцењивала радника.

У буквару сме се потписивати само мастилом.

Члан 99. Ако раднички буквар у рукама мајсторовим постане неупотребљив, или се изгуби или уништи, или ако у њему буде мајстор уписивао недопуштене примедбе, или ако мајстор без оправданих узрока неће буквар да изда, онда ће се раднику издати нов буквар на трошак мајсторов.

Радник може тужити мајстора за накнаду штете, ако му овај на време не врати буквар, или ако у њему није све уписао што треба по закону, или ако је у њему уписивао примедбе, које нису допуштене законом. Право на накнаду престаје ако радник не подигне тужбу за четири недеље.

Члан 100. При иступању из службе може радник тражити од мајстора да му изда нарочиту сведоџбу о томе, како је и колико радио и како се владао.

Члан 101. Мајстор мора исплаћивати раднику зараду у готову и у динарском течају.

Он не сме раднику кредитирати робу, но он му може издавати храну, али не скупље од цене коштања. Исто тако може му давати стан и огрев, набављати лекове и лекарску помоћ, издавати

прибор и материјал за рад, одређујући му све то при исплати зараде по цени коштања.

Члан 102. Уговори који су противни чл. 101. немају вредности.

То исто вреди и за раднике који раде за рачун мајсторов изван радионице његове.

(НАСТАВИЋЕ СЕ)

КЊИЖЕВНИ ПРЕГЛЕД

Кривична одговорност у светлости данашње науке, написао Д-р. *Мил. Р. Весник*. Београд Краљ. Срб. државна штамп. 1890.

Дело ово, можемо са сигурношћу рећи, потпуно је одговорило првоме од услова нове књиге т. ј. тачан је израз науке у тренутку када се појавило.

Радови Литре-а, Тен-а, С. Миља, Моделса, Бихнера, Ломброза, Гарафала, Ферија, Минцова, Херцена — из корена су потресли старе основе казненога права. „Досадашњи правник је изучавао злочин само по његовој спољашности; њему није ни падало на ум, да га анализше по начелима експерименталне психологије и савремене социологије, да му тражи порекло и основу, поља на коме рађа. Он нарочито разбија главу о *спољашње* особине појединих злочина, мучи се како да их поређа по правима, која су њиме повређена; он не тражи казну, која би била подесна за смањење злочина у друштву, па ипак би носила цивилизаторско рухо краја XIX века, већ са свим апстрактну, која одговара дотичном параграфу казненог закона“ (стр. 55.)

По новој школи судија је позван, да се упозна са самим злочинцем као јединицом, да проучи његове физичке и психичке особине, да тачно сазна шта му је најнужније односно душевно болесних, и односно наслеђа психичких особина. За тим има да изучи злочинца као друштвену чињеницу, његову улогу у друштву, његово развиће и васпитање.

По овоме плану израдио је писац свој спис.

У првоме делу пропраћено је развиће о одговорности у опште и изложено је мишљење Хекел-а, Спенсера и других — по којима извесни поступци, понављани у дугоме низу година, произведу у мозгу човековом такву промену, да ће се после исти расположај преносити наслеђем.

У историјском делу упознаје писац читаоца са стањем науке односно овога питања у предходним столећима и показује како су Римљани благо поступали са душевно болеснима у опште, и каквим су законским одредбама хтели да се стане на пут могућности да неко лице буде кажњено, чија умна развијеност није правилна и подпуна.

Доцније, нарочито у средњем веку, били су сматрани као лица у која је ушо ђаво и тако је наспрам њих и поступано, спаљивани су, дављени и мучени. У томе добу одговорност се простирала и на животиње, јер се веровало да су и оне свесне својих поступака. Кад је која животиња учинила какву већу штету, повредила или убила кога, изводили су је пред Суд и пошто она није могла одговарати на питања, то су је тукли па по гласу, урликању, опредељивали одговор одрицање или признање.

У одељку „Злочинац као јединка“ изнео је писац у кратко резултате радова модерне антрополошке школе и то тако потпуно да ће заиста заинтересовати за ову ствар не само судије и лекаре већ у опште све мислиоце. У прилог онога да се повреде и у опште ране код зликоваца лако и у опште брзо залечују, могао би навести више примера из моје трогодишње праксе код осуђеника у Добричеву.[1])

Психичне особине злочинаца изложене су на леп и схватљив начин особито добро у науци познати факт да је «оскудица сразмерности између повода и дела које му сљедује, капитална психична особина кривца.»

Мало зачуђава она узгредна изјава пишчева о неумесности и неоправданости смртне казне, кад се зна да поборници и оснивачи нове школе не само да признају умесност смртне казне код једне извесне врсте криваца већ они — Гарафало, Брисе, Томпсон Д-р. Ле Бон — предлажу мере којима би се стало на пут да кривци немају порода.[2])

Део рада г. Весниһевог односно душевно болесних заслужује највећу похвалу; из њега ће наши правници научити најпотребније им принципе о поремећеностима душевним, а нарочито да наука не признаје више делимично душевно обољење у смислу како је

[1]) Пун интереса је чланак G. Alongi. Директора колоније Фавињана, у Archives de l' Anthropologie Criminelle 1889 ст. 17 који потврђује горњи навод. Од туда може бити и постои код нас изрека „на псу рана на псу и зарасла.“

[2]) le Determinisme et la Penalité. Louis Proal Conseiller à la cour d' Aix. Archiv. d' anth. crim. 1890 стр. 391.

то представљено у једиом скорашњем делу (код нас) о казненом праву.

Питање о пијанству и простој напитости лепо је изведено, но могло се поменути и мишлење прошлогодишњег конгреса парнског за изучавање душевно болесних. Овај научни скуп изјавио је потребу да се предузму озбиљне мере противу пијаница које суд ослободи као неодговорне и да се таква лица имају задржати у нарочитим болницама а не да онај, који је одат пороку пијанства ужива благодети неодговорности и својим поступцима штети најбитније интересе поштених и радних људи.[1])

Односно наслеђа изнето је модерно мишлење, по коме „моћ наслеђа или урођености код човека, много је јача и знатнија у духовној но у телесној области.“

На страни 192 говорећи о васпитању деце и о упливу истога на психично развиће човеково г. Веснић вели: „Једна велика погрешка од стране родитеља у васпитању деце, која на ову може да буде од страшног, рђавог уплива, то је пробуђивање у њих жеље за насладама, везујући ову за сујету.“

....Кад сте ви улили детету толико пожуде за богаством, да вам оно у осмој, деветој години, или још раније, вели. Ја бих, да ми је да будем врло богат, *како бих много могао уживати а да ништа не радим*, „онда сте ви у исто време улили и наклоност крађи и злочину.“ Ово је сушта истина коју ће потврдити сваки који је био у приликама да се упозна детаљно са кривцима особито онима из вароши.

У закључцима писац се јасно изражава противу поставке о слободној вољи „но то што ми подпуно поричемо слободу воље, у смислу у коме је до сад узимата, ми не поричемо и друштвено право на казну.“

Цео рад г. Веснића од такве је важности, да заслужује да га сви мислени људи проуче, а за нашу је књижевност једна велика добит

17/X 1890.

Д-р. М. В. Васић

[1]) Congrès Jnternational de Médecine Mentale. 1389 r. Procès verbaux sommaires des séances, par Dr, A. Ritti стр. 28.

Л. К. ЛАЗАРЕВИЋ

I.

Опроштајне речи.

30-ог Децембра 1890, у порти малене цркве Св. Марка у Београду, у којој је опојано мртво тело Л. К. Лазаревића, а пред многобројним народом, који га је испратио до вечне куће — опростио се с њиме један од његових пријатеља, *Др. Владан Ђорђевић*, овим речима:

«Данас предајемо мајци земљи мртво тело Др. Лазе К. Лазаревића. Његова душа, оличена у његовим делима, живеће докле траје људске писмености, и одушевљаваће, за све што је лепо и узвишено, све потоње генерације свију народа.

Да, да, тако сам рекао, *људске* а не само *српске* писмености, *свију народа*, а не само *српскога* Немојте помислити да ме је туга занела, да ми се његова дела, гледана кроза сузе свежега бола, чине већа него што су, да један обичан књижевни радник претерује, говорећи о једноме од највећих песника и о једноме од најбољих људи свога народа. Ја сам рекао своје убеђење, кристалисано мирном студијом, пре него што нас је Лаза својом прераном смрћу у црно завио, стечено још онда, када сам се заваравао надом, да ће нам он још дуго поживети на срећу облагорођавања српске душе, на дику српске књижевности и уметности. Шекспир и Гете нису данас Инглез и Немац, они су толико исто и наши, као свију народа, они су песнички ђенији рода људског, они су певали срце људско,

душу људску, без обзира на све оно што данас раздваја људе на разне расе, народе, државе и вере. А наш се Лаза машао за те исте Шекспирске и Гетеовске проблеме, и вера и Бог, кадшто их је боље, или бар модерније решавао и од тих џинова. Ту не решава квантум урађенога. Лаза је написао само неколико приповедака, али то неколико алемова његове истински песничке душе, не само што саставља један од најдрагоценијих украса српске књижевности, него већ прича, готово на свима европским језицима, целоме свету, да српски народ има, не само своју Омирску народну појезију, него да већ има и својих уметника - песника, који се могу поредити са најбољима свију других народа.

Али наш Лаза није био само ђенијални лекар душе људске, он је био и један од најбољих физика, један од најбољих чувара народнога здравља, један од најбољих медицинских практичара српских. Ко зна колико у једном народу, као што је наш, може бити благодетан рад и најобичнијег лекара, само ако добро зна своју уметност, и ако је савесно практикује, тај ће тек појмити, колико је српскоме народу вредио један овакав ђенијалан психолог - лекар, као што је био наш Др. Лаза. Ми, који смо с њиме радили и у болницама мирнога доба, и на бојиштима српске војске, и у научним радовима српског лекарског друштва, и у деликатним мисијама главног санитетског савета, ми најбоље умемо да ценимо какав је страшан губитак претрпела Србија прераном смрћу његовом. А оне стотине и хиљаде болесника, које је Др. Лаза као приватан лекар ма када лечио, неће никада заборавити његово пожртвовање, његову душевност, његову безграничну љубав према болесницима. Колико је он узвишено појимао задатак правога лекара најбоље доказује његова прерана смрт.

Др. Лазаревић жртвовао је свој живот својим болесницима. Напрезањима, која су била далеко изнад његове физичке снаге, он је у савесној служби лекарској пре времена разрушио своје здравље и умрьо је као војник на бојишту.

А кад је овакав био према својим болесницима, према туђину — ја какав ли је тек био *својима?* Какав је био син, муж, отац, рођак, пријатељ? О томе ће се временом написати читаве књиге, јер сваки народ воли да се поучава интимном историјом развића својих великих људи. Овде се то не би могло учинити, нити смем да покушам да о томе говорим, јер би само раздирао толика срца, која су живела безграничном љубављу његовом....

Ја нисам имао срећу да изближе познајем детињство и младићско доба нашега драгог покојника. Али судећи по светлим споменицима, које он у својим списима подигао својој мајци, мени се чини, да је он тој узоритој жени имао да благодари за све врлине, које су тако богато красиле његов карактер, и које никакво ни опште ни стручно образовање не може дати човеку, без таквог домаћег васпитања.

Гледао сам га, како с анђелским стрпљењем и са безграничном синовљом љубављу, негује своју остарелу мајку у њеној дугој и страшној болести, гледао сам га како ствара своје огњиште, своју породицу, како се у исто време очински стара за сву децу свију својих сестара, како највећи део прихода своје бриљантне праксе раздаје својој сиротој родбини, само да свако сироче из ње изведе на пут, да удоми, да окући, да направи неколико онако добрих кућа, као што је била она, из које је он поникао. Дух родбинске солидарности, који је оживљавао најлепшу институцију српскога народа, његову задругу, огледао се у свему, што је он као приватан човек радио. Ни трунка саможивости није било у њему. Он је био господин човек, у најлепшем смислу те речи. Био је домаћин, каквих данас све мање има, а какви су негда састављали силу овога народа. Био је пријатељ, какви се само на невољи познају. Био је Србин, каквих је, бојим се, било само у почетку овога века, када се из ничега стварала нова држава српска. И што је најнеобичније за човека, који се специјално бавио природним наукама, био је истински, ду-

боко религиозан човек. И за то је имао да захвали своме домаћем васпитању, које је у њему положило темељ за правог, потпуног човека.

Ах, колико је море љубави било у томе срцу! Колико неописне нежности беше у његовом понашању према жени и деци. Како идеално беше леп тај породични живот!...

И све то богаство душе и срца, и сва та срећа — прође као сан!

Али што неће проћи као сан, што ће остати да вековима сведочи какав је човек био Др. Лаза К. Лазаревић, то су његова дела, којима ће се одушевљавати и најдаља покољења, која ће његовој успомени клицати: Слава теби песниче душе људске, слава теби!

(Цео народ у порти одазва се: Слава!)

Иза ово неколико речи, хтео је да говори *Др. Милан Јовановић*, али није могао да проговори — од суза...

Ево и те неизговорене опроштајне речи:

«Да није ове слике предамном; да ме све унаокруг не потсећа, да смо овде искупили, да одамо последњу пошту једноме врломе сину народа нашег а миломе другу и пријатељу нашем, — ја бих се устезао да верујем да је ова укочена слика овде пред нама, мртво тело Лазе Лазаревића.

У моме оку још лебди његов весели лик; још ми срце загрева топла ведрина његова ока; још сам под утиском његова хитлена духа, који ме је бистрином своје мисли очаравао, — а видим, да ми је данас додељена тешка, претешка дужност, да нашем минуломе, миломе Лази довикнем последње: С Богом!

Како ћу, Лазо, ја, на прагу старости, да се опростим с тобом, младим и зеленим, а да ми у томе узвику душа не проплаче?! Како ћу да ти изустим ту последњу, мени тако тешку реч, а да ми се душа не окоми на ту свирепу смрт, која жање што још није за жетву, која ломи

и чупа плодну младику у најлепшем цвету. — Завезала је очи, та грозна смрт, па коси у наокруг, не гледећи, кога ће да обали својом смртоносном косом; запушила је уши, па не чује писку сирочади, која ручицама својим траже да загрле милену слику свога оца; не чује врисак бедне им матере, која се у очајању осврће за својим храниоцем. и браће Лазине, не чује дубоке уздахе народа Лазина.

Како ћу мртвоме да ти речем: с Богом! кад сви ево знамо, да још ни проживео ниси. Твој живот беше више наш, но што је био твој! Од онога часа, када ти се млади дух на ојачани своји крили вйнуо у висину, са које ће те, једном, гледати твоје потомство, прва ти је јутрења мисао, последња ти је вечерња мисао била посвећена сународницима твојим. Ако је која мајка очајно крхала руке над болним чедом својим, ти си га отимао од смрти и утирао родитељску сузу; ако је који од нас посрнуо у здрављу, ти си га крепио и соколио. Лекар тела и душе народа твога, ти си му богатим духом твојим напајао и снажио усахнуло тело, а топлим срцем твојим крепио си му малаксалу душу. А кад си уморан с труднога рада, дошао у круг своје деце да отпочинеш, ти си се вазда сећао, да у подмлатку српскоме има богатих извора, које ваља проточити, да у народу твоме има незавиданих рана, које ваља видати, па си се одвајао од рођена ти мила порода, да би што боље могао да пригрлиш цео твој народ — ти си се тада лаћао пера, да му кажеш, шта све може да прозре из чисте душе његове, и како ће своје ране да вида. — У томе родољубивом послу затицало те је јутро с тешким радом својим, у томе истом послу затекло те је и последње вече, иза којега више не свиће. —

Нека ти је, Лазо, усрдна хвала на томе. Мало си времена радио али си много урадио! Титани су то, који својим радом потресају свет, а ти, један, међу њима, заталасао си својим радом духове у твоме друштву, и кад год буде свет судио о твојим делима, свакад ће се наћи пред тим судом по који бисер, што су га валови твога велеума из-

нели на површину, и сваки ће Србин с поносом, рећи: то је Лазино благо.

У име свију којима је драга потоња судбина Србинова, и који за њу улажу свој труд; у име свију, који поштују и цене тековине за потоњи углед народа нашег, у име свих трудбеника српских за бољу будућност нашу, који су се поносили с тобом, а сад ево туже за тобом, у име свију њих нека ти је хвала, драга сени Лазина, а души твојој нека је вечан спомен међу нама.

На гробу Лазином опростио се с њиме *Др. Јован Ђурић* овим речима:

Стани мало тужни зборе, причекај за часак и ти хладна гробницо!

Допустите ми да се у име апотекарског удружења, на вечном растанку опростим са врлим покојником, који нас је задужио дугом вечитог признања и захвалности.

Да, да, доктор Лаза и по срцу и по делима својим доиста је био редак човек. *Био* је, велим, јер оне очи, у којима се вазда огледаше блага и племенита душа, сад су за свагда склопљене; она уста, са којих су потицале само мелем - речи сад су се за навек следила и затворила; рука она, која је исписала оне бисер - приповетке и још толика друга лепа и корисна дела, сад је за свагда укочена; срце оно, које је преиспуњено било патриотизмом и племенитошћу, сад је за навек престало да куца.

Ах, грозна и неумитна смрти! Што косом твојом тако пре времена покоси овако узорита човека, ретка Србина, одлична лекара и књижевника, што нам тако прерано оте нашег милог и предрагог доктора Лазу! Губитак је ово велики и ненакнадиви, не само за породицу и пријатеље Лазине, већ и за струку лекарску и апотекарску, којој је он својим мудрим саветима и свом искреношћу своје племените душе био у свакој прилици звезда водиља.

У доктору Лази губи Србија, губи краљевска престоница, једног од најврснијих лекара својих, болници и

паћеници болећива лекара и искрена добротвора, лепа српска књижевност једног од најдаровитијих писаца, сродници и пријатељи непрежаљена сродника и пријатеља. Све су то губитци и осетни и велики.

Али оно, што у доктору Лази губи лекарска и апотекарска струка у Србији, неће се лако накнадити. Што је апотекарско удружење понова ступило у живот, што је пренуло новом снагом да своју струку унапреди и нова јој полета даде, има се доста захвалитити мудрим саветима и зналачкој потпори доктора Лазе. Кад је требало да се апотекарско удружење организује и да покрене свој лист, доктор је Лаза као и у свакој другој прилици највише помогао и допринео да удружење апотекарско ту своју замисао и предузеће и оствари. Обећав му своју зналачку потпору на листу, он би доиста то обећање и искупио, да му љута бољетица не беше на путу. А шта би зналачка потпора доктора Лазе значила за лист, за то не треба никаква коментара. У свима временима и приликама, кад год се водила реч у санитетском савету о унапређењу и бољем уређењу апотекарства, доктор Лаза је узимао вазда искреног учешћа и својски се старао, да и апотекарска струка у Србији иде упоредо са напретком науке. Њему не само није било тешко, него са пуно драге и добре воље, он је сваког од нас посебице, извештавао о свима новим проналазцима на пољу медицинске науке и потребна упутства давао. Али ко да преброји под утисцима ове големе туге и жалости све оно, што је покојник за унапре ђење и једне и друге струке урадио!

Само они, који су покојника из ближе познавали и који су с њим радили, знају најбоље, шта у њему губи апотекарска струка, шта краљевска престоница, а шта сродници и пријатељи његови.

Врли покојниче! Ти си за навек склопио очи и за неколико тренутака црна земља покриће твоје трошне остатке; али успомена на тебе, на твој живот и твоје

радове остаће у срцу твојих небројених пријатеља, у срцу Срба трајни и неизгладиви!

Тело ће твоје до који час халапљива уста отворена гроба прогутати, али име твоје живеће у Српству све дотле, док се патриотизам, честитост, племенитост и способност ценила буде.

Мимо лаворика што си их као први приповедач наш побрао, трајна сећања на твоје радове, на твоје услуге и помоћи, које си свакоме обилато пружао, за навек ће остати у успомени. Твој је век био кратак, али твој живот и твој рад били су тако обилати и толико благотворни, да ти они осигуравају вечиту захвалност, као и вечити спомен и међу нама и међу онима, који после нас долазили буду.

И као муж, и као отац, и као лекар, и као Србин, и као друг и пријатељ, био си изврстан и редак.

Слава ти, и Бог нека твојој доброј и племенитој души дарује рајско насеље. Слава ти!

II

Лекар Др. Л. К. Лазаревић

На првоме састанку Српског лекарског друштва, који се састао после Лазине смрти, у седници од 5. Јануара 1891 год. председник друштва, *Др. Владан Ђорђевић* изговорио је ову беседу:

Господо,

За време од последњег нашег састанка, задесила је наше друштво једна велика жалост.

Наш драги пријатељ и колега, генијални Др. Л. К. Лазаревић, преминуо је 29 пр. м.

Ја сам уверен да ћете од свега срца одобрити да данас, пре свега, посветимо неколико речи помена томе нашем драгом покојнику.

Др. Л. К. Лазаревић родио се 1-ог Маја 1851 у Шапцу, као син Кузмана Лазаревића трговца и његове жене Јелке.

Основне школе и нижу гимназију свршио је у Шапцу а вишу гимназију (1867) и правни факултет у Београду (1871).

Ја не знам шта га је побудило да учи правне науке, ако не буде та околност, што није имао изгледа да о свом трошку учи природне науке, али што знам то је, да се он још као великошколац бавио природним наукама и њиховим популарисањем. Доказ је његов превод Фарадејове *«Природне историје једне свеће»* (1871).

Можда је овај његов рад и свратио пажњу надлежних на Лазаревића, јер је он 15 Јануара 1872 г. изабран за државног питомца по струци лекарској, и отишао је у Берлин да учи медицину.

Лазаревићеви учитељи у природним наукама, медицини и хирургији били су: Хелмхолц, Хартман, Хофман, Рајхерт, Дове, Ди-Боа Ремон, Браун, Фасбендер, Френцл, Мунк, Вирхов, Хирш, Хенох, Левин, Либрајх, Валденбург, Барделебен, Лангенбек, Траубе, Фрерихс, Мартин, Мендел, Опенхајм, Пинер, Ремак, Швајгер, Симон, Вестфал. И ако је била огромна маса знања коју му је ваљало савладати, он, поред свију тих стручних предавања, поносит што је и наш Јагић професор на Берлинском универзитету, слуша и његова предавања о словенској народној поезији...

У зимњем семестру $187^{4}|_{5}$ положио је Tentamen physicum.

Када су настали наши ратови за ослобођење и независност Србије, Лазаревић је прекинуо своје студије (1876, 1877 и 1878) и ако се био јавио за ригорозум, (Јуни 1876), вратио се у отаџбину и служио је као лекарски помоћник најпре при Дринској, а доцније при Тимочкој војсци. Одмах после рата изашла је у «Српским Новинама» (бр. 109 од 1877) Лазаревићева студија *«Дезинфиковање школа, у којима су за време рата биле болнице»*.

Вративши се у Берлин 1-ог Новембра 1878 Лазаревић је хитао да доврши своје студије и да положи докторат. Као тему израдио је *«Experimentelle Beiträge zur Wirkung*

des Quecksilbers, nebst einem Anhange *über den Nachweis des Quecksilbers mittelst Electrolyse*» (Berlin) Gustav Schade, м. VIII. стр. 48.

Овај посао Лазаревићев није био обична формалност за њега, него озбиља студија, на коју су се хемичари у својим стручним студијама позивали. Тако је она приказана и у «Repertorium der analytischen Chemie» III. Jahrgang, № 8.

Карактеристично је да је Лазаревић овај свој први научни рад посветио својој мајци (Meiner Mutter gewidmet).

8-ог Марта 1879 промовисан је Лазаревић за доктора медицине и хирургије.

Незадовољан самом докторском дипломом, он се молбом од 5 Маја 1879 обратио Прајској влади за допуштење да полаже *државни испит*. Краљевско Министарство «der Geistlichen, Unterichts und Medicinalangelegenheiten» својим решењем од 20 Маја 1879, M. J. № 3065 известило га је да му је «im Einverständniss mit dem Reihskanzler» допуштено да полаже државни испит, али да му, ни после добро положеног испита, не може дати апробацију практичног лекара, јер је стран поданик.

Он је при свем том желео да положи државни испит, али Књ. Срп. Мин. унутр. дела није нашло за нужно да његови питомци због испита, који је под таквим ограничењем проста формалност, дангубе, и Лазаревић се вратио у отаџбину, где је одмах постављен за лекара округа Београдског (1879). Као физикус одликовао се ревносном, неуморном службом у спречавању разбољевања, у лечењу, и у пословима судске медицине. Из овог доба је његова студија «*Обмањивање публике лажним лековима*», штампана у «Српским новинама» (бр. 223 од 1879). Приликом реформе целе санитетске службе (1881) Лазаревић је постављен за примаријуса у општој државној болници, где је он за врло кратко време, од унутрашњег одељења направио, односно научнога рада, праву клинику за унутрашње болести. Доказ за ово су његови научни радови о *ишијасу*

и о периодичкој *невралгији* Nervi supraorbitalis, који су штампани у *«Срском Архиву за целокупно лекарство»* и у немачким медицинским листовима (*Jschias postica Cotunii*, ein Beitrag zu deren Differential-Diagnose, von Dr. L. K. Lazarević, Primararzt am kgl. serb. Allg. Krankenhause in Belgrad. Allg. Wiener Medizinische Zeitung (№ 37, 38. 1884). У првоме од ових научних радова, Лазаревић је обогатио науку једним врло важним патогномичним симптомом за диференцијалну дијагнозу ишијаса.

Међутим приватна пракса Др. Лазаревића узела је тако огромне размере, да му је апсолутно постало немогућно да своје даље научне радове *литерарно* обради. Али је он при свем том, до краја своје лекарске службе и прив. праксе, цео свој болеснички материјал, строго научно обрађивао. За ово су докази његови многобројни *писмена и усмени* реферати у нашем друштву, који су сачувани у нашим протоколима.

Од првих поменућу реферате:

1. О лиси.

2. О латентном сифилису.

3. О повреди Rectum-a у след пада на тикву, коју је повређени на себи носио.

4. О пункцијама хумидних плевритида.

5. Paralysis agitans.

6. О дејству антипирина код пневмоничара.

Од *усмених реферата* који су ушли у протокол наших састанака да поменемо:

1. О напрасној смрти у след холелитијазе.

2. О трбушним ранама, кад је трбушна дупља отворена.

3. О дифтерији и егзантематичном тифусу у општој државној болници.

4. О дејству калабара при иритису.

5. О епидемији егзантематичног тифуса у космајском срезу.

6. О једном случају амблиопије.

7. О тризмусу и тетанусу.

8. О пантљичари (Taenia solium) код једног детета од пет месеци и 10 дана.

9. Meningitis cerebrospinalis.

10. О једном случају Meningitis foudroyante.

11. О двама случајима Erythema nodosum.

12. О једном случају афазије.

13. О једном случају амилоидне дегенерације у јетри, која је при постављању дијагнозе одвела на Echinoccocus.

14. О дејству Sec. corn. у једном породиљном случају.

15. О једном тумору цереброспиналном.

16. О једном случају тровања са морфијумом.

17. О једном покретном тумору у трбуху.

18. О добром дејству инункције са јодоформом на Meningitis tuberculosa.

19. О резултатима његових опита с антифебрином у општој државној болници.

20. О парализи десне стране утеруса на породиљи (услед травме).

21. О упливу белог лука на хидрофобију.

22. О лечењу дифтеритичних навлака концентрисаним раствором Natri benzoici.

Што се тиче Лазаревићевих *демонстрација* у нашем друштву, ја треба само да вас потсетим на нашу седницу од 28-ог новембра 1886 када нам је Лазаревић, испод три микроскопа, демонстрирао своје препарате Кохових комабацила и предавање, које је тада држао о морфолошком и биолошком развићу бактерија, микроба и осталих микроорганизама — па да се сетите велике интересантности, коју су свагда имале његове демонстрације у нашем друштву. Ја ћу само да вас потсетим на неколико болесника његових, које нам је у друштву приказао: Paralysis spinalis spastica; Sclerosis Medullae spinalis; Athrophia musculorum progressiva; конкременат подјезичне жлезде; пареза горњих удова у след оловне интоксикације у лончарском занату; Duchenne-Aran-ова атрофија мускула мишице и руке.

Као што видите, господо, Лазаревић је онај део наше лекарске заклетве, који гласи «неуморно ћу се трудити да напредовању науке колико год могу доприносим; истрајаћу са неуморним трудом у испитивању и сазнавању наше лекарске уметности» савесно испунио.

Треба ли вама, колеге, да казујем како је сјајно Лазаревић вршио онај део наше заклетве који гласи «заклињем се, да ћу према друговима својим у нашој уметности, понашати се уљудно и пријатељски и као што само достојанство наше уметности захтева, да ћу са најготовијим срцем, и без икаквог обзира на личну корист, онолико снаге своје, колико год узмогнем, са њиховим трудима за спасење болесника̂ здружити.» Та ми сви, који смо имали срећу да с њиме у друштву радимо крај болесничке постеље, нећемо моћи никада заборавити његову љубазну колегијалност, његову готовост да са пожртвовањем свога здравља помогне свакоме колези у вршењу нашег тешкога позива.

Али што можда многима неће бити познато то је величанственост Лазаревићевог понашања у — *сиротињској пракси*. Овде се он нарочито сећао оних речи из наше заклетве:

«Заклињем се да вештину лечења нећу вршити зарад своје користи, већ да славу Божију славим, и да спасење људи храним; да ћу све дужности лекарске извршивати са највећом верношћу и савесношћу и с коликим сам год искуством и знањем кадар; да ћу сваком болнику без икакве разлике или избора, без икакве амбиције, био он сиромашан или богат, са једнаком усталачношћу у помоћ притицати, тако ми Бог помогао и свето његово еванђеље.»

Од многих примера из Лазине сиротињске праксе — само један:

Једна̀ сирота удовица, која као учитељица храни своју нејаку дечицу, пала је у једну несретну хроничну болест, која је читаву годину дана везује за мученичку постељу. Због болести, она би морала изгубити и оно суво парче

1881-ве године «Hajduci v pravy čas» — а у «*Ruch*, časopis pro zabavu a poučeni,» у бр. 15, 16 и 17 од год. 1881-ве изашао је чешки превод «U studny» (На Бунару).

Две године доцније већ излази опширна литерарна студија о *Л*. К. Лазаревићу у — хрватским «*Narodnim Novinama*.» У подлистку 218—223 бр. тога листа од год. 1883 наштампао је Desiderius (Јанко Иблер?) прву од својих «Biogradskih književnih študija» под насловом «*Лаза К. Лазаревић*.» Пошто је испричао када је и које прве приповетке Лазине прочитао, писац вели, да се после прве (Школске иконе) поклонио и рекао: «Ти си песник,» а после друге (Вертер): «Ти си песник првог реда, и *најбољи* писац најновије српске књижевности.» За тим наставља овако:

«Али ви би хтели знати ко је тај Лазаревић, шта је све написао, да ли ја не претерујем?

«Ко је? Он је лекар, који је у својој струци први мајстор у читавој Србији. Човек је фин и гостољубив.

«Књижевник је који ради читаве, т. ј. не читаве, али готово *три* године. Пријатељ је сваке уметности, као што може бити само онај, који је и сам уметник. Шта је до сада написао? Пет мањих и једну повећу приповетку. И ништа више? Ништа. Па ипак један од наших најбољих писаца? Да. И Тургењев је био један од најбољих писаца руских још онда, када није био више ништа написао до пет својих ловачких цртица. Величина ума и талента не мери се по квантуму, него по каквоћи рада. У нас се често не пази на то необориво правило, него се тек ономе даје књижевнички патенат, који је бар пола библиотеке написао. У нас се, шта више, вредност писца мери по врсти књижевнога рада, а не по савршенству у врсноћи, коју је показао књижевник у оној врсти коју обрађује. Тако у нас више вреди и лош драматичар, него добар епски песник, више се цени полудобар романсије, него изврстан писац скица. Ми ћемо у томе бити тек после 50 година онде, где су напреднији народи били већ пре

читајући му приповетке. Ја се нисам преварио: Лаза Лазаревић задовољио ме је и као човек. У друштву живахан, у разговору пун духа, у личном саобраћају предусретљив: задобио ме је за неколико тренутака. Ја нећу никад заборавити она два вечера, које сам у друштву с њиме и са Шапчанином провео. Пажљиво сам му слушао на говор, исплетен необичнијим досеткама, окићен прекрасним хумором, а опет за то разложан, јасан и пун познања човечије душе. Како ли је тумачио и разјашњивао сељака и психологију сељакову! ја се онда не чудим ни најмање, што је тако пластички, осветљено и осећено, изнео Живка у «У добри час, хајдуци!» па Арсена и Аноку у «На бунару» па Благоја у «Све ће то народ позлатити» па карактере у «школској икони»!? Па онда, онај прекрасан, микроскопски изведен и протумачен развитак психолошки у Митра у «Први пут с оцем на јутрење», и Јанка у «Вертеру». Лазаревић је као лечник добро употребио положај свој, те је својски, управо научно испитао душу човечију, и тако себи јасан појам створио о тој најзанимљивој, али и најчудноватијој појави на овоме свету.

И ту, у психологији, лежи важина и важност његових приповедака — та изгледа, као да тражи и у мртвим стварима њену душу. Наравно, да у њима душе нема; али кад Лазаревић опише какву ствар, чини ти се, да некако друкче изгледа, а опет нити је што одузео нити што додао: он је просто ствар изнео каква је и како се огледа у његовој посматрачкој души, и ти си уверен, да та ствар не може, друкче изгледати: стоји ти пред очима. Треба читати у «Први пут с оцем на јутрење» онај призор у великој соби, сутра дан после главног картања:

«Сто на сред собе. Око њега разбацане столице; две или три претурене. По поду лежи тисућу карата, разгажене и неразгажене цигаре, једна разбијена кавена шоља, и испод једне карте вири дукат. Застор на столу свучен с једне стране скоро до половине. По њему разбацане

карте, испреваљиване шоље, пуно трина и пепела од дувана. Стоји још неколико празних тањира, само на једном дуван истресен из луле. Четири празна светњака; само у једном што букти дебела хартија, којом је свећа била омотана, и црн дим мирно се издиже и дохвата за таван».

У «Школској икони» описује икону овако: «На зиду је висила једна стара дрвена икона Св. Саве. Била је са свим почађила и испрепуцала, да се једва разазнавао светац. Само горе, где је глава, цакле се очи, и ма у који крај школе да станеш, увијек гледају у тебе. Озбиљне, црне, продиру ти у душу, и као да те нешто питају. Ја знам кад се деси, да сам сам у школи, спопадне ме некакав страх и не смијем да се обазрем на сву страну. Све ми се чини проговориће нешто и час прије гледам да загребем на поље».

У «У добри час, хајдуци!» приказује вам летњи дан: «Био је један од оних лепих дана, кад си готов да тражиш, па да се свађаш с оним што је зимус говорио, како му је увек милије и најтоплије лето, него и најблажа зима. — Пече звезда — мозак да проври! Са жита трепери нешто провидно и диже се у зрак. Дрва опустила лишће и изгледају као болесник у врућици кад иште чашу воде. Стока издише под каквом осамљеном јабуком. Тице нигде једне за лека. Управо ми изгледа цела природа клонула, обезнанила се, изплазила језик, па дахће. У глави, у мозгу некака пустош — Сахара!....»

«Све ће то народ позлатити» описује механу: «Уђоше у механу с масним дугачким столовима, чађавим зидовима и од муха упљуваним сахатом. На вратима, која воде у авлију, стоји написано облигатно «срећна нова година», и т. д. и испод њега «Илија Сремчевић 14 гро: од == раки.» На среди таванице обешена лампа чкиљила је, једва пробацујући зраке кроз већ са свим црно стакло. На сред среде стајаше једна дрвена столица, са сламњим седиштем и сломљеном и тако живописно испруженом ногом, као да хоће да се фотографише».

А то су тек само пабирци, онако на дохват извађени из појединих приповедака. Нека служе као доказ, како Лазаревић уме да дадне живота свачем, што узме преда се. Прислушкује природу, кад се оно појединн предмети разговарају немо, али њему разговетно — та песничка душа његова разуме и немушти језик. Па тек како зна човека! Он је такав виртуоз у цртању психолошког развитка, да опажа све па и оно, што предмет описивања му и не слути. И ја смело могу рећи, да су те приповетке управо конкретни примери уз теорију науке о души. Ми знамо, до душе, да се та теорија тек развила на основу живих процеса: та неког израза душиног рада морало је бити, да се тек онда тај рад научно оснује, подели и развије.

А ја тако разумем Лазаревићево сазнавање човечије душе, што ју је изучавао са извора, пажљиво мотрећи шта људи говоре и раде, те дође до тог врхунца! да сазна, шта и мисле. Па кад је дошао до тог савршенства, кад је тако обогатио ризницу срца и душе своје, онда није могао на ино, а да од свог богаства не саопшти најлепше што има и осталом свом свету. Шта више, он је то био и дужан чинити — за што да остане толико знање упарложено у њему, а ми да немамо никакве хасне, ни насладе од тог знања.

Школа може истина, да усаврши човека — бар доведе душеван рад у неку систèму — али живот: живи живот је права школа; па тек за песника!

* * *

Кад је оно године 1879. у «Српској Зори» изашла приповетка „Први пут с оцем на јутрење", многи се у нас упитао: Ко је тај? Та ова прва приповетка показује тако ванредну способност, такав песнички дар и посматрачку темељност, да је сваки, кога књижевност занима, једва чекао, да што ново види од оне појаве. Кад сам доцније читао то «ново», мени и нехотице паде Хајне на

на ум, који се у «Bäder von Lucca» окомио на оне, који мисле, да и прави песник мора у почетку створити што лоше, и тек временом да иде све на боље и боље. Та зар лавица, вели Хајне даље, роди најпре зечића, па онда псетанце па тек на послетку лавче!? Не, лавица, права лавица, роди одмах лавче, да се зна каквог је соја и племена.

Е, тако нам је и Лазаревић одмах првим делом својим показао, шта лежи у њему, шта вреди; ex ungue leonem. А доцније му дела осташе на висини првога: све красна лавчад, да их је милина гледати и читати.

Да их прегледамо дакле појединe. Задатак нам неће бати тежак: прекрасан и здрав организам показује се и сам, а мени не остаје тако рећи ништа друго, него констатовати тај прекрасан и здрав организам — не верујем, да сам икада ишао тако радо на посао, као ево овом приликом.

Прва је приповетка «Први пут с оцем на јутрење». Начин приповедања је автобиографски; субјективност је ту компас, нека врста лирскога изражаја. За чудо што се првенчад ког песника приказују обично на тај начин, ја држим, да тако песник лакше свлађује тешкоћу првог покушаја, кад се некако уживи у предмет свој, те тај кроз своје рођено осећање пропусти у свет. Доцније се то избегава; песнику чисто и не пада на ум, да настави првим начином: он предмет свој гледа већ чистијим, објективнијим очима, и само каткад, да се мало разоноди, пође опет пређашњим трагом својим, Ми тај начин приповедања видимо у прве три приповетке; у осталим га је Лазаревић већ напустио, остављајући, да ствар говори сама.

Па шта нам се описује у тој првој приповетци? Судбину једног карташа; како се час диже, час спушта, како долази до ивице пропасти и како најзад оздрави. Боже мој, ала је сухопарно! помислиће можда ко. Е, али треба то читати, треба пажљиво прећи ту приповетку па онда

сумњам, да ће још ко год рећи: ала је то сухопарно! Ја држим чисто, да је Лазаревић Митрову душу држао под микроскопом, те јој сваки покрет, свако трзање, и плиму и осеку јој пажљиво, грозничаво пажљиво посматрао, те читаоцима изнео верну слику иначе поштене, али страшћу заслепљене душе. И што се приповетка ближи крају, све то већма излази на видик минуциозно психолошко посматрање, а у призору, кад жена, неизмерном и бескрајном љубављу и оданошћу, избавља мужа од последњега, озбиљнога чина, од самоубиства.

У «Школској икони» описује се идилско стање у српском селу. Свештеник је душа целог села, тако, да се управо, идентификује с њима, нити ради, нити збори, нити мисли без њега. На питање владичино, колико му је година, вели: «Ја и народ рачунамо, да ми је тако седамдесет». Куд ћеш тешње свезе, него што нам даје тај одговор! Та се идила наруши нагло, кад је у село дошао «господин човјек», нов учитељ: То је тип неке врсте наше омладине, који, прочитавши неке књиге с брда с дола, говори о спасењу људском, не имајући ни појма о начину, како да изведе то спасење. Огромну шупљину своје «научне» зграде маскира још огромнијим безобразлуком да би тако неуког заслепио, а паметног од себе одагнао. Тај је тип погођен до најтање жичице; кратким потезима, где где само маскирано, а опет стоји пред нама у пуној наготи фразеолошког разметања свог и тоталне, управо апсолутне апсенције сваког научног темеља. Али он опет хоће да зна све — тај нови усрећитељ, recte унесрећитељ народа српског.

Приповетка «У добри час хајдуци!» показује нам племениту тежњу пишчеву, којом хоће да разгони предрасуду у народу српском у Србији о Србима у Аустро-Угарској. Он не теорише много, не позива бога и свеце у помоћ, да докаже, да су Срби и с ове стране Саве Срби, таки исти, као и Срби с оне стране Саве. Он наводи конкретан случај, он доводи Србина — «Швабу» у сред Ср-

бије, и ту му даје прилике, да се покаже, да је и он момак на свом месту, и кад је осветлао образ свој, оде и та проклета предрасуда до сто ђавола. «Овај ће ђидо за голу сабљу ухватити! . . . . . Јакако! . . Није се родио онај, који ће се с њиме у коштац ухватити. Нема ту. . . . него. . . Права Србенда! . . . . Јакако! . . . .» Тако је хвалио после «Србијанац» Живко свог зета Тиму. О, кад би та приповетка својом дивном тенденцијом добротворно утицала, било би боме много боље по нас све!

«На бунару» је такође чисто психолошка приповетка. Нека маза, Анока, хоће дурљивим и осорним понашањем да раскопа патријархалан живот у сеоској задрузи; она шта више неће ни старешину да слуша, већ подбада свог прилично ограниченог мужа, да јој изради веће право у кући, него што га ужива ма која од њених јетрва. Шта ради старешина, да је доведе на прави пут? Он јој то право даје у већем обиму; него што је Анока и сањати могла. Сва чељад у кући морају јој робовати, и кулучити. Што Анока каже, то је од сад у кући свето писмо, и тешко чељадету, које је не слуша. Та психичка операција била је смела, нечувена; али је избавила целу задругу. Но, то треба читати, пажљиво читати — такав сухопаран извештај ни близу не може да обавести читаоце о правој врлини у тој приповетци. Ах, та ја ако тек из далека могу наговестити све оно, што је прекрасно; ма начин, ма накит, ма све, све, и најузгредније допринаша, да приповетка дође у праву светлост.

«Вертер» је новела, у којој се, као у свакој правој новели описује један психолошки догађај. Јунак те новеле, Јанко, описан је и приказан до најскривенијег откуцаја срца свог; код Марије пак био је песник већ штедљивији, али само речима, но у то неколико речи казао је управо више, него да је утрошио читаве стране на описивање Маријиних својстава. Он нам је кроз медијум њезиних очију приказао душу њену; с осталим лицем мало се бавио, али то је тако маркантно изнео, да знаш ту Марију

и шта хоће и шта неће. И као што логичар најпре поставља премисе, те на основу тих изведе непобитан закључак, тако је Лазаревић учинио и у «Вертеру». Има у нас таких људи, као што је Јанко, а још више жена, као што је Марија, и многи љубавни догађаји почињу се и свршавају се тако, као што нам је предочено у «Вертеру». Можда је Лазаревић имао пред собом известан тип, можда баш и личност, али, ако и није, не мења ствар никако. Та врлина приповетке лежи баш у том, да нам се у њојзи судбине и догађаји, личности и предмети тако опишу, да морамо замислити, да се то све баш тако и збило и да таких људи има.

Па како лечи свог сентименталног јунака? Он се служи симпатичким леком; ми у обичном животу зовемо то: клин клином. Он тражи узрок болести, и кад га је нашао, — не треба заборавити, да је о душевној болести разговор — он тај узрок доводи пред болесником ad absurdum.

«Све ће то народ познати» једна од најлепших слика, коју има књиженост наша. Тај Благоје, па тај капетан Танасије тако су пластички израђени карактери, да заиста баш живе пред тобом. Свака реч њихова, сваки покрет основан је на чистом посматрању живога живота. Нема ти ту ачења, ни песничке кокетерије; теби је, као да гледиш Иракла у робустној наготи својој, те ћутке признајеш себи: ама све на њему показује мужа, све од главе до пете. У свима тим приповеткама две су основне врлине: психологија и тенденција. Прве врлине мора бити у свакој приповетци, ако хоће да је то; друге врлине већ не мора имати. Приповетка може бити и просто забавна. Но Лазаревић хоће и тенденције, и добро је радио што је у сваку приповетку уплео и њу. Има људи свакојаких; али заблуделог човека довести на прави пут, остаје свагда највећа заслуга.

Без психологије, као што рекох, не може бити ни приповетке, јер ако нема ње, не може бити ни разговора о доследности у карактерима, о развитку догађаја, ни о

приказивању разних положаја, одношаја и околности; не може дакле ни бити разговора о ваљаном, а камо ли о уметничком склопу једне приповетке.

Мени цела светска књижевност није позната, али у колико је знам, држим, да су у омањим приповеткама специфички психолошке врсте постигли врхунац њих двоје: Тургењев и Брет Харт. С уверењем, које се не да побити, додајем овој двојици и Лазу Лазаревића.

Да поткрепим још своје уверење.

У нас има приповедача, који прекрасно знају да заплету ствар; али не знају да је расплету. Лазаревић баш у то последње улаже сву снагу своју: лако је конац замрсити, али тешко га је одмрсити. А Лазаревић зна и то. Сигурном руком ухвати он онај скривени и претрпани крај, те га извлачи, извлачи — иде и само. Он се расплетом игра, и кад је све то, онако расплетено, положио преда те, ти само лагано дижеш главу и гледаш зачуђено у уметника, који се чисто смеши твом чуђењу. Њему, да како, то иде од руке — ти би покидао конце, т. ј. побијао би незгодне особе у приповетци.

Па још сам нешто приметио у тим приповеткама. Приметио сам снажног драматског елемента.

Зар нисте видели, да је у њима и радње! Зар многе особе нису створене за позорницу; али да како за глумце — уметнике! Што нам најбоље показује тај драматски елеменат, то је читаочева уобразиља, која пред собом гледи како особе живе и како му се догађаји пред очима нижу. Чисто дижем главу са књиге у некој несвесној нади, да ћеш пред собом можда видети Митра, старог попа, Аноку, Јанка. . . .»

Исте године (1886) донело је «Стражилово» у свом 34 броју, оцену Лазаревићевих приповедака из пера *Паје Марковића — Адамова.*

Адамов је познат читаоцима «Отаџбине» као одличан српски приповедач.

педесет година, а ако за сто година будемо онде где би требало да смо данас, наши ће вредни потомци заслуживати да им синови подигну споменик за здрав разум, бадру душу и поштено срце.»

Прелазећи на поједине приповетке Лазине, писац наставља:

«Већ у првој његовој приповетци (Први пут с оцем на јутрење) показао је Лазаревић да је мајстор у сваком погледу. То је мала слика из живота, који је писац проучавао бистрим, проницавим оком родољуба, научника и — што је главно — уметника; мала слика опсегом својим али читава драма једне породице, приказана тако живо, тако природно, верно и доследно, како је само може приказати песник, који зна измамити свакој жици душевне диспозиције прави тон, а свакој стварци погодити онај једини израз, који нас задовољава. Дубока и јасна психолошка анализа, то је сјајна особина ове и свих Лазаревићевих приповедака. А када се то споји са финим укусом у избору предметâ, красним и примерним обликом, с елеганцијом језика и слога, са природном живошћу дијалога — онда у целини имамо оно што се зове уметнички створ правога песника. Такви су створови Лазаревићеве приповетке. Све се међу собом разликују као разне слике једног истог сликара, али у свима влада један дух: дух појезије; из свију извире једно врело: природа, као што се у великог сликара опажа свуда једнака живост боја и једна сила која влада свима његовим делима: опет природа.»

За тим писац прича садржину прве Лазаревићеве приповетке, али само до најлепшег психолошког момента у њој, до јуначког начина којим идеална жена спасава свога мужа од самоубиства. Ту се зауставља па вели:

«Како бих радо цитирао цео тај дијалог, али не смем а да не казним читаоце своје што нису читали красне приповетке Лазаревићеве. Епски песник уздиже се на томе месту до на врхунац драматичне појезије. Та сцена између

мужа и жене, спада међу најдивнија и највеличанственија места свеколике приповедачке литературе српске и хрватске — а ипак је тако проста, тако природна, тако истинита. Нека ми покажу романтичари из богате ризнице свога блага један драги камен од толиког сјаја и толиког чара, као што је та проста сцена, у којој муж сазнаје какву има жену, где га она измири са светом, са самим собом, где га спасава од њега самог! Она га је у час створила човеком, мужем, оцем!

«Прву сам приповетку, и ако је кратка, доста опширно приказао, да они, који још нису ништа читали од Лазаревића могу бар донекле оценити како он пише. Велим *бар донекле*, јер да би га са свим могли оценити, да би га могли проникнути, морао бих му све приповетке овде преписати, па их само по где којом арабеском уоквирити. А то не могу, него желим овим врстама само упутити хрватско опћинство на један од највећих талената савремене наше лепе књиге.»

«Друга је приповетка Лазаревићева већа, садржајем и опсегом опширнија, а опет је са села, и то из патријархалног села у унутрашњости Србије, каквих више нема, но каквих би још многи зажелео. То је «Школска икона.» —

«Просто, али необично живо и красно приповедање, испреплетано здравим и финим хумором — кога у опште Лазаревић има приличну дозу — појетично описивање, коме не треба много речи па да ипак изнесе пред очи потанко природно развијање свију догађаја, занимљив заплет свију нити и спона, које приповетку сачињавају у красну, појмљиву и хармоничну целину: то су обележја и ове и — више, мање — свију других Лазаревићевих приповедака. А то су и у опште обележја свију правих новелистичких створова који се могу назвати добри и лепи. Сваки песнички производ мора бити и садржином својом, душом својом, и спољним обликом — оделом својим — потпуна, заокругљена, хармонична целина. Онда тек има печат песничкога духа на себи, који знаде и замиш-

љати и стварати, и заодевати и животом задахњивати. Где свега тога нема — ту нема целине, нема живота ни природе. А природа је најлепша и најпотпунија, она је савршена хармонија.»

За тим писац прича доста опширно главне моменте из «Школске иконе» па наставља:

«Као што су ове две, о којима сам већ говорио, тако су и остале Лазаревићеве приповетке — осем «Вертера» — слике са села. У Србији готово сви бољи приповедачи пишу приповетке «са села.» То је некако и природно кад се сетимо, да је овде у опште развијен демократски а *прави народни живот* показује се само на селу., јер до пре неколико година, није српски народни елеменат ни становао у вароши. Ту је била за време Турака, а и после је остала смеса свакојаких елемената, који су имали врло мало народног обележја на себи. Ти су се елементи бавили готово једино трговином, па су се добро слагали с Турцима. Српски сељаци нису без велике потребе ни долазили у варош. Сад настаје време, да се све те вароши посрбе, и да почну живети народним, али варошким животом. Сада ће тек и новелисте имати *више* материјала за варошке народне приповетке, премда се не би могло ни сада рећи, да тога материјала већ немају, само изгледа да га писци српски, који су махом сеоска деца, или не знају да нађу, или ако знају, неће да употребе тај материјал. То вреди за *већину*, а гдекоји се већ појавио и на том пољу, и то не без успеха. Међу писцима, који су и варошки живот обрађивали великом вештином и особитим успехом, такође је наш Лазаревић са својим «Вертером,» о коме ћемо говорити касније, а сада ћемо се још зауставити на његовим мајсторским сликама «са села.»

«Једна од тих слика зове се: «На бунару.» Садржај је приповетке у главноме исти који је и у познатој Шекспировој комедији «Укроћена горопад.» Овде није место да повучем потпуну паралелу, између оба ова рада, но слободно ми је изразити тврдо уверење, да је Лазаревић

у своме жанру, онако дивно и онако савршено извео своју задаћу као и Шекспир у своме, а кад бих имао времена да сваку појединост доказујем, не бих се устручавао чак да тврдим, да је «На бунару» лепша, природнија и умиљатија приповетка, но што је «Укроћена горопад» драма.»

Овде писац цитира најлепша места из ове Лазине приповетке па онда вели:

«Да је места преписао бих још и оних пет страна које завршују ту драму у епском облику. Кад се сетим многих наших приповедака, колико њима треба простора да један ма како незнатан догађајчић прикажу, колико им треба страна да један душевни процес — па још какав! — анализу и опишу, — онда се морам дивити човеку, који је управо у неколико речи знао са неодољивом живошћу, једрином у ситним нијансама, приказати прекрет у Анокиној души, и њено измирење са дедом и целом кућом, која се над неочекиваним чудом снебива. «На бунару» је психолошко-песничка студија, каквих има врло, врло мало у нашој књижевности, и какву може написати само велики психолог-лекар, и велики песник — као што је Лазаревић.»

«*Све ће то народ позлатити*» и «*У добри час хајдуци*» две су црте из народног живота које се ни мало не морају стидети Тургењевљевих црта из савременог руског живота. Обе су тенденциозне, али онако, како сваки такав књижевни производ *мора* бити тенденциозан, ако ће да задовољи данашњу задаћу лепе књижевности, којој није циљ да прекраћује време прецветалим гувернантама и невиним институткама. Та је тенденција јасна и очита, али није директно исказивана нити наметнута читаоцу, као што раде невешти писци, него је резултат оне ситуације и оне епизоде из народнога живота, коју нам је писац приказао. Није као моралне поуке које нам неспретни писци басана при крају дометну, него као чисти морал, који из добро приповедане приче непосредно потиче.»

«И ради своје тенденције и ради уметничке израде. прва је црта један од најбољих радова Лазаревићевих, ако је у опште могућно његове радове један према другоме класификовати. То је трагедија у малом, каквих је у Србији последњи рат доста починио. То је трагедија. Народ није «позлатио» што је требао да «позлати.» Борац за отаџбину, који је уложио своју главу за њу, све што је могао, мора се до краја свог јадног живота у мукама и у понижењу потуцати од немила до недрага и просјачити кору хлеба само за то, што се у дивном одушевљењу борио за слободу своје отаџбине!»

Код приповетке «У добри час хајдуци» писац се задовољава да из ње цитира само неколико лепа места, па онда прелази на «*Вертера*».

«Највећа је приповетка Лазаревићева, што је до сада написао, Вертер. Ја сам озбиљно одлучио да опширније о њој не говорим, јер сам у великој напасти да овде половину препишем.»

Пошто је испричао у кратко садржину — писац наставља:

«Цела приповетка има као две поле, које читаоца могу са више разлога интересовати и вазда за се придобити. Прва је пола анализа Јанкова карактера и понашања, изведена психолошком дубљином и тако свежим природним бојама, каквих је врло мало у целој нашој литератури. Ту је песник — писац показао, да није само уметник кад му треба приказати душу сеоског чељадета, непоквареног модерном културом, него и онда, кад се баци на предмет опште човечански, када црта људе који су примили на се и по који зрак културе, па макар тај зрак и не био чиста непомућена светлост. Дакако да му је и ту циљ — народни. Он хоће да покаже својим земљацима, како не ваља све оно што други народи држе да је велико и Бог зна шта, и како је смешно и лудо кад се они стану заводити за тим «великим примерима» губећи из вида и саме себе и своје прилике, улежући болест и несмислене одлуке

онде, где би требало да здрав разум и поштени народни дух рашчисти облаке и одагна болест, ако би се хтела наметнути. Тако је изведена лекарска анализа Гетеовог чувеног јунака. Њу није створила шовинистичка мржња, него праведни народни отпор против онога, што би кадро било да заведе на странпутицу његове сународнике. Њу није задахнуло пусто самопоуздање, него необорива истина као резултат лекарске науке, којој је задаћа и душе лечити. Није написана у неколико празних фраза, него је одевена уметничком руком, која ни на што не заборавља. Нигде ваљда није шмокљан Вертер доживео већег пораза и оштрије критике него у Лазаревићевом «Вертеру». А праведна је, крепка и здрава, од срца и одлучна.

«Наравно, да се у тој критици не огледа само Вертер, него и сви други сентиментално-болесни «шмокљани», били они плодови немачкога мозга или јадне хрватске маште, били им писци — еі, егі, или ићи, вићи. За хрватску публику која са особитом вољом чита — на жалост најслабије — немачке писце (а шта су тек они кад и Гете има свога Вертера) има особитога интереса ова Лазаревићева приповетка. Можда би увидели, кад њу прочитају, колико вреде и хрватски неки њени љубимци, који имају силу својих Вертера, само још много незграпнијих и луђих и, несравњено са мање вештине приказаних. Можда би им књижевни укус тиме добио те би се машили и за друга дела којима није једина препорука што су хрватским језиком писана. —

«Сада би ми била критичарска и критикастерска — јел'те? — дужност да побројим и махне и погрешке Лазаревићевих радова, јер ваљда ће и њих бити?»

«Много сам мислио и смишљао шта да нанижем у бројанице махна и недостатака. али не нађох ништа што би нужно било да се истакне. Што сам више његове приповетке читао, то сам све мање мислио на махне, то су ме све више обузимале красоте њихове. Најзад сам се одлучио проговорити о недостацима — ако им у траг

уђем, — док добијем какву нову приповетку пишчеву и при томе сам се сетио, да је највећи «недостатак» целе досадашње радње Лазаревићеве, што није бар неколико пута већа, и да је у Лазаревића највећа погрешка, што је сувише спречен својим лекарским послом, те не доспева да у уметничкој форми даје лекове за душевне болести, за које је тако исто велики дијагностичар, као и у болестима тела».

Године 1886 прештампала је «*Hrvatska*» (бр. 132 и 133) Лазину приповетку «Први пут с оцем на јутрење» и пропратила ју је овим речима:

«Лазаревић заузима међу нашим (хрватским или српским) новелистима најодличније место».

Исте године донела је «*La Revue de l' Orient*» (у бр. 28) *француски* превод Лазине приповетке «У добри час хајдуци» и пропратила је овако:

«Српска литература обогатила се једном свеском у којој има шест, одиста прекрасних новела. Г. Лазаревић спада међу оне љубазне приповедаче, који свакидашњи живот умеју причати тако нежно да нас дирају у срце. Тај тон наговешћује оптимистички карактер који, на жалост, постају и сувише ретки. Он не тражи оних ексцентричних срестава, којима романсијери често прибегавају, да потресу живце блазиране публике. Он је реалиста, али у добром смислу те речи. Он не само да не тражи вулгарне ствари, него их управо избегава, и људи из народа које нам он представља, то су пријатни типови људи, које још није нагризло зло овога века. И ако су то људи из народа они су непрекидно окружени атмосфером праве појезије. — Писац је постигао у својој отаџбини врло редак успех. Критика не само у Србији него у свима словенским земљама поздравила је његову појаву као важан литерарни догађај. Ми с тога држимо да нам је дужност, да познамо наше читаоце са једном од његових припо-

ведака, како би сами могли судити о реалној вредности тога писца кога Словени тако цене.» —

У трећој свесци «Летописа» Матице Српске за годину 1886, налазимо оцену првих шест приповедака Лазаревићевих од *Др. Милана Савића*, коју овде доносимо у целости:

«На развитак песничког дара од битног је утицаја околина, у којој се негује. Као год што такав дар при лошим условима може да закржљави, или странпутицом да удари, тако се при повољним условима развија и грана, тако онда утиче добротворно и на доцније нараштаје. На песнички дар добре околности су од неизмерног утицаја. Не мислим ја ту материјално обезбеђен положај — та искуство нас учи, да су песници огромном већином патили, бар у прво доба свога песниковања, — ја ту мислим свакидашњи саобраћај, друштво и околину. Ко се развија под утицајем племенитог срца и сродне душе тај може рећи, да му је темељ даљем развитку чврсто ударен, — што даље зида, његова је већ ствар.

И код Лазе К. Лазаревића опажа се добротворан утицај најближе му околине. Он је одрастао у кући зета свог песника српског, Милорада П. Шапчанина, те нећемо тако рђаво судити, ако Шапчанину упишемо у заслугу, што је нашао и неговао тај красан дар шура свог. Па и дан данас живе те две породице у најлепшој хармонији — имао сам срећу осведочити се и сам о красоти те породичне свезе.

Са Шапчанином везује ме давнашње пријатељство, још од оног доба, кад смо као деца делили једну собу; с Лазаревићем сам се упознао тек пре неколико недеља.

Искрено да кажем, радовао сам се, што ћу се упознати са Лазаревићем. Осим тежње, да лично сазнам правога песника, вукла ме је к њему и радозналост, да ли му појава одговара појму, који сам стварао себи о њему,

Ево с каквим одушевљењем говори он о Лазаревићу:

«Радујте се сви који сте икада замочили перо да напишете какву приповетку, роман, или слику и прилику из српског живота.

«Капе доле ви, који у гњилом нераду, замерате како нам је књижевност траљава! Поклоните се сви који у страначком трвењу презриво гледате многога, који није написао ни једног уводног чланка у политичким листовима! Пазите сви, који с пером у руци блудите по мраку па тражите узора, или можда мислите да сте сами себи то.

«Ево вам га!

«И то није превод с не знам ког светског језика! И то није плагијат не знам ког туђег ђенија; То је Србин. Ту је све српско!

«У нас је већ ушло у моду па се приповетке пишу само из народног сеоског живота. Али су многе од тих приповедака толико српске, колико кад би Шваба задувао у гајде своје тралала. Још понајчешће су такве као да је приповедачима стало до тога, да хоће да *оптуже* некоме свој народ. Нећу, Боже ме сачувај, нећу да поричем и њима љубав према народу, али они збиља и на сваки начин нехотице износе свој народ као неког кривца на оптуженичку клупу, према којој замислимо себи као судије некакве «културтрегере».

«Ни дај Боже да би когод могао одобрити да се народ мази и да му се ласка; но не треба га ни пред другим понижавати. Књига, а по превасходству баш књига о његовом животу, треба да буде васпитница народу.

«Ко пише о народу и за народ, нека га у томе *љубав* руководи, али искрена и строга љубав. Ја и опет кажем: Врлине су његове много веће, него што се многоме од нас чине, веће су поред свију махна и опачина.

«Што овим приповеткама даје особиту чар, то је баш љубав, којом су оне задахнуте према народу.

«Као што је дете права крв и месо својих родитеља, као што је огледало веран приказивач лика огледаочева,

као што нас наша вера учи да је човек саздан по облику Божијем, па задахнут искром бесмртнога духа његова — тако су ове приче чеда српскога народа. Као што би тело човечије остало пука маса блата, да није Богом задахнуто искром његова божанства — тако је *збиља* у приповетци без појезије мртво слово. Али у овим се приповеткама слила *збиља* с *појезијом* па створише *йдеалну истину*.

«Да, ту није само крв и месо са нужним костима, ту није само лик, форма — ту је *душа*. Па тај Митар, та Мара, и Младен и Живко, па Анока, па Благоје, сва лица која се у тим приповеткама налазе, то нису лутке које се без свести на гајтану мичу, она не говоре као папагаји, што приповедач хоће, не певају као навијен «веркл» — то су живи створови у пуној снази живота.

То и јесте први задатак уметников да ту страну човечију изнесе, али да је изнесе истинито. То је ваљда једини «параграф» приповедачкога законика, за који се мора везати и најслободнији ђеније. Све остало створиће он сам себи. *Душе* мора имати и песнички створ, и кип од хладнога камена или туча, и слика, и глумчева игра, и певачева песма».

«— — — — — — — — — — — — — —»

«Када се у све то што је опште човечанство слије и оно што је некоме народу самосвојно, али се слије тако да не разазнајеш стихију од стихије — како је мило члану тога народа кад види да је и он члан човечанства на које има да се угледа. Он сам онда све што је ту најлепше придева своме народу, као његове особине. И ту му се не може замерити, кад се узме у обзир, како то добротворно утиче на његов *рад* за народ, на његово *одушевљење* за рад и народ. За малене народе има то још једну добру страну, што га соколи да не клоне».

«У томе правцу, мислим, треба да ради уметност и појезија.

«Ако ово шест приповедака и није још једно такво потпуно уметничко дело, оно је мозаик коме ће припо-

ведач, као *овај* што, умети додати још колико буде требало да буде потпуна уметничка целина.

«Ко је до сада сумњао да и наша књижевност има што ваљано да покаже, ево, нека чита ово шест приповедака, па ће се осетити као да је у пустињи жедан нашао на зелену оазу са бистрим врелом свеже воде».

«Ако је каква лепотица Српкиња навикла да чита туђе романе, у којима бљешти свила и кадифа, у којима је заносе салонски парфени, па се боји да не падне у несвест, ако прочита какву приповетку у којој се описује кожух и опанак српскога сељака — ево нека чита то шест приповедака, па ће у њима осетити мирис мајкине душице што по ливадама расте, осетиће здрави мирис босиока и другог пољског и горског цвећа; што их чешће и пажљивије буде читала, осетиће како ће и њој самој замирисати недра душом девојачком, што је српску девојку толико векова чисту очувало, подмладиће се љубављу према своме народу, заволеће га и у гуњцу и опанку и у ћурдији и златној тканини

«Ево отворите први лист.

«*Први пут с оцем на јутрење.* Гадна карташка страст заблуделог оца и домаћина хоће да разори читаву породицу; већ прислања пиштољ на чело, да сам себи пројури тане кроз главу. А спасава га ко? Жена његова, мати деце његове. Чиме? Љубављу. И отац, као да је на ново рођен, озарен, прекрштен том љубављу, буди свога синчића да иде с њиме на јутрење — први пут. После толико суза, после толико слика гадне страсти, после толико похарчених ноћи и гажења среће породичне — како вам дивно освиће то јутро, како мило брује звона са цркве што зову на јутрење. Осећамо већ и онај дивни мирис тамјана у црви. Славимо и радујемо се васкрслој срећи! Величамо брачну љубав. *Љубав је основа брачној срећи.*

«Па *Школска икона!*

«Икона је то српског просветитеља и првоучитеља Св. Саве, заштитника главног услова за опстанак и раз-

витак народни, заштитника просвете. С том иконом на грудима умире стари свештеник, остављајући народу свом све што има да дигне *нову* школу, а јединици ћерци на самрти даје само један савет: *служи овоме*! т. ј. служи св. Сави. У просвети види он најтврђи бедем против оних занесењака, који засењеним очима туђинског сјаја и јада, а не познавајући нашег народа, виде његов спас у начелима, која се ни по нарави ни по приликама народа српскога не дају њему накаламити; у њој види најбољи мелем народним ранама. *Просвета у народном духу са народним особинама спашће српски народ*, то је мисао изречена у овој приповетци. — — —

«Трећа је *у добри час хајдуци*.

«И опет у добри час дивна замисао. Песник је красну згодицу употребио да покаже «Србијанцу» како је и «Шваба» Србин и његов брат. *Србин је јунак и Србину брат, па ма од куда био*.

«Четврта је по реду «*На бунару*».

«Јаку српску задругу хоће да разори мезимица јединица, која се тек довела у кућу. Како је ту описан патријархални живот српски, какво је ту међусобно поштовање, какво ли понашање према старијему, то се не да другче представити, мањ да испишем овде целу причу.

«А у петој *Вертер* песник опет пружа прст на туђинско васпитање, што као болест прети да нам разори народне карактере. Поглавито се окомио на немачки романтизам. Колико ми баш патимо од немачке «културе», ето се можемо на сваком кораку уверити. Њој на супрот истакао је здраве особе свога народа. — — —

«Завршио је шестом «*Све ће то народ позлатити*!» О њој нећу ништа да кажем. Не умем — просто не умем. Да кажем мисао је величанствена, израда је класична... како то све празно звечи! Али не мислите да хоћу тиме да кажем да је последња најлепша. Не! Та, што је већ већ неко рекао, *свака је најлепша*! Свака те одушевљава за твој народ, свака решава по читаво друштвено пи-

тање, а српска мисао лебди ту као свети дух над народом својим.

«Песник не јури по нашем друштвеном животу као какав газда кроза свој красан али занемаран врт, па да само показује прстом што не ваља, него је као ваљан баштован понео собом и алатку да окреше што не ваља. Песник не пита само, него и решава питања. Он је лечник који не издваја свога болесника да се на њему само учи, него га и лечи, а лечи га баш народним лековима.

«А какав му је језик?

«Сељачки народни. Кад сељак говори, ту нема ни једне речи по којој би познао да то пише књижеван и учен човек. А где он као приповедач треба да слика, да описује, ту је језик достојан књижевника и научника, али опет такав да га и прост човек разумети може.

«Једно само ваљда зажелети смемо...»

«Да што пре...»

«Ал надајмо се!»

Године 1887 донеле су *«Русскія Вѣдомости»* у св. 117 бр. подлистак, у коме је критична оцена тадашњих најновијих руских литерарних журнала.

У тој критици неко *«Ар»* написао је о руском преводу Лазаревићеве «школске иконе» ово:

«Прелазећи на белетристику у књигама које прегледамо, изгледа као да неће бити излишно да се зауставимо на преводу једне српске приповетке, Лазаревићеве «Школске иконе», неће бити излишно већ и због интересовања, које треба да изазивљу у нашем друштву појаве живота словенских народа. Уредништво журнала налази да је Лазаревићева приповетка важна баш за то што показује колико су блиски род племе српско и руско, и што је интерес те српске приповетке у толико већи, што је она типичка представница српске белетристике, која показује садашњи ступањ развитка ове последње. У приповетци

Лазаревићевој пре свега изненађује (поражаетъ) карактер његовог погледа на свет и одношај писца и његових личности према најглавнијим појавама људскога живота. Фабула је проста. У село, у коме је старац свештеник прави добротвор својих сељака, долази учитељ на форму руских нихилиста и безбожника, какви се јављају у романима Маркевича. Јавсјенка — личност управо врло бледа, која у приповетци нема никакве индивидуалности, чиста «категорија» у људском облику. У колико се он јавља у радњи, то је прави неваљалац. Једина ћерка свештеникова, која је школована у престоници, брзо је уловљена на удицу одрешитих манира и дрских речи српскога нихилисте и бега с њиме из родитељске куће. У то, од некуда, морала се догодити ватра у школској згради, и свештеник, да би спасао школску икону, заборавља и на саму кћер, гази у ватру и отуда се враћа колико да умре. Пред саму његову смрт враћа му се и кћи која је сазнала за несрећу што се догодила после њенога бегства, и која се у след гриже савести покајала. И тако у самој фабули види се шта потреса писца, шта би он хтео да изведе у својој приповетци. У појединостима тенденција пишчева излази још јасније. Несумњиво је у њима осећање, које се буни противу безбоштва, које се љути на младог учитеља што је самом својом појавом, у томе дотле мирноме крајичку, уздрмао све што је дотле сматрано као светиња. То негодовање јасно се види и из готово чудновате паралеле између сасвим простог ненаученога попа, али поштенога, дубоко племенитога, који уме истинском љубављу љубити своје ближње — и младића, који је учио неку муку, али је опет за то гад и нитков. Са таквим истим негодовањем понаша се према безбоштву новога учитеља цело село, осем једне једине попове кћери, која је такође нешто учила у граду. Из свега овога требало би да се изведе закључак: да је наука донела штете и учитељу и младој кћери свештениковој, јер их није научила ни чему, чак ни поштовању религиозног осећања масе; учитеља је лишила сваке

моралне основе, а девојци је омилило оно зло, које учитељ оличава. У ствари, како је писац извео своју замисао, излази са свим нешто друго. Умирући свештеник говори владици који је дошао да га испрати у вечност. «Чуј ме оче владико и ви браћо. Ја изгубих душу што нијесам учио школе. Са тога изгубих и дијете, а одведе ми га некрштен човјек!» «Како то оче» рече владика. «Тако, оче владико».

Овде је критичар, цитирајући, изоставио ове речи: «Ја затварам очи а давно видим да је други свијет настао. Дође учеван човјек с којим ја нијесам умио ни говорити. Видим да му не ваљају послови што ради, али гдје ја прост човјек смијем ударити на науку?»

«Немој оче владико држати више простих попова, као што сам ја... што сам био... Ни ви, браћо, узимати попа који није учеван. Школу одмах зидајте и дјецу учите. Настаје други свијет!» Некако чудновато, као иронија звоне те озбиљне речи после свега онога што је испричано. У приповетци очевидно појаве живота, које је писац нејасно појмио, боре се с његовим тенденцијама, са којима он такође није на чисто. За нас је приповетка г. Лазаревића доказ да млада српска литература, потчињавајући се утицајима, стоји на путу тенденциозности с једне, и романтичне сентименталности с друге стране, које јој не дају да погледа право у очи суровој «дејствителности» која је поучна и проста».

Још је јасније за што се руским критичарима није допала «Школска икона» у оцени г. Веневича («Русскій Курьеръ» бр. 104. од 1887) који се прилично љути на Лазаревића због начина како је нацртао новога учитеља «для которого авторъ не пожалѣлъ мрачныхъ красокъ.»

Исте 1887 године изашла је оцена Лазаревићевих приповедака и у «*Književnoj Smotri*» (бр. 1.) која гласи овако:

«Повољна критика наших листова, а особито препорука *«Јавора»* да је Лазаревић српски Тургењев, понукала нас је да набавимо његове приповетке, и да их што пажљивије прочитамо. Да ли је Лазаревић збиља наш Тургењев, о том нећемо сад да говоримо; ну то ћемо ипак рећи да, кад смо те приповетке прочитали, да нам је жао било што их нема још шест. А то је увек добар знак по писца, кад читалац жали што се с њим растати мора, као што је то с нама било.

«Осим *Вертера* све су то слике из народнога живота, а све су већ по два по три пута штампане у разним листовима. И то је лепа препорука што су се људи тако за њих грабили.

«И одиста су све те приповетке красне. Једна од друге лепша. И то не у обичном смислу красне, него су све умотвори који задовољавају сва песничка, естетичка и психолошка правила.

«Писац врло згодно ситуише своје приповетке, јер нам се у свима у залеђу (позадности) указују истодобне социјалне и природне прилике у којима дотичне особе живе и раде. Тако н. пр. читајући «Школску икону» видиш иза православнога попа, његова рада и говора, иза његова дружења и опћења с народом, сав онај патријархални и безазлени живот сељачки, који је још до скора владао у крајевима, што их још није отровала модерна култура. Тако у «Вертеру» где писац карикира блунастога љубавника, гледаш иза Јанка и Марије сав шарени купалиштни живот, његове дангубице и сплетке, као да се у средини његовој налазиш.

«Не мање је писац срећан и у карактерисању својих особа. Оне су му све типичне, све из живота, све природно и верно нацртане. Он нам их најпре предочи, само у крупним, главним потезима, али језгровито — а остало оставља њихову раду и говору, те нам онда тај рад попуњује крупне нацрте све до најмањих ситница, тако да

најзад имамо пред собом потпуну, истиниту и живу слику, каква је одиста у животу.

«Ну писац не пише само да нас својим уметничким пером наслађава и забавља, него да нас уједно оплемени и поучи. За то се свака његова приповетка оснива на каквој моралној подлози, и тежи за каквим племенитим циљем, али се то у самој приповетци не истиче. Писац пушта да се то истакне самим радом и последицама тога рада у приповеткама, што он потпуно постизава.

«А што особито годи то је да решење заплета у свакој приповетци не само читаоца задовољава, него га управо пријатно изненађује, т. ј. приповетке се свршују тако, како се ни један читалац не нада, па је опет свакоме такав свршетак пријатан. Тако н. пр. у приповетци «Први пут с оцем на јутрење» изненада се осоколи иначе тиха и пасивна жена те спасава мужа карташа од самоубиства, необичном одлучношћу и разборитошћу, каквој се читалац није надати могао, али је ипак могућна у онако пресудном тренутку где је на коцки — бити или не бити. Тако и у «Вертеру» расплете чвор ненаданом племенитошћу баш онај, који га је неплеменито помагао завезати.»

Овде писац набраја неколико махна, али и сам о њима вели:

«Међутим су и ови наши приговори *посве незнатни* и не кваре ни мало *унутрашње* вредности ових приповедака, те их и ми напомињемо само за то, јер би оне посве лако и без тих махна могле бити, па би онда свакако још углађеније биле. Еле оне су и са тим махнама прави бисери наше књиге, те их ми најтоплије препоручујемо нашем опћинству, нека би се њима и старо и младо наслађавало. А штовани писац нека гледа да на скоро опет учини роду глас оваквим дивним умотворима.»

Године 1887 донело је «*Стражилово*» (бр. 8.) Лазину слику и пропратило ју је овим речима:

«Уверени смо да ћемо читаоце «Стражилова» пријатно изненадити, кад им ево доносимо слику најврснијег од млађих приповедача наших.

«Његов лик говори много. Гледајте само те велике сјајне очи! Чудите ли се онда што могу тако дубоко да загледе у човечију душу? Је ли да се не чудите? Па нећете се онда ни чудити што уме тако мајсторски да опише душу — та од тих очију не сакри се ни један кутић, ни једна бора душевног живота људског.

«Па још кад му узмете положај. Лазаревић је лечник, а лечнику је могућно још дубље загледати у човечију унутрашњост, него другоме коме. Но Лазаревић се ни мало не клони људи; он је дружеван, и у друштву је Spiritus agens, који ни за тренутак не да да у истом застане бујни ток. Па зар није и то прилика за њега да богати своје искуство?

«Лазаревић не негује књижевност као струку — то му већ не допушта преобилна лечничка пракса; али он је негује као неко арајство, и ради само онда када му се неодољиво хоће. Но онда притисне и «кује гвожђе док је усијано.» Гдекоје приповетке написао је тако рећи на душак.

«Док је био млађи, имао је прилике као ретко који, да се у њему буди естетичко осећање и психолошка црта. Тада су се три српска књижевника, Јован Бошковић, Јован Ђорђевић и М. П. Шапчанин врло често састајали, и озбиљним и темељним разговором проводили вечери своје; млади Лазаревић био је свагда у том одабраном друштву, и за осетљиву душу његову примила се многа клица, која је доцније тако дивно истерала.

«Ми не мислимо овде упустити се у описивање живота његовог — за нас је доста среће, што је у опште на овоме свету, и то као Србин. Не мислимо се упуштати ни у приказивање његових приповедака, оне су у овом листу од књижевног друга његовог, П. Адамова, достојно приказане и оцењене. Ми хоћемо само да упознамо чи-

таоце наше са човеком Лазаревићем, а то смо учинили што смо донели слику његову и прибележили коју црту из душевног му развитка и расположаја.“

У часопису немачком *„An der schönen blauen Donau“* у свескама 14 и 15 од год. 1887 изашао је немачки превод Лазаревићеве приповетке „На бунару“ од д-р Ј. Величковића. —

У *„Vienci“* за годину 1887, и у бр. 6, 7, 8 и 9 наштампана је читава студија о приповеткама Лазиним (*„Најновији приповедачи српски*. I. *Лаза К. Лазаревић*) коју је написао д-р *Миливој Шрепел*, и коју доносимо овде у целости:

„Као што се класична књижевност са свим подудара са етичним назорима онога доба, као што је белетристика средњег века проткана идејама оне епохе, тако треба да и модерна буде жива слика модерних потреба и мисли. Наше је схваћање света са свим природно, с тога се неће нико чудити, што су се природне науке дотакле и песничкога стварања. Ослобођени од сколастичних традиција, иштемо и у уметности узрочну свезу појава, који нам се сликају или приповедају. Ма колико се неки отимали, уметност је морала запловити струјом, којом је ударио дух модернога века.

Куд год се окренемо по изображеним државама, свуда опажамо опреке политичне и друштвене, осећамо неку нервозност и незадовољство. Док се у старини дивимо хармонији и оптимизму, у средњем веку верском заносу, видимо у новом веку, како су германска реформација и романска револуција изнеле нове мисли о слободи човека и народа.

Но поред све силе, људи нису могли стрести са себе премногe рђаве остатке минулих времена. Многа се још институција не слаже с природним схваћањем нашим, а одатле видимо неку узрујаност, неко трзање.

У позитивној науци, у философији, у економији, опажамо регрес к природи, којој се као доброј мајци враћају ојађена деца, да у ње затраже лека и утехе. Па доиста, она им га може дати. Али онога склада, за којим идемо, нећемо постићи, ако постанемо првашњи дивљаци природе, већ ако будемо умели модерне институције своје преустројити према захтевима и начелима природе. Криво су схватили романтици Русо-а, кад су у бајном царству средње-вековне фантастике тражили жуђени елдарадо, где се човечанство може вратити к природи.

Опреке наше културе и природе свакоме су јасне, ако је иоле о том размишљао; па ипак није тако лак посао, да их човечанство уклони. Ипак човечанство ће се још много намучити, док измири културу с природом. А прека је потреба, да се људи што живље дадну на тај посао. Да споменемо само нешто. Ко се није толико и толико пута снебивао, како упоредо са културом напредује изопаченост људска? Ко није кад и кад почео сумњати, потпомаже ли просвета доиста срећу људску? На то нагоне мислиоца силне контрадикције, којима је као паучином оплетен живот појединаца и народа. Али све ове контрадикције, овај несклад, ваља уклањати, колико се може.

Не мала задаћа у том послу пада на белетристику, т. ј. приповетку и драму. Особито приповетка може у том много користити људима. Белетристика је јамачно најпотпунији облик, у ком се износи душевни живот епохе, та она је бесмртна душа народна. Док нам драма приказује готове резултанте у животу људских типова, приповетка нам показује и све услове оних резултаната, износи нам развој карактера, само стварање животних ситуација. С тога је роман модерноме свету важнији, него драма, јер може потпуније и лакше доказати све мале и велике узроке разних догађаја и типова. Док нам приповедач слика карактере, открива нам сву психологију лица у приповетци, испитује траг њиховим осећајима и страстима,

изналази им узроке, показује све „дојмове“ темперамента, околине, васпитања, који су их створили онаквим, какви су. Он оживљује беседом тајни свет душе људске. Упознавајући нас са узроцима душевних појава, разјашњује нам живот наш и околине наше, пружа нам компас, с којим ћемо своју лађу отиснути на узбуркане вале живота.

Овако је приповедач добротвор и васпитач народа. Али ће рећи ко: то је посао науке! — Наука не може залазити у дубине свих разних типова, које сретамо у животу, већ хтео не хтео мора пазити више на опште, заједничке особине људске. Само уметник може интуицијом својом завиривати у срце разних људи, слично природи сам стварати типове, јер у уметности преовлађује састављање, а у науци растављање. Приповетка је на међи строге науке и чисте поезије. Одатле сва голема тежња по модерне приповедаче, што, готово у један пут, треба да буду и песници и критичари. Док нам приповедачи износе типове и догађаје из живота, пречишћују их талентом својим, јер није доста, да су у приповедача само — здраве очи. Треба и талента, треба и генија да се одгонене често тајанствен склоп друштвених прилика, да се уђе у траг психичним загонеткама. Силом концентрације у стању је уметник склопити од неколико црта читав лик, силом организације може неколиким бојама саставити праву слику истине и живота. Истина је принцип модерне белетристике, јер је упознавање истине први корак бољој будућности. Но може ли овако схваћати живот, може ли овако сликати истину човек, у кога нема талента? Јамачно не може, па опет ни сам таленат није довољан.

Модерни приповедач, ваља да постојано проматра живот, који ће да приказује, треба да буде у њега довољно праведности, управ строге и објективне праведности према самоме себи. Ко није строг и праведан на унутарњем форуму, може ли објективно пресуђивати спољне појаве? Најзад треба слободе, потпуне унутарње слободе

и образовања, јер ништа не ослобађа човека као знање, ако га и не усрећује увек.

Само писац, који је уверен, да је истина круна свему раду, који се не понижава да буде maître de plaisir старих уседелица, може рећи с поносом, да ради за бољитак народа свога, другим речима, да није последњи пијонир међу борцима за срећу народа. Уметност и књижевност дају јамачно најизразнији карактер народном животу у колу других народа. Уметношћу се и књигом упознају народи, оне и преживљују народе. У нас још многи, на жалост, не могу раскрстити с мишљу, да је уметност проста робиња маште; а ми и опет велимо, да су само збиља добротвори народа, који у уметности иду ка познавању природе и истине. Није још томе давно, кад смо били скучени веригама романтичне фантастике, која можда и нехотице иде на то, да нам повећава низ опсена у животу. Што се пре ослободимо погледати истини у очи, тим боље: ако је та истина по нас тужна и жалосна, пре ћемо се је отрести, јер је најгора погибао, која те затече неприправна.

С тога нас подилази жива радост, кад се у нас или у браће Срба појави приповедач реалистичан. Мило нам је, што можемо овај пут упознати читатење с двојицом српских приповедача, који су прошле године изнели на свет збирке својих приповедака. А то су Лазар Лазаревић и Паја Адамов-Марковић.

Није велика књига («Шест приповедака Л. К. Лазаревића»), коју нам нуди Лазаревић, али је пуна бисерја. Неће бити много српских књига, у којима би било у тако мало приповедака толико дубоке психолошке анализе. Не само по реализму, него и по неким другим особинама, показује се Лазаревић очевидним учеником великог приповедача руског Тургењева. А Лазаревић је даровит ученик. одмах увидиш да читаш песника. Његове приповетке нису чеда маште његове, већ плод студија, ресултат умног и увиђавног схваћања. Лазаревић зна, да је живот свакад интере-

сантан, где га се машиш, с тога и не иде у потеру за романтичним карактерима и необичним појавама. Радозналост својих читалаца, стара се да побуди фином психологијом, вештом карактеристиком, неким њежним осећајем, који као благи зефир провејава његове приповетке. Најчешће износи типове сеоскога света. Читали смо већ много лепих слика из живота наших сељака, али можемо рећи, да Лазаревићеве уврштујемо међу најлепше. А за што? Јер Лазаревић уме као изврстан сликар згодно да одабере грађу за почетак и свршетак, да ваљано прорачуна перспективу. То ће бити по свој прилици понајтежа мука, да умеш згодно и сходно разредити све моменте свога описивања. Портретиста је ваљан, ако уме у лицу одвојити главне црте од споредних, јер ове главне црте мора или приказати у целини, или слику са свим оставити. Испустиш ли једну од ових црта, покварио си сав лик. Лазаревић је ваљан портретиста, слике му нису мртве, пасивне фотографије, већ лица, којима осећаш сваки куцањ срца, па те опомињу на манире Ван Дајкова портрета. Узгредне моменте уме удесити у неколико потеза тако, да се губе лепо у магли хоризонта.

Кад прочиташ Лазаревићеву књигу, осећаш живо, да је писац неке моменте изнео с особитом симпатијом. За тим увиђаш, да писац исповеда религију здрава и племенита осећаја, који више цени него сву надри-просвету с данајским даровима. С тога му најбоље испадају за руком тренуци, у којима је природно осећање остало непомућено, јер ако се на овако срце и навуку облаци тренутне страсти, племенитост ће његова ипак одржати победу. С коликом је љубављу писан карташ Митар у приповеци „Први пут с оцем на јутрење", поп и попадија у „Школској икони", Анока у приповеци „На бунару", Благоје у приповетци „Све ће то народ позлатити". Занимљиво је, што се у Лазаревића главни јунаци на крају редовно поправљају. Јамачно се унутарња хармонија самога писца знатно повећала, те му се приповетке завршују хармониским акордом

У анализи ће нам се ипак наметнути сумња, да ли је овакав свршетак збиља сваки пут оправдан.

Криво би радио, ко би на силу захтевао да карактери у роману буду увек доследни. Приповеци је управо задаћа, да нам изнесе генезу момената, а богме свак знаде из живота, како је врло често недоследност најкарактеристичнија по неке људе. Но завириш ли им мало дубље у душу, одмах ћеш видети, да је та недоследност разумљива, мотивирана последица врло различитих узрока. Опоменимо се само Тургењева, какви су готово сви разни јунаци његових приповедака, на пр. најочигледнији у том Руђин. Таки је и живот, одакле су црпљени, несталан и променљив.

Поред свега тога, чини се бар нама, да је Лазаревића тенденција завела, да буде много што-шта врло слабо оправдано. Нама није све једно: недоследно и неоправдано.

У Лазаревића веома претеже тенденција. Нико жив не може порицати, да је тенденција оправдана у новели и у роману. Али тенденција нека буде идеална, нека писац зарад тенденције не износи репрезентанта противне струје навлаш горим, него што јест. Нама се чини да је Лазаревић зарад тенденције насликао нека лица премало релистично, с тога су ова лица више поучни «примери застрашивања», него живи људи. Толико је — по нашем суду — тенданција нашкодила кад и кад јединственом ефекту, који је онда права катарза осећаја у души мисаона читаоца, кад су све премисе са свим јасне и потпуне.

Лазаревић је оптимиста, па ћеш траг овоме оптимизму наћи без сумње у концепцији његових приповедака.

Лазаревић се бави готово само око анализе човечије душе, па се у том показује великим детерминистом, а а може ли ко не одобрити оваковој тежњи? Како у Лазаревића преовлађује психологија, не мари много — као ни Тургењев — за детаљно, преобилато описивање природе и околине, које нам толико смета у роману француских натуралиста. У њега су описи кратки и живи,

рекао би више психолошки него фотографски. У анализи ћемо навести који ради примера. Ова је намера узроковала, те у њега не ћеш наћи па̑тоса ни декламације. Могли би смо његове приповетке упоредити са пријатном песмом. Ми смо је слушали са највећом слашћу, тек на два три места ове лепе симфоније чусмо погрешне тонове. Ових шест приповедака су идеална исповест пишчеве душе.

И стил му је таки, нигде не налазиш буре ни беснила, већ све сама нежност и милина, које те у неколико подсећа веома згодно на Тургењева, но у осталом Тургењев је много сентименталнији, а знамо и за што. Не мислимо овде само граматичну правилност, то још није све, већ мислимо на уметнички стил, који се слаже с карактерима, који тумачи психолошку ситуацију. Знамо да се велики писци управо стилом дотичу читалаца. Помислите на пример Фауста или Ченгић Агу у рђавом преводу! Лазаревић није нигде детаљан, а то је знаменито, јер је мало писаца, који би се знали и умели сваки пут савладати. А за што? Лазаревић не описује све са једнаком интензивношћу, јер му није стало до спољне, већ до унутарње истинитости. А тако и треба.

Лако се је досетити, за што ти се лица Лазаревићевих приповедака, тако дубоко засецају у памет. Писац је цртао из жива врела, није приказивао живот из памети него пажљиво мотрећи људе, шта раде и говоре. А није у њега само оштро око, него и танко ухо, те му није умакла ни најситнија промена. Лазаревић је по звању лечник, но приповетке му сведоче, да се не брине само за боно тело, него да проматра и сав душевни организам; па сад ћемо показати, како је ваљан оператер душевних рана.

Колико је психолошке дубине у нашега писца, показује нам већ прва приповетка «Први пут с оцем на јутрење». А шта нам приказује ова слика? Судбину неког карташа. Сувопарна ли посла, уздахнуће онај, коме је свака приповетка празна слама, ако нема у њој женидбе,

отмице или убиства. Приповетка је писана автобиографски, а томе се не треба чудити, јер је то првенац пишчев. Овако су писане све три прве приповетке; тек у доцније три видимо писца, где са свим објективно приказује своје слике. Већ по овом првом освиту може се нагађати, како је снажан полет пишчева талента, како је стална рука нашега уметника. Није то тек скрпарена копија, већ је то слика живог организма, у ком није ни најмањи делић без нарочитог циља и у складу са свом целином. И главно лице — карташ Митар и његова жена и деца и Пера Зелембаћ тако су мајсторски изведени, да ти се чини већ одавно познато, пошто си прочитао приповетку.

Митар је био љутит, никад се није шалио ни с мајком ни с децом — тако прича син, — увек хладан, осорљив; мајка није смела ни поменути, да је куда поведе. Он је ипак волео жену и децу, покривао их истина ноћу, кад би се открила, али је био веома строг. Највећма га тишти, што га жена у ноћ чека, док се врати од картања. Мало по мало прокартао све имање, па ипак не можеш рећи, да Митар није добра душа. Занела га страст, па наопако, кућа му била негда богата, а сад осиротела. Трговина пропада, момак се један по један отпушта, а новац се троши као киша Боме почели «пајташи» долазити Митру већ и у кућу. Тако су дошли једно вече Зелембаћ и неки трговац свињарски. Запалили четири свеће, ударио дим од дувана као из димњака, пију кафу, ћуте као Турци, само карта клизи, а чујеш како звечи дукат....

Дотле се окупила деца око мајке у другој соби. Овамо је долазио отац, оне страшне ноћи по неколико пута, а кад се последњи пут навратио однео је последњих десет дуката из сандука. Жена скрушена узима за руку најмање дете, те се са целом породицом усрдно моли Богородици, да им буде у помоћи.

Сутра дан био је Митар сам у карташкој соби. «Сто насред собе. Око њега разбацане столице; две или три претурене. По поду лежи тисућу карата, разгажене и не

разгажене карте, једна разбијена кавена шоља и испод једне карте вири дукат. Застор на столу свучен с једне стране готово до половине. По њему разбацане карте, испреваљиване шоље, пуно триња и пепела од дувана. Стоји још неколико празних тањира, само на једном дуван истресен из луле. Четири празна светњака, само у једном што букти дебела хартија, којом је свећа била омотана, и црн дим мирно се издиже и дохвата за таван »

«На једној столици за столом, леђима окренут вратима седи мој отац. Обе руке до лаката наслонио на сто, а на руке легао челом, па се не миче.»

«Гледао сам — говори син — тако дуго, али он ама да је мрднуо. Само видех, како му се слабине купе и и надимају. Чудно сам и мрачно нешто мислио. Чинило ми се на пр. — а не знам управо за што? — да је он мртав, па сам се чудио, како мртвац дише. После ми се чинило, да му је она снажна рука од кабасте хартије, да не може мрдати њом — и све тако којешта.»

Изгубио Митар све што је имао. Тако преседи ваздан а кад падне ноћ, пође у одају, да још једном види жену и децу, па се одшуња у врт, да пиштољем доврши невољу. Али тек што се притворе врата, пође за њим жена, па га љубављу својом свлада и одврати од крви. Митар се упокојен врати кући, а на цркви баш грунуше звона на јутрење. Као што талас сухо грање, тако њихов звук односи бољу и тугу, кида узе таштине, а скрушена се душа разговара с небом .... — Сине, рече Митар — устани, да идемо у цркву! ....

Писац је као с микроскопом проучио душу Митрову. Поштењак, али га занела страст, засенила му очи па не види. Али још у добар час изађе из душе поништени осећај поштења, а измами га љубав женина. Лепо је писац описао решитост Митрову, кад тера из куће слугу, јер га видео, да игра крајцара! Анализа његова није фрагментарна, већ је потпуна, органична, те је метаморфоза у у души Митровој посве оправдана и разумљива, много до-

приноси и лепа техника. Силна ли контраста оне страховите ноћи: у једној соби уз силно светило карташка страст, а у другој у мраку жена пуна љубави с децом пред светом иконом. Над целом се приповетком надвио хоризонат пријатне лирске поезије, који се на крају свршује пуним акордом. Чисто ти се чини да и сам осећаш препорођену лакоћу Митрове душе, када кроз тиху ноћ ослушкује складан звук јутарњих звона!

А Зелембаћ? За неколико година је доспео у Топчидер, тамо туца камен — у робијашком оделу.

Писац очевидно тежи за тим, да подмири т. зв. песничку праведност. Штета је само, што је така праведност понајвише само песничка, јер је живот пречесто неправедан. Та то је грозна трагика људске судбине, што зло редовно рађа ново зло.

Ова је приповетка као саливена! Лазаревић је пре свега психолог, с тога ћеш узалуд тражити у овој приповеци широких описа. Све је просто, искрено, без патоса и без декламације. Па као што људи највише поштују одрешну, кратку реч озбиљна човека, тако те се дохвата и ова приповетка одсечном краткоћом и језгровитошћу.

Већи су оквири песничкој слици у „Школској икони" где нам приказује писац идилу сеоскога живота српскога. Сва се радња прикупља око старца свештеника. Он се не може ни замислити без села. Он је душа села, нити ко ради, нити мисли, нити говори без њега. У оно доба, кад радња бива, рачунало је село и он, да му је око 50 година. Поп је имао попадију, с којом је живео у слози и задовољству. У једаред се разболи попадија. Поп седи код постеље и не одмиче се, шапће само молитве, а попадија се слабо и разабира. У један пут се попадија дохвати за појас, па врисну и сва поцрвене..... На скоро роди женско дете. Да силна весеља по целом селу! Али попадији није било суђено да се науживa радости. Иза порода умре. Тако остаде цура попу у бризи. Крстили

је, наделн јој име Марија, и дали у село. Кад поодрасте, заиште добричина стари учитељ сеоски, да Марија пође у школу. Сељани с почетка ни да чују! Где ће, девојче у школу! Али учитељ наваљиваше, те тако Марија изучи школу, а доцније ће о владичином трошку отићи у Београд на науке за учитељицу. Нестрпљиво очекује село, да се о првим празницима врати Марија из града. Прве је године било мало промене. Само нешто је бледа, али се образи скоро попуне, па као и пре. Но о другим празницима нема Марије, јер је дошла у пансионат, где треба да учи француски. Тако прође и трећа година, кад умре стари учитељ. Ведру идилу сеоског живота помућује нови учитељ — надрикултуром покварено чељаде, безобразни и сурови Јеротије, који се тужи пријатељу у писму, да је народ страшно глуп, па не може ништа *да ради*. Веститога свештеника зове попендом, те га прекорава, што тобож заједно с капиталистима гули народ и подржава у глупости.... У то се приближи Петров-дан. За који дан ево Марије. Ал то није она иста Марија. Са свим се поварошила и претворила у страшну сентименталку. Дубоко уздише, сањиво проматра природу, сања о раду за човечанство. Марија се упознаје с новим учитељем, те им први посао би, да ноћу *побегну*... Све село удари у потеру, но дотле заори се селом вика: ватра, ватра, изгоре школа! Сви окрену натраг и стану спасавати. У то опази поп икону св. Саве, те као помаман појури у школу да је спасе. Али га у оној тишми захвати нечија секира по кичми, те га свали. Полумртва однесу попа из ватре његовој кући. Дошао и владика, а попа му се жали, што није учио школе, и да је с тога изгубио дете, одвео му га учен човек, с којим није смео ни говорити; те моли владику, да не држи више просте попове, као што је он. У то дотрча Марија, бледа као смрт, сва мокра. Попу ударе сузе на очи, кад опази дете. На самрти јој препоручи: служи св. Сави!... За шест година била је Марија учитељица у селу, а онај се учитељ потуца које

редуша, а дед у најсвечанијем тренутку заповеди свима да слушају у свему Аноку, а ко је не послуша, убио га Бог. Анока се нађе у чуду, управ не зна, шта бива с њом, па кад сви поустају долети као помамна у кухињу к женама, па им стане обесно налагати којекакве послове.... Али не потраја дуго прва провала вулкана; за час осети Анока сву горчину нове ситуације, мисли јој се стану немилице трзати. У слабе жене попустиле жице страсти, те се сва скрушена привија уз Петрију, којој би жао, што је Аноку задесила таква судбина. Жене се исплачу, а тек у зору, ето старца деда на двориште. Овде се састаје с Аноком гледајући је задовољно, како се покајала... Арсен се само чуди, а богме и други разрогачили очи, те готово бојажљиво посматрају необичну слику «Хајд на бунар,» викне деда. Сви оду тамо. А Анока захвати воде и старац се стане прати, а Анока расплете косу, те га стане брисати. Тако полије свима по заповести старчевој.

— А њој нико да полије?

Сви притрчаше кови.

— Сад, пошто ја кажем. Сад могу и сам поливати. Дед, сине, умиј се!

Не зна се, да ' њему више дрхћу руке, или Аноки срце.

Обриса је својим убрусом.

Обеси јој ђердан о врат.

— Све она сирота! Ал ја вам кажем, пазите што сам и синоћ казао: «Ко је ма у чем увреди, Бог га убио!»

Једва можеш веровати, колико је грађе писац збио у ову малу приповетку. Писац се могао више забавити око љубавног момента, али њему није било до другога, већ да нам генетички прикаже знамениту епоху овакога, женског типа, као што је Анока. Ово је красна студија из природе. Особито је занимљив и према природи са свим ваљан лек, којим дед лечи оваку болест. Клин се избија клином. Сличан ћемо начин наћи у «Вертеру.» Ако би се коме овака операција чинила сувише драстична, мо-

жемо одговорити, да је према карактеру са свим доследна, те не можеш ни за часак сумњати о унутарњој истинитости њеној. У почетку је карактер размаженице Аноке застрт још као неком маглом, али у ватри се злато куша. Поред Аноке, особито је верно цртан дед, старешина задруге, па неодлучни Арсен. Писац нарочито не тражи ефекта драматичним средствима, он тај ефекат добија песничком, органском целином. Како је необичан, изворан и красан завршетак приповеци! Како силом своје поезије утиче на читаоца! Па ипак не можеш рећи, да је писац игде прегорео истину ради ефекта; могли би смо ову приповетку упоредити са цветом, који не само да је леп него и мирише!

Нов нам проблем износи писац у новели «Вертер». Већ из самога наслова види се, шта је тенденција приповетци. Писац побија Вертеризам као рак-рану многих људи, задојених сентименталним васпитањем, — доказује, како је ништавна и јалова сањарија оваких типова. Али се писац не задовољава објективном сликом оваког чељадета, него се стара, да нам на конкретном случају покаже и лек против таквог зла. Бујним колоритом и потпуном пластиком описује нам писац сву атмосферу људи и околине у некој бањи, у коју је дошао Јанко, јунак приповетке. Видимо ту неколико изврсно приказаних лица, с којима ће се састати Јанко. А ко је тај Јанко? чиновник човек око својих 30 година, лица бледа, а очију сањивих из којих избија нека наивност и чежња. Одгајен као девојка, учитељи га пазили и мазили, с ревношћу крили га од света као цвет испод стакла. Кад је дошао на вел. школу, одао се бесно изучавању Виктора Хига и уздисао силно за романтичним јунаштвом! Беше већ зашао у доба мужанства, а још није сркнуо из чаше љубави, осим неколико њежних успомена из детињског доба. Па ипак осећаше ову празнину љубави, те се нагоњаше за свакојаким фантомима. Пошто овако огрезну у потпуном субјективизму, појави му се у души необична пре-

вртљивост диспозиције: час весео као помаман, час за ма какву ситницу ужасно сентименталан.... У ову бању дође једне вечери негдашња другарица Јанкова са својим мужем. реалним трговцем Младеном. Појав Маријин обузме му груди као пламени мач. Од детета постала красна жена. Триста мука навали Јанку на душу? Да ли, да јој се приближим или не! Младен остави жену саму у бањи и оде. Случајно се Јанко састаје први с Маријом кад изиђе у парк. Тако јој се приближи. У почетку се Јанко сам опсењује да је то просто познанство, но наскоро га се дохвати пламен ватрених очију Маријиних — Јанко се заљуби са свом грозничавошћу своје сумњичаве душе у Марију, уверивши се најзад, да је њихова нова симпатија нешто више него љубав међу братом и сестром. Јанко је сваки дан раздражљивији, шта више, кад га једном приликом увреди сурови поручник, разбукти се страст Јанкова...

За тај сукоб сазнаде наравно и Марија, па јој то открије осећање тако, да јој се разли душом велики, непознат, примамљив вал љубави. Чак Марија друге ноћи не одоли осећању, него се тихо откраде у Јанкову собу. Не знајући, да ли спава, упита га: «Што си тужан?» А он — као укопан не рече ништа, не маче прстом, нити трену оком, него најзад у зло доба прошапта: — Волим те!» Али у тај му пар помрча свест, и он више не виде, кад она остави његову собу....

Све то виде поручник те јави Младену, да му се жена лепо забавља, јер неки Јанко не избива ни дању ни ноћу..! На Јанка се свали чама и невоља. Као луд тумара гајем, где застане професора Недића, те га моли да му да књигу да чита. Недић му даје Гетеовог Вертера. Јанко се чисто опија лектиром односећи све на себе, те стане сад још више очајавати.

У то се врати Младен. Њему је опрезно споменуо пријатељ Катанић, да што пре дође у бању. Катанић му протумачи, шта је у ствари. За Јанка му каже, да је сањало, каже треба само отворити очи и известн га на

праву стазу, треба само њему на очи, понизити луди вертеризам, те ватру, којом гори, скренути домовини, политици, пријатељству или томе сличном. Марија вели, није још ничија. Ко буде од њих бољи — Младен или Јанко, ономе ће се приволети, јер је жена као и дете. Разабравши све Младен, одлучи да угуши вертеризам својом ватреном искреношћу.

Марија, Јанко, Младен и Катанић скупе се у гостионици. Овде Младен поведе разговор о Вертеру, те стане ватреном беседом немилице шибати његове глупе ламентације желећи, да се вертеризам замени здравом љубављу. Младен говори веома драстично, љубав Вертерову зове издајством, лоповлуком, љути се на Гете-а, што је могао такога шмокљана онако симпатично приказивати, те износи као пример здраве поезије свога љубимца Његуша. За тим рече, да му ваља оставити бању те жену поверава — Јанку. Јанко се пренерази, те као у тили час преломи му се у срцу, у мало што није бризнуо у плач, те занесен кличе Младену:

— Ја сам ваш, са свим ваш! Радите са мном, што хоћете. И ако би вам требало, што кажу, и крви испод грла, ја бих....

А Марија? Сутра дан се нежно и искрено увија око Младена. Лек је помогао. Само Јанко, ако се и поправио опет се није са свим променио, — и доцније чињаше сваке године по какву будалаштину!

Тенденција је са свим јасна, не треба је напомињати. У овај нас мах више занима, је ли писцу пошло за руком да буде увек доста објективан. Лазаревић је изнео у овој приповетци највеће богаство психолошких опажања; доста ће бити ако погледамо на призор Јанков иза оне кобне ноћи. Генеза је Јанкова карактера са свим вероватна. А да Јанко не промени ћуд никада, то је са свим природно, јер се хладан сањало не може никад са свим поправити! Види се да је Лазаревићу анатомија срца и страсти добро позната. Па ипак мислимо, да је писац где

што посрнуо. Прво нам се не допада, што Марија долази ноћу у Јанкову собу. Ослободи ли се жена на такав начин, није вероватно, да ће се, за који дан искрено увијати око свога човека. У природи нема скокова. Сама сањаличка ћуд не може тако лако разбити препоне, које не дају поштеној жени да тако што уради. А Марија је поштена жена. За такав је чин нужна јача интенција, која се неће као ситна магла растурити од првога сунчаног зрака.... Писцу је било на уму да изврши психичку операцију на таквом чељадету, као што је био Јанко. Но ко ће се у новели, подухватити тога посла? Младен. Нама се ипак чини, да овако не би поступао Младен према ономе, како га је пре нацртао писац. Очевидно је, да је Младен у том послу само рука — писца оператера. Тешко је писцу, да се са свим одели од лица својих, те баш у том често греше и велики писци, као на прилику Ауербах или Дикенс, кад овоме или ономе лицу дају колорит који му не приличи. Лазаревић иште, да се дивимо Младену, па ипак не можемо *веровати*, да је она основа поникла у дну његове душе. То је писац јамачно и сам донекле осећао, те је уплео Катанића, који је, слично многим «пријатељима» у драмама Димовим, (млађ.) само оруђе пишчево. Поред свега тога «Вертер» је Лазаревићев красно дело, те обилује лепотом не само у карактеристици, него и вештачкој композицији, која нас подсећа нешто на Тургењевљеве бањске приповетке. Напоменућемо још нешто. Гете се у доцније време сам подсмевао и Вертеру и Русовљевој новој Хелојзи, која му је и дала повода да пише Вертера. Међу тим се Гете-у још онда кад је писао Вертера, нехотице поткрала така мисао, јер поред Алберта и Лоте находимо у роману сељачки пар у сличној ситуацији, само што сељак свога супарника — убија. Према сентименталности Вертеровој напомиње и Младен у доста живом контрасту, како би лечио љубавника своје жене — какав сељак из Шумадије!...

Најлепши ће цвет хармоније између облика и језгре бити поуздано приповетка «Све ће то народ позлатити». Најбоља би оцена била, да је, до словца, прештампамо. Овде је показао Лазаревић, да је готов уметник, који добро схваћа оно правило: ваљан уметник не сме свашта рећи, умереност је први принцип уметничке технике. Премда је Лазаревић противник декламације, уме ипак постићи диван ефекат духовитим разрађивањем, згодном поделом светлости и сенке а врх свега, природном карактеристиком. Овако из саме ситуације пробија искра ефекта, који пали срце читалаца.

Описује се, како отац на паробродској станици очекује сина, за кога је чуо, да је у рату допао рана. С њим заједно чека некакав капетан своју жену. Лађе дуго нема. Тако се заподе разговор.... Најзад ето лађе. Путници излазе, капетан је дочекао жену.

«Капетана као да нека ледена рука шчепа за срце, али та рука исто тако нагло попусти, јер у исти мах опази, како се преко ћуприје креће један човек у простом војничком оделу, а без десне ноге и леве руке.

— Ћути, рече капетан са ужасом на лицу. Брзо предаде дете жени, па притрча богаљу. Ухвати га руком испод мишке, и поможе му прекорачити једну греду, која се била испречила на месту.

— Да ниси ти, војниче, газда Благојев син?

— Јесам, господин капетане! рече војник састављајући ногу и штаку, и дотакнувши се по војнички капе. Али га штака издаде, и он се придржа за једну госпу с кучетом и зембилом, која врисну и одскочи у страну.

— Ту ти је отац! чекај да му кажем!

Како беше тек зора, и путници неодлучно стајаху на обали, то и нехотице сви обратише пажњу овој сцени.

Капетан отрча напред у механу, да пробуди Благоја. Свет се склони у два реда, пуштајући напред инвалида, красног једног момка, с мушким лицем и жалостивим осмехом око усана. Све беше код њега: и снага и здравље;

лепота; и опе̑т — ничега не беше! Све личаше на разлупану, скупоцену, порцеланску вазу.

Он пође полако напред. За њим пристаде капетаница с мајком и дететом, па онда остали свет, сви ћутећки и као у неком свечаном спроводу.

У тај пар гологлав Благоје истрча из механе. Капетан поскочи, и дохвати га за руку.

— Стани! Он је тешко рањен! Здраво тешко!

— Како тешко? Ко то каже!... Ево, ево писма!... његов друг Јоле...

Зверајући на све стране он потрча пред инвалида и заустави се на крају публике.

— Па где је?

— Тата! викну војник милостиво, окрећући се на једној нози и подупирући се штаком! Тата! Ево ме!

Благоје се као муња окрете. Стаде пред сина. Гледа га, гледа — па онда тресну о земљу. Нико не мишљаше, да иде својим послом. Сви прискочише, попрскаше га водом. Дама с кучетом и зембилом тури му некакве капљице под нос. Брзо га повратише и дигоше на ноге. Он се брзо обриса од воде, којом су га поливали, па онда загрли сина, али тако нагло, као да се бојао, да ће му побећи. Дуго га не пусти. А и кад се одвоји, он га гледаше правце у очи, не смејући никако спустити очију доле, где је некад нога била.

— Хвала Богу, само кад си ти жив! Све ће ово добро бити. Ово — он напипа штаку — ово ће народ позлатити! Је ли тако, браћо?

Сви прискочише одговарајући.

— Ево ја, рече капетан, ја први дајем — он стаде претурати шпагове, али нађе само неколико крајцара — ја ево дајем сахат и ланац. На!

— Хвала, господин капетане, рече војник исто онако поздрављајући капетана. Држи, тата! Ја немам друге руке.

— Ево и ја дајем моју ћилибарску лулу. Вреди два дуката, рече Стево практикант.

— Хвала браћо! држи, тата!

— Ево, ти да купиш дувана! рече Маринко и пружи му неколико дуката.

Војник с муком придржавајући штаку скиде капу и подметну је Маринку да тури у њу новце.

— Хвала браћо! Држи, тата!

Благоје узе капу у обе руке, метну у њу сахат, лулу и дукате. Народ поче редом спуштати. Међу путницима беше наше браће Руса, са оном, како они веле, «широком натуром». Они немилице даваше. Војник се захваљиваше непрестано са «хвала браћо! хвала браћо!,» али му глас постајаше све више и више загушљив. Те две речи почеше добијати одсудан ритам као у слепаца на вашару и он као да сад први пут осети свом снагом непоколебљивог уверења, да је богаљ и просјак. И најзад просуше се тихе, крупне сузе као мајска киша.

— Гле, гле ти њега! рече Благоје. Због таке ситнице, па плаче. Па шта ми је то? Једна нога! Еј, Хеј! Све ће то опет.... он у мало не рече «нарасти», али се устави: Све ће то опет.... Ама је ли ти ја кажем, да ће то све народ позлатити!

Па онда у једаред и сам бризну у плач:

— А што ће ми све ово!

Он баци преда се на земљу капу с поклонима и као луд погледа у небо, као да озго чека одговора.

— Хајдемо те одавде! рече капетаница. Овде је несрећа а ми.... она погледа у обе ноге своме мужу и у пуне образчиће свога детета.... Ми смо хвала Богу срећни и пресрећни! —

Тада су одвели Благоја и сина с поклонима на каруцама у варош. Људи добра срца чинили су им донекле поклоне, али све се на свету огугла. Све избледи — и одушевљење, и љубав и дужност и сажаљење! и не можеш га више познати као ни Топузова вранца, који је некад добијао сваку трку, а сад окреће сувачу.»

Композиција, психологиско цртање и тенденција складно се преливају у овој јединој песимистичној приповеци Лазаревићевој као красне боје небеске дуге, те ова приповетка јамачно спада међу најсјајније бисерје поезије Српске».

«*Панчевац*» у својим првим бројевима за 1887 годину прештампано је из Лазиних «Шест приповедака» прву «као једно од најлепших зрна бисера из низа којим је Л. К. Лазаревић обогатио српску књижевност».

Задарски «*Српски Лист*» у подлистку свог 21. бр од 1887 донео је оцену Лазиних приповедака из пера свога уредника г. *С. Бјелановића* из које ћемо донети све што у овој збирци не би било понављање.

«Јављајући у листу ово шест приповедака — а тек сам књигу на полак прочитао био — рекао сам да је Лазаревић наш Тургењев. Ту је ријеч послије (?) поменуо и један наш књижевни лист. Али у томе ја сам се премишљао; а ко премишља лако се покаје.

«Лазаревић је умјетник, то се може рећи и у четири ока, подаље од новинарскијех приказа. А кад је прави умјетник као што јест, лако је наћи сличности и различности. Ја би сад лучио Лазаревића од Тургењева.

«У Тургењевљевим романима влада сјета и очајање, а у Лазаревићевим веселост. Слике рускога писца уздишу из дна душе, а оне српског приповједача пјевају. Тургењев је суморан, трагичан и ондје гдје је предмет за комичност, као у препирци и муци онијех пустијех реформатора рускијех у «Диму», а Лазаревић је добре воље и гдје је до суза, као у приповијеткама «Први пут с оцем на јутрење» и «Све ће то народ позлатити!»

«Тако јест, а тако и мора бити.

«У оној Русији, широкој без краја гдје за по године небо на земљу пада, и правога дана нема, људи су су-

морни. У ономе друштву што се није старине са свијем одрекло ни новине примило, љутом на природу и на људске уредбе, рађају се Тургењеви «Очеви и Дјеца», «Клара Милићева» или Толстојева «Ана Карењина».

«Није тако у српскијем крајевима. У нас и кроз мећаву сунце грије. Тужи и Србин и све му је тужно, али опет и кад гусле у руке узимље, он их узимље «да превуче да мало загуди — да му срцу одлане у груди» Лазаревић у прози баш као Бранко у поезији.

«Ако је весео, не кажем ја тијем да је раскалашан, ни је своју чељад по сајмовима покупио. Сјетне су и његове слике. Свакоме ће, ко срца има, наћерати сузу на око и оном приповјетком «На бунару» гдје не бива никакве несреће, гдје мудри домаћин припитомљава младу невјесту Аноку, самовољну женску главу, која му је почела кућу копати. Али су сва та чељад доброћудна. Баш по српски *сјетно и весело*.

«Тургењев је песимиста, Лазаревић оптимиста.

«Мијењају се људи и њихове ћуди. И ми постајемо скептичари те попут Толстојева Љовина из «Ане из Карењине» питамо: чему све ово? Али ипак српкиња још није родила нихилисту!

«Умјетници су и Тургењев и Лазаревић, јер они не измишљају, него живе прилике из живота преносе. Али ипак, и баш с тога, разлика постоји. Колика је разлика између Србије и Русије, између српског и руског народа, између српске и руске ћуди — толика је разлика између Тургењева и Лазаревића.

«Што се нашијех књижевника тиче, ја се с Лазаревићевом књигом у руци сјећам нашијех најбољијех приповедача. Ове, Лазаревићеве, задовољиле су ме колико икоје друге, што их је до сад Србин написао.

«То кажем да се у сравњења не упуштам. Јер наши критичари могли би ми рећи: даље срп од туђега жита.

«Али ћу казати, ако се смије слободно говорити у републици нашој књижевној, да не пристајем на мнијење.

које ста ља Лазаревића у најизврсније «од млађијех приповједача нашијех.» Ја би га ставио у најизврсније без разлике година.»

Овде г. *Бјелановић* казује у кратко шта има у којој приповетци Лазаревићевој, цитира поједина места да покаже како он описује, па онда наставља:

«Читао сам у «Стражилову» како је један хрватски критичар нашао ману Лазаревићу, а то је *тенденција*. Тенденције не смије бити.

«Ово питање о тенденцији у умјетности старије је и досадније од источног питања. Слушао сам и једног нашег младог писца на приморју, који хоће строго «умјетност ради умјетности» по ријечи Хајнеовој, или не знам ког другог гласовитог књижевника, те се куне и преклиње «in verba magistri.»

«По овом начелу, до крајности изведеном, умјетници би, како ми се чини, имали завући се у свој посао као пуж у љупину, постати попут каквијех свештеника, рецимо старијех мисирскијех, који су стварали сталеж одијељен од свега свијета те своје обреде свршивали скровито не допуштајући ником завирити у њихове тајне, кријући богове своје као мачка мачиће.

«Али као што таки обред постаје брзо смијешан, тако би се и овај умјетнички «закон» претворио у лакрдију. Умјетности не може бити, као ни вјере, ако своју свјетлост на народ, на рају не баца, и отуда своју рану не прима. Правог умјетничког дјела ми немамо без тежње неке, без некої добра. На жалост, који пут је тежња и код многијех на гласу умјетника опака. Али срећом прави умјетници неће заблудити, или ако забасају, опет се на прави пут враћају.

«Не мислим ја да се ово правило има одбити. Оно је основано кад се здраво разумије. Тенденција не смије савлађивати дјело, јер тад нема ни правог дјела, па тад и тенденција постаје шупља. Приповиједач не смије себе истицати, а лица своје приповјетке у закутак бацати.

«Тако од чувенијех талијанскијех романсијера, Гвераци је прегонио. Гвераци сваку главу свога романа почиње са уводом, «словом» гдје он «ex cathedra» приповиједа. Па кад се радња наставља, опет лица говоре и раде како Гвераци мисли и хоће. Ови романи ипак су имали успјех велики. Они су потресали омладину талијанску, народ приправљали на велико дјело слободе и јединства. С тога и та прећераност нека је благословена. Али временом губе вриједност ти романи. Прећерана тенденција убија их.

«За Лазаревића ово се не може рећи. Он те мане нема.

«Узмимо последњу приповијетку. Ту ми очима гледамо капетана Јелчића и Благоја. Видимо како се Благоје опија, како савија главу кад капетану приповиједа зор кобиле његова мајстора. Благоју се смијемо па га и жалимо и најпосле с њим заплачемо. А Лазаревић — није нам ни на крај памети!

«Свој печат, дакако, ове приповијетке остављају на срцу читаоца. Гледајући онога Јанка у «Вертеру» како се занио за јунаком Гетеове приповијетке истог имена, и како је наумио обршити као и онај јунак немачкога књижевника, ми жалимо његову слабост; па ако имамо у мозгу жицу оне лудости, ми примамо к срцу здраве разлоге Младенове, који изгоне вјетар из Јанкове главе.. Тако кад прочитамо и ону посљедњу приповијетку, маши̂ћемо се за кесу, да даривамо најближег просјака, пошто нам је далеко српски инвалид.

«И то је тенденција — већ постигнута. Али така тенденција не квари дјела, него му нови сјај даје».

Пошто је још цитирао из «Стражилова» оне врсте којима је оно пропратило Лазину слику, г. *Бјелановић* завршује свој фељтон овим речима:

«А сад сложно да овом Србину умјетнику пошаљемо поздрав, са Јадранског мора на тихо Дунаво!

Године 1888 донеле су *словачке* «Narodnie Noviny», које излазе у Турчанском Св. Мартину а у бројевима 109—116 словачки превод «Школске иконе».

Исте године штампан је у прилогу *«Гражданина»* руски превод *Д. Николског* «Вь доброй часъ гайдуки».

Године 1889 донео је један од најстаријих немачких листова за књижевну критику «Das Magazin für die Literatur des Jn-und Auslandes, Wochenschrift der Weltliteratur» у своме 28 и 29 броју, а у преводу *Алексиса Маркова* «Wie ich mit dem Vater zum ersten Male in die Kirche ging». —

Године 1889 превео је *А. Шарапов* две Лазине приповетке на руски језик и штампао их је у «Русскомъ Вѣсникѣ» за 1890-ту год. (*«За народомъ не пропадетъ»* и *«У колодця»*) а јавља да ће ту штампати и свој превод Лазиног «Вертера». У приступу к својим преводима Шарапов вели:

«Међу младим српским писцима као што су Симо Матавуљ, Адамов, Јанко Веселиновић и други, др. Лаза Лазаревић заузима прво место. Његова дела «Први пут с оцем на јутрење» и «Школска икона» изазвала су у српској књижевности силан утисак и извојевали су Лазаревићу леп глас. Она су преведена готово на све европске језике, па и на руски, и ако су се у нас појавила тек пошто су обишла целу европску књижевност, па и то у преводу са којим је писац имао права да не буде задовољан.

«Пошто је пустио у свет својих «шест приповедака» Лазаревић на један пут престаде писати. — «Прочитао сам Толстова — рекао ми је Лазаревић у лето 1889 у Београду — па сам бацио перо. Зар се може писати после «Војне и Мира» и «Ане Карењине»? —

«Али ћутање изазвано том кризом није дуго трајало. Појавила се нова његова приповетка *„Ветар“*, али се на њој види да криза још није била свршена. На скоро за тим још једна.... Таленат се отео наново, ослободио се, и приповетка је поново изазвала обичан утисак.

«Одмах иза приложених приповедака појавиће се у «Р. Вѣстникѣ» и Лазаревићева приповетка «Вертер» која није из народног живота већ из «интелигентне сфере». И овде се сјајни, оригинални таленат Лазаревићев потпуно исказао».

У «Вѣстнику Европы» (св. за јул 1888) изашло је: Въ первый разъ у Заутрени, расказъ Л. К. Лазаревича, переводъ съ сербскаго Н. Г. — а у День» (1889) штампано је «У Колодца», превод М. Жераича.

1890-те године, у својој свечаној седници од 26-ог Јуна, Краљевска Српска академија наука, досудила је прву награду из фонда пок. Николе Ј. Мариновића последњој приповетци Л. К. Лазаревића «*Он зна све*».

На тој свечаној седници прочитана су два реферата о тој приповетци, један од академика *Св. Вуловића*, други од дописника академије *Др. Милана Јовановића*.

На основу тих оцена и добила је Лазина приповетка награду академије. Ми ћемо овде цитирати најпре Вуловићеву па онда Јовановићеву оцену*).

Реферат г. Вуловића гласи:

«Два су списа поднета Академији на награду из задужбине Николе Мариновића: а., Он све зна, приповетка др-а Лазара К. Лазаревића; б., Ново оружје, приповетка Симе Матавуља. У оба списа узет је предмет из народног живота српског — у првом из животаварошког у Србији, у другом из живота народа српског у Херцеговини. И један и други спис теже да изнесу на видик народне врлине, и оно што је истински лепо и добро у животу народном. И једном и другом, оно што се казује, исказано је лепим и чистим језиком народним. Сваки од ових списа за се пружа по нешто ново, досле непознато, у сликању живота народног. И кад уз ово поменем још

*) Које су штампане у протоколу свечанога скупа Академије „Српске Новине“ бр. 152 до 158 од 1890 год.

да су писци ових списа два најбоља приповедача српска, онда могу још у напред рећи: да је задужбина даровитог нашег песника и књижевника, Николе Мариновића почела срећно и корисно дејствовати већ у првој години свога рада.

Приповетка др-а Л. К. Лазаревића износи једну слику из маловарошког живота у Србији. Тај живот, још и данас готово у пола патријархалан, одиста вреди да се уметнички посматра и описује. Али су наши уметници гледали досле на тај живот, у колико су на њега гледали, понајвише само с једне стране. Жудња маловарошана за великоварошким животом и њихова озбиљна напрезања да се том животу што боље примакну с једне стране, а с друге стране, као последица те жудње, сићушна дела и смешни поступци — ето то је досле понајвише изношено било из живота наших малих вароши. Као да је Ревизор Гогољев био главни вођ нашим уметницима кад су тај живот описивали. Племенитост, витештва, поштење, родољубље, снагу, па и мудрост и лепоту тражили су наши приповедачи у гудурама и пустим планинским крајевима; а у варошима су налазили само ситничарство и испољене смешне и сићушне слабости људске. Тако посматрање, и ако није са свим без основа, ипак је одвећ романтично. — Ова приповетка Лазаревићева одступа од досадашњег главног правца и тона у описивању маловарошког живота, и већ само тога ради она би била драга новина и леп приновак нашој приповедачкој књижевности. Главни јунак ове приповетке је Видак, вредан, озбиљан и ћутљив дућанција — тип, поред кога би обичан посматралац мирно прошао, а који би лак сатиричар можда узео и у албум својих слика. Али нам песник открива у тој мирној сличици читаву ризницу људских врлина. Видака се млађи боје као живе ватре, али га тако исто силно и воле; његова љуба обожава га и с потпуним уверењем тврди, да *он све зна* (отуда и наслов причи); а дружина га воли, штује и диви му се без зависти; —

јер је Видак вредан и праведан, гвоздене снаге и воље, а племенита и нежна срца, веран и одважан друг и на свакој муци прави витез и јунак. И ако се по овако општем и сумарном нацрту може учинити да је Видак слика и сувише идеалисана, ипак је у приповетци Лазаревићевој тако природно нацртан да ће они, који познају живот маловарошки, видети у њему неког свога милог познаника или пријатеља — и ако таких типова нестаје већ у малим варошима. Видак има млађег брата Вучка, у ком тече она иста крв која и у Видаку, али који, можда мајчином негом размажен, или рђавим друштвом покварен, у почетку врло мало на брата наликује. Због његове дивље нарави истерују га из школе, те га се прима брат Видак, кога се он још једино боји. Ну Вучко, и ако га страх од брата држи у послушности и раду, остаје и даље лакоуман и врло детињаст, и дечак и младић; и ма да Видак необично нежно и мудро с њим поступа, и ма да назиремо намеру пишчеву, ипак једнако сумњамо да ће Вучко икад постати онакав као што му је брат. Али долази једна тешка прилика и — бива и то. Овај други главни јунак ове Лазаревићеве приповетке — нека би баш био психолошки и естетички и оправдан и природнији но што се мени чини — нити је самостална творевина Лазаревићева (јер је таких метаморфоза пуна светска белетристика), нити је новина у приповеткама Лазаревићевим. Повраћај човека у основу своје нарави доброга и племенитога, али због разних прилика у животу залуталога, на прави пут, у праву нарав средством каквог јаког душевног потреса — то је мила тема већине Лазаревићевих приповедака. Њу налазимо у његовом Вертеру, у Школској иконп, у приповетци Први пут с оцем на јутрење, На бунару, и т. д. па и овде; али ми се чини, да је та тема потпуно срећно обрађена само један пут, у причи Први пут с оцем на јутрење. Ну и ако се мени тако чини; и ако ми се чини, да је писац у овој причи Вучка својој милој теми жртвовао, те га, ако не потпунце измислио, сувише идеали-

сао, ипак сам уверен, да ће се и за његова Вучка онакога како је овде описан, наћи доста и одабраних бранилаца — онако исто, као што их има за његова Вертера и друге неке његове приче. — Уметничким склопом ова приповетка Лазаревићева може стати уз његове најбоље приповетке, и као и оне биће украс нашој приповедачкој књижевности.»

Реферат г. др-а *Милана Јовановића* о истој приповетци гласи овако:

«Срп. краљ. Академија почастила ме је, позвав ме, да прегледам и оценим два списа, две младике из расадника лепе књижевности наше, да би им могла досудити награду из фонда Николе Ј. Мариновића. Ја се од срца одазивам позиву њеном, шаљући јој своју оцену, како мислим, да радови послати ми напред, заслужују.

Оба дела написана су у облику приче. Прво носи наслов «Он зна све», и потекло је из пера чувеног приповедача нашег Др-а Л. К. Лазаревића; друго се зове «Ново оружје», и долази од познатог писца прича из црногорског и приморског живота, г. Симе Матавуља.

Позабавићу се с овим радовима појединце, а по реду како су дошли.

Прича «Он зна све» узета је из паланачког живота у Србији, и писац је учесник делања у њојзи. Он нам прича што је гледао, а прича нам тако, да и ми, читајући га, гледамо с њиме.

Два самохрана брата сасреда су овој причи. По наслову, старији Видак, обележен је као главно лице, а по раду такмичи се млађи брат му Вучко с њиме. Видак је човек питоме нарави али мушког карактера, који и ако је тих и издржљив, избија местимице у право јунаштво. Он је трговац и обавља свој рад саобразно карактеру своме, снажно и савесно. Испрва налазимо га у туђој служби, или за мало он стаје на своје ноге, и полаже основ свом породичном огњишту.

Млађи брат му Вучко, и ако у основи истог мушког карактера, по све је друге нарави. Са вреле бујне крви, плаха му нарав често избија у безазлене детињасте несташлуке, али хоће где што да га нагони и на нестрпљивост, па и да га понесе на иступ. Зарад повређања частољубља он на пр. насрће ножићем на свог школског друга и рани га с тога, што га је у дечијој борби потиснуо за тренут, и бива за то изагнан из школске дружине. Необуздана живахност његова доводи га у колизију с друштвеним редом, и у тој борби јамачно би, без родитељског наслона, коначно подлегао јачем друштву, да га старији брат не узе к себи у рад и не отпоче строгим надзором да обуздава силне нагоне његове. Начин како он то постизава, окрут је али човечан, те с тога се дивља природа Вучкова не опире, него му се вољно покорава.

Свеза међу браћом постаје тако све чвршћа, и ако је положај Вучков у братовљевој кући поготову изједначен са осталим помоћницима у трговини. А постаје чвршћа суделовањем Илинке, младе жене, која свагда девера уздиже к себи као старија сестра, те тиме, да речем, преплета цвећем тврду узду братовљеву. Илинка је жена из истог сталежа; она је одмакла од сељанке својом писменошћу и љубављу према науци, али је по назорима и осећајима очувала свој првобитни народни тип. Њезина блага и чедна природа и неосетно мекша срце њеноме мужу, а тако исто неосетно питоми дивљу природу Вучкову. Она можда и незнано врши своју мисију жене у породици.

Вучко и ако не говори о томе, осећа то у велике: он је својој снаси прави брат, а њезином угледу највећи пријатељ. Кад мало попусте старе навике његове и детињски га несташлук попрође, он само за њих двоје има очију — али не! Он је, и ако у души још дете, одмакао од детињских година, и хоће кадшто мимо њих двоје, да стриже очима кроз суседову тарабу, не би ли иза ње где год срео два сјајна — наравно женска ока, што хоће кадшто да засветле отуд. То је тако дошло — само од

себе, и Вучко сам не зна како; можда то бива за то, што је дрвљаник близу тарабе, а он често у послу на њему....

Ову светлу фамилијарну идилу хоће да потамни један жалостан догађај с' Видаком и да произведе у души Вучковој покрет, који ће на крају да доведе плаху природу његову у природан колосек. Обрт у таквој природи дешава се тек иза каквог јачег потреса, а тај је овладао Вучком, кад му једнога дана донесоше брата на тарницама изломљена и несвесна. Видак је чио и весео, пошао у празничан дан, а у друштву своја два пријатеља, да појаши свога дората, дивног арапског парипа, који може кроз такум да осети, колико је топла крв у јахача, и који се циглим покретом његова тела може да прометне од мирне животиње у необуздиву халу. Кад је дорат видео остале коње пред собом, и осетио вољу јахачеву да их претече, он постаје дрзак, за њега већ више нема препреке, нема стеге, док се с јахачем заједно не сурва преко остављена плуга иза једне високе ограде. Дружина дотрчи без душе и налази Вучка крај његовога коња са заривеним лицем у орницу, обливена крвљу и бледилом смрти. Све се је то десило за један тренут — нико не зна како је дошло, а види пред собом злу коб Видакову. Тихи вулкан у души његовој, разбуктао је вулкан под собом и од питоме животиње постала је дивља звер што прождире што му је на дохвату.

Кад је Вучко видео свог обамрлог брата на колима; кад је чуо врисак своје снахе и лелек њезин за изгубљеним храниоцем, он пада ничице, али у истом трренуту ђипи, и гледа присебно око себе. Мушка се природа у њему уздигла над братинским болом и из стегнутог грквана изви му се онај необично шупаљ, мушки глас, што га је писац једном чуо од ђачета Вучка, кад је савладан противницима узупкнуо «Јуриш», и полетео да удави. ко му први падне шака. Тај се сазрели мушки глас истиче сад као весник сазреле мушке природе његове. Он преговори снаси, што заборавља, да још има кога, да заштити Ви-

даково кућу и сирочад — покреће сам околни свет, док не спусти брата му на постељу, и не набави му потребну помоћ. Он крај њега очију не склапа, нити дахом дише. док не чује, да му је живот ван опасности, а за тим иде на свој посао, и не да ни за часак да застане зарад газдине болести. Рачун тачно предаје својој снаси, а ни једне паре себи не одваја, ни за омиљени му дуван.

Вучко је за један тренут стресао са себе детињску природу, и постао је муж.

Такве промене дешавају се одиста у људском животу, и наравно је, што се писац, лекар и психолог, радо враћа њима. Кад је Видак прездравио, опазио је ту промену на Вучку. У кући је остао под руком његовом исти ред, а остао је за то, што он није остао онај исти. Детињасти друг газдиних млађих, промеће се у одсуству брата сам у газду, и држи чврстом руком ред и запт у раду. А кад му брат устаде и он му предаде рачун, Видак стеже сузе у очима, кад опази како му је брат био обазрив у раду и чуваран, онај исти брат, који је негда прокоцкао сву вересију, што му беше поверио.

Да не би ова промена у Вучку била пролазна и он, сад у небризи, поново пао у своје старе навике, Видак се у договору с Илинком побринуо, да га одржи у мушкој збиљи његовој. Он му је спремио двоје вратнице, што ће од сад да га одвоје од његова детињска света. Он се легално ортачи с њиме и оставља му тиме један део бремена, што га је тако мушки понео за његова боловања, а да би му омилио рад још више, проси му од суседа цуру са она два светла ока, јер се нада, да ће му помоћи да доврши свој братински рад, и да коначно упитоми дивљу природу свога брата.

Наслов ове приче узео је писац из једне епизоде, која се у њојзи расплеће између њега и сроћене му Илинке. Ова је млада жена срцем и душом одана своме мужу, и у њезиним очима он је савршен у сваком погледу, па чак и у науци. С дражесном зебњом она уверава писца, свога

школованог брата, о томе, и буни се што овај не мисли као она. Оно мало школске поуке њезине, давно је већ Видак прекрилио својим знањем, што га̀ је прибрао из своје лепе збирке књига — и у томе оквиру знања његова, губи се скромна душа њезина, и дивећи се толиком знању, хоће и писца да увери како одиста «он зна све.»

Како видимо ова малена прича допуњује остале приче Лазаревићеве, које у целини садрже мање више обрађену *анализу душе Србинове.* У њојзи се истиче онај исти оштри посматралачки дух, онака иста уметничка обрада, што краси махом његове приче. О њима је један наш даровит критичар[1]) врло згодно рекао, да су «конкретни примери уз теорију науке о души» и ова прича само потврђује ту изреку његову. Бујне природе људске, као и бујне реке, руше и најчвршћу препреку, и најчвршћи бедем, кад им се напрасно стави на супрот, мајстору се ваља пети уз њихово корито, ако ће и до извора, и постепно уклањати све, што појачава ток, и тек местимице, ломити му снагу долмом, у кратко ваља јој *регулисати корито.* Упућујући Видака на ову стазу, писац нам показује, да је дубоко узрео у законе развића душе човечије, и да је јасно уочио нексус између закона физичне и психичне природе. У том раду мучно да је ко надмашио Л. Лазаревића.

Али за стварање уметничких објеката, није довољно познавати те законе: ваља за то још нека тајанствена, богодана моћ, да их задахне душом, да их оживи. Знање ваља да се дестилише кроз песничку крв; обе сфере у природи људској, интелектуална и сензитивна, ваља хармонично да се удруже, да би се у души човечијој зачедила идеја и оживео облик уметничког дела, и та хармонија рекао бих да се настанила у души овога писца нашег. Из ње су проврелe пластичне, чисто уметничке прилике: Благоја, Танасија, Марије, Аноке и других, који су одмах иза прве појаве привукли пажњу наших позна-

[1]) Милан Савић, у Летопису књ. 147.

валаца лепих вештина, и уступили творцу њиховом одлично место у лепој књижевности нашој. Прича о којој је реч само му може узвисити то место, јер се у природи Видаковој, која је у суштини Анокина у активном, хоће рећи мушком облику, опажа прогрес у томе, што се та природа анализше детаљније.

Прича је заснована на етичком принципу, и с тога погледа корист дела стоји изнад поговора. Тесна породична свеза, то благо свакога друштва, оснива се у њојзи на здравим назорима, на чистим нравима делајућих лица. Писац овај је на супрот осталима, који су прибирали слабости и душевне недостатке паланачких становника, и карикирајући их гдешто, увесељавали њима своје читаоце, прегао да нам покаже још неопажене стране тога живота, да би уочили, колико је језгровит и способан, за развиће, колико је прегалачка духа у њему и градива за снажно једно друштво, а поврх свега, колико се узвишује нравним осећајима својим над оном класом у нашем народу, која се, занесена половном и помереном наставом, одмакла од исконског типа народног, а није била кадра да се науком уздигне до оне културне лествице, са које се тај тип огледа у улепшаном облику своме. Гледећи на здраве и језгровите карактере у овој причи, читалац, мал' да неће пожелети да нам већина грађанства, ма и на овај начин-недоука, буде таква, и кад нас писац својим делом приволева да поштујемо здраву, апстрактним недоношчадма душевним не помућену свест, и да јој симпатишемо, а да се клањамо породичним врлинама његовим, — он нас упућује правце на патриотску стазу. По свему изгледа, као да је била тенденција пишчева, да нас, износећи нам живе прилике једне старе генерације, подсети, *да културни прогрес, ако се развија из самосвојнога духа народнога, ни мало неремети чист тип његов*, а *да није стварне користи од тога прогреса, ако не бива тако*.

У обради ове његове замисли опажа се на први поглед уметничка природа пишчева. Ја сам је обележио у

почетку, рекав, да он, гледалац свега што се збива у причи, доводи свог читаоца дотле, да и сам гледа живо делање пред собом. Лазаревићеви су типови чисти, прилике су му пластичне, а колорит им је пут живота. Писалачко перо промеће се међу његовим прстима у кичицу, и творевина се његова облије дивном природном бојом. У контакту с њиме мртва материја оживи, и као што се у делима његовим гледају боје, тако се из њих слушају гласови сваке врсте, што нас у природи заносе и опијају. — Групе су његове жанр слике у минијатури, али тако јасне и верне да нам пријањају за душу и да нам се, гледајући их, чини, да смо их негде видели у народу, али да су овде лепше но што смо их гледали. За пример бујнога живота у тим сликама, ја ћу да изнесем једну, те да њоме покажем, како се реченице промећу у бојане млазеве, а редови књиге у живе слике.

(Референат прочита из рукописа два места.)

Није ли нам, читајући ово тако, као да гледамо пред собом ову лепу групу, са исписаном, наивном збиљом на Илинкином лицу, или да смо сами на коњу усред те дивне трке?

Кад прочита прави коњаник ове редове, мал да неће и нехотице мрднути руком, да набије капицу на главу, да му је ветар у лéту не однесе.

Кад поменем још необичну лакоћу, којом писац црта и боји своје слике, и вештину његову да им са мало речи обележи тренутне осећаје и да их радом оживи, драматише: кад поменем уз то богаство његових бојаних нијанса у сликама, које потичу из темељног познавања људског срца и начина, како покрети његови долазе до чулног израза; кад поменем најзад лепоту његова стила, кроз који местимице провејава благ и свеж хумор, и којим се његове слике уметнички рêсе — мислим да сам довољно рекао, да препоручим Срп. Кр. Академији ово по обиму малено, али по вредности големо дело — да му омилим овај нови, мирисави цветак у врту наше лепе књижев-

ности, ово красно, чисто српско чедо уметничке душе нашега Лазе Лазаревића.

Осем ових академичарских реферата о последњој Лазаревићевој приповетци, наштампана је још једна оцена у «Новом Времену» (бр. 72 и 73 од год. 1890) од *М. П-ћа*, која гласи овако:

«Када је лањске године српски посланик Мариновић даривао београдској краљ. академији 10.000 динара као фонд пок. свог сина, да се одатле награђују ваљана белетристична дела, обрадовао се је сваки искрени пријатељ српске књиге — тим пре, што су код нас Срба тако рђаве књижевне прилике (особито у критизовању) да је требало макар и строго научно какво друштво као краљ. академију одабрати за врховног судију, и књижевне продукте достојно награђивати. И ако је творац академије, бивши министар М. Кујунџић, имао на уму, да у академији буду заступљене све фазе науке и вештине, ипак су му политичке, социјалне па и литерарне неприлике на путу стајале, да се та замисао као што треба, реализира. Учено је друштво чисто научна карактера, и срећна беше замисао, да се у академију уведу и представници поезије у ширем смислу, као највише судије литерарног укуса. Académie française имаде на пр. од 40 својих бесмртника понајвише песника, романсјера, критичара, и нема сумње, да је већ поред тваралачког духа француског народа баш овај институт највише допринео, да је данашњи париски литерарни societé «Tonangeber» у укусу, форми, техници и тенденцији поезије.

Код нас тако што не може бити. Српски народ није корачао упоредо с осталим просвећеним светом, он није проживео средњега века, а да му то буде основа даљег развитка, већ су га модерне идеје затекле на ниском културном степену, публика (а и беше је слабо) није ни литерарно одгојена била, а камо ли научно, ради тога имамо

и толико несолидарних појава и у највишим нашим научним заводима.

Социјални су наши одношаји били уцивилисани и тровани које од Немаца, које Талијана, култура нас је 19 века тек пробудила, посејала нове идеје, повукла за собом деморализацију, блазирала толико даровитих Срба, који су болесне идеале и каприце 19 века проповедали запуштеном народу, па није ни чудо, кад има и код нас одушевљених социјалиста, демократа и т. д., или ако која српска сељанка код рђавих наших приповедача изјављује љубав, као да зна Дима-а на изуст.

А какве су нам биле политичке прилике? Црна Гора, Србија, тек што је на ноге стала, морала се поред растрганих културних, социјалних унутр. одношаја борити још и за опстанак свој, а ту не беше могуће, да се поред животних питања — ил бит ил не бит — побрине и за достојан напредак свог народа, шта више имаде примера, да су баш државни представници заслепљени партизанством стајали на путу томе развитку.

Прво је, наравно, држава позвана, да се побрине за просвету својих поданика, већ ради умне и материјалне конкуренције других народа. Па ипак поред свих тих неприлика, Србин може данас с поносом погледати на своју академију, учено друштво, Матицу, 100 свезака «Отаџбине,» Чупићеву задужбину и т. д. Благодарни су синови свог народа хиљадама форината и динара завештавали за напредак својих потомака.

Није ми ни на крај памети, да говорим овде о књижевним нашим приликама (кога то занима, нека прочита чланке М. Савића, у «Стражилову» год. 1887), већ да прикажем штованој публици, ове две приче, којима је београдска академија досудила Мариновићеву награду. Причу «*Он зна све*» написао је Лаза К. Лазаревић.

Кад је оно год. 1886. Л. К. Лазаревић издао шест својих приповедака, критика их назвала шест алемова у српској литератури — д-р М. Шрепел посветио им је ду-

боку психолошку студију у Viencu. П. Адамов хвалио их је и славио у «Стражилову.» Пре њега да нема ни једног приповедача, који би тако заронио у душу народну и прецртао је; величанственим његовим мислима, класичној изради, дубокој психологији, карактеристичном тону, дикцији, критика је певала славопеве — и она је била непристрасна. Читајући продукте савремених литература заситила вам се већ душа салона, пуних намирисаних рафинерија и интрига, и срце вас вуче као из загушљивог великоварошког живота у сеновиту какву идилу, пуну и свежа ваздуха и жубора поточића и цвркута птица, па простодушног оног света, и ви ћете свега тога наћи у изобиљу, прочитате ли коју Лазаревићеву приповетку, душа ће вам слатко отпочинути као далеки какви путник на бујној оази.

Ја не памтим, да ми је и једна прича из српске литературе тако угодну и тако трајну успомену у души оставила као Лазаревићева слика. *«Све ће то народ позлатити.»* Две три његове реченице — јер он није шарлатан — тако ће вам душу расположити, и учини вам се: као мало вас дете узело за руку и показује вам мирисно цвеће у животу народном, и тако ће вам омилити тај његов начин причања, његова психологија, детаљ, низање појава — да ћете га се дуго сећати као угодног каквог интермеца у монотоном иначе нашем душевном животу. И ви ћете довикнути литерарним песимистима, што мисле да нема подмлатка и да српски живот не пружа довољно згодна материјала за роман — пружа, драги мој, пружа, ал ту треба детић, да тај живот прецрта.

Поезија добива према духу и укусу времена своју форму — не губећи из вида, да поред ваљане духовне хране in ultima analysi публику поучи. Кад така једна форма постане већ шаблоном и дегенерисана блазирану публику засити, благосиљан је даровит какви млади књижевник, који модеран према свом времену отресе шаблонске окове и изнесе свету по коју непознату још фазу људског друштва, цртајући је као што јесте, а не каква

би требала да буде. Паде ми на ум баш *Жил Пјер Шатријан*, који је пре неколико дана у Паризу умро, associé иначе славне књижевне фирме Еркман — Шатријан. Тамо педесетих година изишли су они на глас у француској публици, цртајући оригиналне сељачке типове своје домовине Алзације, с почетка у доста фантастичком смислу, и тај обични сељачки живот толико је одушевио француску — иначе гурману публику, да је фирма добила сјајно место у француском литерарном свету. И лако је појмљиво, да је публику после Балзака, Флобера, браће Гонкура, Дима-а и других повукла жеља за идиличним, простим и комичним приликама ладањског живота.

Велике те промене у литерарном укусу као да су и код нас Срба — en miniature — узбуркале душевно расположење публике. Романтицизам је поред облика у романима М. Видаковића наишао код нас на широко и плодно поље, да се развије. Петвековно робовање и борба за слободу беше неисцрпиво врело фантазији младих наших идеалних и патриотских приповедача. Последњи представник екстремног тог романтицизма беше Ђура Јакшић.

Млади је народ исто као идеалан какав младић, кад се једном задовољи фантастичних слика, повући ће га жеља за солиднијом душевном храном; и тако је ђеније српског народа, не имајући прилике, да достојно избије у социјалном и хисторијском роману, обогатио нашу литературу красним причама из народног живота. На том пољу убрао је највише ловора Л. К. Лазаревић.

И последња његова прича *Он зна све* не заостаје за другима. Историја вам је то обичног карактера и појаве у паланачком животу. Вучко је Теофиловић био покварено дете, што се може замислити, једног дана истераше га из гимназије за толике угурсузлуке, и он паде на врат брату Видаку — трговачком калфи, кога се је јединог на свету бојао; с почетка га је тукао, све га, кажу, ногама газио, да се поправи. После окрену са свим другачије, лепим начином да од њега начини човека, шта вишбуе

дућој својој жени Илинци на зарукама рече, да Вучка више пази него њега — будућег јој мужа; Вучко буде морално обвезан на благодарност, и постаје десна рука Видакова. Чудновати тај одношај између браће, па књиге Видакове, одакле он Илинци чита о Робинзону, Гутенбергу, како се земља креће, све то њу доводи до победоносна закључка, да он — њезин муж — да он зна све. Вучко је још увек онако мало ћалов — сматрају га дететом, карактер његов засине тек у правом светлу, кад Видак мало те неје изгубио главу, паднувши с коња. Ова је сцена мајсторски изведена; моје су речи сувише слабе, да даду ма и слаби одблесак дивног оног цртања, у ком видите и осећате велики ум и бистро око Лазаревићево. Како Видака као у спроводу кући носе, а добри Павле, он натурио фес на очи, а све му се слабине и плећа тресу: Илинка као луда пада преко мужа. Вучко једини није изгубио главе, он се сад осећа обавезним, да кућу држи. Одјури по доктора — родом чеха, накараћује свој говор, да га боље доктор разуме. Он је господар у кући, калфу Јешицу ћуши, што га једном звао да игра крајцара — о, то је са свим други Вучко. А кад му брат оздрави — Вучко хоће да се поврати у стари свој живот, али га Видак именова својим ортаком и ожени.

Приповетка ми се ова учинила као красни мозаик кроз који се протеже као главна мисао хисторија Вучковог карактера. Како је то све нанизано и психолошки оправдано, може се уверити само онај, који му причу прочита. и «Он зна све» заслужила је, да поред осталих његових приповедака заузме сјајно место у литератури.

Ја бих скоро смео да назовем дела његова класичним продуктима, у толико класичним, јер су његови типови тако хладно психолошки и разумно предочени, да из сваког њиховог делања видите маркантну црту њиховог оригиналног карактера, читајући га као да се врзете по свем том свету, што га он црта, а да не наиђете ни на једну реченицу, која би вам повредила ваше иначе

естетски васпитано чувство. Ви се чисто уживите у делање његових јунака, да с њима осећате и бол и весеље — то не само да писци желе, већ је то a priori и задаћа поезије.

И ова је његова прича оригинална поетска замисао, пуна осећаја и радње, предочена дубоком психологијом и хладним проматрањем — и наћи ћете увек у њој као и осталим «eine reiche Fund-Grube zur Erquickung ihres zerissenen Gemüths», дочим вам се многе приче као ефемерни продукти писчевог расположења тек у извесним околностима могу допасти.

Ја је од срца читалачкој публици препоручујем.»

Овако се писало у српско-хрватској и страној штампи о песнику Л. К. Лазаревићу *за живота његова.*

Што се од сад, после његове смрти, буде о њему писало, то ћемо доцније прикупити.

Том приликом можда ћемо покушати да напишемо још један прилог за његову биографију, који би обухватио главне моменте из приватног живота Л. К. Лазаревића.

РАТНИ ДОГАЂАЈИ
ИЗ ПРВОГ И ДРУГОГ СРПСКОГ УСТАНКА
1804—1813 и 1815 год.

(одломци из већег дела; штампају се као рукопис).

I.

II, 15. Бој на Чокешини
16 Априла 1804 год.

Док су се Срби борили и били с Турцима на Шапцу и око Шапца, и, кад су при томе и на послетку, Турци почели преговарати са Србима о предаји своје тврђаве и изгнању из своје средине, јаничара шабачких, Али-паша Видајић Зворнички, и буљубаша Мула Ножина, прешли су преко Дрине у Србију и дошли у Лешницу с доста турске, босанске војске, и Али-паша, опремио је одатле Ножину, с неколико хиљада Бошњака Шапцу у помоћ.

Ну, у то време, десно се у Церу, у околини манастира Чокешине, хајдук Ђорђе Ћурчија, где је потекао и војвода Јаков Ненадовић са 400 људи, које је одвојио од српске опсадне војске са Шапца, и ови су се обоје иставили на супрот Ножини и његовој војсци.

Али, по несрећи, ту се тад заметне препирка између Јакова и Ћурчије о томе: како ће и где бити најбоље да се сачекају Турци Бошњаци.

Јаков је хтео да то буде у самим зидинама манастирским, док је Ћурчија волео борбу где год у гори и по зади манастира.

Јаков и Ћурчија заваде се чак око тога и Ћурчија остави и Јакова и Турке па отиде са својим хај-

дуцима у планину, не хтејући више да зна ни за Србе ни за Турке.[1])

Јаков је тад предао сву своју војску Дамјану[2]) и Глигорију браћи Недића с упутом да чувају од Турака како знају, и да им не даду продрети Шапцу, а он се вратио у Шабац да доведе отуд још српске војске.

Ну Турци не сачекају да још и ова војска приспету, већ нападну на Србе још истога дана.

Недићи су били разместили своју војску изнад потока Врањевца[3]) по даље од манастира и ова је одбијала за дуго, нападе турске, храбро и јуначки.

Али је Турака било ту неколико хиљада људи, и оно 400 Срба, што је стајало њима на супрот, требало је да издржи тешку и очајну борбу, одбијајући, тако и толико надмоћнију силу и противстајући јој

И бој се био страшан и крвав до мрклога мрака. Целог дана, Турци су наваљивали и понављали своје нападе једно иза друго, и Срби су све те нападе одбијали упорно и успешно.

У налетима и нападима својим на Србе, пало је доста и много и много Турака, али је и Срба бивало све мање и мање.

Ну код свега тога, нико од Срба није хтео да се макне са свога места нити да устукне испред Турчина ма и за један корак

Али је по несрећи, у Срба, пред мрак, почело да недостаје барута, и Турци су, опазивши то, тада тек почели наваљивати на Србе с увећаном и обновљеном снагом.

Српски рањеници, довикивали су тада, један другоме, да им се добаци још који фишек, и браћи Недићима плам-

[1]) А. П. Милојковић, учитељ, прича у подлиску Дневног Листа: да је Ђурчија био у боју на Чокешини заједно са прњаворским кнезом Крсманом Вујичићем, командујући са 1000 Срба који су били ту сем оних 400 који су били под Недићима, ну ми нисмо нашли у његовом причању никаквих поузданих доказа за то.

[2]) Тако прота Матија Ненадовић у својим Мемоарима на стр. 69; А. П. Милојковић, учитељ, мисли, по причању породице Недића, да је са Глигоријем био на Чокешини брат му Јанко, док се у народним песмама спомиње као и у Мемоарима Дамјан. На надгробној плочи му, стоји Димитар.

[3]) М. Ђ. Милићевић, Кнежевина Србија, Београд 1876. Страна 488.

теле су пушке и тада и ако су они, испребијаних ногу и испреламаних костију, лежали у тешким мукама.

На скоро за тим, кад се на српској страни није чула више ни једна пушка, кад је био потрошен и последњи фишек, и кад су се, исакаћени и израњављени Срби, уздали још само у своје ножеве и своје јатагане, јунаци Бошњаци, навалили су са свом снагом и са свију страна, и успели су савладати Србе.

Испреламани и исакаћени српски борци, који су лежали на бојишту у тешким ранама и могли бранити се саломљеним кундацима и отупљеним нацацима, исечени су сви до последњега.

Тиме и тако, свршила се 16[1]) Априла 1804 год. на Лазареву суботу, крвава борба браће Недића, на Чокешини, на тим Термопилама[2]) српским, где паде јуначки и последњи борац, славно бранећи своју отаџбину и слободу своју.

Мир пепелу вашем храбри синови Србије, славо наша!

Ножина вас је потукао, ал лешеви ваши не допустише му да помогне Шапцу.

Онога часа, кад сте ви, борећи се, гинули и издисали, Турци Шапчани, потписивали су уговор о предаји свога града и своје тврђаве Србима, и поносни Шабац, био је сутра дан у српској власти, а Ножина се вратио у Босну, истина с доста славе, ал празних руку.

II.

III, 16, Јагодина и бојеви Срба и Турака око ње[3])

(Јуна и Јула месеца 1815 год.)

Јагодинци и Крагујевчани били су први, који су се, како их је војвода Милош Обреновић, позвао, и како

[1]) Прота Матија Ненадовић, Мемоари, стр. 83 са исправљеним датумом 16 место 18 Априла, пошто је Лазарева субота 1804 год. падала на дан 16 Априла (Ускрс био 24 априла као и 1888.).

[2]) Serbien und die Türkei im neunzehnten Jahrhundert von Leopold von Ranke, Leipzig 1879 год., стр. 79.

[3]) Извод из Историје Србије од 1813 до 1815 г. С. Милутиновића. (Ново издање од 1888 год.).

је и он сам са својим Таковчанима и Рудничанима, устао на Турке, почели дизати против Турака у своме крају.

Војвода Милош, послао је Јагодинцима за рана, бившег студеничког војводу, Поп-Филипа, са својим писмима, и овај је, нашавши се са Илијом Вукомановићем из Сабанте, Пантом Тодоровићем из Црнче, Милисавом Дробњаком, писарем Нешом из Сијаковца и Карађорђевим капетаном Бошком, склонио ове те су подигли доста наоружана народа и дошли с њиме на Белицу и ту га разместили у земљани опкоп који су ту саградили.

Скоро за тим искупили су се и дошли су ту и придружили се Беличанима и многи Темнићани, под Карађорђевим барјактаром Милетом Радојковићем из Катуна и Николом Мандрдом из Пајковца.

Милета је био тада поглавар Темнићана, али је стајао под заповедништвом Вукомановића.

Јагодина је била у то време, после Београда, први и највећи град — варош — на цариградском друму и најважније место на главној скели на Морави.

У њој је био главни заповедник Ћерим-паша, Бошњак, који је имао под собом више хиљада турских војника изабраних међ најбољима и наоружаних и снабдевених најбоље.

За то му је и могло бити да одвоји од тих својих војника 1000 њих, и да их пошље у помоћ Турцима Крагујевчанима, кад су се, у исто време и Срби Крагујевчани, почели дизати против својих Турака.

Ми смо већ видели разбој ових 1000 Турака на Таборишту и на Белици и овде сад, имамо да додамо само још, да су Срби, после тога разбоја, заузели са својом војском и брдо Липар над Јагодином, под командом Ђорђа Парезана, те нису дали више, да се Турци Јагодинци, мрдну ма где путем Јагодина—Београд, и да су, сва села око Јагодине, иселили у збегове око Јухора, око којих је стражарио и чувао их Никола Мандрда с нешто наоружаних Срба.

Кад је јагодинска турска војска, која је била пошла Крагујевцу у помоћ, разбијена, помлаћена и поробљена на Таборишту, и кад су одмах после тога, потучени ту и Турци Крагујевчани, који су напустивши Крагујевац, бегали к Јагодини, Срби, настањени на Таборишту и у селу Белици, почели су кретати се и против саме Јагодине.

Пошавши једном, у повећој маси, против овога града обилазним путем, Срби су се сусрели с Турцима Јагодинцима, који су им похитали у сукоб, у селу Буковчи, и ту су се побили и потукли с њима жестоко.

Борба је вођена упорно и очајно на обема странама и жртава у рањенима и у погинулима било је доста и много и на једној и на другој страни, ал правог и повољног успеха није било ни код Срба ни код Турака, јер су се на последку, Турци повукли у Јагодину а Срби у свој стан на Белици.

Срби нису доспели до Јагодине, те изгледа да су били у штети и неуспеху; али, како су, после боја, буљубаша Марко Маринковић и капетан Радован Радошевић из Жабара, који су се веома одликовали и у боју на Буковчи, гонили и били Турке све до саме Јагодине, може се замишљати да су Срби, и опет, били у неком надмоћију над Турцима.

Неколико дана после овога боја, пошао је опет Милета Радојковић са 400 Срба, своје војске, преко села Мајура на пут Јагодина—Ћуприја, да одсече Јагодину од Ћуприје и да спречи да Турци Ћупричани не могу да долазе у помоћ Турцима Јагодинцима.

Но и овима Србима изишли су у сукоб Турци Јагодинци на број њих до 1000 људи, под командом Харап-Селима и потукли су се с њима на мајурском пољу.

Брзо по отпочетом боју, Срби су морали само да се бране, јер је Турцима у скоро дошла помоћ са Гиља, где су имали велику и јаку стражу, а притекло им је у помоћ и помогло и из Јагодине и Ћуприје још по неколико стотина Турака

Ма да је било овде више од 5 — 6 Турака на једнога Србина, Срби су се и опет држали храбро и јуначки, и и бој је трајао пуних 5 часова и свршио се тиме што су се Турци, у мрак, повукли у Јагодину носећи собом доста рањених и доста погинулих својих војника а међ рањенима и свога вођу Селима.

Ну и Срби, са својим вођом Милетом, нису избили на пут Јагодина-Ћуприја, и морали су и они, да се повуку, са својим рањенима и погинулима, опет у Белицу.

Дуже времена после овога, кад се и с ове стране Србије, почела да прикупља у Ћуприји, многа турска војска, с којом је хтео Марашли-Али-Паша, да продре у Србију, те да је умири, били су на миру и Срби и Турци: ну, позније и кад је у Ћуприју било придошло доста Марашлијине војске, почели су Турци да прелазе преко Мораве, да траже Србе и да их нападају.

Тако су једном, прешли Мораву на два места са два своја, велика одељења војске и напали су на Србе.

Једно од ова два одељења, које је бројило за мало не пуне две хиљаде људи и имало пет својих топова, прешло је Мораву код Сињег Вира и напало је на Милету и на његову војску код Дебелог Дрвета пред селом Трешњевицом[1].

Срби су дуго и дуго противстајали насртају и навали Турака борећи се храбро и јуначки, ал су на послетку подлегли, бројно далеко надмоћнијој, турској сили. Били су разбијени и распрштени куд који и срећа је, што је баш у то време пала густа магла, те су се могли, скривено од Турака, склонити у околне шуме, где су се опет прибрали и искупили у раштркане, ал повеће гомиле.

Милета, с нешто својих војника и другова, био је захвећен од Турака и стеран у једну јаругу, те га је срећом то спасло са свима његовим људма.

Оно друго одељење Турака, у коме је било до 500 људи, прешло је Мораву код села Својинова и напало је

[1]) М. Ђ. Милићевић, Кнежевина Србија страна 201.

ту у селу, на старца Пејку, који га је бранио само са неколико српских момчади.

После дугог пушкарања, кад је старац Пејко погинуо и кад је и оно неколико момчади селских растерано, ово је турско одељење заузело и ово село па се одмах придружило оној другој турској војсци, што је разбила Милету на Трешњевици.

Мислећи да су са Србима и са српском војском сасвим готови, сви ови Турци, радосни и весели због одржаних победа, окренули су се ка Јухору да тамо поробе и поплене збегове српске.

Ну за њима су пошли одмах, у гомилицама, онако како су се овде онде били искупили после разбоја на Трешњевици, сви разбијени Срби, мислећи, боље је да се нађу ближе Турцима, да ако би дао Бог, да како год помогну својим збеговима.

Мандрда је из далека опазио да му Турци прилазе све ближе и ближе и познао је да хоће да му нападну на збегове. За то им је похитао у сусрет до згодних места где је разредио своје људе у заседе, тако, како ће Турци кад буду пресретнути ватром из пушака од једних, с преда, бити обухваћени, у исто време, од других са страна.

Весели Турци, певајући се и сладећи се у напред богатим пленом и лепим српским робињицама, које их чекају и о којима су они тада сањали, умукли су и пренеразили су се кад су од једном и неочекивано с преда и са страна загроктале пушке Мандрдиних заседа.

И оне гомиле Срба што су ишле за Турцима и са страна ближих задњем крају, надале су и осуле сад ватру из својих пушака. Око Турака, са свих страна, изгледало је као да гори гора те је и Мандрда чак, на то погледао запрепашћено док није распознао да су то Срби који су пратили Турке и сад их бију и тамане.

Јадни Турци, не умејући тада ни да мисле како да се бране, гинули су, они последњи, као и они први, подједнако као и они који су били у средини; и од једном

направило се од Турака, безброј гужава које су надирале те на једну, те на другу страну, само да се где год, докопају чистине и пута; али су, свуда, били пресретани Србима који су их били и клали. Вични путевима и стазама по шуми, Срби су дочекивали Турке где су се год ови макли и тамањили су их како само може побеђен непријатељ који се свети, и онај који брани своју чељад.

Једно одељење Турака, скркало се било које како, и продрело кроз шумарице у ону јаругу, у коју су мало пре Турци стерали Милету с његовим људма, и Срби су их сачекали ту, ватром из пушака и потукли све до последњега.

Од доста велике масе Турака — преко 2000 људи; што их је било овде, силом се мали и незнатан број њих, прогурао и промигољио које како, кроз шибље и густе шумарке и доспео је до Трешњевице где је стајала резерва турске војске, а све остало, или је пало мртво на месту, ил допало српског ропства, или се било скрило по густишима и по јаругама, где су их позније Срби налазили и хватали. Чак су и жене српске, после неколико дана, наилазиле на поједине Турке по шумама, гладне и изнемогле, и ту су их или премлаћивале или одводиле као заробљенике, српској војсци, у њеном поставишту на Белици.

После овога боја вратили су се и они Турци из Трешњевице у Ћуприју и нису више, ни они, ни Јагодинци, дирали у Србе.

Мож' да није била баш последица тога боја, али тек, било је после тога, да су се Турци тако и толико променули у својим односима према Србима, да су почели чак давати им доказе да желе да се измире с њима.

То се опазило особито, у време после боја на Дубљу, кад су Турци позвали старешине српске војске, која је била на Белици, на договор о измирењу и кад је војвода Милош био послао к овој војсци и свога брата Јована Обреновића.

Кад је, мало после овога, дошао у Белицу к српској војсци, и војвода Милош, он је наредио те је неколико

старешина српске војске, отишло у манастир. Јошаницу[1] на споразум и на договор с Турцима, издавши заповест како војсци на Белици, тако и оној на Липару, да за све време, преговарања о измирењу, никако и ни пошто више не дира у Турке, ну само да се брани, ако би је Турци напали, али никако да им не допусти продирати ма где, дубље у Србију.

К. С. Протић
ђенерал.

ПЕСНИКУ

Тама се спушта....

Последње зраке сунашца сјајног
На руменом се западу губе,
Јављајућ' свету свршетак дана,
Међу собом се сјајане љубе.
Тице у чести песмице нижу,
Жуборећи поток у реку јури,
Ветрић са лишћем шапуће тихо —
Свако се своменоћишту жури.

И мрак је пао...

У сјајном плашту, богиња ноћи
На мрачну земљу лагано сиђе,
Да грешне људе као до сад што је,
У пола ноћи види, обиђе.

Ал' тамо гле....

На десној страни угледа светлост
Богиња светла поноћи црне
И као вихор час к'о олуја,
Ил' к'о кад славуј са гњезда прне,
Прозору слети где свећа гори
Неби ли вид'ла ко је то тамо

[1]) М. Ђ. Милићевић, Кнежевина Србија, стр. 182—183: мала црквица на 2 сата западно од Јагодине.

Што смо да руши тишину поћну,
Када је влада богиње само.

На прозору

Сагла је главу па мирно слуша.
Не живи, мислиш, божанска душа
А ветрић лако гране затресе
И тихи шапат отуд пронесе:

— Ох, ти си.... ти!
Песничe мили, мој друже поћни
Једини живи душе поноћни
Ти си то,... ти?!..

И отуд својој висини прну
Размахнув' своја злаћена крила,
А златно перце као залог оста,
Да с' позна где је богиња била.

Л. С-а.

НОВОВЕРЦИ

ПРИПОВЕТКА

Симе Матавуља

Беше јесенски дан, пред вече. Дувао је јак северни ветар. На савској обали, лактима на бранику, лицем према води, стојаше неки висок, сух човек, са шајкачом на глави, у кратку гуњићу и панталонама, које звоњаху око чланака. Ноге му беху обувене вуненим шареним обојцима и опанцима.

Кад лађа уђе из Дунава у Саву и пиштаљка огласи њен долазак, изађе из царинарнице позорник, за њим други, за њима се промоли кроза врата нека космата чиновничка глава, па брзо устукну, као миш у рупу. Први позорник пође ка усамљеном чекаоцу, па видећи како овоме ветар надима танки гуњ, а он ни да се макне, најмањи преставник власти као да осети јачу студен, те исправи

јажу на шињелу и тури руке у шпаге, пак се накашља — онако малко званично — а очи му севнуше, као да веле: — «Три корака натраг, бре!» Човек се одмаче, јер чу иза себе кораке и грају носаца и путника̂ за Панчево. Лагано окрете главу према гомили, те му «власт» виде сухо потамнело лице, обрубљено седом брадицом, очи ситне и поцрвенеле, танак, готово прав нос — еле обличје незнатно. Чича сад спусти низа се окоште, озебле руке и обрну очице ка лађи.

Тада настаде обичан призор. Кад лађа бубну бочином она се два позорника укрутише на изласку, па тргају из руку путне листове, мишицама и ногама чече излазак, докле не сврше свој посао.

На лађи опет вардања и дрека; узвицима спушта се с неба Бог и сва његова војска, а да би га умилостивили призивљу га обично у три језика: мађарски, немачки и српски.

Пред катарком беше се укрутила нека висока жена. По варошком јелеку и сукњи, видело се одмах да је радничкога сталежа. Жена мирно, скрштених руку, чекаше докле не изађе и последњи сапутник, па онда пружи књижицу позорнику, који у тај мах уђе у лађу. У исти тренутак ста̂ни се пред њом онај сухоњави чича, те се њих двоје руковаше и прошапташе две три речи.

— Па шта не излазите, кад ћете у Београд! — рече љутито позорник, треснувши књижицом о длан. — Двоје вас је, ви и муж. Где ли вам је тај муж?

Капетан се примаче, те опсова мађарски.

Жена одступи корак на страну.

Иза њених леђа, на високу ковчегу, сведена поклопца, сеђаше неки човек, који хитро устаде. Са теменом од шешира не допираше жени до носа. Чича и њему продрма обе руке и једанак обојица прошапташе нешто, пак дохватише за гвоздене брњице од ковчега, жена поможе, и чича се натовари, те крену пред њима. Жена одиже

једну набубрену врећу, а мали човек неку кутију, па за њим. Позорник се нашали пратећи их :

— Е, е, имам мужа, колик пужа !

У царинарници стадоше их преметати. Горњи слој у црноме ковчегу беше обућарски алат, и труба учињене коже. Испод тога, неколико комада кухинскога посуђа, пак огртачи и хаљине. У врећи беше рубље. У кутији неколико штампаних књижицâ и рукописâ.

— Шта ли вам је то ? пита чиновник.

— Молитве ! — одговори брзо жена и пружи своју широку руку, као да заштити кутију.

— Какве молитве ! ? — рече чиновник у чуду, пак узе горњу артију и разви је. Беше еснафско писмо са печатом еснафским и потписом обућарског устабаше београдског, у коме се каже да еснафски збор допушта Мити Петровићу обућару из Новога Сада преселити се у Београд и отворити радњу.

Друго писмо беше полициско уверење : како је Мита Петровић измолио допуст да се са својом женом Персом настани у Београду.

Чиновник не хтеде прегле́дати остале артије, но запита немарно :

— Ви сте Мита Петровић, обућар ?

Мита не одговори. Његове очи укочено гледаху у отворену кутију, али му поглед беше расејан. Образи му беху округласти и румени, брада црна, прогрушанâ. Могао је имати највише до 45 година. Јака на кошуљи беше му веома чиста, а горња хаљина мрке боје половна. Перса беше у толико необична што на њеној јакој грађи, месо беше жућкасто, болешљиво, очи водњикасте, те јој широко увехло лице напомињаше ликове светицâ у екстази

Након мало тренутака ћутања, понови позорник чиновниково питање.

Мита потврди главом.

Чича се умеша :

— Јес, јес. Ово је Мита, а ово'му је жена Перса. Он је долазио, знаш... има... има петнаест дана, и, к'о што видиш, к'о што видите, добио је дозволу да...

— А ти који си? — прекиде га позорник осорно.

— Ја сам... мени је име Срета. Ја сам покућар код господина... — помену једно име некога богаташа на Новом Врачару.

— Па што си ти, зар адвокат, да говориш место њих! — осече се други позорник. — Зар они немају уста?

Обућар се намргоди, лагано диже кажипрст и лагано изговори:

— Види Бог да имам уста, али су уста дата да се говори кад треба!

Чиновници прснуше у смех. Позорници се одмакоше, а Срета, Перса и Мита изађоше са пртљагом.

После два три дана, у једној од споредних улица у савском крају, над вратима једне ониске куће, осваму црна гвоздена плоча са натписом: Димитріе Петровићъ обућаръ — Schuhmacher. На једином прозору до врата беше изложена насликана ципела.

Мајстор Мита жељаше да нађе стан и радионицу под једним кровом у варошком, или дорћолском крају, али где је могао наћи једно, није друго, те по што је залуду прокрстарио кроза све улице у оним предграђима, стани се на Сави. На то га наведе то: што је до мало пре његова доласка у истој кућици живео неки обућар, те тако ће муштерије, по навици, свртати. Осим тога кирија не беше велика. И тако Мита прикова свој стари цимер, написан још пре двадесет година, поређа калупе, разастре кожу, смести се са столићем у кут, према прозору, и стаде крпити, ваљда, своје, или Персине ципеле.

Према прозору, за леђима Митиним бејаху враташца, крoза која се улазило у доста пространу собу. Перса беше

купила у финегцијској улици колико јој требаше од старога покућства и гвоздено огњиште, које смести у кухињицу до собе. Имали су још и шупицу и два корака дворишта.

Обоје беху потпуно задовољни новим станом.

Преко пута од Митина дућана, мало лево, бејаше крчма, коју држаше нека Макрена, средовечна удовица, гојазна, привлачна лица, у српској ношњи. Кад не бејаше гостију, Макрена би увек стојала на прагу, туривши руке у шпаге од сукње. Ретко би ко прошао да га она не позна и да с њим не измени где коју веселу реч. Заједљиве досетке и масне шале не буњаху је ни мало, но је увек готова била да врати мило за драго.

Према крчми, десно, у једној мрачној страћари, беше вигањ некога Немца, где је ковало десетак радника и шегртића. Чак и недељом и осталих свечаника наковњи звектаху од зоре до мрака. Газда беше постар, ћелав, трбушаст и сав надувен као тенац. Он је по цео дан седео, турпијао и гладио сковане ствари, а својим крупним избуљеним очима на све стране по вигњу стрељао, да уздржи млађе у запту. Најстарији му радник бејаше Јожи Мађар. Тако га зваху, јер се сâм издавао за Мађара, али његово обличје ни из далека не напомињаше хунскога сина, какова га ми обично замишљамо, на име: црнпураста, осредњег раста, живих очију, брка зафитиљена до уха. Јожи беше сушта супротност томе — повисок, плав, четкаста брка. Зими и лети Јожи ношаше исте оветшале хаљине, мек шеширић, Бог зна какве боје. Кад је шеширић затурен на потиљак, Јожи је при себи, а кад је нахерен, Мађар „беси.“ Код свога газде, Јожи не могаше узети ни једне паре напред, код Макрене ни за пет пара пића на вересију, а храњаше се код ње, плаћајући месечно. Дебељко мало речи трошаше с њим, али свака вештија ковачка работа пролажаше кроза Јожине руке. За то је он једини ноћивао бесплатно у вигњу. Јожи, ћутке, марљиво кује дан, два, три, па одмах узме надницe, те

већ не избива из Макренине крчме, ако га гости не избаце, а онда га обично прихвате стражари и одведу на ноћиште у «бувару.»

У истоме низу где и виган беше столарска радња мајстора Тиме. Беше то бркоња, крупан, здрав човек од четрдесет и коју годину, прави Шумадинац. Тима је био озбиљан радник и домаћин са пуном кућом деце. Имао је три помоћника. Тима бејаше редован гост Макренин, али само вечером и само на пô оке црна вина. Нико не запамти да је кад год сео на друго место до на своје, да је попио мање или више од поменуте мере, да је преседео после десет часова, да се с ким крупно нашалио, да се с ким поверљиво разговарао. Тима не тражаше пријатељства ни љубави, али свака му реч и покрет заповедаху да буде цењен, — и био је.

До дрводељнице беше бакалски дућан газде Стеве Н., човека испод тридесет година, кудрасте црне косе, брчића јако негована. Млади газда беше гладац прве врсте. Његов пребели оковратник и наруквице пленяху очи свих слушкињица.

Од осталих становникâ те улице споменућемо јоште само једнога, најважнијега. Беше то професор богословије, висок, окошт поп, смеђе браде, од тридесет и пет година. Рукави од горње хаљине беху му као најшире звоно, под грлом му вишаше некаква медаљица, у руци је носио висок штап, с врха сребром окован. Попа је ходио укрућен, замишљен, ловећи очима поздраве. Ко је хтео да му се љуто замери, доста беше да га зовне именом, да му рече на пр.: «Добар дан, попе Коста!» — «Нисам ја твој поп, нити смо заједно кашу кусали!» одговорио је више но једном. Суседи познавајући му слабост, зваху га у очи: господине професоре!

Већ првих дана Макрена из свега срца мржаше новога суседа, а још више његову жену. Ако се промоли Персина мртвачка глава, а Макрена се деси на вратима сама, тада се крчмарица подбочи, па удари у грохотан

смех и чека да је пролазници питају за узрок ненадне веселости; ако је у друштву, тада безобзирце показује прстом на њу. Перса се чини невешта томе ругу. Кад јутром пође на трг, са котарицом преко руке, те хитро граби својим дугим корацима, а нажута сукња климата јој око чланака, тада Макрене и њенога измећара стане уа — кање. Као на поклич искоче калфица газде Стеве и шегрти из вигња, слушкиње се устављају, гдекоја матора госпођа провирује кроз прозор.

— Еј, Шојке ли, Шојке! — виче и решета главом Макрена. — Да се ја питам, Шојке, знали бисте по коју се цену селите у Београд!

— Теби је криво што мајстор Мита не пије! — довикује газда Стева.

— Не, Бога ми, џаба ти онаке муштерије! Па то је више њихова штета, него моја! Море, познаје се коњ који зоб зобље, а вино је зоб људска! Не би ни она била у оној кожи да пије, но би била румена као и ја — ха-ха-ха!

— Па што су ти онда криви? пита газда.

— Море, што ће шугавци међу нама!... Каква ли је то нова вера, очију ти?

— Па ето видиш, не пију, не куну се, не псују Бога, не друже се ни с ким!... Бога ми то опет није зло! — заврши кицош, ширећи руке, као тобож уверен.

— Ха-ха-ха, није зло, нововерци!... Та ја сам питала господина професора. Вели: не верују у Богородицу, не исповедају се, нити се причешћују, не крсте се, запуше уши да не слушају звона. Ја, по Богу, је ли тако?

— Може бити!

— Ето видиш! Па још питаш што су ми криви! Није ли то баксуз имати таке комшије, а? А општина им још допушта!

Реч «нововерци» почети најпре из Макрениних уста и сврни кроза свака у тој улици. Матори је готово шапатом изговараху, те се деца плашаху, њеног нејасног значења, замишљајући да је нешто налик на «караконџолу».

Призор је занимљивији бивао пред вече, кад к обућару сврне чика Срета, пак све троје отиду некуда брзим корацима. Већ друге вечери, пошто се Мита ту настани, посла Макрена свога измећара за њима, а он се врати после два часа. Тај слуга, ужичанин, причаше страшне ствари.

— Ишао сам — вели — за њима, ама у стопу. Брате мој драговићу, ударише овудје, пријеко, па изађоше према чесми. Ту, онај стари, сврну нeђе, а ово двоје, отидоше напријед, ама све лагано. П' онда изађе онај стари и с њим један висок човјек, и за њима двије женске, али се не састадоше с Митом и с Персом, него изађу поиздаље за њима. П' онда онај стари ђаво кроза Теразије сврати — ама, Бога ми, вјерујте — бар у десет дућана и од свакуд изведе по троје, по четворо чељади, а све иђаху на гомилице, поиздаље једни за другијем. П' онда, брате мој драговићу, стари, не сврати нијђе, докле не минуше двор, само што се поразговори са еднијем џандаром....

— Има и њих у тој новој вери, јакако! прекиде га један, одмахнувши руком.

— Па онда? Сврши! — викну Макрена.

— П' онда, госпођо, обрнуше онамо... оном џадом... а из од онуд наврла кола, господа из шетње... а прашина се дигла к'о облак... те ја...

— Мангупе, те ти у механу, пак се ђорнуо! Вуци се одатле!

— Веруј да је тако било, поче један гост. — Он их је пратио до «Лондона», где се они разделише. Неки ће право, неки ће Кнез-Милошевом улицом, па около, неки ће преко западног Врачара. Ту на раскршћу, најлакше им се̑ помешати међу свет и заварати траг.

— Мо̑ре, не треба им се толико крити, кад имају другова џандара̑! — Опет ће онај први.

— Мо̑ре, нису ни сви џандари другови!...

— Дакле им је забрањено да се купе? Ама где ли се то састају? — пита Макрена.

— Па зар не знаш? Та у својој цркви, на Новом Врачару!

— Ју! И власт зна за то! И не опколи их ноћу војска, да их све похвата, да их...

— Батали, газдарице, Бога ти! — прекиде је шапатом један пекар: Ја сам чуо од човека, који зна многе ствари, како све то пролази... Онај њихов владика, онај што им је сазидао цркву, он је милионер — могао би купити пô Београда за готове паре, разумеш ли? Он издржава све те нововерце, па, разуме се, да и влади уме некако.... и пекар трљаше палцем о кажипрст, показујући како се броје новци.

И ту каза свак своју, осим двојице, који беху потпуно немарни.

Мајстор Тима сеђаше као обично, пијуцкајући и пушећи. Ни једном речи не умеша се у сав тај разговор, ни једним покретом не показа малко радозналости, или срџбе, или презирање према нововерцима.

Други немаран слушалац беше Јожи. Управ он није ни слушао о чему се говори, него сеђаше налакћен, гледајући расејано у гомилу гостију. Кад би му се уморила једна рука, он би се поднимио на другу, а при томе грискаше свој четкасти брк. У очи тога дана беше исплатио газдарици за храну; требаху му, дакле, још дајбуди две наднице, па да се «размаџари.» И други се суседи бављаху досељеницима.

Газда Стева беше ухватио тачан рачун колико дневно троше Мита и Перса, и то саопштио попу професору, — јер се овај обавештавао о свакој ситници, која се тицаше обућара. Код Стеве куповаше Перса пиринач, уље, грах, сочиво и сапун. Даље, Стева је срачунао, колико она троши на тргу за зелен и воће, те је све скупа износило три гроша дневно.

И тако нови становници беху предмет општег разговора, премда њих двоје мало с ким речи проговорише.

* * *

Протече недеља дана. Бејаше после подне, ведар јесенски дан. Мајстор Мита сеђаше за прозором скрштених руку. На његовом руменом, детињском лицу, осветљену сунчаним зрацима, не огледаше се ни брига, ни чама, ни надање — ништа. Само да склопи очи, па ето ти човека, који седећи спава, здравим сном.Ваљда да се отме дрему, мајстор би, од прилике сваког четврта сата, устао, те саставив руке на крста, ходао попран преко дућана — три корака тамо, три амо, не погледајући на улицу. Ни силна дрека Јожина из крчме, ни грохотан смех на улици, не мамише мајстора да, бар једном, провири на поље.

Од једном утиша се граја у крчми и мајстора засени нешто с прозора. Мита обрну очи и виде Мађара са нахереним шеширићем и са цигаром у устима. Беше у лицу црвен као рак, и колећаше се на ногама. Мита устаде да прошета, а Јожи, клатећи се, уђе и забаратума нешто мађарски.

— Шта желите? мирно запита мајстор.

Јожи једнако говораше у свом језику, посрћући на месту и ширећи руке, као да хоћаше загрлити мајстора.

— Не разумем мађарски. Шта желите, брате? понови Мита и понуди једину столицу томе добросретном првом муштерији.

— А мени... казли.. што ти... Мађар... иштенем! — настави Јожи седајући, па с натегом диже ногу и показа искривљену потпетицу, пак се стаде мучити да сазује ципеле, све једнако торочући. Мита клекну пред њим и скиде је. Перса одшкрине, врата и протури главу.

— Ме... Амо! рече Јожи показујући ципелу, па је узе и омери њом право у нос мајстору, али промаши, она пролете преко рамена и паде на сточић, где беху алати, те их разбаца

Персине жуте образе проже бледило.

— Види Бог! рече мајстор сагињући се. Кад је овде пала знам што значи! додаде с осмејком и љубазно погледа жену, пак се одмах даде на посао.

Међу тим беше се скупила пред вратима и пред прозором гомила гледалаца Макрена стојаше раменом до прага, како може гледати и мајстора и пијаницу, а да они њу не виде.

Јожи, посокољен, стаде се дерати, правећи силне покрете рукама и ногама. На нечији миг с поља, сети се да га неко гледа иза леђа, те кад се обазре и виде Персу, Јожи устаде, поклони се и пољуби врхове од прста, а то све тако комично да се публика превијаше од смеха. И Перса се осмехну, од прилике онако, како се смеје мати гледајући несташлуке дечије. Јожи сад тек беше дохватио праву жицу, те настави певати мађарски и свакојаким покретима показивати како се заљубио у Персу. Цигара му се угаси. Он брекну за ватру. Мајстор кресну кресавицом и принесе му је, да припали. Јожи га ухвати за скут, и одбијајући нагло димове, млаташе десном руком по ваздуху, тражећи да га ошамари. Најзад се мајстор благо истрже и опет приону на посао.

Публика, прилично преварена у своме надању разиђе се. Неки постарији радник, који се пре тренутка смејао, стаде сад гунђати како није лепо ни право, да се једном мирном занатлији чине пакости. Одмах нађе се и други тога мишљења, још додаде да је Миту требало бранити. Трећи плану:

— Море, право би било ону протуву излемати, нека запамти, како се вређају поштене жене!

Али на томе остаде. Сви размегнуше трагове, свако за својим послом. Макрена, грискајући усне, укочањи се на прагу.

По што нестаде публике, Јожи, једном босом ногом, отклати се опет у крчму. Кад се он врати, носећи скленицу вина, пристадоше за њим само два три мангупа. Потпетица беше готова.

— Шта ти дугујем, комшија? пита Јожи, па нагну скленицом.

— Двадесет пара, колико вреди кожа.

— Иштенем.. ! Не ћу ја твога поклона! издера се Јожи, пак извуче из шпага ситна новца и просу га по подини. Мита брзо скупи новац, задржа двадесет пара, а остало смести пијаници у шпаг, па му наслони длан на плећа и турајући га лагано говораше:

— Иди, брате, иди, ја имам посла!

— Пиј! — вели њему Јожи, па га загрли другом руком и принесе му скленицу к устима.

— Фала, брате, не пијем вина, него иди! опет ће Мита, отклањајући главу.

— Пиј!.. Мораш пити!... На!... вели Јожи и просу му вино по лицу и по недрима, те, церећи се, одбасрне на улицу.

— Види Бог! рече Мита с уздахом, па закључа врата и спусти завесе на прозору.

После два дана, рано сврати к Мити мајстор Тима са сином, здравим, лепим, дечком од 13 — 14 година који ношаше под пазухом бреме књига.

— Бро јутро, комшија! — назва крупни Тима, омерив једним погледом празну радионицу и погуреног обућара.

— Бог дао добро! — одговори лагано Мита, као да бројаше сваку реч.

— Ев' овом дерану направи ципеле, ама к'о што би их сашио ђаволу, јер да су гвоздене, не би му трајале више од месец дана.... Трчи, брате, на све стране, кад није у школи... Седи де, Милоше!

Милош, смејући се, положи књиге, у трен седе и изу се, а Мита без речи омери му стопу. Ђак, тако исто хитро, обу се и излети.

— Од јаке коже и двоструке ђонове, разумеш ли! рече Тима, седавши на столицу, с које устаде син.

— Разумем, — одговори Мита.

— Паа, колико цениш?

Мита се ухвати за подбрадак и обори главу. па је дигне и заковрне очима. Најпосле изрече:

— Комшија, колико је право, а види Бог! Грађа за обућу коштаће ме три и пô динара, а могу свршити за дан и по, то је динар и по. Дакле, пет динара.

— И биће ципеле, к'о што рекох, двоструке потплате? — Тими се спусти лева густа обрва, а десна оде у вис. Таквога га гледаху у дрводељници само кад је јако узбуђен.

— Биће са свим како желиш! потврди обућар. То беше први непознати човек у новом завичају коме од прве речи «ти». Јоште се Мити отвори воља на разговор; то му се познаде на лицу. али се савлада, ућута и седе на посао.

Тима изађе нагло. По што се одмаче десетак корака, врати се, али, кад би према прозору, виде Персу у разговору са мужем, те отиде у своју радионицу.

Сутрадан, кад Тима и његови кретаху на ручак, унесе Мита нову обућу. Тима је жељно зграби. својим снажним палцем покуша одврнути ивицу од потплате, тегну их, закуца згрченим средњим прстом, обрну их и стави на сто.

С великом пажњом радници праћаху сваки Тимин покрет.

— Знаш ли што је, комшија! — рече он и опет му се обрве раздвојише.

— Што, брате?

— Погодили смо пет динара, али ево ти шест, јер сам до сад плаћао много више, а по души, беху увек много горе од ових.

— Баш су добро израђене. — потврдӥ старији радник, прегледајућу обућу.

Мити сину лице, али заврти главом.

— Што смо погодили, погодили. Ни паре више, ни паре мање! Па онда се осмехну те ће тихо:

— Али, опет, знаш што?.. Тај динар што си наменио мени, подај сиротињи! Збогом! И узе својих пет динара, па изађе.

— Чудан светац! рече Тима, одмахнув главом.

— Чудне будале! дода један радник, и удари у смех. — Тај се брине о души!

— Море, нека он ради јевтино, па ако ће се посветити, — настави други. Ја, Бога ми, одох сутра да поручим једне.

— И ја!

— И ја! рекоше и она двојица.

— Дед затворајте! рече Тима и изађе први. Кућа му беше трећа врата од радионице. Жена му викну с прозора:

— Ама камо вас већ? Што се одоцнисте данас!

Тима јој махну руком и обрну се, да крене, али се сукоби са Јожиом, коме сад шешир беше на потиљку, а руке у шпагу. Јожи је звиждукао, — знак да беше у прелазном стању, између пијанства и трезнила.

Тима му пријатељски положи обе руке на рамена, што зачуди не мало и Јожу и раднике.

— Чујеш, баратум Јожи! — вели мајстор гледајући га право у очи, и дрмну малчице њим — ако јоште будеш чинио пакости мајстор-Мити, имаћеш посла са мном. Јес' разумео, баратум? Ја... онако... знаш... шумадиски... будем... теби... ајнс!... цвај! — и припрети му својом широком руком.

Тима изговори то мирно, готово весело, али поглед и израз лица казиваху да се не шали, те Јожу клецнуше колена и отиде збуњен у крчму. И радници, идући за мајстором згледаше се у чуду.

Сва три помоћника Тимина поручише обуће код Мите. Он је са свакојим погађао онако исто као са Митом, «ни пару више, ни пару мању» него што вреди грађа, па онда израда. И они беше јако задовољни са његовом ценом и израдом. То се чудо брзо разгаси по суседству, те на-

вреше муштерије. Међу првима је била Макрена. И газда Стева посла свога калфицу на омеру. (Он је већ носио «бечке» из Кнез-Мијајлове улице). Мало по мало, до пред Божић, готово сви становници Митине улице постадоше његове муштерије, тако да је радио од зоре до поноћи, и једва могао одолевати.

У малој радионици смести се лепа гвоздена пећ, крај које по вас дан сеђаше Перса, са каквом лаком женском работом у рукама. Па онда донеше Тимини људи једну полицу и две јаке столице. Па онда појави се велика «гасна» лампа, са зеленим штитом. Перса се «понови» — замени излињаленазнуте хаљине тамнијим, дебљим, које и боље доликоваху њеном испосничком лику.

Не може се тврдити да Перса беше са свим мирна од задиркивања, особито по даљим улицама, у њеном јутрењем ходу на трг, али јој беше куд и камо сносније него пре два месеца. Газда Стева на пр. дохваташе се за шешир, одговарајући на њен поздрав, дебели ковач и његови старији радници такође се људски здрављаху с њом, чак и горопадна Макрена мрднула би јој понекад главом. Понекад, т. ј. ако се деси сама на вратима, јер ако се у такоме случају разговара с неким, тада пљуне за Персом и грди «нову веру». Најљубазнија пак беше с њом Тимина жена Љубица, нека ситна, вижљаста црпојка, чврста као да беше од туча саливена, окретна као девојче, поред свега тога што је родила осморо деце. За Љубицу нико не би рекао да је лепа, ама свако говораше да је «слатке крви». Чим би отворила уста да проговори, одмах би се почела и смејати, па и очи јој се смејаху, крупне, светле, црне очи, у којима би се могао човек огледати. Она се први пут поразговори с Персом кад Мита начини обућу и за њено најмлађе дете, од две године... «Колико нас је год у кући, ето од Тиме до малога Душана, па и радници, ама сви сви, ето носимо обуће које је ваш човек правио!» рече Љубица, с таким гласом и изразом лица, као да би то ваљао забележити у летопис савске улице.

— Е, хвала вам! одговори смерно Петровићка.

— А̓ма, извините, ви изгледате малко слаба! Ја сам, Бога ми, одавно то *«примјетила»* и баш сам говорила с Тимом. Да се нисте разболели од кад сте у Београду?

— Нисам, госпоја, ја сам одавно бона, — има већ шест, седам година.

— Извините... међу нама женама може се говорити, да нисте запатили болест после порођаја? — Љубица се уозбиљи, скупи сву пажњу и памет у томе важном тренутку.

Перса се жалостиво осмехну.

— Нисам, добра госпо, ни имала деце. Ја имам болест у срцу.. управ ме не боли ништа, него срце заигра јако, јако, као да хоће да излети, па онда не могу да дишем...

— А то вам, долази свакога дана?...

— Како кад. Понекад прође и осам дана да ништа не осетим, а понекад и по два три пута преко дана и по ноћи. Најтеже ми је ноћу.

— Па јесте ли питали доктора, јесте ли се лечили?

— Бог је лекар наш! рече Перса, оборивши очи.

— Како то!? Дакле, нисте се...

— Јесам, јесам, — дода брзо Перса, — у Новоме Саду прегледао ме доктор и дао ми некакав прашак, али нису помогли. После ми рече доктор да се чувам од влаге, од умора, од неких јела и — ко би га знао! — рече Перса с осмејком. Па ето мало што и радим! Поспремим кућу и зготовим јело, то је све!

— Јест, и уз то идете на пијацу, и перете, и шијете, и крпите сама! — дода Љубица као прекорно.

— Него! Да узмем слушкињу, ваљда? — запита Перса, чудећи се

— Па и то, дабоме, пречe је здравље него ишто. Ваш човек сад лепо зарађује, а могао би и више да му... овај... да хоће. Љубица удари саветовати и помену неколико домаћих лекова, казујући потанко како се који готови и узимље.. Дуго трајаху те њене поуке. С почетка

Перса слушаше просто из учтивости, па јој се зенице раширише и она их сврну на страну; очевидно њена памет беше далеко од тога разговора. Кад Љубица то опази, прекиде говор. Перса се тргну из заноса, па, малко збуњена, стаде се опраштати.

— Послушајте ви мене, Персо, нећете се кајати! — заврши Љубица својим обичним гласом и веселим изразом лица.

— Види Бог да се имам за што кајати! — рече Петровићка тихо, као за себе. — Хвала вам на добрим саветима, али не помаже ништа! — додаде и опет се онако чудно осмехну. И моја је мајка од исте болести умрла. Хвала Богу на свему! Од неке се болести мора умрети — је ли тако? — а нама није дато да бирамо, него што пошље онај озго! — И Перса рекавши то заковрну очима, а лице јој доби израз блаженства, и неке чежње, чисто као да у томе тренутку угледа Господа у свој његовој слави, те као да јој душа жељаше одлетети к њему, у своју праву постојбину, «где су насладе, какввих око не виде, нити ухо чу».

— Мало је шашава! — рече после Љубица мужу, — али је добра душа!

— Па жена према мужу — а тако је опет боље, него да се не слажу! Шта би ти на пример радила да ја одем у нововерце, па да ценим моје радове за половину мање него сад, а? — Тими стршну брк и открише му се бели снажни зуби.

То се и њој учини тако смешно, да се од силнога кикотања преви и ухвати за његову снажну мишицу.

— Но... си... те белај, ха-ха-ха, баш си ти... ако ико... за нововерца!

Љубица, после тога, кад год удеси Персу, поразговори се с њом. Једном јој оде у походе, али се врати кући прилично мрзовољна. Стаде мужу да прича:

— Немају, брате, у соби ни иконе, ни босиљка. Ја. . знаш онако из далека... поведох реч о томе, како није лепо...

— Ама, што ти да се мешаш, што ти да попујеш! прекиде је он љутито. Што се нас тиче ко у што верује, или не верује?

— Нисам, Бога ми, брате ништа онако увредљиво казала, а само сам из далека напоменула, па кад Перса прећута о томе, ми смо се разговарале са свим о другом. Она ми је причала о Новом Саду, како је тамо и како се живи. Прогнали су их отуда због те њихове вере. И много смо се испричале. Ја ти кажем да је паметна и добра...

— А пре рече да је шашава!

— Ама јест шашава «због што се тиче» вере, али у свему осталом није.

Глас о чудном обућару пређе његову улицу и допре до велике школе. Ђаци навреше. Понекад би их ушло толико да се не могаху сместити у малој радионици и да дуго мораху чекати реда ради омере. Њихова граја, шала па и задиркивање не бркаху много мајстора. Он, по своме обичају, процени грађу, пак израду, а како је сад навала, мисли се дуго док одреди рок изради. Ђаволан какви незадовољан ни преумереном ценом, ни предугим роком, стави руку на прси, замлечи очима, те почне, у сред придушеног смеха својих другова̂: — Види Бог, мајсторе, да ти не могу дати више од седам динара, — и то, да су од телеће коже, а при врху, знаш, малко нацифране. А види Бог, да не могу чекати више од осам дана, ако не ћу газити бос! А стан ми је чак на крај Дорћола!

Таки разлози, а тако исказани дирају Миту у срце, али не зна како би свему доскочио, те и он од своје стране уверава да «Бог види и што се не може».

Најпосле мораде учинити што му је одавно саветовао Тима. Узе једнога помоћника. Беше то «београчић» од двадесет и три, и четири године, црномањаст, осредњи растом, танак и бледуњав. Нађе му га негде чича Срета. Име му беше Риста. Беше вешт занатлија — то се видело одмах, али се већ првих дана познаде и да је несташан и покварен. Поче одлазити у крчму неколико пута на дан.

Поче избацати којекакве досетке, особито кад прође које младо женскиње. Баш прву такву његову досетку чу Перса, те упропашћена гледашѐ мужа. Па онда, једне недеље, кад се Мита и Перса затворише, Риста прислушкиваше, те ухвати напев неке побожне песме и запамти речи: «Наш се цар сија на Сиону» те је то понављао на сав глас у крчми и додавао своје стихове, али такве садржине, да се Макрена и гости превијаху од смеха. И, најпосле, обезобрази се толико да, сутрадан, онако мамуран, поче певати та своја «стихотворенија» и у радионици.

Мајстор изађе.

После два часа, дође стари Срета, исплати помоћнику што му беше претекло од зараде, поклони му још толико новца и одведе га некуд.

Мита већ не хтеде да чује о другом помоћнику, него стаде одбијати муштерије, који не могаху чекати.

Те године зима беше необично блага. Први снег паде тек после Богојављења, али тада стегну мраз, да пукне камен, што но реч.

Чим настаде та нагла и велика студен, Перса паде у постељу. Чича Срета настани се код њих и замени у неким домаћим пословима оболелу жену. Љубица Тимина поче чешће свраћати с понудама, од којих већина беху залудне, јер је болесница примала само млеко. Љубица употреби сву своју речитост, све могуће разлоге, не би ли је наговорила да пије чорбу и да једе по мало меса, али све залуду. Перса је с осмејком захваљивала, а при томе би погледала мужа и Срету. И они би се тада осмехнули, а то је од прилике значило:

— Овај нас свет не разуме! Свет овај мисли да је телесно здравље најпрече добро, да се треба чак и омрцинити и огрешити ради здравља! Опрости им, Господе, јер не разумеју твоју вољу. Просветли их, Господе са Сиона, да познаду своју главну потребу — спас душе!

Одиста не би умела Љубица тако исказати те њихове мисли, али је она њих јасно прочитала на лицима све тро-

јице. То јој у исто време беше највернције мерило колико су «шашави» све троје, те се домишљала како да спасе болесницу, на неки начин, и против њене воље.

Једном, касно у вече, затече она Персу у страшним мукама. Седела је на кревету наслоњена на четири подглаваче; дисање јој беше учестано, али испрекидано, — те се понекад могло мислити да јој се дах неће повратити. На сухом врату, под јабучицом, кожа јој одскакаше као да пиле кљује изнутра. Перса се је прстима грчевито хватала за покривач, час упропашћено зверала, као да јој се нешто страшно призираше, час сажимала очи.

Мита је мирно радио крај ногу Персиних, а Срета му стојећи нешто читаше. Љубица се згрози видећи толику њихову немарност према самртничким боловима, те, без речи, одмах се врати ка Тими, прошапта му нешто, па отиде ка лекару савскога одељка, који не беше далеко с кућом. Затече га. Беше то човек осредњега раста, смеђ, кукаста носа и дебелих усана. На први поглед могло се познати да је Јеврејин. Он се зачуди видећи Љубицу, јер је познавао Тимину породицу, и баш с тога их је свих добро запамтио што им је мало требао. Љубица му живо и верно исприча све што је знала о Перси. Доктор не знадијаше чему да се више начуди, да ли особама о којима беше говор, или Тиминој жени која се за њих заузима. Он је, до душе, чуо био по што год за настранога обућара, али сад му слика његова беше потпуна.

— Може жена умрети ноћас, а могла би живети и коју годину, то је така болест! Најпосле, да видимо, да видимо! — одговори он Љубици полазећи с њом. Свратише у апотеку, где он написа лек, а Љубица плати. Даље, путем, допуни жена много што шта о суседима.

На Митину лицу не указа се никаква промена, кад уђе доктор. Он лагано устаде и скиде штит са лампе. Срета се као мало тргну, али се истога тренутка прибра. Болесница се, као из учтивости, насмеши Љубици, па затвори очи.

Доктор наслони јој ухо на груди, па онда јој бројаше ударце била, па стаде питати од кад болује, како се болест појављује итд. све оно што беше чуо од Љубице. Мита је одговарао савесно, али кратко. Лекар их испитљиво мотраше све троје. Као да га највећма занимаше Сретино обличје, па Персино. Најпосле узе скленицу од Љубице, усу неколико капљица лекарије у ложицу воде, и тим запоји Персу. Још нареди да јој ставе хладне облоге на груди, и да јој се лек дава само у наступу, пак отиде.

Мита опет седе на посао. Срета се загледа у књигу, Перса куњаше. Нико речи не проговори пошто лекар отиде.

— Па хоћемо ли јој ставити крпе? запита Љубица малко љутито.

— Паа... можемо! одговори Мита, али се не маче.

Љубица окваси убрисач, оцеди га и положи на груди болесници. До мало ова тврдо заспа.

Тада њих троје пређоше у радионицу.

Мита стиште руку Љубици.

— А ја сам мислила да ћете се љутити на мене! поче она смејући се. Ја к'о мислим да је то против ваше... против вашега адета, звати лекара.

— Истина, Бог је наш лекар! одговори он, гледајући у Срету и дигнувши прст, — али понекад он се служи људима да изврши своју вољу, да некога дигне са света, а опет да некога излечи. И ви то, Љубице, не би учинили, да вам Бог није заповедио!

Срета гуташе сваку његову реч. Љубицу подиђоше трнци, јер јој се учини да је то истина, с таким је убеђењем обућар говорио.

— Ето, тако је, добра жено! настави он. — У старо време, у време пророкâ, беше се смртно разболео један цар, од неке ране. Сви његови лекари не могоше му помоћи. Цар је вапио ка Господу, да му продужи дане његове. И Господ га услиша, одиста с тога што је живот царев *требао на свету*, ради некога добра. Господ се у утвари јави једноме пророку и научи га да направи мелем

од смокава, те да привије тај мелем на цареву рану. Пророк то изврши, и цар оздрави онога часа. Да су лекари начинили таки исти мелем од смокава, мислите ли ви да би он могао помоћи? заврши Мита дигнувши прст поврх главе.

— Не би могао помоћи! одговори свечано Срета.

Љубица устаде. Сад њене смешљиве очи играху весело и цело јој се лице смејаше. Она никада дотле не чу од Мите толико речи у један мах, па какве речи! Па онда оно његово владичанско достојанство и Сретина понизност! Па онда помисао да је она пред њиховим очима као неки божји посланик! Па онда сети се да је слушала од суседâ е је Мита као неки поп међу нововерцима, те у њеној бујној машти представи се слика каква мора бити вечером, према свећама, там у њихову храму, кад мали Мита проповеда гомили дроњавацâ! — Ах! све то беше тако смешно, да осети бол у ожичици, савлађујући се да не прсне. Једва је чекала да исприча Тими и да се сита изасмеје.

— Дакле, промените облогу, кад се добро загреје и пазите да јој дате капљице, ако буде наступа! — рече озбиљно, припретивши прстом, уверена већ да ће бити послушана. — Ју! шта ће моји рећи, колико сам се задржала. Лака вам ноћ и чувајте Персу!

Болесница је преспавала целу ноћ, а сутрадан се придигла.

Студен поче нагло попуштати, као што беше нагло настала. Десетак дана снег се копнио, и ако облаци заклањаху сунце. Па удари јужни ветар, те се, преко ноћ снег са свим растопи, тако да низа стрме београдске улице, које силазе ка Сави и Дунаву, летијаху бујне речице. Али после неколико дана — беше друга половина фебруара — поче сунце грејати. Калдрма беше чиста. По кестењима, на Теразијама изби пуп. Свет, у великим гомилама излажаше у шетњу, ка Топчидеру.

И Перса поче јутром излазити. Ретко би се кад повратила с трга, а да не донесе по коју јабуку, или прегршт ораха, ситнијој деци Љубичиној. Мита је радио марљиво. После женине јаче болести, заведе обичај да суботом изјутра дели помоћ просјацима, те би их се сјатило мноштво пред његовим вратима и свако примаше по маријаш. Макрена, бакалин, дебели ковач и јоште ко, грђаху Миту, што навикну просјаке да досађују и другима. Крчмарица му је претила да ће га тужити општини за то, али кад је уверише да ће је тамо исмејати, она се искали на свој начин, измишљајући смешне ствари о нововерцима.

Једном, пред подне, сврати к обућару ненадни муштерија. Мита се мало зачуди кад се промоли оковани штап и куцну о подину, за тим кад крочи нога испод мантије, па се исправи пред њим у свем своме достојанству поп професор, играјући се с медаљицом под грлом.

— Помоз Бог, мајсторе!

— Бог помогао! прихвати Мита устајући.

— Да ми направиш једне ципеле, хоћеш ли?

— Могу! вели Мита, чешкајући се.

— Сви те хвале да си добар мајстор, и, што је главно, да ниси скуп, па, велим, хајде да и ја поручим, па, ако ми будете повољан, поручићу и за моју госпођу... Збиља израђујеш ли женске ципеле? Ама, знаш, не мислим које какве женске ципеле, него фине, укусне, од танке коже... како је оно зову?... Сад све једно, дед да седнем, да ми узмеш меру. Јâ! Дед, молим те, скини ми леву ципелу. Ја увек тражим да ми се узме мера на левој нози, јер на њој имам жуљ, а иначе тешко је угодити да ми на њу добро иде ципела. «Чорт» би га знао, као да ми је дебља од десне! Увек сам страдао због ципела, т. ј. овде у Србији. Куповао сам готове — ев' и ове су готове купљене — па када их «попробујем», иду добро, као рукавица, али, после једнога сата, све звезде видим. Чорт би га знао! У Русији кад сам био, нисам страдао од тога. Него, лако је тамо. У Петрограду на стотине магацинâ,

на зађем и бирам. Него, и израда је тамо, разуме се. Може човек поручити, па казати: имам на пр. жуљ на маломе прсту и раницу, рецимо, на пети, па желим да ми тако удесите, да не осећам болове, па квит! Кроз два три сата,ципеле су готове и удесне, да ти стане памет од изумленија. Ех, Господи помилуј! Дед, мајсторе... него пре свега, тачно да знам за кад могу бити готове?... Шта је данас? Данас је понедеоник! Дакле: вторник, среда, четверг, пјатница, субота, воскресеније.... могу ли бити за у среду, а? За у среду до подне? Да, иначе, у среду је благовјешченије, празник господствени, не ради се. Него, ти радиш и кад су велики православни празници, је ли? Ви, нововерци, празнујете само недељу? Но, но, но, томе је крива општина, управ закон, требао би строг закон као у Русији. Дакле за кад?

Једва престаде и пружи стопу.

Обућар збуњен толиким и таким «многоглаголанијем» узе своју књижицу, у којој бележаше имена муштерија и рокове израда, па по што је прегледа, мислио је још малко, те одговори, развлачећи као обично:

— Могу бити у среду, најдаље.

— Ето, видиш, дакле ћеш ипак радити тога дана! Но, лепо, лепо, а цена?

Митин одговор и на то, задовољи мучног муштерију.

На Благовести, око два часа после подне, однесе Мита обућу попу. На степеницама његове куће, чу Мита умиљато певање, у три гласа. Предусрете га кухарица, те, узевши од њега ципеле, однесе их у собу. Певање се намах прекиде, а, после кратке тишине, закликта неки звонки глас, — оно смејање, које ти и пред непознатом кућом изазивље пред очи младу, здраву женску, те наводи човека грешника да дигне главу ка прозору. Али нововерцу тај смех напомињаше лакоумни, плотини свет, над којим царује сотона, те би радо побегао. Слушкиња се врати, рекавши му да га зову унутра. Опет се смех заори. Мита уђе у раскошну собу и поклони се незграпно.

За столом, с попом сеђаху две женске. Пред њима беше скленица вина и на тањиру тврде, четвртасте посластице, какве се уз пост готове. Поп, у шлафроку, извањен у наслоњачи, пирио је млазове дима из цигарете. Попа — омалена, плава, белопутаста, пуна облинâ, — сеђаше скрштених руку. Према њој беше друга плавуша, њена сестра, девојка свом главом виша од попадије, протегљастих образа, румена, живих очију, коврџасте косе на глатком, правилном челу. Девојка беше покрила уста рупцем. И без тога знака, Мита хоћаше познати да је то она, што се онако грешно смеје.

— Аферим, мајсторе, баш харашо! — поче домаћин, бројећи му новац. — Ја сам задовољан, ево види, попробовао сам, те мислим да ће ми добро стојати! — он подиже леву ногу, с новом ципелом.

— Изволите сести! понуди госпођа.

— Да, седните, па и чашицу винца! додаде домаћин точећи, и простреља очима обе женске, као да их опомену: пазите што ће сад бити!

— Фала, благодарим, не пијем вина, — одговори мајстор шчињајући се да ли да седне.

— Е, не! Не пијеш вина! За што то? Зар сви ви.... Та «вино веселит серце человјека» каже се у светоме писму, а ти, ваљда, знаш свето писмо?...

— Изволите сести! понови госпођа. Малко од овога теста, то можете! — Она му принесе тањир.

Мита откриљи грумичак колача, и седе на крај столице.

— Мајсторе, као поштен и богобојажљив човек, одговори ми отворено на нека питања! — поче попо, медено.

Мита зину, поглед му се укочи, цело лице доби израз напрегнуте пажње и опрезности.

— Јеси ли рођен у православној вери?

— Не.... разумем.... те.... речи.

— Јеси ли рођен од православних родитеља; јеси ли крштен био у православној цркви; јеси ли ходио у цркву; јеси ли се исповедао и причешћивао, брат-Мито?

Мита потврди главом.

— А сад већ ниси православни?

— Ја право славим Бога, колико могу и како умем!

— Као и ми, је ли? Идеш у цркву, призивљеш угоднике божје, почитујеш свештена лица, дабоме?

— Црква је свуд, где се макар двојица састану у име Христово! — Мита исправи кажипрст.

— Аха! Тако ли ти објашњујеш те речи из светога писма!

— Оне су јасне по себи.

— Е, мој брале, тврд је то двопек за твоје зубе! Ево ћу ти навести најпростији пример. Ти знаш које беше прво чудо што учини Исус? Он је, у Кани Галилејској, на свадби једној, претворио воду у вино. Кажи ми: за што је он то учинио, управ за што то беше његово прво чудо?

— Ја разумем његову свету науку, а то је мудровање.

— Није то мудровање! — плану поп и устаде, — нити можеш разумети Христов наук, без нашега толковања, — управ без толковања светих отаца! Готово свакој појединој изреци из светога писма треба посветити цео живот, па да се објасни са сваке стране. Колико ли је мудрих људи то учинило!... Та и ми свештеници учимо толико година, само да научимо како ћемо објашњавати најглавније ствари, а крпе, кројачи, амали, и којекаква фукара, устала сад да то решава по својој памети, да не признаје богословски авторитет, да презире свете, великолепне обреде и прилике угодника̂ божјих, и знаменије чесногa креста!

Попа седе, испи чашицу вина, па настави блаже:

— Јадан Мито, куд си зашао! Погледај, видиш ове капке на очима? Што су они очима, то је црква православна чистоти вере и предању светих отаца.... Црква штити веру од свакога притрунка. Но, ти не можеш то разумети, него доведи ми једнога од ваших учених људи, — а има један такав, кажу, — па да видиш како ћу га притерати дувару!.... Руку моју дајем, ако се тада опет

не повратиш у православље, јадан Мито, у наше лепо православље, за које су гинули наши прадедови, које је кроз толико векова љуте невоље одржало у снази српски народ!.... Онъ сконфузовалъся! заврши руски, погледавши победнички женске.

— Єто правда! потврди попадија.

Госпођица се потмуло зацери.

Заиста Мита стојаше оборених очију, али их сад диже и мирно одговори:

— Христос није учио књижевнике, него рибаре, раднике и тежаке, с реда људе и жене, и свако га разумеваше, и ко је био чиста срца, верова га. А Христос је вечан, и његове су речи вечне, и ми их разумемо, без ичијег тумачења, а ко је чиста срца, верује га!

Поп скочи, као да га неко боцну иглом са страг.

— Дакле, опет!... Дакле, једно те једно!!... Хајде кад је тако, кажи ми што значе ове Христове речи: — «Нисам дошао на свет да донесем мир, него мач!»

Мита се размисли:

— Паа.... ето ви се са мном препирете, и многи други се препиру, без потребе, око његових речи, а он је знао да ће то тако бити, и за то рече: да доноси мач!

— Није то тако! викну поп, већ срдит.

— Паа, господине, можемо протолковати и друкчије! Мач је мач. Њим човек убија свога непријатеља, а непријатељ је наш сотона, то јест: свако зло!

— Није! Није! викне поп промукло.

Обућар слегну раменима.

— Ја не могу погодити да кажем онако, како би ви хтели.

Та мајсторова нехотична иронија, његова непомерна мирноћа и поуздање у себе, раздражише до зла бога, професора, те поче, ружним изразом лица:

— Мо̀ре! Мо̀ре! И ако си тим својим толковањем далеко од истине, ипак си њим изрекао себи пресуду!...

Ви сте сотоне овој нашој земљи, ви нововерци, ви сте зло, против кога треба истргнути мач, до истребленија.

— А које зло ми чинимо? упита Мита понизно.

— Које зло!!... Зар је мало зло саблажњавати народ и одвраћати га од прадедовске вере, а?... Дед изговори символ вере!

Мити заврти главом.

— Знам да не ћеш, а знам и остале ваше богумрске јереси. Дед изговори ове речи: — «Верујем да је пречиста дјева, по духу светом, зачела и родила спаса нашега, Исуса Христа!»

Мита упропашћен крочи натрашке и заштити лице дланом, као да је чуо страховиту хулу на Бога.

— Видите ли! дрекну поп ударивши песницом о сто.

Обе женске и устадоше, да га блаже.

Мита изађе оборене главе, шапћући: Види Бог!

Кухарица, која се беше притајала пред вратима, устукну пред њим, гледајући га косо.

— Мо̀ре, влада је крива, која их трпи! — викаше поп из свега мозга, кад обућар силажаше низ степенице.

— Види Бог! шапће он.

— Влада!... Закон!... Скупштина!...

— Види Бог!... Види Бог!... Види Бог!...

* *
* *

Ударише бујне пролетње кише, раздвајане јаким ветровима. Петровићка одлежа за колико је трајала влага, мучећи се као и пре. Њен се живот могаше упоредити са пламеном, који у даљини видиш, који часком мирно гори, час једва шкиљи, а коме не видиш подлогу, т. ј. не знаш има ли горива. С лепим временом опорави се опет.

Мајстор Тима беше отишао неким својим послом у унутрашњост Србије и тамо се задржао преко месец дана. Кад се врати, те у вече први пут пође у крчму, срете се са Јожом, који изађе из Митине радионице. Тима се устави,

а Јожи прође испред њега, не опазивши га, толико беше замишљен. Тима се сад примаче к Митину прозору, те угледа, осим мужа и жене, једнога бркоњу широких груди, са низом жутих путаца средином пршњака. Бркоња имаше на глави шубару, која врху онисκог чела и густих обрва, чињаше страшнијом ту хајдучку главу. Заиста тај човек могаше послужити коме сликару, као углед хајдука, — од оних што на врамчићима крстаре по мађарским пустама. Могао је имати 30 до 36 година. Али та слика Шандор Роже сеђаше мирно за обућарским столом, према Мити, и прошиваше шилом кожу. Заиста се звао Шандор и беше Мађар. Тима се сети његова имена, јер га познаваше одавно.

Обојица работаху ћутке.

Кроз враташца што вођаху из радионице у собу, уђе Перса, жућа но што пре беше, сами костур обмотан кожом, тако да се Тими учини е види неку утвару, те се згрози. Жена имаше у руци неку књижицу, зелених корица. Кад она седе између њих, Шандор скиде шубару и баци је на подину. Она поче читати гласно. Обрве јој се узвиле, а очи сјакте као два жеравка. Тима не могаше разумети речи, но му њен глас допираше, час јачи, час слабији, оном монотонијом, којом ђачићи уче задатке. Мита слушаше с великом пажњом, али по Шандорову изразу лица, могло се судити да не разуме, јер беше српски, премда се могло опазити да с поштовањем слуша. Једаред обућар окрете главу ка жени и диже прст, а на то се њене обрве јаче узвише, очи боље засјаше, те упре прстом у неку реч и застаде. Па онда опет настави читање.

Тима уђе у крчму.

Прихватише га узвици весеља, на које он умерено одговори, рукујући се с двојицом, тројицом, пак седе на своје обично место.

Макрена му донесе његов обичан оброк вина, са поздравом: — «Добро дошо, мајсторе!»

— Боље те наш'о, Макрена, — одговори он, држећи је за руку и посматрајући је веома изненађен. Беше јако опала и бледа.

— Да ниси боловала? — запита он испитајући јој руку.

— Нисам!... Онако није ми добро! — одговори она преко воље, гледајући на страну, па лагано отиде к једноме госту, који леђима беше обрнут ка Тими, и који се не обазре кад он уђе. Тима га одмах познаде. Беше Јожи. Макрена се налакти и стаде шаптати с њим. Јожи ни једном не диже главе пут ње.

Весели пекар опклади се око нечега са гојазним Немцем, ковачем.

— Дакле, за десет литара вина! нуди пекар пруживши му руку. При томе тако смешно намрска десни образ, те му се одиже брк и затвори око, да сви ударише у смех. Он је тим хтео да намигне пут Макрене, а по што му то не испаде, он набури уста и главом махну пут ње, показујући је друговима.

— Дакле, пристајеш ли, Франц? припита пекар.

— Мало је десет! рече неки. — Кладите се за двадесет!

— Двадесет! Двадесет! — повикаше остали.

— Е, па за двадесет литара! понуди пекар.

— Гилт! — рече ковач, треснувши дланом о длан пекаров, пак му задрма руком. — Ја пудем блатила твасесет лидара фина, ако пуде Магрена....

— Псссссс! ућуткаше га сви једногрлице. — Не смеш сад говорити! вели му пекар.

— Нека сече мајстор Тима! рече неко.

— Јес! Јес! Мајстор нека пресече! заграјаше остали.

Дебељко и пекар, држећи се за руке, приђоше ка Тими. Он се насмеја и раздвоји им руке ударивши косо дланом међу њихове прсте.

— Хајде, ето вам, и ако не знам, око шта се кладите!

Један стаде шаптати на ухо Тими. Што је шаптало даље причао, то се на лицу Тимину показивало веће чуђење, докле, најзад нестаде му осмејка око усана, а обрве му се разгрогачише.

— Је ли могуће! рече он као за себе, гледајући Макрену, која још једнако шапташе са Јожом.

Гости опет заграјаше, седајући. Неколицина њих запеваше, очигледно да забашуре предмет опкладе.

У тај мах Макрена отиде за тезгу, наточи чашу воде и однесе је Јожу. Овај испи у душак, убриса усне и изађе без «збогом» икоме.

— Сервус, Јошика! викну за њим његов мајстор, дебели Франц, већ прилично ђорнут. — Сервус, парадум!... Нофоферац, насарен! ха-ха-ха!... Јошика не пила фише! не јела меса!... Јошика насарен!... ха-ха-ха!

— Та ћути, Швабо, убио те Бог! викну пекар, али и сам стаде се смејати.

— Јо-ши-ка, ха-ха-ха! понавља Франц.

И сви остали ударише у смех.

Макрена се укрутила беше пред тезгом, чачкаше зубе, гледајући госте хладно.

— Јошика.... насарен.... ха-ха-ха!

— Па јест назарен, не видиш да не пије вина, ево већ месец дана! рече један.

— А наша Макра храни га пасуљем и сочивом! други ће.

— Па шта онда? пита Макрена, чикајући их.

— Ништа, ништа, газдарице, ово је шала! одазва се пекар, и опет онако смешно намигну. То разголица и онако веселог Франца, те, кроза смех настави:

— А Магре..... Магрена, ха-ха-ха, ја са тебе клатила се....

— А што си се кладио за мене? запита она мирно, не мичући се с места.

— Ништа, газдарице, не слушај га.

— Ја кладила не тватесет, не тритесет, неко петесет литара, ако....

Сви заграјаше, да га заглуше.

Он тресну песницом о сто и устаде.

— Што се ја појим једно шенско! Ја се клатила ти не путеш Јоши шена! Пек се кладила што путеш!

Настаде мртва тишина.

— Могао би ти изгубити опкладу! рече са свим мирно Макрена, гледајући у врх чачкалице.

Гости чисто као да не повероваше својим ушима, но се згледаше међу собом, пак се сви погледи стекоше на крчмарицу. Она презриво слегну једним раменом, обрну им леђа, узе креду и поче нешто срачунавати.

— Е, сретно било, ако и то буде! рећи ће неко са пуно ироније у гласу, али она за то ни хабера.

— Ја тршим реч! потврди Франц,- и он прилично снебивен.

— И ја, валај! дода пекар.

— Живели! издера се неки. — Дед, на рачун тога, по по литра на свакога! Хеј, бре, Макрена, амо вина!

Један запева сватовца.

— Да платим! викну Тима уставши. Па изброја новац на сто. Макрена хитро приђе и одби му десет пара.

— Вино је сад јевтиније! вели она.

— Лепо! лаку ноћ! поздрави Тима.

— Јевтиније је, мајсторе, јакако! понови онај што запева сватовца. — Десет пара на литар, од кад Макрена пређе у нововерце, — да је Бог поживи!

Тима се опет устави пред Митиним прозором.

На месту Персину угледа Јожа, који читаше јаким гласом, те Тима сад могаше разумети да он чита мађарски. Шандорово хајдучко лице беше јако пажљиво и изражаваше понизност, колико то допуштаху његове круте, мушке црте, а Митино одаваше поштовање, без пажње.

Тима се у поласку неколико пута прекрсти. Дошавши кући, разбуди Љубицу и стаде је запиткивати о тим чудним појавама. Жена му, онако сањива исприча што је знало цело суседство: — Јожи је — вели — прешао у

нововерце. Ради по цео дан, не бије шегрте, трпи свакојака њихова задиркивања и дели милостињу сиромасима. У вече иде на молитве ка Мити. С почетка је то крио, а сад, од кад се код Петровића настани онај радник Мађар, Јожи се не крије.... «А за Макрену говори се такође свашта. Зна се већ да не једе меса и не пије вина, а спустила је јако цену на све. Говоре још да хоће да прода све ствари из крчме, па да се одсели некуд, и — шта ти ја знам шта још!»

Муж њој исприча све што беше чуо тога вечера, те се обоје слатко смејаху.

— То не верујем! рече Љубица — да ће се удати за Јожа.... А, опет, ђаво би га знао, јесу неки врачари ти нововерци! Кад они могу привући у своју веру једнога Јожа и једну Макрену, за што не би могли учинити и да се венчају — ако се ти некрсти венчавају!

— Jä, Бога ми, тако је! потврди он.

— Ја сам о свему томе одавна нешто размишљала. Ја.... знаш.... како да ти речем, ја мислим да они умеју омађијати човека.... Бога ми, не смеј се, ја то тврдо мислим. Дадну нешто у пићу, или како друкчије! Ето кад мене Перса погледа право у очи.... ама не увек, по некад, знаш, лепо ме ухвати несвестица....

— Е!

— Јест, тако ми живота! И, кажи ти мени, за што сам се ја к њој тако прилубила, као да ми је рођена сестра, више по сто пута но да ми је сестра! Просто чезнем за њом!....

Тима седе на кревет намргођен.

— Да ниси више к њима отишла!.... Разумеш ли? Нећу да се већ дружиш с њом! поче он узнемиреним гласом.

Љубица такође седе.

— Ама, човече, ја не идем к њима од кад си ти отишао на пут. Ни једном нисам била, од кад је Перса боловала.... То је пред Богом грехота, ама шта ћу кад сам осетила да ме....

— Шта?

— Па све ме нешто к њој вуче!.... Нâ, и сад бих, Бога ми, пошла. Просто ми је у срцу.... те, да.... могу.... — Љубици бризнуше сузе.

Тима је загрли и убриса јој очи.

— Не лудуј, Љубице! Ти си увек паметна била. Тебе је дирнуло што је болесна, ето што!

— Аја! Није само то!.... Боже, сачувај ми децу и тебе.... Ја бих те нешто замолила.

— Да чујем!

— Да зовнемо сутра попа, нека свешта водицу!

Тима се грђе намрачи.

— Шта ће рећи деца и радници кад виде то?

— Милош и Срета и Јоца и Анка, они ће у школу, а они мањи шта они знају. А радницима ћу рећи да сам сневала неколико ноћи засопке покојнога оца, па с тога да сам звала свештеника!

— Па хајде, нека и то буде. Најпосле није никад сувише помолити се Богу! — умири је Тима.

Сутра дан поп је осветио водицу у Тиминој кући.

После вечере, Тима је мало седео у крчми, не обраћајући пажњу ни на Макрену, ни госте. Једино, у повратку, гледнуо је на Митин прозор и видео исти синоћни призор.

То се понављало неких петнаест, двадесет дана. Па онда усели се у крчму неки Глиша Смедеревац, који пре држаше крчму негде у Палилули. Промена газде изврши се без икакве граје. Макрена предаде све ствари, које помињаше неки пискарало, читајући списак. Пак премерише вино и ракију. Најпосле Глиша изброји њој новац, писар написа признаницу, Мака «закрсти», пекар и ковач потписаше се као сведоци, и тим бй све свршено.

Али тога дана у вече скупише се шегрти Францови, бивши слуга Макренин и још неколико мангупа, те стаде звиждање, маукање и дерњава пред Митином радионицом. Пролазници се устављају, те их се накупи повелика гомила.

Мита, Перса, Шандор, Срета, Јожи и Макрена (сва у црнини) седијаху за столом и благоваху «братску вечеру». Од свега свога намештаја једини тај столић беше Макрена изнела.

Кад граја на улици допре до вршка, Макрена се молећиво обрати ка Мити. По њеном покрету гледаоци познадоше да моли домаћина нека спусти завесу на прозору. И Шандор јој се придружи, ухватив је љубазно за руку. Али Мита диже прст и одлучно заврти главом.

Тада звиждање и дрека испред куће, проглушише их највећма.

Мита устаде и поче проповед. Сви његови поусташе. Светина се разиђе.

Још два пута виђао се тај скуп, али треће ноћи нестаде Шандора и Макрене.

Франц беше добио опкладу јер Макрена се удаде, али не за Јожа. Пекар не хтеде никако да призна, докле му то не потврди Мита. Најпосле, једног вечера, тројица старих гостију код новога крчмара, отиду к обућару и веома учтиво замоле га да им објасни нестанак Макрене и Шандора.

— Сестра Макрена није више у Београду! вели Мита.

— Знам, него је ли сама отишла?

— Она се придружила своме брату по Христу, Шандору. Они ће заједно да трпе, Христа ради!

Кад је то Мита рекао, одборници, могоше опазити на Јожину лицу као мало зависти.

— А? Као да би и ти радо с њом трпео, Христа ради? рече један обешењак, па даде маха смеху.

После мало времена нестаде и Јожа.

*

* *

У половини месеца августа, једнога вечера, Перса изађе пред кућу, да одахне, али чим седе на столицу, глава јој се нахери к левоме рамену, труп посрну и она паде на бок.

То се деси баш кад је Стева бакалин, пролазећи туда, био према њој.

— Госпа Перса!.... Мито! — викну он и сагну се да је одигне.

Мита изађе, те се нагну и узе је за руку.

Брзо се искупише пролазници.

— Та.... умрла је! врисну неко.

— О, Боже!.... Та не може бити!.... Шта којешта дробиш! говори бакалин подижући јој главу.

— Воде!.... Трљајте је!.... Свећу амо!.... По лекара брзо!.... вичу што који.

Неко изнесе лампу, те према светлости блеснуше њене раширене зенице, у којима не беше живота.

Сви се погледи стекоше на Митино лице, које малко беше убледило.

Он јој стави руку на срце, па рече лагано:

— Преминула!

— Ох! — охнуше сви.

— Брзо лекара! виче Стева.... Не зна се! То се не може знати!

Мита мрмољаше нешто у себи, а рукама показа да му помогну унети је. Тима разгура око себе женскадију, па подухвати лешину и унесе је сам на кревет. Светина загуши радионицу, која остаде у мраку.

— На поље, ко нема посла! загрми Тима. Нађе се се ту Франц, пекар, Глиша, те помогоше Тими да поврати ред.

Дође и лекар савскога одељка, онај мали Јеврејин. Није му требало дугога прегледања, да се увери о смрти.

— Мајсторе, на жалост....

— Молим, господине, прекиде га Мита већ са свим присебан, — молим за уверење ради сахране, јер бих морао долазити к вама, а немам никога....

— Па, добро,— рече доктор зачуђен, — ја ћу вам написати сад овде, ако желите.

— Бићу вам благодаран.

Лекар откиде листак из своје књижице, али не беше пера. Глиша отрча и донесе перо и мастило.

Доктор написа неколико врста и оде.

— Хвала вам браћо! рече Мита, рукујући се са занатлијама. — Бићу вам јако благодаран, ако можете, да поседите по сата, докле се ја вратим.

— Хоћемо, хоћемо, одговори у име свију Тима.

Мита натаче шешир и отиде некуда брзим корацима.

Врати се са чича Сретом, те, осим оних, које остави, затече још попа професора и једнога позорника у радионици. Поп прекиде неки жесток говор кад наиђе мајстор.

— Е, хвала вам, браћо! поче Мита задихан. Лепа вам, велика хвала.... Сад ја имам друга, а ви, браћо, идите кућама.

— Ако би ти што требало, само зовни! вели Тима полазећи.

И остали му понудише своју помоћ.

— А мислиш ли ти хришћански сахранити ову покојницу? запита оштро поп.

— Молим.... господине.... да ме оставите на миру! рече Мита, а глас му малко задрхта.

— Пази ти!.... Само ти пази, на твоју одговорност, разумеш ли? рече поп позорнику, претећи руком.

— Разумем! одговори стражар.

Оба изађоше.

И даље на улици, кроз помрчину, чуо се попов глас: «ред!....» «закон!....» «хришћанска земља!» А за њим тутњаху тешки кораци позорникови.

Мита се затвори.

Сутрадан раније, Срета отиде на општину да плати за гроб и мртвачка кола. Он се поврати са неким старчићем, лепо одевеним, у цилиндеру. Пред радионицом хођаху два жандара. Пред крчмом беше гомила света.

Око десет часова пре подне зазврјаше мртвачка кола.

Тима, Франц и Срета, кренуше се да изађу, али одмах устукнуше, јер уђе позорник.

— Камо мајстор?

— Ево ме? одазва се Мита, устајући крај ногу покојнице.

— Хоће ли се сад изнети мртвац?

— Да!

— А свештеник где је? Јесте ли поручили по свештеника?

— Ја нећу свештеника! одговори мајстор одлучно.

— По закону мора бити! Ви сте у полицији записани као православни.... Изволите господине попо! — рече позорник с врата.

Уђе парох с петрахиљем о врату и крстом у руци. За њим, с осмехом, уђе професор и викну другу:

— Почињи!

Парох поче: благословен Бог наш, сегда њиње и присно, — и стави сребрни крст на груди Персине.

Мита се ухвати за косе и посрну, него га прихвати онај старчић господин и нешто му брзо прошапта.

Тад Мита ђипи и дигну крст са мртваца, али, поп Коста, као да се надаше томе, зграби му га из руке и положи га опет врху покрова.

— Види Бог! једва изрече мајстор, заклањајући очи.... Види Бог да је ово насиље!.... Хајдемо Срето! и гологлав са чичом изађе на улицу, пак се изгубише негде.

За њима шмигну и господин.

Занатлије изнеше мртво тело и отпратише га до вечне куће.

Мита се поврати са Сретом тек пред вече. Радњу му беше затворио Тима.

Све су новине говориле о томе догађају.

Опет се Мити јави жандар. Звао га је суд да одговара што је пречио свештеника у вршењу његове дужности, и осуди га на затвор, или повећу глобу.

Мајстор ни речи не одговори, него одастаја шест дана тамнице. Кад изађе, беше миран као и пре, али није хтео радити. Два, три дана седео је докон, као и

годину пре, кад се доселио у Београд. Па онда једнога јутра, чика Срета изнесе његов црни ковчег, а Мита за њим ону кутију, и одоше на Саву.

Опет северац дуваше. Опет се њих два тихо руковаше и промрмљаше нешто, пак лађа отплови.

Где ли ће?

О томе се много нагађало у крчми, али претегну пекарево мишљење:

— Ја вам кажем да ће он у Америку! Онај њихов владика дао му је новаца за пут, као што је дао и Јожу. Него Јожи може где хоће, али је Мита забележен и у Аустрији — свуд га полиција познаје. А тамо, тамо у Америци, тамо се може скрасити, јер тамо је свет чудан, нема никаквог реда, нико те не пита шта мислиш и у шта верујеш!

ГОРЊИ ДОМ СРБИЈЕ

(РАД ВЕЛИКОГ УСТАВНОГ ОДБОРА)

(НАСТАВАК)

После оне стене, коју беше подигао газда Сима Несторовић (својим предлогом да се укине смртна казна за политичке кривце) у сред мирног тока уставотворне дебате, око које се беше запенушила зајажена речитост нашега горњега дома, као вода на Нијагари — текла је дебата даље тако мирно, као у каквом општинском одбору.

Секретар д-р *М. Ђ. Миловановић* прочита «члан 13. Српски грађанин не може бити прогнан из земље. Он се не може протеривати ни у земљи, из једнога места у друго, изузев случајеве које је закон изрично предвидео».

Г *Д. Катић* предлаже, да не буде никаквих протеривања ни у земљи. Ко не ваља на једноме месту, неће ваљати ни на другоме.

Г. поп *Марко Петровић* потпомаже предлог Катићев.

Г. *Радован Милошевић*. Вала, људи, ако ћемо право говорити, и нема никакве вајде од протеривања из места у место.

Г. *Ђока С. Нешић* желео бих да когод од господе из ужег одбора, који су израдили овај пројекат устава, објасни, који су то случајеви предвиђени законом за протеривање из места у место?

Г. *Жика Карабиберовић* мисли, да треба задржати само унутрашње протеривање, али тако да се сваки неваљалац протера само у његово место рођења. Лорд-мер београдски имајући у престоници толике муке са свакојаким људима из бела света, очевидно зна психологију неваљалаца, јер он претпоставља, да ће сваки пангалоз, из чисте љубави према своме родном месту, одмах постати добар грађанин, чим се «протера у своје место рођења».

Г. *Светозар Милосављевић* потпомаже ипак предлог г. Катића.

Г. *Марко Стојановић* брани редакцију предложеног члана, и даје објашњења, која је г. Ђ. С. Нешић тражио. Рече, да ће се, по предложеној редакцији, протеривати само скитнице и последњи људи, а протериваће се у своје родно место, где их сваки познаје, те ће поштеним људима бити лакше од њих бранити се.

Г. *Радован Милошевић*, сад на један пут нађе, да је редакција добра, и заборавивши шта је мало час рекао, грмну: «Ако се изостави унутрашње протеривање, онда ће само лопови ћарити».

Како се нико није више јавио за реч, то је предложена редакција усвојена гласањем.

Г. д-р М. Ђ. *Миловановић* чита члан 14. «Обиталиште је неповредно. Власт не може предузети никакво претресање ни истраживање у обиталишту српских грађана, осим у случајевима које је закон предвидео, и начином како је закон прописао. Пре претреса дужна је

власт предати лицу, чије се обиталиште претреса, писмено решење истражнога судије, на основу којега се предузима претрес. Противу овога решења има места жалби првостепеноме суду. Али жалба не задржава извршење претреса. Одмах по свршеноме претресу власт је дужна предати дотичноме лицу уверење о исходу претреса. Ни у ком случају претрес не може бити ноћу.»

Г. *Пера Тодоровић* налази једну празнину у предложеној редакцији тога члана и предлаже да се претпоследњој алинеји дода: «и потписан списак одузетих ствари ради даље истраге» А да ли би требало ставити у решењу: на основу чега се предузима претрес, и шта се тражи код кога, то оставља правницима да реше.

Г. *Данило Анђелковић* жели, да се четвртој алинеји предложенога члана дода и ово: «Претрес ће се увек вршити у присуству два српска грађанина.»

Г. *Ст. Рибарац* вели, да је додатак, који је предложио г. Пера Тодоровић, са свим излишан, јер и сада у кривичном поступку стоји, да се мора дати оптуженоме списак одузетих ствари, а то се исто разуме и у редакцији предложенога члана, јер «уверење о *исходу* претреса» то исто значи. И друго тражење г. Тодоровића нема места, јер у решењу мора стајати зашто се претрес чини. Наводи за то разлоге основане на садашњем кривичном поступку.

Г. *Јеврем Андоновић* вели, да захтеви г. Тодоровића и г. Анђелковића не треба да улазе у Устав, него у специјалан закон и поступак. Ну он налази, да последња алинеја предложенога чл. 14. није довољно јасна, јер по таквој редакцији, власт не би смела гонити зликовце, који би, испред потере, ноћу побегли у чију кућу, па и то одмах после извршеног злочина.

Г. *Марко Стојановић* објашњава, да се у последњој алинеји мисли претрес против воље, а не кад човек и пристане.

Г. *Данило Анђелковић* брани свој предлог и тражи да се унесе у устав.

Г. *Радован Милошевић* предлаже, да се законом одреди, када се сме ноћу стан претресати, а не Уставом.

Г. *Пера Тодоровић*, као човек који је патио и ту невољу, да му се «обиталиште» претреса, наводи примере за што је нужно да се у самом Уставу каже, да ће власт саставити и предати сопственику списак одузетих ствари. Њему је једном власт узела не само политичке хартије, него и три са свим неполитичка лоза лутријска, па «како онда, тако и сада». Ама баш ни један представник власти да се сети, да му врати та три лутријска лоза.

Док је г. П. Тодоровић жалио за овим лутријским лозовима, дотле је Њ. В. Краљ нешто конферисао са г. Ј. Ристићем, г. Савом Грујићем, г. Милутином Гарашанином и г. Пером Велимировићем, а чим је Пера завршио своју лозовијаду

Њ. В. Краљ изјави, да се ужи уставотворни одбор сагласио, да се унесу у преложени члан и додатци г. г. Пере Тодоровића и Д. Анђелковића, и ставља на гласање тако измењен чл. 14.

Али се није могло одмах гласати. Уста да говори г. Милојко Лешјанин. Витешки ђенерал, за кога историци српских ратова тврде да је нешто род славном римском војводи Фабију Кунктатору, задоцнио се са својом примедбом на овај члан устава, као што г. Бдин тврди да се 1885 задоцнио да заузме Видин, где су га већ чекали са белим заставама да му се предаду види «Ратник» за 1887). Али ништа не мари. Примедба коју је г. ђенерал учинио, тако је знаметина, да је цео Горњи Дом Србије обасјала омирском веселошћу, тако, да ни једноме лорду није било криво, што се између завршене дебате и гласања изнео још један предлог.

Ево тога предлога знаменитог са историју уставности у Србији:

Г. *Мил Лешјанин*: Предлажем да се у предпоследњој алинеји у место «дотичном лицу» каже «лицу над којим се претрес врши».[1]

После овог веселог уметка, усвојен је чл. 14 са додатцима г. Тодоровића и г. Анђелковића.

Г. д-р *Миловановић* чита «члан 15. Својина је неповредна, ма какве природе она била. Нико не може бити принуђен, да своје добро уступи на државне или друге јавне потребе, нити се право приватне својине може ради тога ограничити, осим где закон то допушта и уз накнаду по закону».

Нико се не јавља за реч. Усвојено.

Г. д-р *Миловановић* чита: «Члан 16. Казна одузимања имања (конфискација) не може се установити. Али се могу одузети поједине ствари, које су или производ кажњивога дела, или су као оруђе за то послужиле, или су биле намењене да послуже.»

Усвојено без дебате.

Г. д-р *Миловановић* прочита «члан 17. Слобода је савести неограничена. Све признате вере слободне су и стоје под заштитом закона, у колико вршење њихових обреда не вређа јавни ред или морал».

Г. *Милорад П. Шапчанин* налази да је прва реченица предложенога члана, која гласи: «слобода је савести неограничена» са свим... излишна.

Њ. В. Краљ усуђује се приметити г. Шапчанину, да се овде не мисли она слобода савести, коју сваки чува у дубини своје душе, јер за њу за цело никоме не би пало на памет, да јој осигурава слободу нарочитим уставним одредбама, него се овде осигурава неограничена слобода *изказивања* онога, што човек по својој савести налази да

[1]) Редигујући моје белешке за штампу, нисам могао да верујем да је г. Лешјанин само то имао да каже, и завирио сам у оверовљен протокол тога састанка. Доиста, од речи до речи тако стоји руком г. Љ. Ковачевића записано, само је другим мастилом и *руком г. Лешјанина* избрисано: „г. Милојко“ па написано „ђенерал“, а на крају додате још и ове врсте:

„пошто је нејасно и не зна се, да ли се реч „надлежном“ односи на оног над ким се претрес врши, или на онога, који је вршење претреса наредио.“

је најбоље. Тако н. пр. ако би г. Шапчанин, који се радо бави богословским питањима, услед својих теолошких студија, дошао до убеђења, да — не дај Боже — ни једна од садањих религија не одговара потпуно идеалу његове савести, он би, на основу предложене уставне одредбе, могао слободно исказати јавно да не припада ни једној вери....

Баш ми би криво на Његово Величанство. Зар му није доста што је Краљ, него још мора да има и духа као какав Његов подајник, који од тога живи!....

Г. *Ст. Бошковић* рече, да се у ужем уставотворном одбору мислило, при предложеној стилизацији, да свак сме своје уверење и о вери слободно исказати. Тражи да та одредба остане у Уставу, јер је има и у другим Уставима.

Г. *Јован Бошковић* тражи да остане по редакцији, јер би се иначе могло мислити да државна вера може нагонити људе других вера да државну веру примају.

Г. Марко Петровић, и ако је, или баш за то, што је свештеник, брани неограничену слободу савести.

И тако г. Шапчанин оста усамљен са својим мишљењем, да је неограничена слобода савести излишна, и члан 17. примљен је по предлогу.

Г. д-р *Миловановић* прочита «члан 18. Забрањује се свака *радња*, која би била штетна за државну веру у Србији (прозелитизам).»

Његова Преосвећеност г. епископ *Мојсије* предлаже, да се место «државна вера» каже «источно-православна вера.»

То исто захтевају и г. г. М. Ђ. Шапчанин, Ст. Бошковић, Марко Петровић.

За редакцију су говорили г. г. Данило Анђелковић, Јован Бошковић и Милан Кујунџић, јер се зна да је у Србији источно-православна државна вера.

Г. Јован Мариновић. По предложеној редакцији забрањује се само *штетна* радња, а требало би забранити и ону радњу, која се још не показује као штетна, дакле

сваки прозелитизам у опште. У интересу тога, да се прозелитизам категорички забрани у Србији, он, у место реченице «која би била штетна за државну веру» предлаже да се каже: «која би била управљена против источно-православне вере».

Њ. В. Краљ рече, да је ужи одбор узео израз «државна вера», што га је *јачим* сматрао, али сада пристаје на измене г. владике Мојсија и г. Ј. Мариновића, и износи тако измењен члан 18 на гласање, и одбор га усвоји.

Г. д-р *Миловановић* чита: «Члан 19. Српски се грађани не могу ослободити својих грађанских и војничких дужности, позивајући се на прописе своје вере».

Ја подвукох реч «*војничких*» и показах моме колеги за «иностранa дела».

— Знам, знам — рече Чеда смејући се — али се ви сви варате. Нити сам ја Назаренац, нити је оно храм на Енглезовцу, него сала за јавна предавања. —

— Нарочито за тумачење еванђеља, ако би нашао какав инглески мисионар или какав спиритистички ђозбојаџија! —

Међу тим лордови усвојише члан 19 без дебате.

Г. д-р *Миловановић* прочита «члан 20. Настава је слободна. Слобода наставе је ујемчена Уставом, у колико њено вршење не би вређало јавни ред или морал. Основно школовање је обавезно. Оно је бесплатно у јавним основним школама».

Г. *Дим. Маринковић* налази у предложеној редакцији плеоназма, и с тога предлаже да се од прве и друге алинеје направи једна, која би гласила: «Настава је слободна, у колико њезино вршење не би вређало јавни ред или морал.»

Г. *М. П. Шапчанин* признаје, да је то начело модерно и педагошко, да основна настава буде обавезна, али тражи да се у Устав унесе само оно, што се може извршити. За пример навео је Угарску. Износи неправде, које трпе они људи, који морају своју децу слати у туђу општину,

и с тога предлаже да се после речи «основно је школовање обавезно» дода «у општини где школа постоји. Свака политичка општина дужна је имати школу».

Г. *Стеван Д. Поповић* («Бели»). Противан је томе да се Уставом иде на руку оним људима, који неће своју децу да школују. Пошто већ постоји закон о обавезној настави, предлог г. Шапчанина био би назадак, који је у толико мање оправдан, што потиче од једног педагога.

У истом смислу говорили су и г. Аксентије *Ковачевић* и г. Јован *Бошковић*.

Г. *М. П. Шапчанин* доказује, да је његов предлог управљен једино противу могућних злоупотреба, да он више одговара начелу обавезне наставе и да му иде на руку.

Г. *Светомир Николајевић* противан је првој алинеји предложене редакције, а налази махне и другој, јер се, под извесним околностима, у школи може убијати и здравље и — народност... Тражи да отварање школа буде под надзором државне власти. Редакција треће алинеје таква је, да би се по њој могла укинути бесплатна настава по средњим школама, а он је томе противан.

Г. *Милан Кујунџић*: Страховању г. Николајевића нема места, јер је чл. 194 Устава гарантовао државни надзор над свима јавним и приватним школама. Што се тиче последње његове примедбе, нема изгледа, да ће се у нас скоро предложити какво наплаћивање по средњим школама, али за што да се брани, основати и такву школу у којој би се од ђачких родитеља и тражила каква помоћ?

Г. *Матија Бан*: Сву нашу школску систему ваља из основа реформисати. Остављајући на страну више школе, ја налазим да наше средње и основне школе не одговарају стварним потребама народним. Имамо мање-више школа за све «разреде» становништва, а за «разреде» земљоделски и занатлијски, који сачињавају девет десетина читавог народа, немамо стручних школа. Садашње основне школе и по селима, упућују вишем образовању, и за то

све више сеоска нам деца наваљују са сêлâ у вароши. остављају земљоделство да се спреме за чиновништво, Тим све више опада производна земаљска снага а по варошима расте полунаучени пролетаријат који, још мало, па неће имати од чега да живи. Ако хоћемо да нам обавезно школовање буде корисно, ваља с «отим» почети *да се све сеоске школе претворе у земљоделске*, у којима да се зими учи теоријски а лети практично на земљишту, које би свака општина имала за то да одреди. Тим би се наша земљоделска производња разгранала и усавршила на велику корист сеоском народу. Тако исто, по варошима треба завести занатлијске теоричне и практичне школе, чиме би се положио темељ народној индустрији. Под таквим условима, ја пристајем на обавезно школовање, јер онда нећемо са школама парадирати, као сад, пред светом, него ћемо подмиривати праве народне потребе.

Г. прота *Величковић* тражи, да се другој алинеји предложене редакције овога члана дода «основне науке источно православне вере».

Њ. В. Краљ изјави да ужи уставотворни одбор није могао усвојити примедбу г. Николајевића, јер то, што он тражи, налази се већ у 194 члану овога пројекта, а ни предлог г. Шапчанина, јер би то штетно било. Питање о настави интересује цео образовани свет У целој се Европи зна, да је у Србији обавезна настава, а када би се усвојио предлог г. Шапчанина, пошло би се у назад. Треба да стоји у Уставу и једна обавеза за родитеље, који по њему уживају толике слободе. Ни примедба г. Величковића није потребна, јер је црква довољно осигурана члановима 17 и 18. У противном случају могла би се ограничити слобода наставе. Познато је на пр. да о стварању света другаче говоре астрономија и геологија, а другаче наука хришћанска, и некаква клерикална влада (МППИ ? пр: Ур.) могла би стати на пут слободи наставе, ако би се усвојио додатак г. Величковића. Међутим се под-

несеним предлогом гарантује наставницима слобода науке и они могу говорити и на јавним предавањима све што не вређа рéд и морал.

После овога члан 20 би усвојен без икаквих измена или додатака.

Г. д-р *Миловановић* прочита «члан 21. Сваки Србин има право, да у границама закона, искаже своју мисао: говором, писмено, штампом или у сликама.

«Штампа је слободна.

«Не може се установити ни цензура ни каква друга превентивна мера, која спречава излазак, продају или растуривање списа и новина.

«За издавање новина није потребно претходно одобрење власти.

«Од писца, уредника, издаваоца или штампара неће се тражити никакво јемство (кауција).

«Новине и друге штампане ствари могу се забранити (узаптити) само ако садрже: увреду Краља и Краљевског Дома, или увреду страних владалаца и њихових домова или позив грађана да устају на оружје. Ну и у тим случајевима власт је дужна за 24 часа, по извршењу забране, спровести дело суду, а овај је дужан, такође за 24 часа, оснажити или поништити забрану. У противном случају, сматра се да је забрана дигнута.

«Штампа не може никад бити подвргнута административним опоменама.

«Сваке новине морају имати свог одговорног уредника, који ужива грађанска и политичка права.

«Писац је одговоран за спис. Кад је писац непознат, или кад не станује у Србији, или је неспособан за одговорност, одговорни су уредник или штампар или растурач».

Г. *Дим. Катић* тражи, да се из шесте алинеје предложенога члана избрише оно «или увреду страних владалаца и њихових домова», пошто се Уставом регулишу унутрашњи односи једне државе, и пошто не би било право

да туђини уживају по нашем Уставу већу слободу од домаћих синова.

Г. *Пера Тодоровић* потпомаже предлог г. Катића, јер и српски Владалац није заштићен Уставом других држава. Ако некакав писац неправедно нападне страног владаоца или његов дом, може се казнити као и сваки други клеветник.

Г. *Данило Анђелковић* предлаже, да се у трећој алинеји каже:. «која отежава или спречава» у место само «спречава». Усваја предлог г. Катића, и тражи да се у шестој алинеји, после «Краљевског дома» заштити вера, а после речи «поништити забрану» да се дода: «решење је касационог суда одмах извршно».

Г. *Матија Бан* вели, да је свака слобода добра, док доноси користи, а кад доноси штету, она је опасна. Њу треба удешавати према народном духу и према ступњу народне културе. Тврди, да је слободна штампа донела много зла народу нашем. Она га је завадила и страстима задахнула. Није поштовала ни личност ни породицу у њеној домаћој светињи. У начелу је, вели, и сам за слободну штампу, али треба у Уставу означити неке предохране, које неће поштену слободу ограничавати, али ће гарантовати, да слобода не буде злоупотребљена. У штампи се се најбоље огледају народне тежње, народна својства, народне махне, те нас по томе свет суди, а штампа каква је у нас, нарочито у последње време, права је саблазан, која целоме свету показује наше ниско образовање домаће и јавно, нашу пакост, нашу бескарактерност. Он тражи квалификацију људи који ће издавати новине, јер су новинари политички учитељи целог народа, па кад се тражи извесна квалификација чак и за учитеље основних школа, како да се не тражи за учитеље одраслих људи? Осем те квалификације он тражи и године зрелости у једног новинара. Најпосле тражи, да се Уставом заштитимо од социјалистичких и нихилистичких теорија, јер нам оне могу шкодити и у земљи и пред Европом, која са таквим тео-

ријама много муке има. Кад неко подрива основе државе и друштва, влада му мора спречити тај посао, а ако на то права нема по уставу, настаће у земљи анархија. Моли да се озбиљно размисли о члану 21.

Г. *Ђока С. Нешић* налази, да је овим чланом сувише велика слобода дата, а узета је из устава далеко напреднијих и културно развијенијих народа него што је наш. И он пристаје, да се унесе слобода штампе у наш устав и да се њоме, као тековином наших претходника и нашом, користимо, али тражи ове измене: у четвртој алинеји да се каже, да се уредник мора пријавити власти, јер се и остали држављани, кад почињу ма какву радњу, морају јавити или државној, или општинској или еснафској власти; у шестој алинеји да се заштити породични живот грађана; у осмој алинеји да се одреди квалификација за уреднике, од којих треба тражити да су барем положили *испит зрелости*; у последњој алинеји тражи, да казна за штампарске кривице буде само затвор, а не новчана.

Г. *Аксентије Ковачевић* усваја предлог г. Дим. Катића. Заштићавање вере није нужно, јер је она заштићена и и Уставом §. 207 кривичног законика. Породица је такође заштићена крив. законом, па за то није нужно о томе и у Уставу говорити.

Г. *Ранко Таисић* не признаје, да је српска штампа онако ниско пала, као што г. Бан каже. Усваја предлог Катићев, а противан је свима осталим предложеним додатцима, јер је довољно обезбеђења у речима «у границама закона» које се налазе у првој алинеји, а осем тога по осмој и деветој алинеји сваки је писац одговоран за оно што напише. — — —

Овај чудновати сељак, који је ваљда прочитао све што је до сада написано и штампано на српском језику, који се за двадесет година скупштинарења, развио до парламентарца првог реда, говорио је тако речито да је, у пркос његовог крештавог гласа, наморао цео Горњи дом Србије да га врло пажљиво слуша. И ја сам само

слушао. За бележење био сам сувише уморан, јер је Ранко говорио у два сата и по после подне дакле у шестом часу трајања ове дугачке седнице. Ваљда с истог разлога није ни у службеном протоколу из његове бриљантне беседе ништа више записано, него што сам ја овде навео.

После *Ранка Таисића* устао је још једном *Матија Бан* да каже, како у нас одиста има социјализма који прелази у нихилизам, како се та политичка болест појавила у Србији још у време Књаза Михаила, и како он сматра за своју дужност да «на опасно семе социјализма укаже» — али нико га више није слушао. Све беше мртво уморно и гладно.

Ма ко да је узео још да говори, Бог зна да ли би га слушали — осем Краља. Али баш Он, зачикан беседом Ранка Таисића, узе реч.

Њ. В. Краљ: Изазват сам да говорим речитим говором г. Ранка Таисића, који би заслуживао да се штампа и растури по целој земљи. Стари борац за слободну штампу изазвао је и Краља да се и сам изјасни. Ја се надам да ће моје гледиште усвојити и поштована господа подпредседници. Устав од 1869 гарантовао је слободну штампу, али је оставио нарочитом закону да је у појединостима регулише. Од онога доба до данас издавани су врло различни закони о штампи, а све на основу тога истог члана Устава од 1869 године. Неки од тих закона беху назаднији, а неки слободоумнији. Ја не знам шта мисле господа подпредседници, али што на сигурно знам то је, да је од такве одредбе у Уставу било више штете но користи, и за то држим да је боље самим уставом одредити границе међу којима се може и сме кретати специјалан закон о штампи. Непрекидна борба у скупштинама око слободне штампе и несталност дотичнога закона, више су штете направили него, да је за цело то време био један закон о штампи па макар и конзервативнији. Учињена штета од несталности закона о штампи поглавити је узрок што сам и Ја пристао на предложену редакцију, и то нисам против

ње ништа приметио ни у ужем уставотворном одбору. Г. Баново је мишљење врло патриотско, али ми је жао што га не могу усвојити. И одредба о штампи у Нашем Уставу треба да буде слободнија, као што су и све друге одредбе овог Устава. У прво време, а можда и за две три године може бити и штете од слободније штампе, али ће се доцније, сама од себе свести у онај ред у који треба да се сведе. Тако је било и у другим земљама; слобода сама лечи ране које задаје, народ сазрева за слободе. Тако ће бити и у нас. С тога се слажем са г. Ранком Таисићем у опште односно предложенога чл. 21-ог. Но како су овом приликом изнесени и други предлози, морам и о њима рећи коју. Једни су тражили сужавање а други проширење за слободу штампе. Господа М. Бан и Ђ. С. Нешић траже и за уреднике квалификацију, каква се тражи за учитеље. Ну, квалификација новинара није то исто што и квалификација професора или инжињера. Устав би зар могао и наћи некакву формулу односно *знања* која би се тражила од сваког уредника, али апсолутно не може наћи формулу за квалификацију *карактера*, која је једноме добром новинару далеко нужнија и од самог знања. Тражити од сваког уредника да је бар положио испит зрелости не би била никаква гаранција за оно што би се тиме хтело. Мисао о заштити породичног живота од злоупотреба штампе заслужује сваку пажњу, али ни за то не бих могао наћи формуле за Устав. У кривичном закону тога може бити, али у Уставу не. Сумњам да би и једна партија на то пристала, јер би се то могло злоупотребити. Породички живот треба заштитити кривичним законом, али да се не сме допустити дифамација породице, као што ми се чини да г. Акс. Ковачевић одобрава. — Остаје Ми још да говорим о најтугаљивијем за Мене питању: да ли да се Уставом забрани вређање страних владалаца и њихових домова. Противу ове одредбе говорили су господа: Катић, Анђелковић, Тодоровић, А. Ковачевић и Р. Таисић. Господин Катић је рекао, да ни у једном Уставу нема говора о страним

владаоцима. Вара се г. Катић, јер ево Румунског Устава у коме члан 24 говори о страним владаоцима (чита текст). Као што сте чули, Румунски Устав наређује да за увреде, нанешене штампом Румунском Краљу и *страним владаоцима* не суди порота, већ судови. Румунски је дакле устав, у овом питању изједначио домаћег владаоца са странима. Што је горња одредба унета и у Наш Устав, то није било из неке платонске љубави, према страним владаоцима. Људи који су ту одредбу унели у Устав, имали су на уму нешто о чему се мора водити рачуна и што се најбоље казује оном народном изреком да се ваља «пружати према губеру». Има питања моћи и снаге, а Србија је земља од два милиона... У Паризу су изашле некакве карикатуре о покојноме Цару Немачком и о садашњем Цару. Француска је влада, противно Францускоме Уставу, који гарантује слободу штампе, све те карикатуре спалила а издаваче ставила не пред пороту, већ под суд — јер се бојала сукоба с Немачком. Има кадшто државних разлога, који су јачи и од самог Устава. Ако Мене нападају по страним листовима то неће много шкодити, али би много опасније било, кад би се у Србији напао владалац какве силне државе, јер Ја имам 40.000 а они 1,000.000 војника. По предложеној редакцији свакоме је слободно критиковати политику ма које стране државе, а нападати њихове владаоце нити има каквога смисла ни користи. Са тих разлога Ја остајем при предложеној редакцији.

Једну само примедбу г. Анђелковића могао бих примити а то је она «решења касационог суда одмах су извршна.» Противан сам предлогу да се дода реч «отежава,» јер је сувише еластична. Н. пр. кад би у некаквој штампарији појавила се некаква заразна болест, па би полиција, у интересу јавнога здравља, забранила да се у тој штампарији ради, докле се зараза не угуши и док се сама штампарија не дезинфикује, могла би се противу власти поднћи тужба да је повредила Устав и да «отежава».

Г. *Светозар Арсеновић* налази да је додатак г. Анђелковића излишан у Уставу, мањ ако није хтео њиме да каже да првостепени суд не треба да има права да чини примедбе вишем суду.

Њ. В. Краљ изјављује да ужи уставотворни одбор сматра да је то питање специјалних закона а не Устава, и ставља на гласање чл. 21. по предложеној редакцији.

Тај је члан примљен са свима противу једнога гласа.

Састанак је завршен после три сахата по подне.

Тек што су ове белешке о трећем састанку уставотворног одбора редиговане за штампу, добио сам ово писмо, које штампамо без потписа само за то, што је писац изрично захтевао да се његово име не износи.

„Београд 1. Децембра 1890.

Господине,

Прочитао сам у вашем цењеном часопису „Отаџбини" ваше саопштење рада великог уставног одбора под називом „Горњи Дом Србије," и као човек, који је и сам имао ту велику част да буде учесник у тако важном послу — прављењу Устава — слободан сам, на основу мојих бележака, учинити неколике примедбе односно оног дела, који се тиче дебате о укинућу смртне казне за политичке кривице.

Претрес предлога о укинућу смртне казне за политичке кривице није вођен ни свршен истог дана, када је предлог поднесен; није текао оним редом како сте ви изнели, и није Њ. В. Краљ говорио беседу одмах после г. Симе Несторовића и прве беседе г. Катићеве.

После г. Несторовића, који је поднео предлог, говорио је г. Катић, који је потпомагао г. Несторовића, додајући, да би он био за укинуће смртне казне у опште. После г. Катића говорио је г. П. Тодоровић, али не ону велику беседу, него је само тражио да се код овог члана помене какве се казне могу завести и да се укину окови. О *овом* свом предлогу, *да се окови укину* говорио је тада опширније. После њега говорио је г. Ђ. С. Нешић противу прелога о укинућу смртне казне. Управо изазван лаичким разлозима г. Нешића који је говорио о једној теми, на којој су се сатирали најбољи европски правници — затражио сам и ја реч. Њ. В. Краљ позва ме преко г. Милана Ф. Христића и кад сам му (Њ. В. Краљу) на ње-

гово питање „Ви хоћете сигурно да говорите противу смртне казне“ одговорио сам да хоћу, Он ми је рекао да одустанем за онда, и да ће Он претрес овог питања резервисати за другу седницу. Тако је и било. После говора г. Нешићевог Њ. В. Краљ прекинуо је дебату и заказао, је да ће овај предлог изнети на претрес доцније. После неколико дана (нисам дан забележио) и пошто је свршен претрес члана 27-ог пројекта, Њ. В. Краљ изнео је на претрес предлог г. Симе Несторовића. Први је добио реч итд.“

У след овога писма, ја сам сматрао за дужност да претурим на ново све своје белешке, да потражим хартије свију мојих пријатеља, за које сам знао да су такође бележили рад уставотворног одбора и нашао сам: да је дебата о смртној казни за политичке кривце одиста била подељена на два састанка и то 25-ог и 26-ог Новембра, (а не после неколико дана) да су главне беседе о томе питању биле 26-ог Новембра, и да сам ја, а не г. Академик Љуба Ковачевић погрешио. Ја сам му се одмах лично извинио, и доказао му мојим белешкама да сам га са свим *нехотице* обедио.

Међутим читаоци само су у добиту од ове погрешке. Јер трагајући, изазван горњим писмом, како је одиста дебата текла, ја сам нашао све беседе, које су у мом извешћу само скициране биле, и тако смо сад у стању да изнесемо целу ту интересантну дебату верно као да је стенографисана, јер је њу бележио г. Раша Милошевић.

Дебата о смртној казни за политичке кривце

Њ. В. Краљ ставља на претрес предлог г. Симе Несторовића о укинућу смртне казне за политичке кривце.

Г. *Свет. Арсеновић* вели, да није правник, не би ни говорио о томе питању. Питање о смртној казни није ново ни у науци нити у многим законодавствима. Наука се изразила против ње, а и многа законодавства укинула су је. Набраја државе, у којима је она укинута. Овде је сад на дневном реду укидање смртне казне за политичке кривце. Природно се јавља питање: за што баш да се тражи укинуће смртне казне само за политичке кривце? За то, што није суштина кривице једна иста, што нису исте побуде из којих се чини једно, а из којих друго злочино дело. Политички кривци немају намеру да учине зло

дело, чинећи га. кривци су ради да се постигне нешто добро. Осем тога, код обичног злочина, кривца суди редован суд, а код политичких кривица, обично кривца суде његови политички противници. Сем овога, не треба заборавити, да од обичних криваца држава нема никакве политичке ваjде, док од политичких криваца, спасавајући им живот, држава може имати велике користи. Неки се боје да се у политичке кривице не убројн и по који прост злочин. Та је бојазан неоснована, јер кад год политички кривац у свом политичком делању учини и прост злочин, он се и не сматра као политички кривац, већ као прост злочинац. То су разлози због којих сам ја против смртне казне за политичке кривце, и гласам за предлог г. Симе Несторовића.

Г. *С. Несторовић* брани свој предлог тиме, што је од више бољих и образованијих људи чуо, да се смртна казна за политичке кривце не да ничим оправдати; што је она укинута у другим државама, у Грчкој и Влашкој, и што је најзад и сам убеђен да политичке кривице нису толико тешке, да за њих ваља осуђивати људе на смрт. Апелује на Његово Величанство Краља да у овој прилици покаже своју великодушност; кад је рад изнети пред скупштину Устав у напредном духу, онда га он моли да буде толико племенит, па да од Своје стране Сам предложи овоме скупу, да се смртна казна за политичке кривце укине.

Г. Јеврем Андоновић налази да је ово питање од великог значаја. О њему треба хладно размислити и говорити. Не говори са свог личног гледишта, јер је уверен да неће никад учинити кривицу такве природе. У овоме питању имају управо два, укидање смртне казне у опште, и за политичке кривице посебице. Што се тиче првога, многи су научари тога мишљења да се смртна казна за просте злочине укине, али то не значи да је мњење научара нашло себи места и у законодавствима појединих држава. Најзад и ако баш има држава које су смртну казну у опште укинуле, то још не може бити довољан

разлог да је и ми укидамо. Оно што је потребно за државу развијенију од наше, може бити штетно по нас. Свака држава ствара себи законе према својим приликама, према ступњу умног и материјалног развића самог народа, дакле према његовој потреби. Прости злочини могу се учинити из користољубља, из пакости и обести. И кад овакве злочине учини човек с неким умишљајем, да туђе имање, знојем и муком стечено, приграби, у коме циљу некога и живота лиши, или тешко повреди и мучи, као при разбојништву, или из пакости изврши опште опасну паљевину, мучко убиство, тровање — онда он треба да буде кажњен, он је опасан по друштво. Може се о укинућу смртне казни у опште идеалисати, али укидати ову казну још није корисно по наше друштво. Набраја по кривичном закону казне у којима се кривац може казнити смрћу, али које се могу и ублажити н пр. код опасне крађе где нико живот не изгуби. Код политичких криваца може се десити, да и по који невин страда, али је то неизбежно према распаљеним страстима, узрујаним духовима и према предузетим мерама, јер је у таквим околностима циљ, да се распаљена политичка ватра што пре угаси, па се не може и нема када хладно да извиде сви докази и околности, те за то може често и невин страдати. Па баш с тога што у политичким покретима и кривицама може и невин страдати, и што се такве кривице често учине не из користољубиве намере, него само ради остварења идеалних политичних праваца и тежњи, треба смртну казну за неке политичке кривце укинути. Али пошто политичких кривица има и врло тешких и опасних, као што се види из гл. IX кривичнога закона, и то како по Престо, тако и по државу, а често пута може бити скопчано и просто злочинство, то ствар излази компликована; за то, боље би било да се ова ствар остави за кривични закон, те да се тамо поправке учини, не помињући о томе ништа у Уставу. Устав није закон у коме се прописују казне, него је то дело у коме се уставна питања начелно рас-

прављају и кад би се у Уставу изрекло опште начело, да се укида смртна казна, било би забуне, каква ће се казна одредити на место смртне казне, а у времену од новог Устава па, докле се год не би у кривичном закону учинила измена и допуна према овом начелу, а спрам одредбе §. 2 кривич. закона, који тражи, да се казна изрично одреди у закону. Мишљења је, да се остави законодавству да оно ово питање реши, нарочито још и за то, што треба и војни закон у склад довести, јер и у њему има смртне казни.

Г. Ђ. С. Нешић напомиње, да је јуче говорио против укидања смртне казне. Признаје да је она укинута у неким државама, али то су земље напредније од наше. То питање треба решавати законом а не Уставом. Напомиње како нема добрих затвора, што би требало да буде, кад би се укинула смртна казна. Не треба заборавити да ће се под маском политике дешавати и проста злочинства. Он није ни за начелно ни за посебично укидање смртне казне.

Г. Гига Гершић. Да ово питање није покренуто, не бих ни говорио, али, кад је оно већ на претрес изнесено, онда сматрам за своју дужност да о њему кажем коју реч, ма да осећам сву шкакљивост овога питања. У толико пре сматрам да о њему треба потанко говорити, свестрано га претрести, како односно њега не би остали у каквој двоумици. Дужност ми је напоменути, да о овоме питању говорим као човек од науке. Као такав, ја сам студирао многа дела о овоме питању и на основу мишљења и свога и многих научника, дошао сам до убеђења, да је смртна казна у науци осуђена, а у пракси законодавној почиње се укидати. Да је укидање смртне казне у опште само питање времена, о томе нема данас никакве сумње, оно ће се пре или доцније решити у корист онога правца, који данас о томе питању у науци влада. После *Бернера* и *Митермајера* нема већ ништа више ново да се наведе противу смртне казни, они су све исцрпли. Ува-

жавам разлоге који су пали у корист укинућа. Но међу тим и ја сам за то да се у питању о укидању смртне казне *у опште* има на уму и извесна целисходност, и држим да би преухитрено било одмах је потпуно и уопште укидати, него поступно. Али налазим да је смртна казна за политичке кривце нецелисходна, и да се она може заменити другим казнама. Овде ћу напоменути да је смртна казна у последње време укинута и у Италији, и то у земљи где се замишља да сваки Талијанац има испод кабанице какав нож, који је само за злочинство спремљен. Али ма да је смртна казна за политичке кривце у појединим земљама укинута; ипак је политичко злочинство од тако рђавих последица, да се не може тако лако доказати потреба, да се она укине. И кад устаје човек да се бори противу смртне казне, он ризикује много, ризикује да му се не пребаци, да хоће да брани политичке кривце и издајнике. То је, господо, далеко од мене. Ја не говорим против смртне казне што хоћу да браним политичке кривце, но говорим за то што сам убеђен да би било са свим у духу науке, у духу мог убеђења, у духу напретка, кад би се укинула смртна казна за политичке кривице, а што међутим не би ни у колико повредило државни ред нити спречило правилан развој културе. Напомињем да се пре неколико деценија и сумњало у оправданост захтева да се укине ова казна за политичке кривце, али када се чувени француски државник *Гизо* изјаснио против ове казни у политичким кривицама, од тог доба ово мишљење заузима све већег земљишта и у науци и у законодавствима. Књига у којој он претреса ово питање изашла је још 1822 год. и сви научењаци се слажу, да је он то питање тако разрадио, да је свуда нашао на одобравање. Поред свега одупирања укинућу ове казне, мишљење Гизо-а је надвладало, и смртна казна за политичке кривце укинута је у Француској у првој четврти нашега века и њу није заводио чак ни Наполеон III. Заведена је истина 1853, али само у случајевима кривице противу живота Владаоца

или чланова његовога дома. А међутим, ако има игде земље, где је народ бујне, немирне природе, ако има земље у којој је било много политичких преврата — то је без сумње Француска, и при свем том, такав један човек као што је Гизо, налази, да се и у самој Француској може укинути смртна казна за политичке кривце. Знате да се и Италија префинила у убиствима, и при свем том смртна је казна за политичке кривце и у њој укинута. Први разлог, који се мора навести у потврду томе, да смртну казну треба пре свега укинути баш за политичке кривце, састоји се у томе, што су просте кривице опште и непромењиве природе; убиство је свуда и у сва времена кривица, тако исто крађа, паљевина, разбојништво и т. д. док међутим политичке су кривице неједнаке и промењиве природе, јер, што се у једно време сматра као тешка политичка кривица, то се у друго време и у новим приликама сматра као врлина и допуштена ствар. То је једна основна разлика између простих и политичких кривица. Ми смо се данас, по високој одлуци Његовога Величанства овде сакупили и претресамо нов Устав. У првој четврти овога столећа, када је у Аустрији и свуда владао Метернихов систем, онда су у Сардинији и у Шпанији били издајници они који су тражили уставност, они су сматрани као бунтовници, као људи од нереда, а ето, ми данас то исто радимо! Погледи се мењају. Једну промењиву кривицу не треба осудати непромењивом казном, таквом која спада међу казне т. зв. апсолутне природе. Смртна казна, једном извршена, не да се ублажити. Бивало је, да су се појединци упуштали у таква незаконита дела из заблуде. Бивало је да су за таква дела осуђивани на смрт људи, који су доцније послужили земљи као највеће патриоте. Андраши је био осуђиван на вешала; а и Криспи само се бегством спасао од смртне казни. Наводили су, да је незгодно уносити ову одредбу у Устав. То није јак разлог, јер онда би се слабо шта могло метнути у Устав, кад се не би могло унети једно овакво начелно питање. Без сумње

би се у том случају и затвори побољшали. Из свију ових разлога ја сам за то да се смртна казна за политичке кривце задржи само за оне кривце, који учине велеиздају према Краљу и Његовом дому, а за све остале политичке кривице смртну казну треба укинути.

Г. Др. Никола Крстић. Није мислио да ће се ово питање данас изнети на дневни ред. Напомиње да има двадесет и неколико случајева у којима наш кривични закон одређује смртну казну, и набраја тринаест од тих случајева. Нигде у целом свету нема да се за такве ситнице казни смрћу као што има у нас. Ово се не да бранити ни са гледишта правничког, ни са гледишта државничког, ни са гледишта цељисходности. У нас се казни смрћу кад неко учини три опасне крађе, па ма како оне ништавне биле, а по некад за две, па и за једну опасну крађу. Чуди се што се до данас не нађе ни једна влада да учини ма какву измену у овом погледу у нашем кривичном закону. Предлогом г. С. Несторовића иде се на то да се укине смртна казна за политичке кривце. Он мисли да се ово Уставом не би могло извршити, него кривичним законом. Ако би се то у Устав унело, онда треба изнаћи формулу, која би обухватила све оне случајеве, за које ваља смртну казну укинути, а не само за политичке кривице. Има таквих ситних кривица које се казне смрћу, да је вапијући грех. Пре десет година донесен је закон по коме су опасне крађе, кад ко украде рало или други какав земљораднички алат, па ма били од најмање вредности. И то је тако узакоњено по наваљивању скупштинара из народа. Наше скупштине нису се одликовале благошћу према кривцима. С тога и јесте за тако многе кривице прописана смртна казна у кривичноме законику, да би многи и многи изгубили живот често за незнатне кривице, да се строгост закона не ублажи Владалачком милошћу. За то би пре свега требало да се за такве случаје укине смртна казна, па онда тек размислити за које би се политичке кривице такође могла укинути, јер међу политичким кривицама може их

бити таквих које су, по својим последицама, далеко опасније и претежније од многих оних, за које се сада одређује смртна казна. Но, пошто регулисање свију ових питања не долази у Устав, налази, да не би било удесно да се у Уставу ма шта изриче о укидању смртне казне. Не налази да би било згодно да се са свим укине смртна казна, јер ми немамо ни тамница, ни затвора, а друге државе имају своје Сибире, своје колоније, па тамо шаљу своје велике кривце, а ми тога немамо.

Г. Милан Драгојевић говори против предлога. Он је за то да се смрћу казне они који буне народ. Наводи Вучића како је 1842 године убијао људе, па зар такав човек да се поштеди смртне казне?

Г. Јеврем Андоновић наводи како је г. Тодоровић предложио да се смртна казна у опште укине, за то је говорио и о тој врсти казне у опште. Сматра да би било зло кад би се смртна казна у опште укинула.

Г. Радован Милошевић. Много ми је криво на газда Симу што је апеловао на Краља, и ја тражим да ово никако не уђе у Устав.

Г. Милан Мостић. Најглавнији разлози г. Ђоке Нешића против укидања смртне казни беху то што немамо добрих затвора. Њему изгледа да нема никаквог смисла убијати људе само за то, што нема добрих апсана.

Г. Дим. Катић вели, да он не би о овоме говорио да нису његови друговн *сељаци* о томе говорили. Убиства се дешавају и дешаваће се и даље у пркос смртне казне, јер су у нашем народу поремећене и опале друштвене врлине. Он је против смртне казне у опште, али када то неће наши *научари*, онда бар нека се укине смртна казна за политичке кривце. Г. Драгојевић је поменуо Вучићеву буну, али он заборавља да су и људи од 1858 год. учинили то исто што и Вучић, па да ли они за то заслужују смртну казну?

Г. Мат. Бан доказује, да се смртна казна не може укинути ни за приватне ни за политичке велике злочине. Треба смрћу казнити оне који убијају и буне.

Г. Милан Драгојевић: Одговара г. Катићу да није истина да је наше друштво покварено. Људи од 1858 нису дизали буну као Вучић, него све што су радили, урадили су као народна скупштина.

Г. *Дим. Катић* одговара да он није ни казао да је наше друштво покварено, него да су врлине у нашем народу поремећене, за то се и дешавају крађе.

Г. *Аксентије Ковачевић* говори противу смртне казне у опште.

Г. *Ђ. С. Нешић* одговара Мостићу да је он изнео и много јачих разлога противу укидања смрне казне него што су рђаве апсане, и са тих разлога он и сад остаје при своме мишљењу.

Г. *Пера Тодоровић*: Господо! Ово је питање посматрано са разних страна. Нека су господа била за смртну казну, друга су била против. Неки су тражили да се та казна укине у опште, а други, да се укине само за политичке кривце. Неко је поменуо да је то мој предлог. То, господо, није мој предлог. Ја сам јуче предложио само да се укину окови, па и тај је мој предлог пропао Хтео сам да само ово напоменем, али кад сам већ устао да говорим, да кажем и ја коју реч о истакнутом питању. Ја сам можда и компетентан да у овоме збору говорим о томе, јер сам ја једини у овоме збору, који сам био осуђиван на смрт за политичку кривицу. Истина, овде је и Раша, који је самном заједно био осуђен због зајечарске буне, али он није у положају да о томе говори, јер секретари овога збора немају права да говоре, али ја мислим да ћу и његове мисли и осећаје у овом питању погодити. Господо! Питање о смртној казни може се посматрати са два гледишта, са гледишта науке и са гледишта практичног, политичког. Са научног гледишта на њ се гледа онако, како га посматра г. Гершић. Читајући о том

питању разне ауторе, поцрпео сам и ја уверење да је смртна казна са научног гледишта нецелисходно средство. Али се у практици многи послови врше супротно теорији, јер на овакву или онакву примену каквог теоријског питања утичу разне прилике, те услед тога у практици се не решавају питања онако како, теорија наређује, него често и са свим супротно. Ја се дакле у теорији овога питања слажем са г. Гершићем, јер је оно тако решено у науци, а како би то питање имало да се реши са гледишта чисто српског, да се оцени према свима нашим приликама, најзад и према карактерности нашег нараштаја, како дакле то питање треба решити према нашим околностима, то ћу да кажем. У опште, кад градимо овај Устав, треба да имамо на уму, да ћемо се ми њиме користити, да ћемо ми уживати његове добре стране, да ћемо ми патити од његових махна, да ћемо га ми примењивати, ми који смо на њему радили или људи, које ми добро знамо. Има много разлога да се проста злочинства одвоје од политичких као што чини г. Арсеновић, и ти су разлози јаки, али су исто тако јаки и разлози против тога двојења. Овде ћу приметити само толико: да, ако узмемо човека као продукт друштва, онда он често ради невољно, услед стицаја разних околности, добрих или рђавих, онда је са тога гледишта прост човек више изложен утицају околности него ли образован човек. И ако је то истина у опште, онда то у толико више вреди за човека, на кога је друштво заборавило, који се у њему јавља као звер, да натера друштво да о њему и сличнима њему мисли. Кад се дакле упореди један обичан кривац са образованим, онда ће моћ мерења, расуђивања бити већа код интелигентног човека. Према овоме више би било разлога да се смртна казна укине за умне слепце, него ли за политичке кривце, који се свесно реше на злочинно дело. Разлози за то двојење само су привидно јаки, и за то не могу да издрже оштру критику. Пре него што пређем на оцењивање овога питање са чисто српског гледишта, нека ми се допусти

да кажем нешто, што ће ми требати ради очигледнијег излагања мојих мисли, да напоменем каква су начела која гаје револуционари, нихилисте и социјалисте. Њихова начела добро познајем. По њима циљ освештава средство. За једну векику идеју, која је истављена да усрећи народ, све су жртве ништавне; ради њеног остварења сва су средства дозвољена, за њих су ситне ствари, колико ће бити порушених вароши, све је то ништа према великој идеји којој су они носиоци. Узмимо за пример руске нихилисте. Они, господо, стварају завере противу живота царевог, они су при том свесни свију несрећа што их за собом повлачи такав један корак; они знају да ће поред цара погинути 50—60 војника из цареве пратње, знају врло добро да ти људи имају породице, имају оно што је свакоме драго — али при свем том они се не заустављају ни пред том мишљу, они пуцају на цара па макар с њиме и цео свет пропао. То је, господо, идеја која их покреће на овај опасан корак; пред великим циљевима који имају да се постигну, падају сви остали разлози. У част руских револуционара могу рећи ово: Они кад убијају друге, јунаци су да и сами погину, и они би били гадови, подлаци, кад не би погинули за своју идеју, тако високо они цене своје идеале. О тим људима може се казати да су луди, болесни, али се никада не може казати да су непоштени, да су кукавице, да нису кадри у случају потребе сјурити себи куршум у чело, само ако то иде у корист њиховој идеји. Као прави револуционари, они се крепе мишљу, да раде за друштво, и кад полазе са тога гледишта, они, ама ич не жале никог, па ни себе. Све што им се противи, било живо или мртво, они руше, ништа не штеде! Иде, смело иде на посао, сматра да је његова дужност да гине, и само то гињење за поштовање је, он главом својом плаћа убеђења своја. Када се таквом чврстином и прегоревањем самога себе иде на посао, онда се и може десити да најсилнији Монарх најмоћније државе стрепи, дрхти од једне шаке људи, од двадесет од-

судних револуционара, решених да своја начела својом крвљу запечате; гину, али показују и томе моћном цару да има људи, који могу и њега убити. И таквих револуционара, који гину за своја начела, има пуно. Они имају и своје календаре у којима своје другове, погинуле за идеју светкују као мученике. С тога сам ја, господо, мишљења да за такве људе није потребно укидање смртне казне, такви људи сами себе казне, они су помирени са мишљу да им ваља гинути. Смешно би било, господо, да друштво жали такве људе, кад они сами себе не жале. Нема се разлога жалити људе, који су се тако решили да дижу буне. Најзад, господо, у прављењу буне има и неке поезије. Кад хоће да погине, пустите га нека гине. Тако се мора ствар ценити кад је реч о правим револуционарима. Има ли пак у друштву људи који хоће да дижу буну, да *друге* подстичу да се убијају, а они сами да буду заклоњени, онда такве људе не треба да штеди само друштво. За праве револуционаре не треба заштите, јер они сами себе не штеде, ако не победе, а за *политичке лоле и шерете*, који натуткају друге да се буне, а сами иза кулиса посматрају пламен који су распалили, таквим положарама не треба дати никакве законске заштите, јер је они не заслужују. Да наведем неколико конкретних случајева. Представите себи да смо ми решили да се укине смртна казна, и она се укине. Замислите једну групу људи, која за време рата, или баш и у редовним приликама ради на издајству своје земље, свога краља, а у корист неке стране државе — шта мислите, господо, треба ли такве људе штедити од смртне казне? Хоћете ли милости за такве људе? Хтео бих, да вам изнесем сву страхобу таквог једног примера, такве велеиздаје, али не могу да вам нађем згодан пример. Узмите, господо, једну владу, да она учини издајство према земљи или Краљу. Шта би ви радили с таквом једном и то српском владом! Зар такве људе треба казнити затвором? Зар рука Србинова да издајнике министре храни, зар она да дода воде издајницима — Мини-

стрима? Не, господо, ви се не би могли уздржати а да такве Министре камењем не затрпате. Можда ће многи одговарати: па лепо, да усвојимо смртну казну за такве случајеве, али где су нам гаранције, да поред издајника Министра не плати главом и какав невин човек? Може и то бити. Зајечарска буна сведочи да и то може бити.

«Десила се, господо, зајечарска буна и ако главни одбор није за њу знао. Бог нека ми је сведок да главни одбор није знао за ту буну, али нашим политичким противницима изгледало је, да је немогућно да ми за то нисмо знали. Често сам говорио својим друговима: ама, људи, можда су наши противници баш и убеђени да смо ми буну дигли, или бар да смо за њу знали. Зар би се могло веровати да Милутин Гарашанин не зна за буну, коју би дигли Глишић, Жуњић, Крупежевић? Исто тако они нису могли веровати да главни одбор није знао за буну коју је дигао поп Маринко, Љуба Дидић и други одлични чланови наше странке. Нама се говорило да смо нашом буном учинили те је Аустроугарска спремила била неколико корпуса војске и да је готова била сваког тренутка да пређе границу, и да се буна раширила, она би прешла. Говорили су, како смо буном ишли на руку непријатељу да Србијом овлада. Можда је било и таквих који су говорили, да смо потплаћени од Аустрије, да такву несрећу у земљи учинимо. Не верујем да је ово говорено тек онако ради параде, било је међу нашим непријатељима људи који су у ту маску веровали. Али замислите да је тада Русија спремила неколико корпуса војске, сви би веровали да смо буну направили у споразуму с Русијом, да имамо намеру да Краља и земљу издамо Русији. Зар ако ставите у Устав одредбу да се смрћу може казнити само за велеиздају, зар мислите да се и најневинија буна не може обележити као таква, која служи интересима какве стране државе? Ако дакле метнете такво ограничења, т. ј. да се смрћу казне само велеиздаје, онда су могућне злоупотребе, а и кад не би било злоупотреба онда се широм

отварају врата бунама и превратима. — Кад би се, господо, укинула смртна казна, ко ми јамчи, да се такви бунтовници не би опет смрћу казни и, само не судским него другим путем. Да вам наведем један практичан разлог. Рецимо, замислимо, ја сам Министар унутрашњих дела. Тамо негде, на Руднику, буна. Подигли је моји политички противници. За оне који дижу буне нема смртне казни. Онај који је дигао буну зна ово врло добро, за то и буни. Знајући и ја то, ја бих онда команданту који полази да угуши буну дао листу првих бунтовника и рекао бих му: ове да ми стрељаш. Могућност је, господо, ту. Али се може врло лако десити да сам ја врло рђаво обавештен. Може бити баш ти људи, које сам ја забележио да се побију, нису криви, и можда би те људе редован суд ослободио као невине. Питам вас господо: шта је боље, да ли да ја мучки убијем те људе или је боље, да их суди редован суд, који ће се управљати једино по правди и закону? Ја господо налазим више гаранције у суду, макар и било смртне казни, него у самовољи једнога Министра, па макар смртна казна и била укинута. Опасност је, господо, да ћемо се без суда убијати, ако се укине смртна казна редовним судовима досуђивана, а то је корак назад. Кад ово говорим, ја имам на уму људе који ће вршити овај Устав. Наш нараштај, ми ћемо га вршити, ми, овакви какви смо. Један је од господе рекао да треба издвојити политичке кривице од простих злочина. Да се запитамо: шта је ове људе натерало да предложе ово издвајање, да н. пр. не казне смрћу онога који украде какво рало? Какве су их побуде довеле до таквог једног убеђења? Те су потребе у злоупотребама које су чињене у овом правцу. Кад помислим, да једне ноћи може доћи власт у мој стан, извући ме из кревета, затворити ме и казнити ме смрћу за дела која сам учинио по другом закону и за која сам по том закону већ кажњен, или за дело о коме ама баш ништа не знам, и кад помислим да се такво што може десити и у будуће, онда сваки мора

дођи до убеђења да треба предузети све мере, како би се спасли таквог белаја. Страшно је и помислити да ме могу одвући, оковати, на смрт осудити, а да ми ни парченцета хартије не покажу која би ме теретила, него ме на смрт осудити што сам писао по новинама. Преки суд довео је буну у везу са писањем по новинама. Без сумње има неке везе, јер нема ни једног историјског догађаја или друштвене појаве, која би била усамљена, него је она свагда у вези Али на основу те могућне везе осуђивати људе на смрт, то се не да ничим правдати, то је злоупотреба закона. Буне је било. Што се није могло милом, хтело се силом; за ово нек одговарају они, који су учиниоци и ученици ове буне, али је неправедно и незаконо на основу некаквих историјских веза ухватити и људе који о томе свему нису ништа знали и осудити их на смрт. Ово је, као што рекох злоупотреба закона, безакоње, злочин према закону и правди. Од таквих злоупотребаваља се сачувати. С тога нисам за то, да се укида смртна казна него сам за то, да се сачувамо од злоупотреба. Јер оне, који се реше да да праве буну, не треба жалити, нека погину, а оне који подбадају друге да се буне а сами гледају да се извуку, њих треба казнити. Кад се сачувамо од злоупотреба закона, онда би се сачували и од преких судова, не треба укидати смртну казну јер се тим укидањем не би поштедиле главе.

После ове беседе говорио је Њ. В. Краљ своју велику завршну беседу о томе питању коју смо донели у прошлој свесци.

(НАСТАВИЋЕ СЕ)

СНОВИ

(С. Ј. НАДСОН)

Јоште као дете за скамијом школском,
Снев'о сам о слави, њом надимах груди.
У машти сам глед'о окићену, сјајну
Мраморну дворану, што милину буди.
Краљици у почаст сјајни пир је био.
Ликује у замку круг гостију сјајних;
Барони су туна и кнежеви горди,
И најлепши венац девојана бајних.
У весељу, миљу дан се већ свршав'о;
Рог ловаца срећних јоште даје гласа.
Много хитрих срна и јелена царских,
Пало је ко жртва напујданих паса...
У вече је игра... Оркестар је дивно
Изводио свирку и комаде своје...
По мраморном стубу гирланди се сплећу,
Међ њима девизе и записци стоје. —
Целе дуге ноћи менует се игра;
По његовом такту гомила се вије.
А на тешку свилу, фрезе и колете
С огледала сјајних зрачна светлост бије.

Ал' у скоро свану... Стишава се жагор.
„Песника овамо!“ Зачуше се гласи.
„Песму из старине нека спева сада;
Да забави друштво, да нам пир украси!“
И ја, ропски слуга, смерно напред ступих;
Пред краљицу клекох смирено и ти'о...
Подигох се горе... Са душиних струна
Младалачки ми глас дизо се и вио.
Из прва је дрхт'о од бојазни тајне;
Ал' осетих за тим мојега чувара:
Осену ме крилма и одушеви ме,
Даде гипкост гласу, а погледу жара.
И ја, скромни слуга, ја овладах друштвом. —
Покорих га себи... Видех брзим гледом,

Кад краљица млада попикнула главом,
И племићи како гледају ме редом.
Девојане полуотвориле уста.
На очима њихним, гле, суза се блиста...
А моја се песма разлевала широм,
Ко планински поток бисерна и чиста.

Разлева се песма са дршћућих струна,
Вијући се грми пуна силе, жара.
Да л' удара гром то, те над земљом бруји,
Да ли муња љута то небеса пара? —
Песма беше силна... Сводови дворане
Задрхташе силно, и земља се тресе;
А на полелеју испод сребра сјајна
Затрепташе ситне кристаласте ресе...
Ал умуче бура, — тишају се струне,
Под дршћућом кад-кад тек затрепте руком.
Као трепет сјајних серафимских крила
Са струна се вио тихи звук за звуком.
И побожни напев задоби, очара...
А последњи звук се као тамјан свети,
Као мирис чисти кроз прозоре вин'о,
Те звездама сјајним диже се и лети...
Свршио сам песму...

I

Мир дубоки влада.
Набрекнуле груди... Пред ноге ми паде
Дивни цветни венац... Пљескање се осу...
А цветна ме киша засипати стаде.
Грми сва дворана од пљескања силног.
И одушевљења већ се жагор вије,
Као хука горе кад је олуј тресе,
К'о кад море силно о брегове бије.
Грми по дворани .. Ја пљескања жагор
Слушах као у сну. . Пуна силног жара,
Пуна светих мисли душа ми је била;
Ал друкчијег ја сам очекив'о дара.
Ти, чије је лице предходница моја,
Чија ми лепота даде души крила,
Те слободним, силним песником ме створи,
Да ли си ме тада разумела била? —

Безумниче, доста! Њен је престо свештен.
Стиди се и моли! Гони даље снове.
Твоја бона душа, — не љубављу дрском, —
Већ понизним страхом нека јој угове.
Је л' вероват оку: она подиже се!
Гомила се стиша, те јој пута створи;
Под одећом сјајном груд јој бурно дише,
У очима њеним силни занос гори
Она к мени иде! Лака као машта,
С осмехом на лицу ка мени корача...
Гле, са груди њених она лепа ружа
У рукама сад је срећнога певача!...
...То дететом мишљах...

II

Пролазише дани...
Снова маште моје нема више сада.
. . . .
Сад сам песник туге, познања и јада.
У славу лепоти ја не пишем химне;
Победу и славу лира ми не поје.
С расплаканим плачем, са патником патим,
А клонулом борцу пружам руке своје.
Крст је тежак мени: буре, сумње многе,
Незгоде и борбу он је мени дао;
Али он је, опет, тренуцима сјајним,
Радосним и светим тешити ме знао.

Још се сећам ноћи: ко болесник бледа,
Спустила се к нама с лазурних висина,
С несмелим осмехом севернога маја,
Носећ сетни поздрав пролетњих милина.
Отворисмо брзо све прозоре собне.
И са хучним треском уличнога звука,
Радосно смо ноћ ту ми пустили к себи,
На наш скромни празник, у наш уг'о мука.
И чим она уђе, мирис јоргована
Донела је нама. А за њоме ти'о
Уђоше и сенке, оплакана бића,
Звуци прошлих дана, што ј' заборав скрио.
Свакн, ко је био у нашему друштву,
Свога родног краја невољно се сећа:

Убогога села, цркве и пољана,
Потока, шумарка и мирисна цвећа.
Сећао се врта, где ј' љуљашка била;
Њену шкрипу чује... А сад ничег није!
Гледао је друштво у густоме хладу,
И слушао кикот како с' ори, вије...
Хладњака се сећа што ј' у врту био;
Па усева плодних и зрака им сјајни';
Зорипога сјаја над сањивом реком...
....И наш скуп ућута.
Многи боли трајни,
Нужде, труди тешки и гомиле мука
Морише нас дуго... Заборав је био
Ког тражисмо жељно... С песмом примирења,
Ко у прошлим снов'ма, напред ступих ти'о.
Огромне дворане није било сада;
Ту, у скромној соби, где се сумрак свио,
Само мис'о сија у лепоти вечној,
Под трновим венцем што ми чело скрио. —
Заспћеној руљи богова земаљских,
Ра̑д забаве њихне, ја не дадох звука.
Похвала не тражећ, не чекајућ' славе,
Певао сам браћи клонулим' од мука.
Певао сам њима, што науку штите,
И борцима храбрим у тешкоме боју,
Да не клону јоште уморне им руке,
Да одрже савез и заклетву своју.
Певах светлу химну задахнуту надом,
Да истина увек победу добија;
Да ноћ бегат мора пред светлошћу њеном,
Да с' види кроз таму што будућност свија...
Све на души што је, све што мори сумња
У души сам својој чувао и крио;
А најлепше мисли и све тежње смеле
У звучну сам песму скупио и свио...

Свршио сам песму... Не пљеска ми руља;
И венаца нема да преда мном стоје.
Награда је мени тренутна тишина,
И искрени, топли стисак руке моје. —
Али шта је мени? Од куд сузе ове?
О, како сам срећан, како души гове!

Отаџбино мила, прими сина твога...
Тама снове свија из детињства мога ;
Вену миле руже, лист по лист им пада,
Пред срећом на јави, што ми блиста сада.

Р. Ј. Одавић

О СУЂЕЊУ ВЕШТИЦАМА

ЈАВНО ПРЕДАВАЊЕ [1].)

Др-а Мил. Р. Веснића

Госпође и господо,

Наш неумрли Вук, још и данас најбољи познавалац нашега народа, дефинише вештицу овим речима: «Вештица се зове жена, која има у себи некакав ђавољски дух, који у сну из ње изиђе и створи се у лептира, у кокош или у ћурку, па лети по кућама и једе људе, а особито малу децу; кад нађе човјека где спава, а она га удари некаквом шипком преко лијеве сисе, те му се отворе прси док извади срце и изједе, па се онда прси опет срасту. Неки тако изједени људи одмах умру, а неки живе више времена, колико је она одсудила, кад је срце јела, и онаквом смрти умру, какову она буде намијенила. Вјештице не једу бијелога лука, и за то се многи о бијелим и божитњим покладама намажу бијелим луком по прсима, по табанима и испод пазуха, јер кажу да оне на покладе највише једу људе.»[2]) Кад су бабу Цвијету, у познатој *Љубишиној* причи «Проклети Кам», оптуживали да је вештица, она је одговарала својим тужитељима: «Објема су ви матере море и вјештице. . . Свакој су од њих двије изникли вепрови брци. Чинише, да пресуши живи извор под

[1]) Држано у Грађанској Касини 15. децембра 1890 год.

[2]) Вук Ст. Караџић: Живот и обичаји народа српског, у Бечу 1867 стр. 211.

Јасеном и да нас побије туча лани три пут у три суботе; навукоше пуљешке вједогоње, да разоре црковни звоник ошмрком, а прекогорне вукодлаке, да нам род сјевером преотму. Изједоше од мрачнога уштапа до преполовне сриједе тринаесторо деце од сисе, а удавише русане неђеље три младожење, да им се невјесте у црно умотају под вјенцем. Обје се претварају сињастијем јарцем, да даве стоку, гдје је спазе напредну, сивијем соколом, да грабе кокоши с ложника и лијега, шаренијем челозопцем, да ископају челе у роју, црнијем гавраном злокобником, да слуте погибију». Трећи одлични познавалац нашег народа, *Вук Врчевић*, вели о њима поред осталог и следеће: «За вјештице веле, да су то жене, пошто добро остарају, али веле, да има и млађије вјештица, и да се многе саме кажу, да су вјештице, а неке се свештеницима исповеде, да су такве. Оне се у сваку живину промећу, а највише у лептира, у тицу и у кокота или у што оне оће. Говоре, да се о васкрсенију најбоље могу познати вјештице и то: кад је свак у цркви, треба да неко на цркви преврне цигљу, па ће се свака вјештица згурити и неће се моћи ни једва исправити ни с мјеста маћи, докле ону циглу неко опет не преврне, како је и прије била стављена. Говоре даље да вештице, где виде лепог момка или девојку, изеду им срце још док су млади, па после реше од шта ће и кад ће умрети[1].) *Његуш* нам такође говори о вештицама[2].)

[1]) Видь драгоцену грађу за познавање душевног живота нашег народа, која се налази сакупљена и систематски уређена у низу чланака, који су штампани год. 1876. у илустрованом (Ђурчићевом) листу „Србадији“ (год. II.) под насловом: *Народно сујевјерије или врачање, слутња и бајање.* С престанком тог листа, престало је и штампање ове збирке, и ко зна, шта се с њом збило. Можда је негде мишеви гризу.

[2]) Из његовог „Горског вијенца“ вадимо следеће редове:

„Кажуј бабо, јеси ли вјештица?
— Јесам кнеже, није вајде крити.
— А како се градите вјештице?
— Ми имамо једну траву за то.
Па ту траву у лонац сваримо.
Из лонца се редом намажемо.

Вештица може постати и од море[1]), пошто се ова уда и пошто јој пређу педесет година, но она може и престати да буде вештица, и онда постаје обичном добром видаром и лечи нарочито од зала које вештице нанесу.

Вештице се највише скупљају на гумну. За то кажу, да оне, кад хоће да полете од куће, намажу се некаквом масти испод пазуха па рекну: «ни о трн ни о грм, већ на пометно гумно». Приповеда се да је некаква жена, која није била вештица, намазавши се оном масти, место *ни о трн ни о грм* нехотице рекла: *и о трн и о грм*, и полетевши сва се испребијала које о шта[2]).

Иза тога будемо вјештице.
— Па послије што се од вас ради?
— Купимо се на мједено гумно,
(Нико не зна, до нас, ђе је оно)
На вратило о марву јашемо
Договоре кријући чинимо,
Какво ћемо зло учинит коме.
Живином се сваком промећемо;
Возимо се на сребрна весла.
Лађа нам је кора од јајета.....

Кад кнез Јанко пита кнеза Рогана: да ли има вјештица? овај му одговори:

Има кнеже њекиjех рогуша
Под облак ће устријелит орла.

Ево неких нар. пословица о вештицама: Ако је и баба, није вјештица. — Свака баба вјештица а ђед вјештац. — Бежи као вештица од белога лука. — Свака врачара с вражје стране — и тд. Види: *Krauss* F. S. Südslavische Hexensagen из Mittheilungen der anthropol. geselschaft од 1884. За Црну Гору види још и *Медаковића В. М. Г.*: Живот и обичаји Црногораца. Н. Сад 1860. стр. 182. Ради јединства нашег у најстарије време с данашњим Лужичким Србима сравни и *von Schelenburg* W. Wendisches in Sage, Brauch und Sitte. Berlin 1882. стр. 78.

[1]) *Мора* је по нар. казивању свака она девојка, која се у кошуљици родила, па јој је није бабица на ватри спржила, и тек што за удају приспе, иде ноћу као и вештица, те притиска младе људе и жене, те им у спавању дисање зауставља, сисајући им крв. На њу је налик и *ноћница*. Против прве има нарочита молитва, коју је Врчевић забележио. — Види ове речи у Вуковом речнику, као и код Врчевића l. cit. стр. 75.

[2]) Кад је једна жена, наводи *Беговић Никола* (Живот и обичаји Срба — Граничара. Загреб 1887 стр. 200.), која је била вештица, говорила ово на изуст, трљајући се машћу и полазећи на пут, муж је хтео да и сам иде за њом, али како није добро разумео њене речи, он је при мазању говорио: „И о кладу и о пањ, и о дрво и о камен, и о крушку Тодорову". Њега понела маст и метла (јер вештице често јашу на метли), али се сав испребијао. Вештице носе собом

Шта наше вештице на тим скуповима раде, није са свим јасно. Доцније ћемо видети, шта се на њима ради код других народа. Међу тим овде само још да споменемо, да су се и у нашем народу очували трагови одбране од вештица у виду кажњавања ових. Приметити је овде само још узгред, да колико сам ја, проучавајући ово питање, могао увидети, веровање у вештице и њихово осуђивање у смислу и духу западног схватања, није код нашег народа ухватило корена ни близу у оном размеру, у ком је то било на западу. И по моме уверењу, појмови о вештицама су јаснији, што идемо даље западу и у самом нашем народу, а мутнији и магловитији, што идемо његовој средини и југоистоку. Истина да се ово моје скромно мишљење коси чак с мишљењем таквог, готово непогрешног ауторитета, као што је Вук, који тврди, да се још за Карађорђева времена у Србији судило вештицама (l. cit. стр. 213), али ја држим, да је Вук узео ствар овде доста олако, што се времена тиче, јер он сам не наводи за то ни један случај, а ми, ни из времена Карађорђева нити пак приближно раније ни доцније, немамо за то његово тврђење никаквих доказа. Тако н. пр. у Протоколу шабачког магистрата, у коме има забележено неколико стотина судских случајева најразноврсније природе.

и узду, па кога њом ударе, тај се створи у коња, па оне јашу на њему. Овако је једна јашила, ма коњ се отргао, те је уздом њу дохватио, па се онда она створила у кобилу. За Хрватску и Славонију види још и: *Ilić*, Narodni slavonski običaji, Zagreb 1846. стр. 289. и след., где се обе ове приповетке налазе још у ширем обиму и детаљније. Илић саопштава и једну нар. песму, из које ми вадимо следеће место, ради његове карактеристике:

Будила мајка Јакова,
— Устани сине Јакове.
— Не могу мајко устати:
Сву ноћ сам Турком дворио
И хладну воду носио
Вјештице срдце вадиле.
Мајка га пита — Јакове
Били их знао које су?
— *Прва си мајко била ти,*
Друга је сека сестрица,
Трећа је љуба Љубица.

нема ни једног, који би се односио на суђење вештицама Са свим је друкчије, ако отидемо у западне крајеве нашег народа. Да не спомињем Славонију и Хрватску, где се и у овом погледу осећа јак уплив Немштине, ми у самој Херцеговини, Далмацији и Црној Гори имамо доста повода да верујемо, да је појам о вештицама, о њиховом злом упливу и о суђењу њиховом, ухватио био у тим крајевима јаког корена и у велико био развијен. Ево како о томе извештава Вук Врчевић у *Богишићевом Зборнику садашњих правних обичаја у јужних Словена* (Загреб 1874. стр. 561.) Народ прости верује, вели он, да су помору деце криве вештице. За познати колико ових има и које су баш праве вештице, те да се могу за то казнити, народ тамо поступа на следећи начин: Скупи се село, ко год пушку носи, па сеоски старешина отпочне: «Видите ли браћо, да нам се помете траг од бездушних хрдорога и крсташица, бог им судио! Сутра рано сваки своју жену и мајку, као што ћу и ја моју, доведите на ријеку, да их у воду бацамо, да видимо које су и да их каменујемо, или да нам се закуну, да неће више зла чинити.» . . . Сутра дан сваки своју доведе, па је свеже испод пазуха конопом, и онако обучену баци је у воду и тако сваки редом своју. Која потоне, брже је извуче конопом из воде и она није вештица.[1]) Но колико су наша браћа на западним нам крајевима несигурна била у свом веровању о вештичњаштву појединих жена, види се отуда, што су они и после за жене несрећно свршене пробе тражили, да сачувају овима живот с тим, да се ове у манастиру одрекну за увек вештичњаштва. Овим ми нећемо да кажемо, да код нашег народа нема сујеверја; на против њега код нас, а нарочито

[1]). Види зао ов још и његову приповетку „Требињски суд и хришћанске вештице" из истинитог догађаја 1846. године, где се тврди још и нешто више: „Ја знам, вели ту неки Аџи Мустафа, да су два пут наши стари у мом животу, кад је помор у ђецу бивао, бацали влахиње у ријеку, па која би потонула, знали бисмо да није вјештица, а која би поврх воде плутала, сваку смо каменовали, ђе и дан данас леже под проклетом гомилом". — Види уз то и поменуту Љубишину приповетку.

у западним планинским пределима има још и данас више можда но ма код ког другог народа, али је за нас срећа, што је то наше сујеверје остало то што је, а није, као што ћемо то видети на западу, постало оруђем најнижих и најгаднијих шпекулација, није се изметнуло у деморализацију.

Од наших правних споменика налазимо помена о вештицама, колико је бар мени познато, само у Пољичком статуту, чији чл. LXXXVIII. гласи:

«Ако би се истином нашла која вишћица али чаровница, али вражарица, од првога обнашашћа има се фруштати; ако ли се веће нађе, има се сажгати». Ми смо имали прилике да већ на другом месту[1]) нагласимо, како је ово наређење ушло у овај законик под упливом Италијанштине. Сама реч «фруштати», која није ништа друго но италијанско frustare = шибати, најбољи нам је доказ за то. Раније помињати *Илић* прича, да је читао једну «правду» од год. 1701, «која се је, како он вели, у *Крањској* догодила, и усљед које су многе особе разних сталижах као виштице и вишци на ломачи сажгане». То, што је и овај случај с наших западних крајева, иде такође у прилог нашем мишљењу о страном упливу на развитак суђења вештицама код нас. Упливом Италијанштине могло би се објаснити можда и оно место у првом певању Гундулићевог «Османа», где се о вештицама говори у следећим стиховима:

«Глас је д' она од дјетиње
мл'јечне пути помаст куха,
и на овну преко сиње
ноћи лети врагодуха,
на ком јаше свеђ без страха
к планинскому вилозмају
гдје вјештице по дн' ораха
на гозбе се страшне стају».

[1]) В. нашу Кривичну одговорност у светлости данашње науке. (Београд 1890) стр. 49.

А тим истим упливом Италијанштине и западне цивилизације објашњава се и једини, до сад познати процес Јеврејима на нашем далматинском приморју.[1]) Јер, као што ћемо доцније видети, на западу су најпре као јеретици а за тим као вешци одн. вештице гоњени нарочито неверници, а међу овима врло често Јевреји, особито онда, кад нису били у стању, да се помоћу новца извуку из замке, која им је вешто запињата.

* * *

Готово у свим верским системима видимо ми једну јако обележену границу између начела добра и начела зла. Како је човечији дух осећао потребу да природне и своје унутрашње силе оличава у неком вишем бићу, њему никад није испало за руком, да ову јаку и овако видну границу обори. Једина готово грчка митологија није знала ни за каквог сатану; код свију осталих се с њим срећемо па и у Мојсијевом старом завету, и ако у њему тек у познија времена. Место из пророка Исаије «ми смо са смрћу склопили савез а с паклом закључили уговор» био је главни ослонац инквизиторима средњег века.[2]) Но од овога па и

[1]). Kaznačić G. A. Proceso di Jsach Jesurun, israelita di Ragusa nel 1622. Ragusa 1882. У прилог овом упливу Италијанштине у далматинском приморају иде и то, што моралне вештице по F. *Petter*-у (Dalmatien in seinen verschiedenen Beziehungen. део I. Gotha 1857. стр. 211.) не трпе никако вештице из других крајева, а кад се деси, да какав рој вештица прелети из Апулије преко мора, или се из Хрватске или Босне ушуња, онда настају грдне борбе, које се свршују само коначним поразом једне стране. Они немају никакве вере, но при том врше спољашње обреде, да се не би познале. Према чистим, страним упливом не помућеним појмовима нашег народа, вештице су доиста зли духови, али оне немају непосредно и неизбежно посла с вером. С тога ни за суђење њима није неопходно потребан свештенички или какав други специјални, но им суди обичан, народни суд.

[2]). Осим пророка види поред осталих и следећа места из Левитске (II) Мојсијеве књиге, која у брзо вадимо: „И нека више не приносе жртве своје ђаволима, с којима они чине прељубу. Ово нека им буде закон вјечан од кољена на кољено“ (XVII. 7) А ко се обрати к врачарима и гатарима да чини прељубу за њима окренућу лице своје на супрот њему и истријебићу га из народа његова. . . А човјек или жена, у којима би био дух врачарски или гатарски, да се погубе, камењем да се заспу, крв њихова на њих“ (XXX. 6. и 27.) и тд.

од самог кушања Евиног у рају разликује се зло у старим индиским, персиским и мисирским религиозним системима, у чије излагање ми овде не можемо због краткоће времена улазити, но чији су основи сигурно вама познати. Али како су и ове религије биле од великог уплива на стварање хришћанства — као што у опште ни једна религија није постала независно од осталих, већ је просто усавршавање и прилагођавање ових — и с тога у њему (хришћанству) оличавање зла излази пред нас у много јачој мери но у Мојсијевом старом завету. Кушање Исусово у пустињи, како нам га евангелисти описују, најбољи нам је доказ за ово.[1])

Богослови најразноврснијег калибра навијали су за тим ова учења евангелска и апостолска у својим узалудним часовима сваки на свој калем, заоштрујући их према уобразиљи и циљевима, које је њима требало постићи. Отуд и такав ауторитет у богословљу на западу, као што је св. Августин, узима, да од кад је света и века постоје по божијој наредби царство божије — civitas Dei и царство ђаволско — civitas diaboli. И то ђаволско царство постојало је по учењу Августиновом још и у његово време, али се црква труди да га разруши. Колико вере ваља поклонити у овим питањима св. Августину и његовим друговима, можда би се могло извести и из следеће епизоде, коју сам из сопственог искуства прича. Он тврди

([1]. **Евангелисти Матеј и Лука говоре (сваки у IV. глави) о томе готово једно и исто, и целом њиховом говору је циљ, да одрже превагу добра над злим и непоколебљивост Исусову у првом, и ако га ђаво вуче на друго. — Али ако је Христос непоколебљив и несавладљив, остали смртници су у том слабији, и ми ћемо видети, како они у средњем веку подлежу упливу Сатане. Занимљиво је и врло поучно шта у овом погледу мисли један тако озбиљан културни историчар, као што је Julius *Lippert*, који у свом делу: Die Religionen der europäischen Kulturvölker. (Berlin 1881. стр. 41—52 и у својој Kulturgeschichte der Menschheit, књ. II. (Stuttgard 1887) стр. 358. лепо примећује: „Was sich uns aus Phantasien der Hexenschwärmerei enthüllt, das ist dem Wesen nach der Inhalt eines alten, in die Heimlichkeiten der Volksseele verscheuchten Kutbundes mit den erhofften Vortheilen desselben, mit den Genussen und ausgelassenen Freuden, die einst die Feste eines solchen gross und klein arm und reich geboten“.**

да је за време свог бављења у Италији дознао, да су тамо постојале крчмарице, које су разумевале, да своје госте по свом сопственом нахођењу и помоћу неког сира, који су им давале да једу, претворе у коње и волове. Пошто би као такви посвршавали нужне послове, оне би их опет претвориле у људе.[1] Ко зна: можда је и свети отац радио овакве послове каквим крчмарицама и без претварања у вола или коња.

Примив појам о злом бићу и о злим духовима у своје догмате, црква је у брзо примила и веровање у вештице, које је живело у народима, који су хришћанство попримали и пре овога, а сеоба народа и најезда словенских и германских племена донеле су собом још и нове појмове са севера и североистока, који су се постепено прилагођивали новим схватањима, показујући у том жилавост и консерватизам, каквим се само народна предања могу одликовати. При том је том консерватизму и тој упорности ишло у прилог и подржавало их и природно човеку, а још већма народима уроћено упорство, јер су хришћански свештеници почели још одма да првобитне незнабожачке и многобожачке богове представљају као сатанска бића, хотећи тиме да већма узвисе хришћанског Бога. И тако су хришћанска теологија и још неишчилело народно многобошко веровање радили бесвесно на томе, да су стари богови, ако не као такви, а оно у виду демона ипак поштовани и да их се народ бојао.

С развијањем веровања у божију свемоћ и његове благодати ишло је упоредо и развијање веровања о ђаволјем опчињавању. Као год што је Бог одбарио своје верне и свеце чудотворним моћима, тако је исто то чинио и ђаво са својим вернима, мађионичарима и вештицама. Из подаривања чаробне моћи онима, који су се одрекли Бога, а дали своју душу ђаволу, као свом господару, средњевековна је теологија извела, да у Божијој постоји

[1]) Из његове De civitate Dei XVIII. 18. саопштено у *H. Heppe*, Soldan's Geschichte der Hexenprocesse. кн. I. Stuttgart 1880. стр. 97.

и ђаволска држава. Овде нам се са свим природно истиче питање: како је могао ђаво до такве моћи доћи, кад је Бог свемогућ? Али су теолози и на ово питање, и ако овако тешко, одговорили са свим олако, богословски, да је то било «с божијом дозволом».

Уз веровање у ђавола, у ком су се слили били појмови како с најстаријег истока тако и с југа и севера, како из Мојсијевско-хришћанске, тако и из браманске, незнабожачке и других религија, прирасла је и нагомилала се маса сујеверних представа у средњевековном европском друштву, које су се све даље и даље разгранавале и усавршавале, и које се још и данас налазе код свих становника нашег континента, па и преко његових граница, свуда, камо су се његови синови у мало већим групама исељавали. А налазећи у књигама еванђелиста (Матеј VIII. 28—32, Марко V. 1—20 и Лука VIII. 26—39) ослонца о улажењу злог духа у људе, теолози су одмах узели да тиме објашњавају и све душевне болести, развијајући у исто време о томе и о другим чинима читаве теорије и пишући о њима дебеле неразговетне књиге.[1]) Поред објашњења најразноврснијих чини налази се и упуство о справљању љубавног напитка. За његово приуготовљавање налази се рецепат у књизи «Чудновати и разумни чаробни лекар» штампаној 1726, и ја ћу из њега саопштити оно, што се пред овим поштованим збором сме напоменути. По том рецепту се као средства мађионишта и чини употребљаваху час разноврсне речи, знаци, мрмљања и воштани кипови, час опет осечени нокти, парче одела или друго какво обележје лица и томе подобне ствари. Кувано пиће из свега овога и још неких ствари, које ја овде не могу спомињати, треба дати пред-

[1]) Виде ближе и опширније у Scherr J. Deutsche Kultur- und Sittengeschichte гл. XVII. и од истог: Geschichte der deutschen Frauenwelt књ. III. гл. IV., *Längin* Georg, Religion und Hexenprocess, Leipzig 1888. нарочито део I. Цео предмет је у кратко и лепо изложен у *Wächter O.* Vehmgesichte und Hexenprocesse (у Спемановој Збирци) стр. 108.

мету љубави, и онда сте сигурни, да ће ваша љубав наћи одзива.

Али ни једно сујеверје није оставило за собом тако црн траг, тако жалосну успомену, као што је сујеверица у битност вештица, а нарочито пошто су је себичњаци и шпекуланти, а на првом месту свештеници западне цркве ставили у службу својих ниских и себичних интереса. Да се пак појми сва замашност уплива ових људи, доста је да се само напомене, да су они онда држали и науку у својим рукама, служећи се њом врло често као простим оружјем за своје класне интересе. Да и како би се иначе могло објаснити, да и сам *Фернел*, један од најславнијих лекара XVI. века прича, како он зна људе, који су опчињени и напојени злим духом, једући јабуку, и да *Амброзије Паре* верује, да душевно болесни (према ондашњим појмовима опчињени) могу учинити да се земља затресе, да загрми, да муња севне, да сунце засија; да они даље управљају ветровима, обарају и из корена чупају дрвеће, па ма колико оно било; да они причињавају, те се брда крећу; да они издижу замкове у ваздух, и опет их спуштају на њихова места. Чим другим но страшним упливом изметнутог свештенства да се објасни, да ово пишу људи, пред којима је скоро на 2000 година писао познатим начином о овим стварима Хипократ.

У чему се састоји суштина вештичњаштва у средњем веку? О томе су, као што је већ горе напоменуто, писане у оно доба читаве књиге, но ми ћемо из њих извадити само најважније, колико да имамо ма и најслабију представу о томе. Вештице и вешци су створења, која су утврдила извесни одношај према ђаволу, која с њим стоје у вези. Такав одношај, или ако хоћете такав уговор, могао је бити по учењу средњевековних стручњака, или потпун — pactum expressum —, ако су обе стране примиле уговор, или prećутан — pactum tacitum implicitum —, једностран уговор, у ком је ђаво изразио свој пристанак, и за чију важност није човеков пристанак ни

нуждан. И овај уговор је основа, на којој стоји цело вештичњаштво, и без кога се никаква демонска мађија ни замислити не може. Чаробна средства немају сама по себи чаробну моћ, но само у толико, у колико је ђаво чаробницима подари. Делрио узима целу алхимију за мађионитство. У осталом, гађање једног Роџера Бакона показује најбоље да Делрио није стајао усамљен с овим својим мишљењем. Поред осталог, овим околностима се објашњавају и тај факат, што, док су прости чаробници хиљадама осуђивани на згариште, дотле су они, који су се бавили тзв. тајним наукама, сматрани час као корифеји мудрости, а час опет обележавани као прваци сатанског царства, па и ако су довођени до на згариште инквизиције, ипак су у последњем тренутку ослобођавани.[1])

Ако вештичњаштво и мађију хоћемо да схватимо као једну целину, то нам она, посматрана с гледишта савремене доктрине, изгледа као потпуна ђаволска пародија хришћанства или боље онога, што се за хришћанство узимало. Како у основи, тако и у церемонијалу па и у дејству примећује се паралелизам, и то из стопе у стопу. Хришћанство је поштовање и слављење Бога, вештичњаштво ђавола; хришћанин се одриче ђавола, вештица Бога и свих светаца. Хришћанин види у Христу вереника своје душе, вештица има ђавола за свог драгана. У хришћанству владају љубав, доброчинство, чистота и дуготрпељивост, у вештичњаштву мржња, злобност, разврат и потварање. Хришћанина кажњава Бог, кад чини зла, а вештица пролази зло пред ђаволом, ако је код ње остао још и најмањи траг човечности. Хришћански јарам је пријатан и лако га је носити, али ђаволи јарам је тежак, јер се ђаво не може никад задовољити. Бог је истинит и милосрдан, по

[1]) Види из његове: Disquisitionum magicarum libri sex, quibus continetur accurata curiosarum artium et vanarum superstitionum confutatio, utilis Theologis, Jurisconsultis, Medicis, Philologis — Ed. Colon. Agripp. 1679. стр. 3 и след. навод у Soldan-Heppe l. cit. I. стр. 310.

његовој доброти и милости улазе и слабији у вечност; ђаво је лажов од искони и вара и своје најверније.

Тако је исто ђаво у спољашњим обредима прост подражавалац Христу. Као год што Хришћани празнују недељу господњу, тако и вештице празнују ђаво.љу недељу. Али црквене обреде и светиње, као што су: свечаности, крст, водица, служба, причешће, крштење и призивање светих, све то ђаво скрнави у својим обредима. Опчињавање у периоди вештичњаштва није ништа друго до јеретизам и апостазија у највећем степену; оно је по својој главној замисли потпуно пођаво.љење на земљи.

И оно је ово једино и искључиво само ради свог односаја ка Хришћанству. *У опште се на западу вештичњаштво и не може замислити без отпадања од Хришћанства.* Одрицање Бога и Христа полазна је тачка непријатељства напереног на Хришћанство. Вештица је у опште врачара, која је *била Хришћанка*, но која се, пошто ју је ђаво преварио, или пошто ју је ђаво однео, као што ми велимо, одрекла Бога, Христа и цркве и предала се са свим како душевно тако и телесно ђаволу, и која његовом помоћу шкоди кад год може божијем царству или његовим верним. Кад се ово узме добро на ум, онда ће се лако разумети и та околност, да је било јеврејских и циганских врачара и мађионичара, али *међу њима није било вештица* и то просто с тога, што не будући Хришћани, ови нису имали да се одричу Хришћанства, што је битни услов и битна особина вештица на западу. Да, сујевјерје о вештицама и о везама с нечастивим, узели су папе и остали црквени великодостојници на западу у почетку само као маску, кад иначе нису могли да доскоче јеретицима, па се доцније, постепено из овог развило уверење, које је у осталом често и стварано на врло гадан начин, да су сви јеретици вешци или вештице. Отуда се објашњује и борба папа и црквених сабора с вештицама као и тај факт, да су овима у прво време судили искључиво црквени, па су им тек много доцније почели судити светски

судови. Отуда и многе папске буле, управљене у разна времена и у разним приликама, било на папске прелате и нунције, било на владаоце или епископе појединих земаља, а нарочито на специјалне комесаре, изашиљане у разне земље с нарочитим налогом да истребљују вештице.

По веровању, које је постојало о вештицама у средњем веку, и које још и данас постоји код сеоског становништва разних народа, вештице су имале своје скупове, своја зборна места. Вук, Краус и Беговић помињу их и код нашега народа, који још и данас говори често о «врзином колу.» На те скупове, који су се држали ноћу, дојахивале су вештице на метлама, вратилима или на машицама, које су биле намазане вештичком машћу. Излазило се кроз оџак или кроз тавански прозорчић, па се онда пред летењем изговарало од прилике оно, што смо већ видели код нашег народа. На овим многобројно посећеним скуповима одавала се пошта ђаволу и гостило се, но без соли и леба. Често су на тим оброцима једена новорођена деца. После оброка настаје играње, а с овим и после њега оргија, чији би и најопрезнији опис био атентат на вашу чедност. При том се сатански пародишу црквени обреди. Крштење се врши крвљу или сумпором и соли. Често се на оваквим скуповима врше крвни записи. У оно време се виђао ђаво свуда и у хиљаду разних облика: иза сваког тамнијег листића на каквом џбуну или древету, у сваком расцепљеном камену и у сваком старијем зиду, а његово се дејство примећавало у сваком болу или пожуди.[1])

[1]) Код Француза је постојао у народним сујеверицама за то читав церемонијал с пуних пет чинова. У првом чину се исмева брак и пориче божанско право, као што се то радило при оргијама Бахусу и Пријапу. Млада се предавала ђаволу, који ју узима за цео скуп и она је краљица вечери. Деца и простаци, који су довођени први пут, и који су били заплашени, имали су да одају част господу-ђаволу. Али овде је имало све да се ради наопачке. Све је ово тек да се смеје. Озбиљност наступа тек у *другом* чину, где ови мамелуци, који су све време постили и једноничили, сад у велико једу. Но на столу није било ни једног ножа из бојазни, да се вечера не окрвави. Пред игру су деца испраћана да на оближњем потоку поје корњаче. Ове страшне игре биле су само увод у право врзино коло, које је из свију присутних правило слепу и несрећну гомилу. Они су обртали леђа у леђа и не видећи један другог гле-

Већ у XIII. веку народ је виђао ђавола, час у облику животиња: корњача, мајмуна, паса, мачака, змајева итд. час опет у човечијем облику и то, како као човека, тако (и још у вишој мери) и као жену. И у свим тим облицима појављивале су се вештице и на овим зборовима, који су особито занимљиви бивали онда, кад је имао да се уведе у њихов ред какав новајлија. Како су папе и њихови кардинали били добро обавештени о свему, шта се на овим састанцима радило, види се поред осталог и из једне буле, коју је папа Глигорије IX. упутио био неким епископима немачким. Ми у тој були читамо поред осталог: «Кад има да се прими какав новајлија, који први пут долази у школу одметнутих, онда му се појављује нека врста жаба, које неки зову и корњачама. Неки је целују на незгодном месту, други у њушку (извлачећи језик и пљувачку животињску у своја уста). Ова корњача се појављује кад и кад у обичној величини, други пут у величини патке или гуске... Кад новајлија пође даље, онда се сусреће с неком осо-

дали су само у ноћ, дим и маглу. На скоро нико никога није познавао. На скоро се појединац осећао у једној гунгули која се љуљала, и у забуни се спотицала. Ова брутална, збуњена и вртоглава заједница спремала је у *трећем* чину још ужаснију. Друштво се причешћивало. Али чиме? Не Богом, већ самим собом. Оно се и јело и било себи сопственом пафором. То је у осталом судбина свих средњевековних друштава основаних на братству, а против патријархалности.... Церемонија је била весела и служила је за смех друштву. То је било наличје службе божије, црна служба. Стари ђаволи су прескачући ватру хтели да покажу новајлијама, како треба презирати страхоте пакла. Старе вештице су застрашивале новајлике: оне су крштавале корњачу, повијале ју као дете, а после ове нежности су симулирале децеубиство, раскидајући животињу сопственим зубима. Како Бог није ударао громом, то су га у *четвртом* чину већ сматрали побеђеним. Уништавани су сви закони, које је црква издавала нарочито они, који су забрањивали брак у породици. Сељак још и сад, као и у првобитном племенском животу воле само своје, а мрзи странце и странкиње. Он претпоставља сродство, а ако у породици има каквог добра, он воли да оно ту и остане. Што је црква забрањивала, на то се долазило на врзином колу у највећој мери. При растанку скупа, завршетак врзиног кола се извршивао у *петом* чином ђаволом смрћу. И он је дакле морао умрети. Копрцао се, испуштао је у ватру своју јарећу кожу и ишчезавао је у пламену. Светлост се гасила и гомила се разилазила. По свршетку свега вештица је остајала на пољу сама, и онда је спремала оргије за свој рачун. — Види *Michelet J.* Histoire de France књ. XIII. Dix-septième siècle. Paris (Marpon et Flamarion) 1884. стр. 219. и след.

бито бледом приликом са свим црних очију, тако омршавелом и слабом, да се на њој држе још само кожа и кости. Овога новајлија такође пољуби и осећа при том, да је хладан као лед. а после овог пољупца успомена на католичку веру ишчезава са свим из његовог срца. Потом се седа за трпезу, а кад се с ове устане, онда се из једне штатуе, која се на овим местима увек налази појављује црн мачор с уздигнутим репом у величини средњег пса. Овог има да целује најпре новајлија, па онда мајстор тог вечера, па за њим остали, који су тог достојни, и то сви ту негде око репа. Оне, који се за то не сматрају достојним, мајстор за ту вечер разрешује од те дужности, а пошто су сви на ново заузели своја места, онда се изговарају извесне изреке, и пошто су сви оборили главе у правцу к мачку, онда мајстор изговори: «Поштеди нас», говорећи ово и свом најближем, на што трећи по реду одговара: Ми то знамо, Господе, а четврти додаје: Ми имамо да се покоравамо. После овога се угаси светлост... Кад се сврши оно, што се овде не може описати, онда на ново наступи светлост, и тада се из једног тамног угла појављује нека прилика, која је изнад струка јаснија и сјајнија но и само сунце, испод струка мрачна као црн мачор, и његова светлост обасјава целу просторију. Онда мајстор откида једно парче од новајлијине хаљине и говори прилици: «учитељу, ово је мени дато, и ја га на ново дајем теби» на што прилика одговара: «ти си ми добро служио, и још ћеш ми више и боље служити, ја у твоје руке повраћам, што си ми дао», па одмах за овим речима ишчезава. Вештице и врачари примају око ускрса причешће и нафору из свештеничких руку, носе их у устима дома и бацају их на ђубре за поругу спаситеља. Поред свега тога ови најцрњи несретници хуле својим сопственим устима на небеског господа, тврдећи у својој заблуди да је овај бацио луцифера у пакао насиљем, лукавством и неправдом. И ови бедници верују у Луцифера тврдећи, да је он творац небеских тела, и да ће своју власт над

њима по паду господа опет задобити....» После овакве исповести црковног а онда пò готову и световног поглавара, неће вам ни мало бити чудновато оно, што су радили њихови изасланици са створењима, на која је набачена беда да су вештице, односно вешци, и да имају са сатаном посла. О једном таквом папском изасланику, Конраду Мербуршком из почетка XIII. века пише сам митрополит из Мајнца папи: «ко њему падне у руке, томе остаје једини избор, или да драговољно призна и да тако спасе свој живот, или да се куне да је невин и да одмах за тим буде спаљен. Сваком се лажном сведоку веровало; правна одбрана није дозвољавана ником, па ни самим племићима. Оптужени је морао признати да је јеретик, да је додирнуо корњачу, да је целивао бледог човека. С тога су се многи правоверни дали пре невини спалити но што би примили на себе маску тако гадног злочина, па ма им она и живот спасла. Слабији су лагали против себе и против других, нарочито против племића, које им је именовао Конрад као сумњиве. И тако су предавали ватри или целату брат брата, жена мужа, слуга господара; други су опет нудили и давали свештеницима велике суме новаца, да их науче, како ће се избавити од неумитне смрти» итд.

Што се узимало за основу гањања читавих крајева под подозрењем, да у њима живе јеретици и вешци види се поред многих других и из овог примера: У штединшкој жупи, у данашњем Олденбургу, било једно живо и крепко племе, које је од искони било у завади с Бременским митрополитом с тога, што је он хтео да им узима десетак, не само на ловачко но и на право орања и кошења и у опште обделавања земље. Раздражени, штединшки становници су злостављали неке свештенике, које је поменути митрополит био послао ради купљења десетка. И ово злостављање је митрополит узео за јерес, јер је десетак дан од Бога, и пошто је дошао у Рим, издејствовао је дозволу, да против ових јеретика поведе крсташку

војну. Место ове у почетку је било малих чарака, које су на крају завршене поравнањем. На скоро је распра бар привидно била са свим изравната. Али год. 1219. један свештеник, незадовољан новчићем, који му је нека племићка дала на исповести, даје јој сам овај новчић у нафори, и она га прогута. Њен муж убија свештеника, али и пошто је изгнан из цркве, налази одзив код својих суграђана. И сад се на ново отвара крсташка војна против ове жупе, у којој учествују неколико световних и црквених кнежева са самим папом на челу. И хиљадама жртава падају као јеретици и вешци просто с тога, што поп није добио за исповест већи бакшиш.

* * *

Ја сам вас можда и сувише заморио овим општим посматрањем. Али су она била неопходно потребна и тако рећи неизбежна. Кад имамо њих, кад знамо шта се разумевало под појмом вештица у средњем веку, и како су на њих гледали меродавни фактори, па кад још овом додамо инквизициони процес, свима вама познат, и ако на жалост по својим најцрњим бојама, који је владао кроз цео средњи век, онда ће нам бити лако да појмимо и цело суђење вештицама и у најкраћим потезима, што би без претходнога и са сто разних примера било готово са свим немогућно.

Још први хришћански цареви забрањују чаробњаштво и вештичњаштво под претњом смртне казни. Они су то чинили тим пре, што су многи многобошци, не хотећи да ступају у хришћанство, вршили обреде своје старе вере у облику чаролија. Римска црква је гонила отпаднике од свог учења инквизицијом, па како је и вештичњаштво окачествовано као отпадање од Христове науке, то је и на његове следбенике имала да се примени инквизиција. Тако је већ у XIV. веку суђење вештицама у Француској било готово са свим усавршено. Већ тада су вештичњаштво и јерес били са свим помешани једно с

другим. Отуда видимо да се прави јеретици оптужују врло често као вештци. У Каркасони је суђено од 1320—1350 на 400 вештица, од којих је половина била осуђена. Они, који су били признати као вешци, били су, тако рећи, прави господари. Нико им није смео затворити врата. Било је случајева, да је сам судија морао дозвољавати, да се у његовој кући игра врзино коло. Кад је у почетку XVII. века парламенат у Бордоу одредио своја два члана да суде вештицама, без апела у Сен-Пеу, нашле су се ове судије у врло тешком положају. Поред узбуђене светине, за њих су били опасни и свештеници, од којих су многи такође били вешци. Кад су судије дошле у одређено место, многи су се становници спасли у планини; други су остали с претњом, да ће они пре спалити судије, но што ће ови доспети да то учине с њима. Вештице су толико дрске, да се успављују за време самог суђења, уверавајући за тим, да су то чиниле за то, да би што више могле општити с ђаволом. «Нама је најтеже онда, говориле су оне, кад не можемо да му докажемо колико за њим горимо и колико ради њега трпимо». Оне које су узимане на испит, одговарале су да не могу да говоре, јер их је сатана стезао за гушу. Онај, који нам ово прича, млади судија Ланкр, био је светски човек, а изгледа, да није био ни ружан. Да би му се удвореле, оптужене за вештичњаштво потказују масу других, тако, да ватра никако и не престаје да гори. Овај судија уверава, да је при спаљивању последње видео читав облак од корњача, које су изишле из њене главе. Народ је навалио на њих камењем, тако, да је она пре затрпана овим, но што је изгорела. Па ипак је једна црна корњача утекла и пламеновима, и батинама, и камењу, и спасла се као демон на место, где је нико није могао наћи.

Јужњачко француско поднебље, провансалска крв, која чини те дамари бију јаче и одлучније но игде на другом месту, уплив Шпаније а нарочито Наваре и најпосле затворен манастирски живот узрок су, те се ми у

Француској срећемо више но у другим земљама са суђењем вештицама особите врсте. То су већином калуђерице. које у манастирском чамовању и ленствовању плету једна другој замке, било то из пакости или из љубоморе, или, које проглашују вешцем човека, у коме не налазе одзива својим осећајима и симпатијама, било да је овај по свом свештеничком положају врло савестан, било да је његово срце већ окупирано љубављу према којој другој. Случајеви окривљавања за вештичињаштво из ових побуда многобројни су. Али је међу њима најчувенији и најпознатији случај Грандије. Но да се ствар види боље и јасније, Грандија не треба узети самог за себе, већ га ваља посматрати у ђаволској трилогији оног времена у којој је он био само други чин, коме је претходио страшан сенбомски случај, у ком је уништен Гофриди, а за којим је дошао лудонски случај, који је био копија и Грандија и Гофридија. Сва та три случаја су једнака: у свима се сретамо с раскалашним попом, љубоморним калуђером и разјареном калуђерицом из које говори ђаво. Драма се увек завршује сагоревањем свештеника.

У Лудон стиже једног дана један млад калуђер, ученик језуита, леп пријатан и учеван, који добро пише, а још боље говори. Он се прославио на предикаоници а на скоро и у друштву. На кратко, он је у брзо узбунио цео град, имајући жене за, а мужеве против себе. Величанствен и смео, он се по лудонским улицама појављивао као какав црквени отац, док је у вече прикривен и скроман улазио на мала врата. С оваквим гласом и упливом он је у своје време вредео врло много. У једном заводу за калуђерице урсулинског реда решавало се у велико, да се он узме за заводског свештеника, те да се тако подигне углед и материјално благостање завода, кад су управитељка и стари заводски свештеник од једном при исповести дознали, да све младе калуђерице лудују за Грандијеом. Затворене у четири зида, а уз то ипак слушајући све шта се на пољу ради, па и све гласове о новом, младом и лепом бесед-

нику, калуђерице су, беспослене, а уз то младе и заношљиве, мислиле и дању и ноћу само о њему, о њему говориле, њега сликале у својим маштама и само њега сањале. Многе су тврдиле да су га виделе, да је смео и одсудан бивао ноћу код њих. Али да ли је то било истина, или је то само болесна машта уображавала, или је то била замка, коју су му његови многобројни непријатељи плели, користећи се расположењем у заводу — остала је тајна још и данас. Главно је то, да су они против њега подбунили простији свет поред осталог и тиме, што он у цркви клечи на једном, а не на оба колена и у исто га време опањкали код владике. Настаје борба на живот и смрт, чије би нам описивање одузело много времена, али за доказ чије развитости служи најбоље то, што у њој имају удела не само Лудон и најближа околина с владиком на челу, но и краљ с целим својим двором, Марија Медичијева и Ришелије, па и сам папа. У ствар се уплеће и стручњачка медицинска наука, која се изражава преко свог представника дра Динкана за оптуженог а против његових опадача. Пошто је неколико пута излазио из претреса као победилац и ослобађан, замке су се против њега и око њега толико биле уплеле, да се све било подигло против њега. «Toute la force du royaume, une horrible massue, pour écraser une mouche» вели лепо један историчар. Судије су укорени и државни тужилац је известио Грандија, да ће га сутра-дан затворити. Но он на то није окретао главе и сачекао је, да га затворе Одведен у тренутку, без икаквог процеса бачен је у анжерски подрум. За тим је отуда изведен и притворен у соби једног од својих највећих непријатеља, који му је зазидао прозоре, да би се пре угушио у соби. Гадни испит, који је вршен над телом оптуженога, бодући га иглом, да би се нашао ђаволски знак, вршили су сами његови опадачи За тим је оптужени одведен у цркву, а да успех буде сигурнији, узете су у помоћ младе калуђерице и изгањачи злих духова, који су имали да га терете. После многих изношења

и наговарања, девојке су ипак остале при том, да је Грандије био невин, а непријатељи нису били потпуно задовољни ни онда, кад су га видели осуђена на смрт (18. Августа 1634.) већ су захтевали, да се пре спаљивања боде још једном свуда по телу, не би ли се нашао на њему ђаволски знак. Један од судија је чак захтевао, да му се ишчупају нокти, али то није дао хирург да се чини. Осуђеникови непријатељи су се бојали ешафота, јер је он с њега могао изрећи још коју последњу реч. Како је и Грандије био човек слободнијих мисли, то су сви помишљали на смелост, којом су тзв. слободни мислиоци говорили на последњем часу против својих судија, а и успомена на Ђордана Бруна и Ванинија као и на њихову смрт била је још жива. С тога су се с осуђеником водили преговори. Обећано му је, да ако буде ћутао, најпре ће се растргнути, па ће се онда предати пламену. Слаби свештеник, човек од крви и меса као и остали, попустио је и овде и обећао да неће говорити. Кад је био чврсто привезан за колац, кад је ватра била готова, да га обухвати својим пламеном, његов сопствени исповедник потпалио је згариште и не чекајући на целата. Раздражен, овај мученик је узвикнуо: «Ах, ви сте ме преварили!», но пламен и пуцањ сувих дрва су га одмах обмотали, и угушили су га тако, да се још само чуло његово јечање.[1]

Полазећи из Француске у Немачку, ударимо, остављајући на страну све остале земље, још само на Швајцарску, тек да видимо улогу коју је у овом слободном и републиканском народу играла наука у сличним приликама. Поред многих ранијих у Женеви је 6. Априла 1652. године спаљена последња вештица. Наш уважени пријатељ, професор *Ладам* из Женеве штампао је предпрошле године акта о њеном суђењу у засебној књизи, и ја бих

[1]) Види и за њ у Michelet J. l. cit. књ. XIV. стр. 135—156. Даље сравни и трећи додатак под насловом Jansénisme, Couvents, Histoire de la religieuse de Louviers у књ. XV.

најволео, кад бих могао да Вам их сва овде прочитам.[1]) Но како је наше време кратко, то ћу вам ја прочитати најглавније, што нас се овде тиче, а то је стручњачко лекарско мишљење о томе: да ли је оптужена доиста вештица или не? Напомињем вам, да су била два три таква мишљења, но ја ћу вам саопштити само последње, које је и било меродавно у овом случају, а које су дали професор философије Пиерани, доктор Бернар и хирург Жиго, сви тројица из Нијона. Ја вас молим, да ово стручњачко мишљење пажљиво саслушате, а после бих рад био знати, да ли ће га ко и разумети.

«Ми, доктори медицине и хирургије, веле стручњаци, уверавамо и потврђујемо речју истине а и заклетвом коју смо положили пред госп. првим сендиком и госп. бившим сендиком Коладоном, да, пошто смо отишли нарочито у затвор овог града да видимо и прегледамо једну апсеницу, окривљену због чини, да смо нашли разне белеге на њеном телу између осталих једну испод десне дојке, која по нашем мишљењу не наличи на белеге демонске, чији се опис налази у aукторима, али које нам је искуство дало опазити на другима, не уништавајући међу тим наш ранији суд. Али да смо нашли две врло крупне белеге, једну на горњој усни, другу на десној бутини, обадве исте боје и то модре и у виду сочива, које поцрњује и готово исте величине без икакве испупчености, у које смо увукли иглу с прста без икаквог осећаја бола ни течења крви, чак ни трага крви на игли.

«Горе споменути доктори хирургије (овде се мисли на ранију комисију) саопштили су, да су при увлачењу игле наишли на тврдоћу, али хтевши да дознаду, да ли су и околне партије такве исте, да су нашли да нису, и да су при најмањем скретању од првог иглиног пута задали

[1]) Види његову књижицу Proces criminel de la dernière sorcière (у Bibliothèque diabolique) Paris 1888, као и La responsabilité criminelle des aliénés dans l' antiquité, au moyen-âge et à la renaissance. Genève 1886.

осећај бола, и извукли нешто црвенкасте течности, која је отуд изашла, али што се тиче белеге на бутини, пошто је игла забодена први пут с муком, без крви и бола, по други пут је ушла лако с истом неосетљивошћу и без крви. Према томе, имајући у виду природу тих белега, ми их налазимо са свим сличне белегама, које нам је искуство показало на лицима окривљеним и осуђеним због чини, а које се налазе у опису писаца, али у толико, у колико се може наћи неосетних места при ишчишћавању лучних загнојавања с поља на телу у извесним врстама лепре, ако је то то, што ми посматрамо.

«Што се тиче осталих знакова, који прате ову болест и којих нема код поменуте апсенице, то пошто смо јој заболи иглу у друга сумњива места, показала је најпре жив осећај бола, за којим су се појавиле неколике капи крви, а како ове неосетне белеге лепре нису ни у колико или готово ни у колико дубоке то ми судимо по наведеним разлозима (?), да оне две поменуте белеге на усни и на бутини нису белеге болести или ти пак просте природне белеге, *него да даjу праведну сумњу, да су демонске белеге*, и у потврду и веру тога ми се потписујемо.»

И ово је стручњачко, научно мишљење и то још науке, коју ми сматрамо за најсветију и најпунију одговорности. И то се говори и пише и потписује не у XIII. XIV. или XV. но у половини XVII. века. Али ми смо имали прилику, да већ на другом месту констатујемо, да кад каква заблуда једном ухвати корена, она тежи да се што већма утврди и увек даље развија. Најпосле се сврши на томе, да се њена употреба са знањем изопачи. — «Треба осудити све вештице, па ма оне имале и добре осећаје, вели један писац XVI. века, јер кад човек једном западне у сатанине канџе, он се више из њих не може ишчупати.» Један опет председник Лондонске пороте из XVII. века тврди: «Ја ни за тренут не сумњам, да постоје вешци и врачари, јер прво то нам тврди само свето писмо на неколико места, а уз

то је *мудрост* свих народа диктирала законе против њих, доказ, да су сви народи убеђени у њихово биће.»[1])

Пређимо у Немачку, у класичну земљу вештичњаштва, чији најславнији синови, па ни после реформације нису могли да се од веровања у њ ослободе. Овде су инквизиција и гоњење вештица уведени тек у XV. веку, но да за то најдуже трају и да бар ово последње највећма и најстрашније бесни. Папа Инођентије VIII. добио је извештај, да се многа лица оба пола везују с злим духовима, да својим чинима шкоде људима и животињама, да кваре поља и стају на пут успевању плодова, да поричу Христову веру, и да гоњена непријатељем рода људског, чине вазда други злочина. С тога папа одређује два професора богословије Хајнриха Инсиетора и Јакова Штренгера за инквизиторе и даје им најнеограниченија пуномоћија. Они ће «такву инквизиторску службу вршити против свих лица, без обзира на род или положај и она ће лица, која нађу као крива, према њиховом злочину притварати, казнити телесно или имовно, и чиниће све што за нужно нађу без икаквих препрека, а кад им се укаже потреба, они ће узети и светску власт и силу у помоћ.» С необјашњивом ревношћу су се Инсистор и Штренгер одали своме послу, а да би и с оружјем науке свој црни занат, могли што боље вршити, они су са саизвољењем Келнског универзитета написали једно страшило од књиге «Утук вештица» (Maleus indificarum, вештичњачки чекић), у коме се на широко и на дугачко говори о чаробној вези с ђаволом и дају се упуства, како да се вештице пронађу, и како да им се суди. Ова најпре у Келну од 1489 штампана књига, која је на скоро постала највећим ауторитетом како у црквеним тако и у светским судовима, садржи нарочито учење о мучењу вештица, како се дотле није ни чуло ни видело. Ако која окривљеница за вештичлук и чаролије, поред свих мучења и злостављања, не би признала дело, за које се окривљује, онда мучење има да се

[1] Наводи у кривичној одговорности стр. 52.

продужи, па да се по потреби и цело из почетка на ново отпочне. Ако оптуженица призна, онда се предаје у светске руке, да се над њом изврши смртна пресуда, јер «црква не пролива крв,» (Ecclesia non sitit sanguinem) ако не призна, онда се баца у најдубље подруме, где животари или скапава, док је очајање не нагна да призна све што се од ње захтева. У том се ишло и даље. Прво питање је при испиту било: да ли оптуженица верује у вештице? Ако је она одговорила негативно на ово питање онда је сматрана за јеретика (јер је по ондашњем религиозном веровању вештица било), ако је одговарала позитивно, онда је то опет био знак, да она о ствари више зна. Сад ју је тешким затвором најпре требало умекшати и укротити. После овога је имала судбина да реши, да ли је она вештица или није. Ако ју је ова прогласила за вештицу, па она то ипак не би на добар начин признала, онда је наступило мучење. У најдубљим апсанама оптуженица је имала да проводи ноћи и дане без хлеба, без воде, а да би је пре нагнали на признање нису јој дали ни спавати. Кад све ово и још што шта, што ми овде не можемо износити, није помогло, онда је тек она имала да се потчини правом мучењу, које је почињато речима: «Тебе ћемо тако књињити и мучити, да ће зрак сунчани моћи кроз тебе сијати, тако ћеш отанчати.» Или опет «Тако ти горких суза, које спаситељ на крсту пролио! Ако си невина — проли сузе, ако си крива — немој.» Ако оптуженица није могла да плаче, онда је доказ против ње био већ ту; ако је плакала, онда јој је ђаво натерао сузе на очи и лице.

Ја се просто бојим, да улазим у описивање даљих појединости овог варваризма, који је само болесна и у исто време злобна фантазија могла створити. Ви би морали сви бити од камена, без срца и осећаја, ако би могли саслушати ово описивање, а да се у вашим грудима не пробуди гнушање на сва овако црна и ниска дела средњевековног запада, који се толико поносио својом вајном просветом. Кад загледамо у црнину наличја ове просвете

онда се хтели, не хтели, морамо радовати, што смо све то време робовали под Турцима и тако били заклоњени од њеног уплива.

Реформација није ублажила ни умањила веровање у вештице, нити је стала на пут њиховом спаљивању. Нису ли сами реформатори били најсталнији у веровању у ђавола, и зар Лутер није био прави фанатик веровања у Сатану. За њега је свет био «voll Teufel», пун злих духова, којих се он истина није бојао, али који су га ипак јако узнемиривали. Тако је дошло, да су се католици и протестанти у Немачкој надметали у гоњењу вештица и у суђењу истима. Тако је дошло, да су стотине хиљада у Немачкој, а тако исто и у другим земљама: у Француској, Шпанији и Италији, у Енглеској, Шкотској и Ирској, у Шведској и Норвешкој, у Данској и Холандији, па и у Пољској, Чешкој, Мађарској и Аустрији платиле главом на вешалима или изгореле на згаришту као жртва сујевјерја о вештицама и о спајању злих духова с људским створењима, односно о улажењу првих у последње. И то се веровање продужава још у нашем столећу, и оно тиња још и дан дањи у души најниже, нарочито сељачке класе народа, где опет брђани долазе на прво место. — Па ипак је луч просвете новог века, нарочито помоћу штампе, успео, да, ако не искорени сујеверје, које по својој суштини и није тако и у толикој мери опасно, а оно да бар отклони и са свим у прах претвори гадне ниске и себичне смерове, који су се често крили иза окривљавања појединаца и читавих група као вештица и јеретика.

За овај велики успех, чију важност ми једва можемо одавде, с краја деветнаестог века и да појмимо, а камо ли да оценимо, ми имамо вечно да благодаримо великим духовима и слободним мислиоцима свих народа, који су све своје силе, па и свој живот били заложили, за то, да ослободе народе и друштво од сујевјерица, и да тако отму мрачњацима и себичњацима једно оружје

њихових црних дела. Именовати и једног од њих био би смрти грех наспрам стотине осталих. С тога се задовољимо као чланови човечанства јединим искреним и усрдним: хвала! и вечан им спомен!

НИКАД ВИШЕ...

(ПО Л. КЕМПФЕРУ)

Поништена љубав, вера, нади,
Сломљен ми је цео живот млади;
Мрзим живот, мрзим сама себе,
Мрзим срце, што се сећа тебе...

Шта је твоје кивно срце хтело
Кад ми врати моје цвеће свело?!
Ах, те руже, у злобноме смеху
Што их враћаш, негда свеже беху...

И доћи ће опет премалеће,
Сунце сјајно, мирисаво цвеће;
Биће срца, што ће љубит' жарко
Свеже руже и сунашце јарко...

Али руже, што их срце моје
Чедно посла за срдашце твоје,
Моје мило, моје нежно цвеће,
Никад више свеже бити неће...

Ђ. Д. Мијалковић

АУСТРИЈА И СРПСКО ПИТАЊЕ

1807--1810

Ми смо пре три године. на основу Берове, Ранкеове и Богишићеве књиге, изнели неколико врло интересантних докумената о спољној политици првог српског устанка.[1])

[1]). Отаџбина књ. XV, стр. 233, 419, 591, књ. XVI, 72, 440, књ. XVII, стр. 268, 624, књ. XVIII, 315, 423.

Доцније се прикупљање сличне грађе развило у читаву серију чланака и расправа, које су преко реда излазиле, али које састављају једну целину: *«Прилоге за историју спољне политике нове српске државе.*[1])

Једна књига, која је недавно у Бечу изашла, приморава нас да се вратимо на Карађорђево доба, те да за сада одложимо штампање седме и осме расправе поменуте збирке.

Та се књига зове «Joseph Freiherr von Simbschen und die Stellung Oesterreich's zur Serbischen Frage». Писац јој је професор на университету у Грацу, Г д-р Франц витез од *Кронеса*, доп. члан бечке академије наука. Он је то своје дело најпре наштампао у архиву за аустријску историју[2]), па онда у засебној књижици.

«Међу важним политичким питањима која су владала хоризонтом аустријске политике за време француских ратова, налази се и српско питање, устанак јужно од Дунава под управом Карађорђа Петровића. У одношајима бечкога кабинета према овоме народном устанку важном за светску историју, (Zu dieser weltgeschichtlichen Volkserhebung) наступила је одлучна фаза у времену од 1807 до 1810 године, дакле баш за време судбоносне кризе за Аустрију, за време највећег потреса њене моћи».

Главну улогу у српској политици Аустрије за време ове фазе имао је повереник бечке владе. фелдмаршал-лајт-

[1]). Од те збирке ми смо досад штампали:

I. *„Неблагодарност“ Срба спрам Русије*, у „Отаџбини“, књ. XXI стр. 557.

II. *Карађорђе и Аустрија*, у „Отаџбини“, књ. XV, стр. 233.

III. *Карађорђе и Русија*, у „Отаџбини“, књ. XV,—XVIII.

IV. *Карађорђе и Француска*, у „Отаџбини,“ књ. XIX, стр. 116, 335, 603, књ. XX, стр. 91, 225.

V. *Књаз Милош*, у „Отаџбини“, књ. XXII, стр. 1, 182, 635.

VI. *Туђински утицаји у Србији*, књ. XXV, стр. 507. књ. XXVI, стр. 21.

Седма и осма расправа нису још наштампане. Од девете је наштампан само један део:

IX. *Србија на Берлинском конгресу*, „у Отаџбини“. књ. XXIV, стр. 226, 413, 586, књ. XXV. 37, 264, 331, и осем тога засебно у два издања.

[2]). Archiv für österreichische Geschichte. LXXVI, I Hälfte, S. 127.

нант, доцније фелдцајгмајстор *Јосиф барон Симбшен*, који је доцније (1816) кад је био под оптужбом, написао своју одбрану или апологију. То је рукопис од 412 страна in Folio, са свима дотичним службеним актима, декретима и целом преписком. Тај рукопис уступио је унук Симбшенов писцу ове књиге д-р Кронесу, и овај је на основу те грађе, не само у многоме попунио оно, што је *Бер* у својој књизи «Аустријска источна политика од 1774 (1883)» изнео о одношајима Аустрије према српском устанку, него је израдио потпуну монографију о Симбшену и његовој политичкој мисији.

Ми ћемо из ове опширне монографије узети само оно, што нам се учини, да би могло бити корисно за што потпунију историју првог устанка српског у почетку овога века. С тога прелазимо ћутке преко прва три одељка Кронесове књиге, а и четврти ћемо, само ради свезе, сумарно прелетети, јер смо о периоди од 1804—1807 у горе поменутим чланцима, по Беру, опширно реферисали.

У својој невољи, у почетку устанка, Срби моле команданта аустријске војне границе фцм. Генеина (претходника Симбшеновог) за помоћ. Прота Матија Ненадовић донео је у том циљу једно писмо њему, а друго митрополиту Стратимировићу.

У своме одговору Генеин и Стратимировић указују на пријатељство између Порте и Аустрије, због кога ова не може да потпомаже српски устанак. Али Генеин обећа посредовати да се Срби помире с Дахијама.

Знамо како је тај покушај остао без сваког успеха и борба се настави.

Срби из Угарске, нарочито Земунци и Новосађани потпомагаху својски своју браћу у Србији новцем, барутом, храном. Пограничне власти гледале су кроз прсте. Било је и царских аустр. официра који су прешли у Србију да се са својом браћом боре. Један је од њих онај *Стеван Јевтић*, који је доцније био тајни секретар Карађорђев.

Понуду, коју је Карађорђе учинио бечком двору преко граничарског капетана Шаитинског, меморандум аустр. министра спољ. послова цару о тој понуди, решење царево, преписку о томе са Руском владом и Портом, донели смо у целости у своје време[1]).

Митрополит Стратимировић добио је из Беча миг да отпусти једно «пастирско писмо» свештенству и народу српском у коме да га стишава. Он је то и учинио 30 маја 1804[2]).

25-ог јуна 1804 Срби се обраћају Стратимировићу да се заузме код свога «добротвора» (Gönner) ерцхерцега Карла, не би ли се он заузео за српску ствар. «Међутим је вели д-р Кронес — Стратимировић имао у глави са свим друге идеје, које нису ни најмање биле у интересу Аустрије», јер је он истога месеца јуна 1804 послао књазу Чарторијском свој познати меморандум у коме предлаже, да се под заштитом Русије створи народна држава српска, која би се имала на рачун Аустрије увећати Которским округом, хрватским Приморјем и Сремом, а за то да се Аустрији даде накнада у Турској Хрватској на Уни и у Малој Влашкој до Алуте. На чело српске народне државе требало би да дође какав руски велики књаз, или какав руски намесник са 3—4000 руских трупа «јер за потпуно слободну државу, Срби још нису зрели». Стварање такве славено-српске државе било би за Русију корисно а за цело Словенство славно, на сваки начин кориснија од рускога плана да васкрсава источно царство, јер би се Руси међу источним Хришћанима и сами забаталили и изгубили своју народност. На верност Грка не може се ослонити, јер они се држе своје народности са толико исто предрасуда као и Пољаци своје католичке вере.»

«Мора бити да се књазу Чарторијском — вели д-р Кронес — ова примедба о Пољацима није много допала,

[1]). „Отаџбина“ књ. XV—XVII.

[2]). Датуми ће сви бити по новом календару.

и да с тога овај меморандум није ни дошао до Руског цара, него је остао у фијоци његовог министра спољних послова".

У почетку марта 1805. обратише се вођи српског устанка ерцхерцогу Карлу са молбом да достави Султану њихове невоље. У јуну молише га за дозвољење да аустријски трговци Милош Нерковић, Димитрије Марковић и Драгутин Милутиновић могу пренети у Србију извесну количину муниције. Нарочито га молише да им уступи један стари топ за готово, и једног тобџију. Све је то Бечки двор одбио.

„У таквим околностима — пише д-р Кронес — појамно је, што се у Србији појавила (1804—1805) *русофилска струја*. Један од њених првака постаде и бивши граничарски капетан *Петар Чардаклија Новаковић* који је прешао у Србију у јулу 1804, а у септембру исте године оде са Матијом Ненадовићем и Иваном Протићем у Русију".

У априлу 1805 дошао је у Србију *Тодор Филиповић*, родом из Руме у Срему, који је оставио своју професуру у Харкову, и по савету митрополита Стратимировића променио своје име у „*Божо Грујовић*".

У другој половини јануара 1806, са скупштине у Остружници, однела је нарочита депутација (Матија Ненадовић, Урошевић, и Грујовић) три молбенице у Беч једну за цара аустријског, другу за цара руског а трећу за Султана. Видели смо како је та депутација у Бечу прошла[1]

Посредовање Аустрије у Цариграду за измирење са Србима, Порта је у најлепшој форми одбила, рат се настави са највећом жестином.

Највећи непријатељ српског устанка, *глад*, поче опет немилосрдно да бесни. Добровољни прилози аустријских Срба сада не изнеше много. Тако је уписанија међу српским трговцима у Трсту изнела само 12,750 форината. Карађорђе се обрати у новембру 1806 поново у Беч. Он по-

[1]) „Отаџбина" књ. XV.

сла *Јеремију Гагића* у Беч, да измоли дозвољење да купи веће количине брашна и пшенице «иначе Срби морају пропасти». У исто време послао је *Петра Ичка* у Цариград да преговара о миру.

Оба му се изасланика вратише празних руку.

Међутим је Србе јуначка срећа послужила те отеше Београд и Шабац. Порта се зарати с Русијом, и једно одељење руске војске (1500 људи) под командом ђенерала Исајева састави се са Србима код Неготина (јуни 1807).

«Ово беше — вели д-р Кронес — први значајан корак за кооперацију Руса и Срба противу заједничког непријатеља, и Русија нађе начина да се умеша у српске ствари, што неутрална Аустрија није могла, јер се трудила да угоди целом свету».

Међутим при крају 1806 у Бечу се ипак помишљало на то мешање. Ерцхерцег Карл предложио је цару да поседне Београд, да Срби и Руси не би могли што штетно за Аустрију предузети, а кад се мир закључи, онда би Аустрија опет предала Београд Порти. Министру Стадијону учини се овај пројекат опасан. Ђенерал Винцент доби заповест да о томе искуша Наполеона и он је у јануару 1807 јавио, да је Наполеон пристао да Аустрија поседне Београд, под условом, да се то претходно јави Порти и да Аустријанци буду преобучени као Турци или Срби. Цар Франц је једва дочекао кад је његов брат услед тога напустио свој предлог.

«Срби су — вели д-р Кронес — у ово доба били подељени у три партије. *Карађорђе* са својим меродавним присталицама погледаше на Аустрију као на благонаклоног суседа, и као да се за сада хтео задовољити с оним што се постигло. Друга партија са *Луком Лазаревићем, Милојем Петровићем* и *Младеном Миловановићем* на челу, сањаше о васкрсу Немањићске државе. Она је преко нарочитих изасланика радила и међу угарским Србима и одиста је постизавала једномишљеност у аустријским граничарским пуковима. Трећу партију предводили су *Ми-*

ленко Стојковић, *Новаковић*, *Живковић* и «владика *Протић*». Ово је партија била русофилска и борила се за спајање са Русијом. Ова посла свога «ђенералног конзула» *Родофиникина* у Београд, да подгрева симпатије Срба за Русију, да им буде саветодавац, и да о свему пријежно извештава. Дотадашње «цифрање» (Sprödigkeit) Аустрије ишло је на руку русофилима, који су се, у време око Тилзитског мира, обратили цару Руском са понудом, да заједно с руском војском пођу противу Француза у Далмацији и да сјединивши Србију са Босном, Херцеговином и Которском облашћу, прогласе цара Александра за «српскога цара». Они изјављиваху да ни под каквим условима неће више сносити јарам турски, и да ће се одупрети сваком покушају друге једне силе, која би хтела да Карађорђа прогласи за српскога краља под заштитом Француске. Ово показује расположење те партије према «врховноме вожду». — Опширан извештај аустријског дипломате грофа Мерделта о свему овоме, тако је узбунио све меродавне аустријске кругове, да су одмах решили, да престарелога Генеина скину са команде у славонској граници, и да на то место поставе далеко способнијега човека. Тако је Барон *Симбшен* добио мисију да посредује између бечке владе и српских народних вођа».

У рукопису Симбшеновом и приложеним актима забележена су она лица, којима се он служио као својим повереницима и посредницима у пословима са Карађорђем и његовим пуномоћницима, односно, преко којих је сазнавао све што се у Србији ради.

Ово су те личности: Симбшенов најстарији син *Јосиф*, мајор у Градишканском пуку, пуковник *Перс*, војни командант Земуна, трговац земунски *Милош Урошевић*, трговац *Братолић*, пивар и трговац *Константин Хадија*, гроф *Јосиф Пејачевић*, аудитор поручик *Стефановић*, пенз. коњички капетан *Христифор Хаџић*, који је био кмет у Земуну, и на чије је место доцније дошао *Гелис*, противник Симбшенов. Даље: таблабиро *Салаји* из Руме, фишкал *Гре-*

гурић из Темишвара, *Јурко Петровић* закупник риболова, жировине и крчмарине из Панчева, лекар *Гарзоњи*, винарски трговац *Поповић* из Арада, колар *Нађ*, један берберин из Новог Сада, земунски сензал *Петар Бранковић*, свињарски трговац *Катона*, винарски и житарски трговац *Стеван Хаџић* из Карловаца, трговац *Петар Блау* из Новог Сада, варадински трговци *Хершел* и *Диван*, варадински апотекар *Шамс*, закупник касапске аренде *Коларевић*. Овом врло мешовитом друштву ваља додати и све оне лиферанте, који су 1809 примили на се, да снабдевају тврдиње Варадин, Осек, Градишку, Брод и Рачу, али под условом, да им се издаду дозволе за извоз соли и хране у Србију и у Босну, одакле су они стоку увозили. Чак и варошком сиротињом београдском служио се Симбшен за сазнавање онога што му је требало да сазна.

Даље је Симбшен у своме рукопису побројао и сва она лица, којима се *Русија* служила, све поверенике Родофиникинове и његове партије у Србији. Један од њих, протоколиста варадинске команде *Готшлиг* успео је врло дуго да сакрије своју радњу од својих претпостављених. Други је био кмет земунски *Гелис*, брат једног врло омиљеног лекара у Бечу, преко кога је имао врло важних веза. Даље: варошки синдик *Колић*, управник поште *Кратаји*, полицијски комесар *Фетер*. Њима су се придружили земунски трговци, нарочито *Димитрије Ратковић*, управо *Марковић*, кога су земунски плацкомандант *Митесер* и шеф поште *Кратаји* употребљавали најпре као руског, а доцније као турског шпиона, и његов друг *Дијамандија*, који је доцније осуђен на осам година робије.

Али осем сметња, на које је Симбшен наилазио с ове стране, појавише се и друге. Поред бечке кабинетске политике стаде се у српско питање мешати и *специјална угарска* политика, која «бунтовницима» није била наклоњена, која се бојала да симпатије угарских Срба за њихову једнокрвну и једноверну браћу у Србији, не оду су-

више далеко, а та брига није била непозната ни бечком кабинету, па је кадшто спопадала и самога Симбшена.

У «тајним упутствима» што их је Ерцхерцог Карл издао Симбшену 18. фебруара 1808, царски принц и министар војни враћа се на своју идеју из 1806, да би Аустрији ваљало посести Београд. То би било од неизрачуњиве користи за мир и сигурност овостраних провинција. Симбшен треба, мисао о аустријској окупацији Београда, да изнесе као своје лично мишљење, да изнесе користи које би Срби отуда имали, да тако мотивисано мишљење, преко својих повереника у Србији нагласи, да сазна шта они о томе мисле, да преко њих порадн те да Срби сами изађу на сусрет. Само у крајњој потреби може Симбшен и лично разговарати о томе са вођима Срба. Али само нека добро пази, да ничим не компромитује бечки двор и, да не повреди тајност своје мисије. Ако види да су Срби колико толико наклоњени овој идеји, може се о њој разговорити и са митрополитом карловачким Стратимировићем, али, тек пошто се осигура о добрим расположењима тога «финог и препреденог човека.» Са новцем за награду повереника не треба ни тврдичити, нити га расипати. Тежиште Симбшеновог задатка лежи у томе да нађе најподеснији моменат за вођење преговора, да их брзо сврши или, ако затреба, да их благовремено прекине.»

Симбшен је одмах приступио вршењу тога свога затутуљеног и замумуљеног задатка, који готово све, а под огромном одговорношћу, остављаше његовом политичком такту и његовом дипломатском носу. Трећега дана, пошто је примио ову тајну инструкцију, он је поднео свој претходни рапорт како мисли да удене ове преговоре, са каквим тешкоћама има да се бори и, какав је политички и војнички положај.

На овај рапорт одговорио му је Ерцхерцог Карл писмом од 24. фебруара. У томе писму он хвали ревност и мудрост Симбшенову, вели даље, да га о српским догађајима редовно извештава и ђенерални инспектор границе.

ерцхерцог Лудвиг. Што се тиче поседања Београда, царски принц и ђенералисим аустр. војске вели да треба, ако дође до погодбе са Србима, «избегавати формалну капитулацију.» Нека Симбшен по могућству Србима објасни, «да ће се само безусловно предавање града сматрати као потпун доказ њиховог искреног поверења.» Али, ако баш Срби остану при томе, да се закључи капитулација — нека је закључи по прописаним условима. Само у крајњој нужди (nur im äussersten Falle) може Симбшен поседсти Београд и без претходног питања. Иначе нека се држи упустава од 18. фебруара, и нека избегава сваку сумњиво-претерану хитњу. Понова му препоручује највећу обазривост. Најзад препоручује му да објасни Србима, да не треба да се осврћу на то, што је угарско намесништво у једном свом латинском препису назвало Србе «бунтовницима.»

14. марта 1808 јавио је Симбшен ерцхерцогу Карлу да некакав *Млинарић*, ц. кр. коњички капетан, ради против свију његових предузећа, а располаже са прилично многим присталицама. Тога Млинарића описује као интриганта, који са поштаром Кратајијем и трговцем Медеиром издаје Русима све што Симбшен ради, а с друге стране интригира противу њега у самоме Бечу.

21-ог марта 1808 подноси мајор Симбшен своме оцу, команданту Варадинском, врло важан извештај.

Мајор се састао са интимним друговима Карађорђевим: *Младеном*, и *Милојем Петровићем* и они су му отворено говорили, како рђаво стоје, како немају муниције, како је у целој српској земљи настала глад, како *Родофиник*, русофил *Милорадовић* и инглески агенат *Микелзон* интригирају. Утицај Русије, рекоше му, порастао је од како се Ненадовић и Грујовић вратише празних шака из Беча (у пролеће 1806), и од како су преко Родофиникина примили пола милиона форината. По њиховом казивању Карађорђе би се радо отресао рускога конзула, и он би као и цео народ, желео наслон на Аустрију (Anschluss), јер им је рат додијао. Али они сумњају у готовост ца-

реву да заштити Србе, јер ето прође два месеца како су га молили за барут, па нема ни обећања. Сви Срби мрзе на Угарску и на све што је по њиховом уставу, а волели би уређење као што је у војној граници.

Два рапорта пуковника *Перса* Симбшену (од 23 и 28 марта 1808) потврђују жељу Срба да дођу под аустријску владавину (unter œsterr. Herrschaft zu kommen), али и њихову зебњу да јавном манифестацијом те жеље не изазову Француског цара, да их казни помоћу Русије или Турске.

27. марта имао је пуковник *Перс* разговор са Младеном, Милојем, Миленком и Поповићем, који захтеваху што бржу помоћ.

На основу свију ових извештаја, поднео је Симбшен ерцхерцогу Карлу свој рапорт од 31-ог марта, у коме му јавља долазак Карађорђев у Београд.

Овај рапорт толико је подејствовао на ђенералисима, да му је овај 4. априла 1808 наредио, да за окупацију Београда употреби Естерхазијев пук.

Пре него што је ову наредбу добио, Симбшен се састао са Карађорђем код развањеног чардака «Мртваче» на Сави, и о разговору који је имао с њиме, рапортирао је из Земуна 5-ог априла 1808. У томе разговору Карађорђе је почео с изјавом да су Срби благодарни аустријскоме двору, а нарочито ерцхерцогу Карлу за његову «werkthätige Gesinnung.» Али у толико их више боли и ожалошћује искуство од 1807 године, када је цар Франц *по савету угарскога сабора* напустио, вазда верни и приприврженн српски народ турскоме зверству, и када је забранио на својим границама сваки извоз за Србију. Пошто су све молбе и представке остале без успеха, Срби су се обратили Русији и добили су од ове силе новаца, муниције и ратне помоћи. Осем тога дошао је статски саветник Родофиникин у Београд. Али Русија, и поред своје најбоље воље, не би могла да спасе Србију од глади. У почетку прошле зиме (1807) дошла су два француска

официра у Србију, и понудила су му два милиона гроша ако се Србија стави под заштиту Француске. Он је (Карађорђе) и тим официрима као и Родофиникину одговорио, да њему не би било никакве вајде ни од много више милиона у новцу, докле год је аустријска граница затворена те се преко ње не може у Србију пренети хране, оружја и муниције. Обе стране обећаше му заузети се за то, па до сада ето ништа. Он (Карађорђе), совјет (der Synod) и главари народни живе у уверењу да, према садашњој запетости између Русије и Француске, нема другог излаза, него да се ставе под заштиту цара аустријског. Карађорђе је, вели, чуо да Симбшен говори српски и да је од младости пријатељ српскога народа. За то се и потрудио до њега, да га замоли, не би ли испунио жеље српске, али те жеље нису да Срби постану само заштићеници Аустрије, него да им земља постане саставни део Аустрије (nicht bloss Schützlinge Oesterreichs zu werden, sondern die Einverleibung ihres Landes mit Oesterreich betrăffen). Та и онако је већ пола српскога народа насељено тамо, у војничкој граници. Али ово би се могло извршити само на овај начин: «*Србија се никада не сме спојити с Угарском*, него има да остане увек војна граница, у којој се управља по немачким законима, која не зависи од угарске царине, која има своју независну цркву, и у којој влада само цар преко војничких старешина. Карађорђе ће бити први, који ће изучити аустријски војни «зекцир.» Нека цар не натура Србима мир дотле, док не освоје Ниш и остале делове Србије, а они ће то брзо постићи ако им Аустрија даде топова, муниције и неколико топџија, који би се могли прерушити као Срби. Он и његов народ моле пре свега за довољну помоћ у храни (пшеници и брашну), да би се могла сиротиња спасти од глади, а они јемче да ће се све то, по закљученоме миру, поштено исплатити.

«И тако — вели д-р Кронес — резултат овог састанка Симбшеновог с Карађорђем превализажаше и најпретеранија очекивања. Не само Београд, него цела Ср-

бија се нуди сама Аустрији и то под условима, који су се могли примити. «До Цариграда ћемо после с тобом» рекао је Карађорђе Симбшену. При свем том Симбшен увиђаше да воћка још није зрела да се узбере, да ће се Аустрија добро размислити, пре него што се маши обема рукама, пред Русијом и Турском, и у очи неизбежног рата са Француском. Симбшену није могло бити сакривено да, и ако Карађорђе са свим поштено (redlich) мисли, цела земља можда ипак није с њиме једнога мишљења, а нарочито није ни по што смео превидети најближи повод овако изненадне (überraschend) понуде: невољу Србије, њену крајњу нужду у храни и муницији. Осем свега тога, Симбшен је био свестан своје огромне одговорности. Толико пута опоменут да буде обазрив, стаде он мерити опасност која би зањ могла понићи, ако би му се са стране покварило ово предузеће, па би га горе денунцирали и представили у са свим лажној светлости.»

Осем капетана *Млинарића* зазирао је Симбшен и од потпуковника *Митесера*, за кога му је пуковник *Перс* рапортирао, да квари његове преговоре са Србима, да је у сувише интимном саобраћају са Родофиникином и са русофилом Новаковићем. Родофиникин имао је за своје циљеве на расположењу не само горе побројане личности, него још и ове: дуванџију *Хајима Шалтера* из Будима, маћедонског чивутина *Алмозлина*, темишварске трговце *Маџарлију*, *Раута*, *Ханзовића*, *Кнауза* и *Хорецког*, кафеџију *Петрића* из Панчева, кмета варадинског *Штајнера* гостионичара «код буренцета» у Варадину *Николића*, пекара *Рауша*, некаквог *Рибзама*, који је некад био слуга код Генеина и некаквог *Чивића*.

Симбшен је морао дакле бити врло опрезан, у толико пре, што је у те дане (почетак Априла) на један пут дошао у Београд велики жупан *Јосиф* гроф *Мајлат* и састао се са Родофиникином. Ово му је морало бити у толико сумњивије, што је с Мајлатом дошао и племић *Видак*, спахија од Маћедоније (у Банату), за кога му је бечка полиција

јавила, да га, као руског пријатеља, треба строго надзиравати. Осем тога с Мајлатом је путовао и асесор *Стратимировић Кулпински*, синовац карловачког митрополита, који је наредбом главне граничарске команде од 14. новембра 1807 стављен под надзор једног капетана, једног поручника и половине једног хусарског ескадрона.

«Појава мађарског магната у Београду — писаше Симбшен ерцхерцогу Карлу 11-ог априла — мораће начинити рђав утисак (böses Blut) међу Србима. Они неће никад заборавити да их је краљ, угарско намесништво, у својој прокламацији од 29. децембра 1807 назвало бунтовницима противу законитог господара Султана. Њихова мржња спрам Угарске само ће се повећати. Та зар им он није морао изрично обећавати да се српска провинција неће никада спојити с Угарском.»

Ерцхерцог Карл у своме писму од 11-ог априла, које је после 6 дана стигло Симбшену, одобрава у опште поступак Симбшенов, али му опет препоручује да врло пажљиво поступа са Србима. Пошто је главаре у Београду, поглавито невоља, толико направила предусретљивима, то са задовољавањем њихових жеља «односно хране, оружја и муниције» треба толико причекати, док Срби «буду толико снисходљиви да даду потребну залогу за искреност и чврстину својих расположења (bis sich die Serbier zur nöthigen Gewährleistung für die Aufrichtigkeit und Festigkeit ihrer Gesinnungen herbeilassen). Међутим нека Симбшен за сваки потребан и одлучан корак најпре тражи претходно одобрење принчево, ако је то само могућно без икакве суштаствене штете. Иначе нека ништа не пропусти, да на тихи начин, без икакве ларме, одржи Србе у њиховим добрим расположењима.»

Одмах за тим (20. априла) добио је Симбшен из Беча упутство од 14. априла, које се може сматрати као допуна раније инструкције и у коме му се вели «ако би невоља (глад) била тако велика, да Срби не би могли даље чекати на помоћ у храни, нека им он даје пшенице и

брашна у малим количинама и то преко приватних, за готово или на јемство, и то све да се удеси тако, да «овамошње власти о томе јавно ништа не знају.» На сваки начин Симбшен треба да је према Србима само у толико предусретљив, колико је нужно да се они одрже у добром расположењу, а сваку већу помоћ од аустријске стране нека одлаже све дотле, док Срби не предаду залогу (Београд), а у том случају, нека одлучно обећа да се Србија неће никада сјединити с Угарском, да се у Србији неће владати по угарским законима. Ако настану такве околности да се Београд мора посести, да га не би друга нека сила заузела, пре него што би Симбшен могао добити нова упутства, нека одмах заузме Београд чим га Срби понуде. Овако треба Симбшен да поступи само у случају крајње нужде, и о томе одмах да јави по нарочитом куриру, а међутим нека избегава сваки «Affront.»

Али се ствари другаче окретоше и то тако, како није било ни Симбшену мило, ни онима који су њему заповедали.

(наставиће се)

НА СТРАШНОМ СУДУ

Бог оживе земље груду, —
На страшном се створих суду.

„Из гробне те дижем тмине,
„Да ти судим, земни сине.

„Твоја дела рај и пак'о
„Заслужују подједнако, —

„И за то ти место дајем:
„Међу пак.лом и међ' рајем."

Кад то зачух пало' нице,
И сузама облих лице.

„Ах, грешника милост прати
„Кад у паклу с греха пати,

„Јер спрам судбе дате мени,
„Све су муке само сени.

„Без утехе и без лека
„С ње сам страдо целог века:

„Нит' од туге погох главу,
„Нит' познадо' срећу праву..."

Милорад Ј. М.

ЦИФРЕ, САМЕ ЦИФРЕ....

(ПОРЕЂЕЊЕ НЕКОЛИКИХ НАШИХ ДРЖАВНИХ БУЏЕТА СА ПРОЈЕКТОМ БУЏЕТА ЗА 1891-ву ГОД. — У ЈЕДНОМ РАЗГОВОРУ УРЕДНИКА «ОТАЏБИНЕ» СА Г. М-М ТРГ.)

Господин М. положи преда ме неколико табака цифара.

— Шта је то г. М.? —

— Оно што сам вам обећао! —

— Поређење наших државних буџета од неколико година са предлогом за буџет 1891-е године? —

— Да. —

— Ама зар саме голе цифре? Ја не видим никаквог текста, никаквог објашњења? —

— Ове цифре говоре саме собом. Разгледајте их. Ако вам местимице не буде јасно што цифре кажу, питајте, ја ћу вам казати шта ја из њих видим. Имам само две примедбице да учиним. Прво, да сам за ово поређење могао употребити 1889 годину, која је, рачунски говорећи, имала 14 месеци, у колико сам из завршних рачуна поднесених садашњој народној скупштини, могао извести податке за првих 12 месеци те рачунске године. Друго, да сам податке за 1860-ту и 1874-ту годину нашао у статистичној студији бив. министра финансија г. Владимира Јовановића, која је штампана у «Гласнику Срп. Ученог друштва». Становништво Србије рачунао сам на 2,100.000.

Узех први лист. На њему нађох:

А. Државни приходи.

1. Непосредни данци (порез и прирези).

1860 године	порез	5,062,000	долази на станов.	4 д. 56 п.	
1874 »	»	8,082.000	» » »	5 » 99 »	6 д. 45 п.
1874 »	школ. приреза	631.500	» » »	0 » 46 »	

За тим су упоређене цифре разрезане порезе за 1888-му годину са цифрама, које су предвиђене у пројекту буџета за 1891-у годину, а из једних истих извора:

ПОРЕЗА:	1888	1891
на земљу	8,023.359	7.760.862
« зграде	562.534	500,777
« капитал	726.413	641.978
« рад	540.569	542.451
« личност	3,362.576	3,301.154
46% држ. приреза	6,081.971	5,863.726
	19,307.422	18,610.958
6% нов. вој. приз.	—	764.835
пореза на обрт и допуњујућа пор.		1,838.453
		21.214.246

То значи, непосредних данака (порезе и државних приреза), долази по предложеном буџету за 1891-ву на становника у Србији по 10 динара и 1 пару.

— Молим вас г. М. протумачите ми једну ствар.

— За што су непосредни данци од 4 д. 56 п. у години 1860. и од 6 дин. 45 п. у години 1874 порасли на 10 дин. и 1 пару на сваког становника?

— То не. То ми је са свим јасно. Него од куда то да г. д-р Вујић ставља у свој пројекат буџета за 1891. *мање* цифре од прихода порезе на земљу, на зграде, на капитал и на личност, него што су 1888 фактички разрезане? —

— По свој прилици отуда, што је г. министар финансија хтео да метне најумереније суме разреза, како би се оне што мање разликовале од фактички наплаћених. А колика та разлика може да буде, видећете из овог прегледа:

Од непосредних данака разрезаних за 1888-му годину, и то:

ОД ПОРЕЗЕ	НАПЛАЋЕНО ЈЕ	ОСТАЛО НА ДУГУ
на земљу	7,053.707	974.267
« зграде	455.437	124.726
« капитал	568.969	157.377
« рад	419.189	121.425
« личност	2,592.181	770.386
46% држ. прирeза	4,038.526	2,043.448

— Па то је онда од самих непосредних данака остало за једну годину ненаплаћено преко четири милиона дин.?

— Тако је.

— Је ли та сума, што је «остала на дугу» подједнако распоређена у целој земљи?

— Није. И што је врло карактеристично, при са свим *једнакој* недовољности порезничког особља у целој земљи, поједини окрузи са свим *различно* плаћају државне данке. Да би видели колико је *различит успех* у скупљању непосредних данака, по једном истом систему, ја ћу вам овде изнети цифре за три округа, за:

Ћупријски

ПОРЕЗЕ:	НАПЛАЋЕНО	ОСТАЛО НА ДУГУ
на земљу	300.584	10.331
« зграде	20.322	2.015
« капитал	26.122	1.505
« рад	11.128	2.953
« личност	120.746	8.749
прирeза	210.871	19.389

Руднички

ПОРЕЗЕ:	НАПЛАЋЕНО	ОСТАЛО НА ДУГУ
на земљу	245.654	ништа
« зграде	5.778	636
« капитал	10.754	1.386
« рад	5.718	544
« личност	82.517	12.883
прирeза	102.988	64.810

Црноречки

ПОРЕЗЕ:	НАПЛАЋЕНО	ОСТАЛО НА ДУГУ
на земљу	220.474	117.873
« зграде	7.008	4.274
« капитал	10.439	7.154
« рад	6.431	4.285
« личност	81.050	46.567
приреза	139.109	107.612

Хајдемо даље. У свези са овом рубриком порезе и приреза, стоји и:

2. *Наплата прихода из прошлих година.* Из тога извора наплаћено је у години 1888-ој скоро осам милиона (7,960.463) а у 1890-ој наплаћено је из истог извора мало мање од четири и по милиона (4,459.685), те је сигурно с тога и предвиђено за 1891-ву годину, да ће се од дуга из прошлих година наплатити само пет милиона.

— Што се тиче 1888-ме год., ја не сумњам да је под чврстом руком г. Н. Христића полиција енергичније настојавала да се покупе стари данци, и да је то много допринело, што је за ту годину наплаћено скоро осам милиона старих данака, али главни узрок за овај резултат биће по свој прилици то, што кабинет г. Христића није морао у наплаћивању старе порезе да штеди — бираче....

— Да пређемо на *трећи* извор државних прихода, *на царину и узгредне таксе.* Из тога извора имамо за:

	1860.	*1874.*	*1881-1887.* (ПРОСЕЧНО)
увозне царине	373.031	1,213.769	2,575.912
извозне «	460.245	777.161	901.488
превоз. «	86.888	27.167	20.994
узгредних такса	116.263	308.854	374.042
Свега	1,036.427	2,316.951	3,872.436

За следеће три године износи царински приход укупно:

За годину	*1888.*	*1889.*	*1891.*
	3.499.419	3.650.360	3.600.000

Од *четвртог* извора државних прихода имамо за две године само трошарину на каву и шећер, и она износи за 1869 годину 308.165 динара, или 24 паре на становника, а за годину 1874 износи 421.117 динара, или 31 пару на становника. За тим настају поред те трошарине и регали, и тако имамо за:

	1888.	1889.	1891.
од каве и шећера	649.450	569.644	610.000
« пива	398.282	589.297	450.000 (?)
« соли	270.496	295.558	(монопол)
« петролеума	618.408	642.744	600.000
« шпиритуса	18.072	41.124	40.000
« жигица	108.176	122.809	100.000
« руда	35.315	19.564	71.400
« процента мех. кирија	149.002	168.263	206.100
	2,227 201	2,449.063	2,077.500

За последњу годину (1891) има дакле овај извор да донесе по 89½ пара дин. од сваког становника.

Из *петог* извора државних прихода, од судских и административних такса наплаћено је 1860 год. 387.354 т. ј. 35 пара од становника, 1874 године 812.058 или 60 пара од становника, 1888 године 1,916.583 динара, 1889 године 2,349.642, а за 1891-ву годину предвиђено је прихода од судских и административних такса 2,250.000 динара, т. ј. по 1 динар и 7 пара од становника.

Шести је извор тако звани «случајни, непредвиђени приходи». Он је једини који не расте из године у годину, као досадашњи, него на против, редовно опада. Тако је 1860 године тај извор дао 1,486.758 динара, дакле 1·33 на становника, године 1874 дао је 999 955, дакле 0·74 на становника, године 1888 дао је 432.516, године 1889 дао је 467,253, а за 1891-ву годину предвиђа се из тог извора 450.000 дин. т. ј. 21 пара од становника.

Приходи од државне привреде састављају *седми* извор. Он је дао:

	1860	1874
од државних добара	177.540	204.147
« поштâ и телеграфа	109.250	282.083
« интереса и ажија	116.008	44.733
« управе фондова и окр. штедионица	—	92.231
« државне штампарије	87.332	190.453
	490.130	813.647

Године	1888	1889	1891
од поште и телеграфа	666.654	677.772	1,220.000
« учешћа у Н. Банци	57.866	34.399	70.000
« држ. штампарије	302.430	351.681	350.000
« контр. мера, пунц.	1.651	6.074	25.000
« шума	135 (?)	56.395	150.000
« држав. добара	210.553	251.850	300.000
« интереса и ажије	57.866	92.523	70.000
« управе фондова и штедионице	235.716	251.850	50.000 (само окр. штедионице)
« инт. школ. фонда	—	503.000	—
« управе фондова	—	—	931.953
	1.532.871	2.281.950	3.166.953

	1891
пренесено	3.166.953
од експлоат. државних рудника	1.300.000
« држав. пароброда «Делиграда»	75.000
« економије топчидерске	40.000
« државне ергеле	20.000
	4.601.953

— Пријатна је појава — рече г. М. — предвиђено растење прихода од државних пошта и телеграфа. Те државне институције престаће бити пасивне! —

— То је — одговорих му — у свези са растењем саобраћаја на линији Београд—Солун и Београд—Цариград. Приход од међународне поштанске радње, од поштанског транзита кроз Србију, биће из године у годину све већи, ако служба на нашим железницама остане овако

тачна, као што је до сад била. Ја се надам да ће се и велика количина телеграма, која сада још иде с истока на запад преко Босне, ударити кроз Србију. За то треба само неколико Морзеових апарата, и мало више енергије при ноћном дежурству у нашим главним телеграфским станицама. —

— Да пређемо на *државне монополе*, који састављају *осми* извор држ. прихода.

Године	*1888*	*1889*	*1891*
Од дуванског монопола:	149.002	—	7.000.000
« солског «	—	—	2.900.000
« штампарског «	158.175	193.808	200.000
« барута и динамита	63	—	10.000
			10.110.000

Девети је извор приход од наших државних железница. Ту налазимо за 1888 годину 96.839 динара, за годину 1889 ништа, а за 1891-ву предвиђен је приход од 5.000.000 динара.

— Молим вас, молим вас г. М. — упадох му у реч — зар држава 1888 није имала никаквог прихода од соли, зар она 1889 године није имала ништа ни од дувана ни од соли? Какав је то приход од државних железница у години 1888, који износи 96.839 динара? —

— Ја сам вам казао изворе одакле сам ово поређење градио. У *завршним рачунима* за године 1888 и 1889 нема других позиција од дуванског и солског прихода. Сигурно су они ушли у обрачун управе државних зајмова. Што се тиче оне цифре од 96.839 динара прихода од државних железница у 1888, просто не разумем одакле је она, јер знам да ни једна година није прошла, за време докле је компанија експлоатисала наше државне железнице, која, према уговору за експлоатацију, није показала дефицит. Али да завршимо са приходима. Имамо још *десети* извор. То је *„уштеда и продаја државних имања"*.

Године	*1888*	*1889*	*1891*
Од уштеде	198.921	178.602	200.000
« продаје имања	20.633	3.156	50.000
	219.554	181.758	250.000

Најзад за 1891-ву годину предвиђено је да, за изравнање дефицита, треба 3,136.900 динара. Ово је први пројекат државног буџета, у коме српски министар финансија признаје да ће бити дефицита. То је у другим државама са свим обична ствар, која се никада не крије.

Ако сад саберемо предвиђене суме државних прихода по пројекту буџета за 1891 год., онда ћемо наћи:

I. Од непосредних данака и наплате пореске вересије	26,214.246
II. Од посредних данака и такса . . .	7,927.500
III. Од случајних непредвиђених прихода	450.000
Дакле од «*народних терета*» свега	34,591.746

Томе треба додати *државну зараду*, која је састављена из ове четири групе:

Од државне привреде	4,601.954
« државних монопола.	10,110.000
« « железница	5,000.000
« уштеда и продаје имања	250.000
Свега државне зараде	19,961.954

Узевши у обзир: а) да је у години 1888-ој *фактички* наплаћено од пореза и приреза уједно са наплаћеном пореском вересијом преко 24,000.000.

б) да за 1891 годину имамо нов војни прирез који износи преко три четврти милиона.

в) да је година 1890 била врло добра, и да то обично врло повољно утиче на наплату порезе за идућу годину.

г) да су посредни приходи и таксе за 1891 годину врло скромно предвиђене, јер су мање него што су фактички наплаћене у 1889 и 1890.

Узевши све то у обзир, ја бар мислим — рече г. М. — да ће, претпостављајући нормалне околности у земљи, прва група државних прихода одиста донети са свим предвиђену суму, или ако подбаци, да неће више подбацати од једног милиона. За другу групу може се насигурно рећи да ће железница и монополи донети *више* него што је предвиђено, те тако ће се моћи накнадити мањак ако случајно прва група подбаци.

———

Прелазећи на Б. *Државне расходе*, имамо прво да приметимо, да *годишњина* (ануитет, интерес и отплата *наших државних дугова* у 1888 години износи 14,043.160 динара, а за 1891 годину она износи 19,040.880. Приметио сам, да у завршном рачуну за 1888 годину, код ове позиције нема ануитета за зајмове у Русији (1867 и 1876) који износи 431.254, као и да нема ануитета за друго полгоће фондовног зајма, што износи 348.000. Тако исто није уведен ни ануитет од оних 21 милиона државних бонова на основу залоге обртнога зајма. У буџету за 1891 предвиђени су трошкови и ажија за исплату ануитета са 660.000 д., а ову рубрику такође не налазимо за 1888-му годину. За 1891 предвиђено је за интерес благајничких записа 200.000, које позиције такође нема за 1888. Укупно, за све ануитете и трошкове око њихове исплате у години 1891, предвиђено је 19,900.880, од чега долази на становника 9 динара и 47¾ паре.

Друга позиција расхода, то су *дотације*. Њих има две: за оружни фонд 1888 нема ништа, а 1891 један милион. За инвалидски фонд има у обе те године по 800.000 д.

Засебни кредити састављају *трећу* позицију државних расхода.

Ту имамо године	*1874*	*1888*	*1891*
Народна Скупштина:	67.974	90.780	150.000

Државни Савет	169.872	125.325	171.303
Остали засебни кредити	—	19.197	12.124
Свега	237.846	235.302	333.427
на становника	0·17		0·15½.

Четврта је позиција *«општи кредити и пензије.»*

Године	1874	1888	1891
ванредне потребе	268.616	586.078	200.000
непредвиђене редовне . .	76.560	104.834	100.000
остали кредити	38.990	154.664	101.226
пензије, издржавања, чиновници на расположењу. .	358.286	1,015.599	1,970.054
инвалидска потпора . . .	—	—	15.461
Свега	742.452	1,860.175	2,386.741
на становника	0·60	—	1·13½.

Пета позиција: *министарство правде и главна контрола.*

Године	*1860*	*1874*	*1888*	*1891*
	900.805	1,352.666	1,736.506	1,826.040
на становника	0·81	1·00	—	0·87

Шеста позиција: *Министарство просвете и црквених послова:*

Године	*1860*	*1874*	*1888*	*1891*
	470.700	1,618.548	3,089.016	3,578.263
на становника	0·42	1·19	—	1·70

Седма позиција: *министарство «иностраних» дела:*

Године	*1860*	*1874*	*1888*	*1891*
	211.275	420.884	718.556	978.813
на становника	0·19	0·31	—	0·46

Осма позиција: *министарство војно.*

Године	*1860*	*1874*	*1888*	*1891*
	1,467.710	4,324.374	13,917.466	9,800.000
а становника	1·32	3·18	—	4·66½

У свима буџетима од 1868 до 1879 налазимо рубрику «ванредних расхода на војне потребе». Она у години 1874

износи цифру од 1.328.155 д. Почевши са 1891-ом год. уводи се за војне потребе 6°/₀ од непосреднога данка, а то ће према предвиђеној пореској цифри изнети 764.835 динара.

Девета позиција: *министарство грађевина:*

Године	*1861*	*1874*	*1888*	*1891*
	356.697	648.600	992.009	1,044.093
на становника	0·32	0·48	—	0·50

И овде има једна пријатна појава. Докле је у год. 1888 потрошено 352.364 на нове грађевине. у год. 1891 предвиђено је на тај циљ: 686.000.

Десету позицију: *министарство унутрашњих дела; једанаесту министарство финансија*, и дванаесту. министарство народне привреде, морамо по годинама овако групирати:

а) *унутрашња дела:*

године	*1860*	*1874*
	2,178.077	2,668.756
на становника	1·96	1·97

б) *финансије:*

године	*1860*	*1874*
	438.722	858.601
на становника	0·39	0·69

в) *Унутрашња дела. финансије, привреда:*

Године	*1888*	*1891*
унутрашњих дела	1,365.667	1,718.205
санитет	859.929	1.101.954
финансије . . .	1,129.915	1,056.501
привреда	1,729.082	3,765.680
Свега	5,064.693	7,642.340

Морам приметити да у финансије за 1888 нисам рачунао 84.533 издатих за рачун железнице. У рачуну за 1888 не фигурише под министарством унутрашњих дела трошак за чување границе, док за 1891 налазимо на тај циљ 187.170.

За објашњење велике разлике у расходима министарства народне привреде за 1891 год., да наведемо неколико детаљних позиција.

Године	1891-ве	1888
на трговину и саобраћај	258.000	95.691
« земљорадњу и сточарство . . .	389.000	
« шумарство	86.446	
« рударску струку	95.500	
« управу државне ергеле . . .	152.913	125.637
« « подринских рудника . .	603.085	16.983
« « сењског « . .	450.187	2.498
« државну лађу «Делиград» . .	69.030	—

Последњу позицију састављају расходи на државну железницу и држ. монополе:

за дувански монопол . .	3.000.000
« солски « . .	900.000
« државне железнице . .	3.300.000

— Тако, сад смо са поређењем цифара готови. Желите ли каквих објашњења? —

— Пре свега молим да ми кажете: за што ви приход од монопола државних увршћујете у «сопствени» приход државе, а не у рубрику *посредних* данака?

— За то што, по моме мишљењу, народ није оптерећен целом сумом, коју држава ћари на монополима. Један пример ће то објаснити До године 1865 није држава ничим оптерећавала увоз соли. Од 1865 до закључно са 1881-ом годином држава је ударила на со врло скроман регал. Па за цело то време народ је а со плаћао толико исто као и данас, а богме за време ратних догађаја или врло мале воде на Ђердапу, плаћао је народ и по 20 динара за сто кила соли. Од год. 1882 до 1889 повишен је приход државни од соли, коју је само једно приватно друштво смело увозити. Цене соли ипак остадоше готово исте, и барем су биле сталне. И сада, под државним монополом соли, цене су сталне, умерене, со је од првих

квалитета, а народ не осећа никакав терет од тога што је увоз соли прешао у државне руке. Што се дувана тиче, оно неколико стотина сељака, који гаје дуван, добијало је пре монопола више за своју сировину, него што добија сада. Ми пушачи плаћамо дуван скупље него у 1884 години, када није било ни бандероле ни монопола. Али све то ни из далека не износи четири милиона динара, колико држава данас добија од дувана. Једини који су од монопола имали праву штету, то су бивше дуванџије, које су изгубиле свој занат.

— Ви знате да у нас има доста људи, и то од разних политичких партија, који желе да се укине монопол соли и дувана, а да се замени таксама, које би плаћали и сељаци, који сеју дуван, и дуванџије које га продају, и регалима на увоз соли и страних дувана?

— Ја одричем да би икакав трговац био у стању набавити румунску или мађарску со по ону цену, по коју је у стању погодити један министар финансија за целу земљу, а другу со наш сељак врло нерадо узима. Али главно је питање ово. Данас држава добија од соли и дувана 6.000.000 чистог прихода, а има изгледа да ће се тај приход и увећати са повећавањем потрошње. Је ли могућно поменутим таксама и регалима осигурати држави овако велики чист приход? Ја не верујем!

— Сада имам другу једну примедбу, или ако хоћете критику на пројекат буџета за 1891 годину. У предвиђеним приходима фигурише и позиција са пет милиона «од наплаћене пореске вересије». Мени се чини, што се наплати од старе порезе, то треба да остане у резерви, којом би се попуњавао мањак порезе у текућој или у потоњим годинама. У државном буџету треба да фигуришу само нормалне позиције трајних прихода!

— Истина је — рече г. М. — да наплата пореске вересије није нормалан, нити можемо желити да постане перманентан приход, али, кад се министар финансија нађе пред огромном сумом ненаплаћене порезе (кажу да та

сума износи данас 16—18 милиона), онда он мора увести неку цифру од наплаћене вересије да покаже мање дефицита. Завирите у маџарске буџете прошлог деценијума. У свакоме ћете наћи по неколико милиона прихода од продатих државних добара. То такође није никакав нормалан приход, али је он ипак помогао да се дефицити покрију са мање зајмова, и тако је то ишло, док рачун за 1889 годину није закључен равнотежом и без зајмова и без даље продаје државног имања. Ја се надам да ће и српски државни буџет у половини овога деценијума који почињемо, показати равнотежу и без нових данака, и без наплате пореске вересије, и без нових зајмова.

— То је врло лепо што се ви томе надате, али ја бих вас молио за мало мотивације тој вашој нади!

— По моме немеродавном мњењу, реформа садашњег закона о непосредној порези тако је неизбежна, да је она просто питање времена. Ако се та реформа удеси онако како треба, ја сам уверен да ће државни терети бити *праведније* распоређени, да ће наплата бити много лакша, да неће остајати велике суме ненаплаћене, да ће дакле све више нестајати пореске вересије, и чак сам уверен да ће држава имати годишње бар по један милион више прихода, него што је последњих година разрезивано. *Друго:* Апстрахујући од ванредног увоза за ратне циљеве и за грађење железница, попео се увоз Србије у периоди 1881—1889 на 40 милиона годишње, за који је увоз држава наплаћивала које царине, које узгредних такса око $2^2/_3$ милиона, што износи једва $7^0/_0$ од вредности. Пошто на годину истиче рок свима нашим трговачким уговорима, то се надам да ће нашој влади поћи за руком да не само олакша наш извоз у друге земље, но може бити да добије и диференцијалну царинску тарифу, па да ипак повиси приходе од увозне царине. *Треће:* Ми видимо да приходи дуванских монопола у свима државама непрекидно расту. То се може у олико више очекивати од нашег дуванског монопола што се он налази тек у почетку свог

развића и искуства. По мојим комбинацијама, потрошња дувана у Србији попеће се до 1895 године на 9.000.000, а чист приход државни од туда на $5^1/_2$ милиона. *Четврто:* Бруто-приход наших државних железница изнео је у 1891 години око 5 милиона (9400 дин. на километар). Моје је позитивно уверење, да ће из године у годину расти не само локални него и транзитни саобраћај, и да ће се тако исто коефицијенат саобраћајних расхода смањивати, и с тога сам уверен, да ће 1895 год. приход наших железница износити најмање 7 милиона (13.000 д. на километар) са преко 3 милиона чисте добити. *Пето:* Ја рачунам да ће сваке године расти и приходи државне привреде, али се надам да ће се сви ти приходи опет трошити на народну привреду. *Шесто.* За олакшицу државних расхода може се доста рачунати и на конверзију наших државних дугова. —

— Еле, одовуд одонуд, па равнотежа тек у години 1895? —

— Сувремена историја финансија даје нам колико хоћемо доказа, да се поремећена финансијска равнотежа једне државе нигде није могла темељно поправити за једну или две године. По моме мишљењу, за Србију треба бар четири године озбиљног и успешног рада па да своје финансије истински и стално уреди! —

АНА

ШВЕДСКА СКАСКА

НАПИСАО Н. ЛЕНАУ

I

Над језером лепа Ана
Гледа свога лица бај,
Па ужива како дивно
Одблескује с воде сјај.

Па овако зборит' поче:
„Дивна цуро, кажи ми,
О најлепше чедо шведско,
Јеси л' ти ја, и ја ти?

„Не, о не, та не верујем,
Макар да то вели свет:
Моје лице ах не краси
Тако бајни ружин цвет.

„Па та уста, јесу л' моја?
Слатки осмеј је л' то мој?
Та и мене ето пита
Тако исто отуд твој.

„Слатка водо, да л' наслика
Ове миле очи ти?
Ил' небеска душа нека
На недрима теби спи?"

Над обалу с' наже сада,
Лепше лик да види свој.
Па са груди баца рухо:
Нек у води сјају тој.

И над ликом наднесена
Гледа чар и његов сјај.
А тај лик — и он се диви
И невиђен гледа бај.

Па је пита трепереhи,
Да ли кано Ана сја?
А девојка срећна кликну:
„Зар сам ти још лепша ја?"

И у срећном усхићењу
Гледа груди, танки пас;
И све лепше чине јој се
Њине дражи чар и крас.

„Кад бих така довек била!
Ал' то мора проћи све!"
Тако рече и задрхта:
Шта ће бити тад од ње!

И гле сада, ветар дуну.
Вихора се зачу цик
И у води као сан пусти
Изгуби се лепи лик.

Крај обале с' ломи трска
И из луга бат се чу.
Нека бака отуд иде,
Па се смеши све на њу.

И притворно заплака се;
„Као тај ветар лик ти драг:
Деца твоја затрће ти
Од лепоте сваки траг.

„Јер лепоту мајке своје,
Лепа цуро, чуј ме сад,
Најрадије деца ждеру;
Тиме гасе жеђ и глад.

„Дођи само да огледаш
У језеру чари те
После првог порођаја,
Па ћеш видет' јаде зле;

„Како јадне, развучене
И дрхтећи плове туд
Као рибарска дерна мрежа
Твоје дражи, твоја груд.

„Па запитај сенку своју:
Што је образ тако блед?
Што су очи шупље, тавне?
Зашто срце стеже лед? —

„За то, пази: пре венчања
Дођи к мени, да ти ја
Тело спремим и окрепим,
Да ти порода не да."

На то Ана са трепетом:
„Ако помоћ таку знаш,
Да лепота вечна буде:
Ја ћу дођ' да лека даш."

II

Под прозором витез стоји,
Тихо пева кроз ту ноћ,
И у ситну цитру куца:
„Хоћеш, душо, за ме поћ'?

„Имам дворе, пусте шуме,
Брда пуна блага све,

Многа стада, златна поља —
И срце што за те мре.

„Злато, бисер, алем драги
Красиће ти руке, врат;
Чуј ме, душо, ради тебе
На крсташки идох рат.

„Када сутра дан осване
И кад сунца сине жар:
Загрли ћу тебе дивну.
Повешћу те пред олтар.

„На гранчици ружи ево
Остављам ти прстен свој.“
Тако рече, узја коња,
Неста га у ноћи тој.

„Мој прстенче, хоћеш мили
Место ружин бити мој?“
Рече Ана, па га узе
И на прст га мету свој.

Ноћ је тавна, нигде звезде
Све је скрио црни мрак.
Али сад из луга густог
Сину неки бледи зрак.

То са зубљом бака иде;
И притворан плач се чу:
„Лепа кћери, тешко теби!“
Тако бака жали њу.

„С ове руже прстен узе —
И већ ружи лица твог
Он жалосном смрћу прети. —
Савета се сећаш мог? —

„Ајде за мном“. И пођоше
Обе кроза црни мрак,
Кроз пустињу пут им каже
Бледе зубље дрхтав зрак.

И код једне ветрењаче
Стаде бака, рече њој:
„Дакле збиља за лепоту
Дајеш мени пород свој?“

„Дајеш?“ — „Дајем.“ И уз стубе
Попеше се гор' у стан;
А прозори засијаше:
Месечина кано дан.

И шенице седам зрна
Сад врачара доне њој.
С руке прстен цури смаче:
„Ово ти је деце број.

„Седам пути родила би
Ти без мојих чини, знај,
На мукама, — и лепоти
Твојој ту би био крај.“

И кроз прстен зрно једно
На округли баци кам. —
На један пут луну вихар
И млин поче млети сам.

И задрхта невестица
Сва од грозе на ужас:
Кад детињу писку зачу,
Изумируђ слаби глас.

Сад тишина мртва наста
И млин мирно стаде сам.
Али бака сад и друго
Зрно пробаци на кам.

И камен се опет крете,
И невеста на ужас
Опет зачу плач детињи
Изумируђ слаби глас.

Затим баци тако редом
До последњег све на кам,
И свакад се вихар зачу,
И камен се крете сам.

Седам пути зачу врисак,
И задрхта Ана сва;
И тишина опет наста;
И пун месец мирно сја

Поврати јој бака прстен,
Па злурадо збори њој:

„Материнске горке среће
За цело се сад не бој.“ —

Преплашена лепа Ана
Пожури се дому свом,
Па с' осврте, али баке
Нема више ту са њом.

III

Видесте ли невестицу,
Како сја у бају свом:
Кад сватови Ерихови
Пројездише туда с њом?

До три дана Ерих није
Знао за санак ни за мир,
Док сватима није спремио
Сјајну гозбу, славан пир.

Ту је вино, срна, јелен,
Ту је вепар оборен,
Горско благо све по избор
Његовог је копља плен.

Јер кад му је невестица
Најдивнији божји цвет:
Нек и гозба буде така,
Какве још не виде свет.

Сто сватова, сто витеза,
Све јунаци по избор
Доведоше лепу Ану
У Ерихов бели двор.

Дивно л' сија невестица
У лепоти, чару свом!
Куд год прошла, народ трчи
Дивећи се све за њом.

Тако лепе неве није
Никад видео цели свет.
И духовник на венчању
Задиви с' на бајни цвет.

Срећан Ерих гледа њеног
Лица чар и груди бај,
У лепоти њеног тела
Он отворен види рај.

А она је срећна, што је
Тако дичан витез њен,
А још више, што је тако
Њеним чаром опијен.

И на скоро поче гозба:
Зујну зурла, јекну рог.
Пехар звекну, песма јекну,
Све у један глас и слог

Ал' кад паде ноћ, а Ана
Покрај самог уха свог
Препаднута чу шуштање
Са језера познатог.

Јасне свеће смрачише се.
Ветрењачин клопот чу,
И детиње издисање, —
И ужас је стеже сву.

IV

Седам љета протекоше. —
И времена брзи ток
Данас срећног им венчања
Годишњи обнавља рок.

Ану песме припевају,
Прославља је цели свет:
Она прима подворења
Кано своју росу цвет.

Ал' на хвале ипак све те,
И на слатке песме све:
Пази образ и поштење,
Чеднија је нег' и пре.

Једну ману само има:
Често пут се закључа
С огледала не одлази,
Своје дражи само гла.

И тако се дуго кинђи
И намешта цели дан,

Док осети тајну језу,
И док падне на диван.

И кад тада шушне свила
А њу прожна ужас сву.
Са пустаре страшни јаук
Чини јој се као да чу. —

И остаде тако лепа
И у цвету вазда свом.
Ал' Ериха туга мори.
Што порода нема с њом. —

Са крштења неког јашећ'
Враћају се дому сад.
Месец сија с ведра неба,
А Ериха мори јад.

У мислима јаше за њом
Кроза луг и гледа сен
Густог грања, како нема
Мира ни за један трен.

И ћутећи тако стиже
На дубраву ону с њом,
Куд је некад невестицом
Он одвео дому свом.

На један пут виде сенку
Њеног коња а без ње.
И преплашен брзо гледа,
Куд се дела и кад пре.

Али она јаше! — „Боже!“
Викну он, „о шта то би!
О проклета жено, за што
Своје сенке немаш ти?“

Али Ана, дрхтећ, коња
Пред месечев гони зрак
Да пред гњевним мужем скрије
Божје казни страшни знак.

А код куће престрављена
На колена припаде,
Лијућ сузе, преклињући
Страшан грех му признаде.

Он се згрози, кад је разбра,
И са њених усти дах,
Вазда сладак, сад му дође
Кужан као гробни прах.

Према сјају месечеву
Гледа њу и њезин чар,
Лепо лице, златне косе,
Пуне груди, ока жар.

„О, нежено!“ викну згрожен —
„На што лажне чари те.
То је туђе, варалице,
Покрађено благо све.

„Из ложнице бежи моје,
Из несрећног дома мог
Изван света изван људи.
Проклео је тебе Бог.

„И опроштај никад неће
Теби дати Господ благ,
Као што никад ружом неће
Процветати онај праг“.

V

Бона Ана лежи сама
Ал' не каже ником јад.
Угасле су лепе очи,
Сарањен је живот млад.

Лаки ветар свуд разноси
Покајања њеног глас,
Поток шушти: никад неће
Опроштења доћи час.

Али Ана и не чека,
Да је грешну жали свет;
За њу нема више наде,
Да испашта живот клет.

И са грозом беже људи
Без милости сви од ње
Рад кајања тек да живи
Пруже леба кору, две.

Седам љета данас прође,
Од кад Ерих прогна њу,
Од кад тужна, ојађена
У пустињу дође ту.

Седам љета од кад стење
Под проклетством мужа свог.
Опроштаја још не шаље
Још никако гњеван Бог.

Материнска брига слатка
Не огруби лица њој,
Ал' бледило смртно збриса
Ружичасти перивој.

Она диже очи тавне
И пред собом смотри сад
Старца неког, лица мила. —
Смиловао се на њен јад.

„Устај, Ана, с црне земље,
Доста ти је трајао вај,
Опроштења час је дошао,
Твоме јаду дође крај.

„Ајде за мном сад у цркву“
Тако рече пустињик. —
На западу сунце јарко
Таман сакри сјајни лик.

Паде ноћ и густу шуму
Све тавнији грли мрак,
А са неба тихо трепти
Ситних звезда слаби зрак.

И ћутећи иду даље
А кроз тавну тиху ноћ;
Бледи сјај са косе седе
Духовника њој је вођ.

У најдубља недра шуме
До црквице стиже с њом.
И пред њима сад се створи
Сав осветљен божји дом.

И несрећној жени рече:
„Ступи ту и мотри свуд;
И видиш ли кога: моли
Да ти грех опрости худ.“

Бојажљиво и стрепећи
Она ступи у свети дом,
И са језом слуша како
Одјекује бат за њом.

Никог ту, — па ипак јасно
Чу да неко зовну њу.
Седам свећа пред олтаром
Без свећњака горе ту.

У ваздуху тако стоје,
А на зиду види све
Нејасне и тавне слике
Где се дижу око ње.

Певнице су поломљене
Престо нема покрова,
Нико службу ту не служи
Из псалтира без слова.

И седморо анђелчади
Мину тихо поред ње
И склопише руке мале
И клекоше ту на тле.

Дрхти Ана, па им приђе
И позваде лица сва,
„Нерођена сирочади!
Ваша мати ја сам, ја!

„Грозно, страшно, ја вас убих.
Ваша срца, живот млад
Да ми лица не видите. —
Ах, простите мени сад!“

И та лица опраштајућ'
На матер се смеше, гле.
А пустињик дође ближе,
Сави руку око ње.

Ани оде бол са душе,
Блажен мир јој покри лик.
Мртва паде јер *смрт* беше
Онај добри пустињик. —

У том часу и Ериху
Разбио се санак драг
И он виде, ха, ружама
Процветао његов праг.

Ана бледа преминула
Више цвећа јави с' тог,
Па му метну на постељу
Златан прстен с прста свог.

Па је нета скула с цветом. —
Скочи Ерих тужан сад,
Па са зида прашну цитру
Скида, да оплаче јад.

И запева стару песму
Али не на стари глас,
Кад певаше њезин понос,
Њену чар и лепи стас.

„Имам дворе, пусте шуме,
Брда, пуна блага све.
Чила стада, златна поља
И срце, што за те мре".

Н. В. Ђорић

ТАМО-АМО ПО ИСТОКУ

пише

Д-р Милан Јовановић

VIII. ЦЕЈЛОН

Где смо се оно растали, мој читаоче? Да! На ружичном приморју предње Индије у мирисавој луци бомбајској. Ружично је приморје, што му кршну обалу свако вече облива она дражесна румен, која посетиоце алпијских предела гдешто очарава. Тај «алпијски жар» је дневни украс околних брда бомбајских за цело време сухога полгођа и оно, што се у Алпима тако ретко виђа, може се овде уживати по сведневно. А мирисава је лука с тога, што јутрењи и вечерњи сухоземски поветарац разастире по њојзи мирисе оних миријада цветова, којима је окићена варош и њезина околина, и оних огромних гомила источних мирисавака и зачинака, што леже на обалама ове луке и чекају, да их пароброди разнесу на све стране света[1]). Ту смо се растали. Ја сам уморан пао с вечера

[1]) Међу осталим мирисавкама, сећам се да смо једном имали на крову безброј бакарних судова налик на котлове, у којима беше етерично уље једне индијске биљке, у мирису по све налик на казанлијски ђул.

на брод, пошто сам се до миле воље провозао по безкрајним улицама бомбајским и гледао онај шарени метеж, којега си бледу слику видео у последњем писму моме.

На броду је владала она свечана тишина, што наговешћује полазак. Рад је довршен; коридори су испражњени па опет напуњени, и врева, којом се све то обавља, она тутњава парних чекрка и звекет ланаца умукоше; капци су од коридора затворени и стегнути гвозденим обручима — све је већ на своме месту, од команданта до собара, и чека да парна труба даде знак поласка, па да свако отпочне свој посао. На предњем крову имамо сад пуно мрких пасажера — све разна каста Хинда, која иде на југ за послом, а међу њима је по који мусломански трговац, који ради с малабарским приморјем. На задњем крову стоји гомилица мешовитих путника, људи и жене беле и мрке масти. Један мршави амерички мисионар са женом и децом, који већ више година проповеда слово божије у једној пустињи маураске области; уз њега стоји један шишкави Хинду учене касте, који иде негде тамо на југ да суди по индо-британском закону, што га је како-тако проучио на бомбајском универзитету. Уз њега је његова нежна половина; кожа јој се на челу цакли испод вране косе, као оно несасушени лист од дувана, а зуби јој се беле као у — рекао бих тигрице, да нисам већ знао крајње питому природу ових жена. Има ту још и неких британских туриста, који белотом свога лика и одеће јако одскачу од црнпурастих лица индијских и шаренила њихове тоалете. Па колика је разлика у боји код ових удаљених расâ, толика је и у њиховом држању: укоченост албијонаца и ћутљивост њихова контрастује потпуно према хитлености Хинда и њиховој говорљивости. С Енглезом можеш путовати читав дан па да му не чујеш гласа; Хинду ће као Француз, за један час пута, да ти исприча све што му је на срцу. —

Бомбајска лука била је данас необично жива. Паробродићи, што их овде има безброј, крстарили су по њојзи

и сваки је носио по једну дружиницу. Између њих журиле су се малене шиљасте барке индијске са по два-три пасажера, и све су грабиле једном огромноме пароброду, који је стајао, као и наш, спреман за полазак. То је био брод Пенинсуларне компаније, која отправља поштанску службу између Индије и Европе. Он полази недељно једанпут и тога је дана цело британско друштво у Бомбају на ногама. Свако ту има да преда своју пошту: писма, пакетиће, сандучац — и то они, који су се закаснили на главној пошти, или који су чекали последњи час поласка, да пошљу још какав глас у своју постојбину. Многи испраћају своје сроднике, пријатеље и познанике, и кад се сви прикупе около брода, ту је таква врева од барака и вапорета, да морају полисмени да држе отворен пут броду. Ови пароброди плове с големом брзином до Суеца, ту предају своју пошту влаку што их дочека, и за дан пребаци у Александрију. Овде опет чека пароброд и како прими пошту, креће се без обзира на пасажере и трећега је дана у Бриндизи. Бомбајска пошта стиже деветнаестог дана у Лондон, и тога је дана Лондон исто тако узрујан, као што је био Бомбај при поласку, јер та је пошта из свију крајева британске Индије.

Поштанска служба енглеска достигла је своје савршенство. Здања поштанска одликују се својом лепотом и огромним размерама својим, од свију осталих државних грађевина, и колика је год навала у њима, поглавито у поштанске дане, служба се врши тако брзо и прецизно, да нико ту не мора да чека. Девиза британска «time is money» огледа се и у поштанском уређењу њиховом: нико ту не чека на «рецепис», јер рекомандована писма тако се ретко предају, да се чиновник свагда зачуди кад чује реч «registred». За више година предавао сам писма на свима поштанским етапама енглеским од Суеца до Хонконга; у многима беху рукописи, у некима беше и по који «чек» (упутница на исплату); сва су била просто франкирана, и нигда се ни једно писмо изгубило није. Овај

ноторичан случај може послужити за мерило савесности, којом се обавља поштанска служба у енглеским колонијама.

А каква је огромна та служба, појмиће мој читалац, кад му кажем, да сам се једнога дана, кад је из Бомбаја полазила пошта за Европу, извезао на обалу, да видим како се експедира. На обали је стајао шпалир од полисмена и код степеница једна гомилица кулија. Писма су сва сортирана и смештена у вреће, које се затварају гвозденом шипком, на крају које стоји завезана дрвена таблица с адресом. Такве вреће се доносе у расточени коли, и како која кола дођу, кули за часак пренесу вреће у вапорет који чека у дну степеница, како се овај напуни, он отплови пароброду, а други заузме његово место. То иде тако, док се сва пошта не преда. Испрва се товаре вреће; за тим иду пакети, а најзад нови бели сандучићи од дебелих дасака, опасани гвозденим обручима; шта је у овима, мој читалац ће лако погодити, ја ћу му само рећи, да свако сандуче морају да носе по двојица. — — Вапорет што прима британско благо, вози собом и чиновнике поштанске и ескорту. Мимо сву брзину и тачност у раду, траје ова манипулација 60—90 минута. То је бомбајска пошта, и сад тим је већ јасно, за што толика врева у Лондону, кад она стиже.

Још мало па видех где се британски колос почео тихо мицати, и за њиме оста на месту где је стајао као млеко запенушена вода, а около тога белога круга стајаше барке и вапорићи, и са њих се витлаше безброј белих марама у знак опроштаја са онима који су пошли.

Међутим је и наш брод дао свој сигнал за полазак, само се још пилота чекао па да се крене. Али у енглеској служби, као што рекох не чека се дуго: у одређени час, бели је пилотски вапорет већ био уза брод и ми се, кренусмо, овај пут ка југу. Наша је мета била Цејлон и то дуж малабарске обале. Обично се иде из Адена правце за Цејлон, и то поред острва Сокотре, те се отуд за 8

дана преброди Океан. Тај је пут краћи, али овај дуж обале много пријатнији и занимљивији. Кад кажем дуж обале, онда мој читалац не треба да замисли да је ту покрај нас обала; рекао сам већ, да је малабарска обала терасаста, а море крај ње плитко: ваљало је тражити дубину, па онда окренути југу те с тога сам крај могао посматрати само догледом. На ушћу од залива извезе се наш пилот, и остави нас нашој судбини — он нам још беше последња веза са континентом: сад смо стајали сами на широком мору. Ноћ се је већ примицала; према западу море је бљештило, и почело се већ обливати својим посведневним руменилом. Грабљивице са наших катарака, видећи да напуштамо луку, где су нам читаве недеље правили друштво, поодлеташе, да на другом којем броду потраже себи ноћиште.

Кад смо изашли на море, и окренули југу, енглески поштански брод црнио се на обзорју као арапски галеб а за њиме је остајала дугачка пруга од дима. Пратио сам дурбином тога сад тако сићушног колоса, док га није нестало под хоризонтом. Кад сам га последњи пут потражио на обзорју, видео сам само његов дим — нас је већ делила облина морскога равна. Један колос, који на себи носаше 2—3 тисуће људи и робе за неколико стотина дућана, изгледаше ми у томе одстојању као једна тварка, што се може понети у џепној марами. Такве се перспективе опажају на мору!

Међутим је на нашем броду свеж ветрић измамио све путнике на кров. Кроза ноћну маглу вићаху се већ у даљини светила од индијских насеобина, али гласови с краја, које мрнар тако радо слуша, не допираху до нас зарад даљине. Место тога уживали смо дивне мирисе, што нам је разхлађено копно шиљало на сусрет, и мене су они тако опили, да се дуго, дуго не могох растати са својом наслоњачом. Тропско се небо црнијаше надамном а ретке су звезде треперилe на њему, као да су дремљиве. Дру-

жина се беше давно већ разишла с крова, и ја сам могао до миле воље следовати лету својих мисли. —

Па куда су ме понеле те мисли са овога убавога краја предње Индије? Стао сам да размишљам, на ону вековну утакмицу за освајањем ове древне земље, где се је зачедила европска култура. Четрнаест векова пре хришћанске ере, продире културан народ са подножја Хималаје кроз Хиндукуш, заузимље персиску земљу и почиње из стешњене колевке своје примицати се западу. Овде, на обалама персијског залива, гради он прву своју етапу за Мисир, јер бродовље трговачко, што зарад слабе грађе не сме да се пушта на океан, допире крајем до Персије. Па шта то заустави један огроман и културом својом осиљен народ на његовоме освајачком путу? Његова властита природа. Море му на дому даје бисер; земља му даје злата, и алемова, а поље укусна воћа и мирисавих зачинака. Једна цигла палма, што дивља расте, храни га својим плодом, одева га својим влакном, и хлади га својом сенком, кад припече дан — па кад му сама природа нуди ужитак, шта ће да се мучи и напреже за њ? Отуда у природи Хинда она кротка посматралачка нарав, која је њега свакад чинила пленом енергичких раса азијских, и која га и данас, на милионе, окива у ропство енергичнијег Британца. Кад је бродовље поодјачало и почело да крстари оцеанима, брзо је свет сазнао за «индијско благо». И сад отпочиње европска утакмица, да се то благо разнесе. Док су храбри Португизи и Холандези пролевали своју крв на обалама, куда ја сад пловим, и јуначким борбама освајали комад по комад предњо-индијске земље — увукла се једна дружина трговаца с другог краја, њима за леђа, и та се је дружина, осиљена индијским богатством, за непуних двеста година прометнула у индо-британску силу, која је храбре освајаче португиске потискивала стопу по стопу, док је најзад није потиснула са свим, оставив јој једно цигло место, Гоа, на западном приморју можда за то, да се у њојзи сећа свога понижења — и,

та је обетована земља индо-британске компаније данас саставни део велике британске краљевине, па како је по простору далеко већа од ове, назваху је ту скоро индијском царевином.

А народ Индијски? Он је небројено пута покушавао да се отресе својих незваних гостију, видећи, да ће му исисати крв; ми смо у средини нашега века били сведоци последњег очајног покушаја његовог, да се ослободи, али смо тада гледали вође његове везане пред ушће британског топа и разтрзане. — Од тада је настала у британској Индији гробна тишина — један народ од 20 милиона држи у стези други од 200 милиона; он му кује ланце од његовога рођенога злата, а што претече, (а претиче много) прогута поносити Албион. Има их који мисле, да то не може трајати дуго, па и међу Енглезима има их, што сматрају британске колоније у Индији само као и бивуак, али ја не мислим тако: Хинде није покорила Британија, него њихова властита индолентна природа; где је народ такве природе, ту енергија појединаца не може ништа да постигне. Пре Енглеза господарили су Холандези, па Португизи; пре ових арапски мусулмани — једна шака људи владала је огромном масом Хинда. — А кад се најзад Енглезима избије Индија из шака, владаће истим народом кô други, можда Француз или Немац, — само не Хинду. Таква је судбина тромих народа, или «пасивних расâ», као што их веома згодно назиље културни историк.

Сутра дан смо на броду осетили, да смо за 150 мор. миља ближе екватору. Ветрић с краја беше стао и приморје се пред нама купало у танкој јутрењој магли. То приморје беше ниже но што сам га синоћ гледао, а то с тога, што се декански висораван према југу спушта ка мору. Та промена у висини могаше се приметити у вегетацији: на многа места виђаху се на крају пропланци густога зеленила, а кроза догледе виђаху се јасно, да су то шуме од кокоске палме, међу којима беху разастрте сиве индијске колебе. Око подне угледах на обали једну

већу насеобину, која се од других разликоваше многим торњевима. То беше Гоа, прва и последња португиска варош у предњој Индији. У XVI веку беху Португизи, носиоци католичанске мисли на исток, и њихова војска вукла је свакад за собом, голем чопор свештеника онаквих истих, као што се и данас виде у републикама централне Америке. Гоа је по изгледу слична аргентинским варошима и становништво је тога места помешана индо-португијска крв. Негда је ово место била прва трговачка варош предње Индије, то, што је данас Бомбаји; сад је запуштено, и осим португијских бродова ретко ће који други тамо да пристане. Кад сам упитао једнога од наших енглеских путника, како је то дошло, да је и овај комад земље Енглеска оставила Португалској, он ми одговори лаконично: «Не треба нам то поповско царство».

Јужна обала малабарска производи памук у велико. Свака кућа га сади, бере, чешља и сабија у дењкове, па кад смо пловили туда у Априлу месецу, сретали смо уз обалу безброј самбука[1]), који су грабили да ту робу сместе у Бомбаји, пре но што дође Монсун, јер кад овај наступи, море је на западном делу Индије тако силно усколебано, да је пловидба дуж обале онемогућена и големим бродовима. Многи самбуци пролажаху близу нас, и могасмо јасно видети на њима људе, који су се одликовали оскудицом сваке тоалете.... Два — да речем — пешкира беху цела одећа њихова: један је омотан око главе, други око — бедара. Мени су ове слике већ из Бомбаја биле познате, и ја бих се свакад, гледећи их, чудио, како им кожа може да поднесе толику сунчану жегу. Наша би се европска раскокала на њиховоме сунцу, а њихова се цакли као окупана. Бедуин азијски, и Фелах мисирски, живећи у жаркој клими, одева се пространим живописним рухом. Либијска племена, што сам их гледао у Мисиру, имају простране дуге огртаче, (бурнусе) и мимо чалму на

[1]) Бродови с једним големим једром и предњим маленим (флок).

глави, покривају је у сред подне капуцом, а ови овде у истој топлоти не трпе ни кошуље.

И наши Енглези на броду, како ми се виђаше, беху склони да чине то исто.... Како не имађасмо ни једне «Лéди» на броду, то су се и они по могућству мало одевали, уверени будући, да према једној Американки не морају имати прописане обзире, а још мање према једној Индијанки. Њихова се одећа састоји из једне поширокe а кратке бојене кошуље, које се с преда закопчава, и једних пространих гаћа. На ногама имађаху папуче, или боље арапске сандале, које немају лица, него су тако скројене, да се држе на нози једним кајишом, кроз који се провуче палац, кад би било време ручку или обеду виђаше им се на лицу незадовољство, што *морају* људски да се обуку.

Трећега дана рано у јутру био сам на крову, тога јутра ваљало нам је стићи на Цејлон. Кад сам се попео на кров, опазио сам по јутарњем румену, да нам је брод скренуо више према југо-истоку. У томе правцу видео сам пред собом читаву гомилу ситних острвића, а мало ниже према југу један повећи континенат, који имађаше облик хртастог шешира са широким ободом. То је било острво Цејлон, на југу предње Индије. Мали архипелаг предамном беше улазак у мореуз од Палка, који дели Индију од острва. Јамачно су валови морски прокопали тај канал, и одвојили Цејлон од индијскога копна, али је канал остао плитак, и по њему броде само повеће барке, које одржавају комуникацију са индијским континентом. У средини острва уздизаху се два модрикаста планинска 'рта, један беше шиљасти «Адамов хрт» (Adams pôck) други, виши, брдо Педуру. Та два голема брда (6000 и 8000') заузимљу средину острва, и спуштају се на све стране према мору, тако да су на ивицама од острва свуда простране равнице. Те равнице су један од најплоднијих делова наше планете, јер се богатство вегетације на њима не може речма исказати. Флора Цејлона

тако је бујна, да су друмови махом освођени њоме, те путник ходи по њима у хладу као кроз тунеле. Густа вегетација темперира жарку климу овог острва, које лежи само 6° удаљења од екватора, и подржава на њојзи тако голему влагу, да је изјутра цела околина окупана у роси.

Још из далека осетио сам на крову мирисе, што нам их зелени крај шиљаше на сусрет. Морска струја, која се појачава рекама што се изливају у море, носила је с краја гране и лишће од сваке врсте; с њима пливаше и по гдекоји кокоски орах што га овде има у изобиљу. Кад смо се примакли луци, изађе нам читава гомила барака на сусрет; свака је имала своју катарчицу од бамбуса, и своје црвено обојено једро. Али су чудновате те цејлонске барке, мимо све остале што сам их до сад гледао. Оне нису шире од $\frac{1}{2}$ метра, а дуге су за 4—5 метара; у дну су обле и шире но у средини. Таква се барка не може држати над водом а да се не преврне, те стога је везана двема у лук савијеним гредама са једним облим с обе стране шиљастим шупљим цилиндром од дрвета, која паралело с барком плива у води, и у таквој конструкцији барка заузимље на води пуна три метра у ширину, и може да издржи највеће валове, а да се не изврне. Ја сам ту особину цејлонских барака испитао једном, кад сам се ту нашао за време монсуна. И ако је цела лука била јако усколебана, барка је пловила преко валова стално као град. Под једром плове ове барке, зарад њихове лакоће тако брзо, да се она једна морска миља од брода до краја пређе за неколико минута.

Главна се варош Цејлона зове Коломбо, име, које су јој први поседници острва — Португизи, надели. Она лежи на једном кратком језичцу крај доста простране луке у коју се улива река, те је вода у луци нешто мутна. Док смо бацили котву у њојзи, опазио сам већ кроза мутну воду, да наш брод прате ајкуље. Оне нису тако големе као у Аденском заливу, тешко да су 2 м. дуге, али су хитленије и има их безброј у овој луци: како ова

животиња плива обично близу нивоа, могао сам је пажљиво посматрати, и опазио сам, да само један пар (вероватно мужјак и женка) крстари око брода и хвата халапљиво што падне с њега. Да би се уверио о томе, бацио сам пексимит на разна одстојања и свакад је исти пар дојурио да га зграби, а са стране није се други приближавао. Отуд сам извео, да је и међу њима неки ред, као међу цариградским псима, где, кад један пар заузме своје место, другога ту не пушта. Ове опаке животиње грчају путнику живот у овоме земаљскоме рају; како сам их видео, изгубио сам вољу да се извозим на крај, и тек пошто су ме уверили, да ајкуља није у стању да изврне цејлонску барку сео сам у њу. Како је страхотна ова животиња, казаћу своме читаоцу једним примером. Једнога јутра дође на наш брод неки млади Енглез, сав у бело обучен, да прегледа коридоре, где је имао да смести робу за извоз. Кад је силазио са степеница, и стао ногом на своју (европску) барку, омакне му нога и он падне у воду. У истоме тренутку зачуо се из воде узвик «My God!», а кад су га мрнари извадили из воде, његова је одећа од прсију до ноге била обојена крвљу: ајкуља му ишчупала сав дроб. Док су га мрнари изнели на кров, био је већ мртав.

— Сакраменска канаља! шкргутну један од наших мрнара гледећи саучесно на бело, безкрвно лице мртвачево. —

Лука од Коломба је од копна полукружна, и обала је њезина од мора па све до вароши једна дубрава од кокосне палме. Та је дубрава тако густа, да се у њојзи тешто виде сиве, палмовим лишћем покривене куће, у мрачноме хладу. Земља је у тој дубрави обрасла густом травом, која се сваки час коси и све из нова расте. У Априлу, баш у исто време, кад се и наш брод нашао у луци, била је — не знам како ћу да речем — жетва или берба кокосних ораха, који на сваком дрвету, 7 — 8 на броју израсту испод саме круне. Висина је ових палма

иста, што и датуле у Мисиру, и урођеници овдашњи веру се уза њу са истом хитленошћу, као и Феласи у Мисиру и беру с ње своје плодове. У луци су већ чекали бродови, да разнесу по свету уље, што ће за који дан да се исцеди из тих ораха.

Палма је за Малајца што је камила за Фелаха и Бедуина, што је крава за Европејца, а у први ред иде кокоска палма. Њено лишће служи за кров, а у сиротиње често и за дуварове од колебе; њено влакно се преде или плете у поњаве и асуре — једини намештај скромног земљорадног народа; сок од зеленог ораха је по све сличан животињском млеку, а около њега је слој белога нежнога меса, те се њима већи део становника храни и поји: љуска сазрелога ораха промеће се у руци урођенога у разнолико-ситно кућевно посуђе, а корњачин шлем, што га овде има у изобиљу служи за веће посуђе; најзад се влакнаста љуска од ораха упреда у ужад и пајване, којима се везују делови њихових филиграних кућа, саграђених из неколико стубова и греда кокосовог дебла и застртих големим листовима исте биљке. Тако је кокоска палма, као што видимо, урођенику цејлонском «и отац и мајка».

Разуме се да у енглеској престоници Цејлона, у Коломбу, не живе само урођеници, и ако они сачињавају већи део становиика. Богато острво ово било је у XVI веку Португијско, и ови су оставили највише трага за собом у Цејлону. На свакком кораку срећаш по вароши попа, у црноме дугом талару, са црним шеширом, широка, с обе стране уковрчена обода, и с големим обручастим, златним минђушама на разним крајевима ушне шкољке. То су људи ситнога узраста, мршави, црне косе, и прилично гараве масти. Исти типови виде се у грађанском, обично трговачком реду. По где која гојазна, знојава телесина међу овима, која је такође прилично опрљена од сунца, потсећа те, да имаш пред собом холандског мелеза. Ове две расе сачињавају по приморским варошима цејлонским

тако звано грађанство. Они станују около вароши, имају своје простране куће, европскога кроја у сред башта, које су обрасле једром зеленом травом, засађене кокоском палмом и бананом и искићене диботним цвећем. Цела је таква насеобина ограђена високим зидом; те се с друма, на два часа хода унаокруг виде само зидови, разнобојно ишарани и у њиме укусне капије, кроз које се види бела као снег кућа и сав украс около ње. Ове су куће конструисане од тврдога дрвета, изидане цигљом, и као турске, олепљене блатом и окречене. Таванице су махом од финога дрвета, којим обилује ово острво: тремови су у њима тако простране, како се ретко виђају у Европи. Једну такву насеобину имао сам прилику да видим, баш на самој ивици од луке, поред ње је текла речица слатке воде у море. Требаше нам добра пола часа на коли, док смо дошли с краја, до њезине ограде, а од капије имађасмо још добра два пушкомета да се возимо до куће, која је лежала у средини веома укуснога парка. С кола смо улазили у голему веранду пред кућом, и ту се у хладу сишли. Стаје у кући беху тако простране, да је свака могла репрезентирати наш «салон», дуварови беху тапетирани злаћеном хинеском хартијом, а таванице укусно изрезане од скупоценог дрвета. Башта около куће беше тако хладовна, да се у сред подне могаше ходити по њојзи, а да се и не осети грозна полудневна жега. Наш домаћин, Немац који је извозио цејлонску каву у Европу, купио је ову насеобину од Португиза, и на њојзи се могаше у свему опазити углађени укус овога народа. У башти његовој видео сам две биљке, које је вредно поменути. Једна је ниска палма, која има дебело, дуго, једноставно, у дну на више савијено лишће. То се лишће ноћу разхлади више но икоји други предмети, јамачно зарад јачега испарења и онда се на њих тако расхлађене слеже влага из атмосфере, згусне се у ситне капљице и слива у дно савијеног листа, које је срасло с деблом, те не може вода отуд да тече

низа стабло. Кад се савије лист на ниже, види се у дну његовом једна добра чаша бистре као кристал воде. Наш је домаћин узео једну малу пипету, (натегачу) извадио је отуд, усуо у једну чашу, и ми имађасмо пред собом суд кристалне, хладне воде, која нам је у оној жези веома пријала. Том приликом сазнао сам, да ова биљка даје радницима и путницима по острву у свако доба свеж напитак, и да је с тога од неоцењене вредности у пределима где нема извора. — Друга је биљка била по све слична нашем јасену, али је она имала свој плод. То беху махуне, као малени клипови нашег кукуруза, угасито мрке боје и прилично тврди. Кад се расцепи махуна, види се у њојзи клупчад од памука веома танка влакна, и светла као свила. У средини свакога клупчета налази се округло, црно зрно, величине средње сачме. Како је влакно овога памука кратко и веома нежно, то није подесно за пређу, али се њиме омотава пређа од обичног памука, и тада добије ткиво неку особиту мекоту, и пипа се као најфинија кадифа. Наш домаћин је извозио овај чудновати памук, и њему имам да благодарим, а и данас могу да спавам на јастуку напуњеном том, да речем, вегетабилном свилом[1]).

Највећи део цејлонских становника сачињавају урођеници, тако звани Сингалези[2]). То је народ угасито мрке коже, црне као гар, глатке косе и крупнија соја од Хинда. У варошима он се бави ситном трговином и занатима, у селима агрономијом, поглавито сађењем кафе и цимета. Веле да у брдима још има древног народа (Веде), који живи у дивљем стању, али се ти људи не виђају по приморју, и главни им је рад да хватају елефанте, којих има доста на Цејлону. Сингалези су питом, вредан и интелигентан народ. Они носе дугу плетену косу низа плећа,

[1]) Ја сам понео собом две-три махуне, и сећам се да сам једну дао за опште нашем пољопривреднику д-ру Радићу.

[2]) Назив овај дошао је од *Сингала*, како се у Санскриту назиље Цејлон.

као и жене, и у потиљку велики чешаљ, као што се гдешто виђа на сељацима маџарским. Одећа им је такође изједначена са женском; она се састоји из обојеног прсника и беле кратке сукње. те с тога гдешто није могуће из позадине распознати мушко од женскога, па ни по украсу није, јер се Сингалез кити као и његова жена. У животу је врло скроман и присебан, храни се као и Малабарац искључиво воћем и пиринџом. и проводи вас дан у раду. Тај се рад састоји већином у обради влакна и плетива, у резању ебановог дрвета, и у изради чешљева и разних других утвари од корњачине коре. Највеће корњаче виђају се у југоисточном крају средиземног мора (Сирија) и около Цејлона, али је кора ових последњих много лепша. Кад брод стане у луку, поплаве га ови радници својим рукотворинама. Један ти нуди своје штапове и чибуке од ебаноса, други своју богату збирку чешљева од корњаче, трећи своја плетива од палмовог лишћа, асуре, сорте тако фино израђене, да је мучно разликовати плетиво од ткива. Већи део Сингалеза, варошани, бави се углађивањем драгог камења, и Холандези су вероватно овде научили да гладе дијаманте. Песак цејлонских река садржи много тако званих гема, рубина, сафира и смарагда. Сваки од трговаца има их на продају неуглађених и фасетираних. Нарочито су смарагди лепи и за ово камење улази у земљу доста новаца преко године. Наравно је да се овом рукотворином развијала и златарска, и мало је вароши у Европи, где се могу видети тако скупоцени ђердани као у Коломбу. Једна лепа гема међу овим је такозвани «месец» (moon stone) који према дану има сјајно бледу месечеву светлост. За лепо камење ове врсте плаћају Енглези гдешто више но за дијаманте.

Ови скромни Сингалези, у своме простоме руху, носе у џеповима својих пршњака гдешто читаво благо собом. Ти џепови су пуни завоја од хартије, онаквих као што

се праве у апотеци за прашкове, само много већих, па кад продавац отвори по који завој, засену гледачу очи од румених рубина, плавих сафира и зелених смарагда, — и све то благо, то је песак цејлонских река.

(СВРШИЋЕ СЕ)

ЈЕДАН ПОГЛЕД НА ЕКОНОМИЈУ КАО НАУКУ

(НАСТАВАК)

III.

Колико налази ослонца у фактичком стању ствари апсолутно узета догма егоизма, да човек једино тежи да се са што мање труда и жртава што више обогати, најбоље ће се видети из кратког прегледа који ћу бацити на историски развитак економног стања, правих социјалних заједница.

Од када је историски правац истраживања постао претежним у свима наукама, јавља се општа тежња да се при проучавању економних феномена поглавито скрене пажња на њихову историју, и да се на тој основи отпочне ревизија главних теорија класичне народне економије. Познато је, да је та струја још одавно ухватила дубљега корена у Немачкој, а у новије време почела се ширити у земљи Рикардовој и Малтусовој, Инглиској. Неколико писаца познатих са својих генијалних радова, међу којима се одликује већ више пута навођени економиста, Клиф Лесли, поставили су себи као задатак, да у извођењу економних принципа остану на земљишту историског истраживања и да посматрају економне чињенице у вези са осталим социјалним феноменима. Економиста, вели поменути писац, може темељно проучити извесно економно стање и доћи до повољних резултата у својим радовима, само тако, ако буде водио рачуна о двема врстама исто-

риских факата: поступности у развитку економних фаза, кроз које су пролазила друштва, и о њиховим узроцима, из којих се изводе закони, који претходе образовању социјалног поретка у даноме времену, а за тим о напретку философских теорија, којима хоће да се протумаче привредни појави. Та два низа истраживања нераздвојни су. Економним стањем друштава у битности се одређује правац теориским начелима, а она опет најбоље расветљавају практична питања.[1]) У својим тврђењима Лесли се не ограничава само на теориска посматрања; он силази на практично поље, и на њему прикупља грађу за теорије. Као непобитан доказ, који се данас тако јако очитује, он наводи посебни карактер и услове економног развитка Удружених америчких држава, који створише економне доктрине у многоме различне од доктрина, које у опште владају у Инглиској.

Економни егоизам увек треба посматрати релативно. Жеља за богаством, од које се ствара универсални покретач света, садржи у себи разнолике тежње, желе, осећаје, страсти, прохтеве и т. д., да она чисто гони једног на тековину, другог на расипање богаства. Сем тога, само богаство, као предмет људских жеља, заогрће се различним облицима. У првим ступњима цивилизахије, жеља за богаством своди се просто на најнужнија средства, којима се гаси жеђ и глад. Доцније, она се јавља у облику напора, да се улови што више животиња. На ступњу земљорадничком њезин су облик прохтеви за притежањем земље; али ти прохтеви имају различне облике и последице у разним земљама. У Инглиској, на пример, они воде концентрисању земљишта у неколико руку. У Француској, на против, производе парчетање и малу својину. Код источних народа та жеља гони богате да се ките драгоценим камењем и другим накитима, који су у њиховим очима једини знаци богаства; на западу опет

[1]) On the Philosophical metode of Political Economy. Cliffe Lesly. Fortnightly Review 1876.

она покреће милионаре да пуне своје касе не толико златом и сребром, колико разним артијама од вредности: облигацијама, акцијама гвоздених путова, канала, банака у других трговачких и индустријских предузећа. Временом дакле, мењају се жеље као и облици богаства, што у основи мења материјално и морално стање друштва. Појам богаства, наводи Лесли, код Римљана, за време републике, много се разликује од његова схватања под владом царова. Треба се само сетити из историје римске промена, које наступише у склопу римског друштва, по освојењу Мале Азије, када се нагомила огромно богаство у Рим. У место жеље за богаством, сад се јавља жеља за развратом. Богаство, само по себи, није увек највиши идеал, коме се тежи. Као предмет индивидуалних жеља, оно је јак покретач националног развитка, и заузима, поред осталих фактора само релативно место. «По својој природи, човек није упућен на тековину богаства више него на развитак својих умних и моралних снага».[1]) Промена у том погледу јавља се код индивидуа као и народа. На пример, данас јача страст код женскиња за личним накитима не потиче из првобитне разлике у самој физичкој конституцији двају полова; ама је резултат дугога низа узрока историских, који поступно ствараху разлике у њиховом социјалном положају.[2]) У опште је тешко унапред определити чему води тај општи регулатор интереса. Једне може одвести, као што сам у почетку напоменуо, да се трују хашишом и опијумом, друге да раде без престанка, не би ли дошли до мало земљице, трећи опет да се довијају у проналажењу начина и средстава, како ће најлакше опљачкати свога суседа. Апсолутно се ништа не може у том погледу предвидети.

У првим временима историје, социјална јединица беше фамилија. Карактерне црте, којима се одликује од модерне

[1]) Roesler. op. cit. 271.

[2]) Lesly Fortnightly Review, 1879.

фамилије, јесу зајединост својине и апсолутна власт породичног старешине над животом и смрћу свију њених чланова. Право, као највидљивија манифестација опште свести, почиње том замишљу, да је крвно сродство једна једина могућа основа заједнице. Јединка се у њој губи; она нема права ни самосталне екзистенце, одржавајући се као таква само тиме, што припада извесној групи. У томе времену, када се положај сваког појединца, од рођења до смрти, одређиваше до најмањих ситница крутим правним везама, не може бити речи о индивидуалном подстицају на рад и тековину у данашњем смислу. Томе социјалном стању одговара економно, у коме круг намирница беше веома узан, где не беше ни личне својине, ни поделе рада, осим једино према природи и социјалном положају полова. Сви чланови заједнице једнако мисле, једнако раде; њихове жеље за тековином још су тамне и непробуђене.

Стицајем разних узрока, поглавито економних, настуши једно време када се поче дезорганизовати та природна социјална заједница: примитивно право изгуби колективни и доби индивидуални карактер. Другим речима, друштво поче излазити из фазе, у којој владаху она крута права и наређења и ступати у фазу слободних погодаба и уговора међу појединцима. Оно, да се послужим правним језиком, почиње излазити из фазе статуса и ступати у фазу слободних уговора. Док се у првој заједници у свему одређиваше социјални положај правним правилима, дотле му се у другој остављаше слободно поље рада и кретања. Домаће ропство и друге везе, које обавијаху јединку, сада се замењују уговорним односима слуге и господара. Тај прелаз обележава се као један од најзначајнијих момената у историји човештва, моменат, који је тако јасно и фино расветлио Сомнер Мен, износећи веома интересантне и сижестивне мисли о утицају економних узрока на поступан преображај друштава, и промене крутих правила примитивног права. Извесно, вели, политична

економија, једино поље моралног истраживања, које је достигло тако велики напредак, не би одговарало фактима живота, кад не би било истина да је старо право изгубило свој императиван карактер, остављајући појединцима слободу да регулишу своје односе, која им се до скора није признавала.[1]) Прелазом из статуса у стање слободних уговора, почела се развијати индивидуална слобода и својина, те по томе и круг економне радљивости бивао је све шири. Сад се јавља дух устаоштва и иницијативе у свима привредним гранама.

Правац економних сила, дакле, беше у почетку развића тесно везан за правне и социјалне установе у опште. Својина, породица, право и т. д. феномени су, колико правни, толико и економни, нарочито у првим друштвеним стадијама. Преображаји у склопу тих друштвених фактора беху од одсудног утицаја на економно стање, и о њима економиста ваља да води рачуна Њиховом студијом најбоље се сазнаје ступањ потреба и материјално стање минулих друштава. По досадашњим резултатима дубоких историских посматрања, износи као непобитан факт, да прва клица, из које се развијала економна наука не беше индивидуа са својом себичношћу, а још мање персонификација какве апстракције, као што је жеља за богаством, у смислу једног јединог покретача, већ примативна заједница по крвноме сродству, општности својине, мисли, осећаја и т. д.

Бацимо један поглед на стање првобитне размене добара.

У прво време она се почиње вршити међу члановима заједнице по обичајима и традицијама. Утакмице није било, па по томе ни жеље за највећом добити. Тек када се образоваше тржишта, на којима се скупљаху становници разних група, у цељи размене и продаје предмета, породи се жеља код појединаца да извуку што је могуће већу

[1]) Maine, op. cit. 305.

добит из трговачког саобраћаја. Та појава лако се даје протумачити кад се узме на ум како су се народи у првим временима историје међусобно мрзили. Јелини сматраху све околне народе варварима. Код Римљана та мржња најјаче се манифестира у познатој изреци закона дванаест таблица: adversus hostem aeterna auctoritas, по којој се странац сматрао као бесправан створ. У првим, дакле, односима са странцима, када се најпре истиче такмичење купаца и продаваца, јавља се егоистични принцип највеће добити, који достиже кулминациону тачку у данашњим међународним трговачким трансакцијама, као што из тих првих саобраћаја чланова природних људских заједница поничу и прве клице о идеји међународног права.[1] О томе нам данас пружа пример Индија. Разлика у односима размене и куповине ствари с једне стране само између домородаца, с друге између ових и странаца, одржала се у тој земљи у највећем полету. У првоме случају цена предметима одређује се искључиво традицијом. Још и данас тамо се сматра као грех и неправда тражити за неку ствар више од њене традиционалне вредности у трговини међу домородцима. На против, у односима њиховим са странцима цене се фиксирају утакмицом. Код старих Јевреја изрично се забрањиваше узимати интерес на позајмљени новац. Кад би пак била реч о зајму новца странцима, зајмодавцу се остављала слобода у одређивању стопе интереса. Али, када под утицајем економних узрока наступи јачи процес дезорганизације тих природних група, фаза која се, као што наведох, обележава прелазом друштва из статуса у периоду слободних погодаба, када место крвних веза и строгих правних правила, која у узајамним односима обавијаху чланове заједнице, и место оне деспотске власти породичног старешине, дођоше везе економних интереса са много живљим трговачким односима већега броја странаца, тада,

[1]) Die Klassische Nationaloekonomie, Brentano, 21.

велим. егоистична жеља за богаством почиње себи крчити пут и постајати све интензивнија.[1])

Тако исто у средњем веку цена робе одређиваше се испрва традицијама и разним позитивним мерама, како је најправичније изгледало за купце и продавце. Слобода рада и кретања беше веома скучена; занатлија се ограничаваше строго на свој занат и мораћаше израђивати како му диктираху разни регламани. У томе стању радиности, које је трајало све док се размена вршила у узаноме кругу појединих вароши и муниципија, управо док се производило за домаћу потрошњу, утакмице није било у правоме смислу. Поступним ширењем трговинских односа услед развијенијих саобраћајних средстава, дат је већи полет производњи у цељи продаје ствари на страну, по што је и тражња бивала све јача. Тако се створи тржиште већега броја купаца, на коме се почињу такмачити разне економне снаге. У то време поничу два појма вредности, употребе и размене (values in exchange и values-in-use). Но поред свег тога, пророђа роби није била велика, јер се пијаце ограничаваху на чланове посебних вароши и дистриката. Осим тога, државна контрола беше још строга, нарочито у дванаестом и тринаестом веку. Али у мери, у којој се увођаше меркантилни систем у економној политици јевропских држава, контролисање у виду разних повластица, таксација и концесија, које владаоци даваху појединцима и корпорацијама, почело је слабити, а слободно такмичење јачати. Та појава врло је значајна у развитку индустријског система. Правац, који се створи у трговини појединих држава, које гледаху да што више робе извезу на страну, а у накнаду тога унесу у земљу већу количину новца, почео је да подрива занате, дезорганизује еснафе и друга корпоративна тела, док најпосле није задао смртни удар домаћем уређењу заната. Све то није се могло сложити са

[1]) An introduction to English Economic history and theory, by W. J. Astley, 1888, London, Map. III. economic theory and legislation.

старом унутрашњом организацијом радиности. Меркантилне тежње хватале су од сада све већи размер у свима економним доменама: земљораду, трговини и индустрији. Ми треба, рекао је један писац из времена меркантилног система, да ступамо у тешње трговинске односе са страним државама, у циљи већега извоза предмета за потрошњу. Богаство једне земље састоји се из производа народног рада и земљишта. Оно се умножава само што већом продајом на страну предмета домаће индустрије. Што год се, вели, у храни и оделу нашим радом произведе и на домаћем огњишту потроши, народно је богаство, али се оно само продајом у земљи не умножава ни за једну пару.[1]) Све јаче тежње у трговинској политици да се освоје стране пијаце домаћим прерађевинама, учиниле су, те је сваки покушај у ограничењу, било начина саме производње или одређивања цене артиклима, био узалудан. То се најбоље огледа у великим преображајима, који брзо наступише у индустријској грани народне привреде. У време месних и привилегованих тржишта, продаја се вршаше у маломе, но добит беше велика. Сад се задовољавало мањом добити, али се гледало да се што више прода. Неизбежна последица тога беше та, што се радило да се по што по то сведу трошкови око репродукције на најмању меру. Услед тога почиње се указивати већа тражња радне снаге и улагање капитала. То је природно водило проналажењу и усавршавању техничких оруђа производње. Почињу се уводити машине које произведоше револуцију у индустрији, рушећи стару организацију заната и радности. То је био почетак образовања фабричне индустрије у шеснаестом веку у Инглиској, као први услов њеног даљег образовања.

Од тога времена датира се нова ера на пољу економне радиности. Узроци тим великим преображајима у правцу стварања велике индустрије, чисто су економни,

[1]) Adam Smith und die Merkantilisten, Zeitschrift für die Gesammte St tswissenschaft, 1887.

и ваља их тражити у јачем ширењу трговинске политике и образовању међународне економије, време када на светска тржишта почеше придолазити фабрикати разних народа. такмичећи се ко ће однети економну победу. Промене пак у техничким оруђима производње и велики преображаји у старом индустријском законодавству, којим се регулисаху односи заната и корпорација, неизбежно беху последице тих економних мена, а никако обратно.[1] Тај обрт у индустриском свету у главноме је допринео да се тежње економног егоизма депласирају са узаног поља радиности разних асоцијација, по мишљењу поменутог писца, на поље домаће индустрије, а опет са поља ове, где се још радило под извесним ограничењима на широко међународно поље фабричне индустрије. Сада престају важити традиционална правила, којима се регулисаху услови рада, и стање радиности улази у фазу, у којој на послетку принцип «жеље за богаством или највећом добити» постаде надмоћним под владом слободних погодаба у измени услуга. Победа тога принципа, који прво пониче из трговачких односа чланова разних заједница или малих државица, принципа, који се поступно ширио и јачао, достигавши највиши ступањ на међународним тржиштима, која довођаху у све већу зависност стање домаће индустрије и трговине, може се сматрати као релативно нова појава.

Као што се види из овог кратког прегледа, не може бити речи о економном егоизму, као о неком усељеном нагону самој људској природи, који без икаквих изузетака покреће човека на рад и тековину. Тај силни покретач поникао је и развио се под утицајем извесних прилика у историској еволуцији. «Праве потребе и цељи, које се обухватају у жељи за богаством, не потичу из усељених, првобитних и универсалних наклоности индивидуалног чо-

[1] Brentano, Über die Ursachen der heutigen socialen Noth, 20—23

века, већ из социјалне заједнице и њезине историје».[1] Доказ о томе потврђује се тиме, што начело економног егоизма не преовлађује у свима привредним гранама; његова је домена трговина. Али не треба заборавити, да се у њој не оличавају све стране социјалног живота. Сем тога, у земљама, које немају још тако разгранатих трговинских односа са великим светским пијацама, обичаји и традиције играју главну улогу у одређивању цена, као н. пр. у Индији.

Још у почетку свога образовања меркантилистички назори у економној политици, створили су погрешну замисао, да трговачко начело највеће добити преовлађује у свима гранама друштвеног живота. С друге стране представници науке Адама Смита, придржавајући се тога принципа у формулисању својих теорија, пошли су са гледишта неког апстрактног човека. Разлика по Брентану[2]) између меркантилиста и «епигониста» није у схваћању самога човека, јер о томе и једни и други имају погрешне појмове. Она није ни у циљевима већ у средствима, којима се мисле постићи циљеви. Меркантилисти имађаху још здравије и потпуније погледе, јер се освртаху на стање конкретних прилика, док економисте старе школе имају у виду апстрактног човека у «празноме простору».

(НАСТАВИЋЕ СЕ)

Милић Ј. Радовановић

• • • • • • •

[1]) The very wants and aims sommed up in the „desir of wealth' arise not from innate, original and universal propensitie of the individual man, but from the — community and i's history — Lesly, Fortnightly Review 1879, for Febru ry.

[2]) Op. cit. 32.

и ваља их тражити у јачем ширењу трговинске политике и образовању међународне економије, време када на светска тржишта почеше придолазити фабрикати разних народа, такмичећи се ко ће однети економну победу. Промене пак у техничким оруђима производње и велики преображаји у старом индустријском законодавству, којим се регулисаху односи заната и корпорација, неизбежно беху последице тих економних мена, а никако обратно.[1] Тај обрт у индустриском свету у главноме је допринео да се тежње економног егоизма депласирају са узаног поља радиности разних асоцијација, по мишљењу поменутог писца, на поље домаће индустрије, а опет са поља ове, где се још радило под извесним ограничењима на широко међународно поље фабричне индустрије. Сада престају важити традиционална правила, којима се регулисаху услови рада, и стање радиности улази у фазу, у којој на последку принцип «жеље за богаством или највећом добити» постаде надмоћним под владом слободних погодаба у измени услуга. Победа тога принципа, који прво поникне из трговачких односа чланова разних заједница или малих државица, принципа, који се поступно ширио и јачао, достигавши највиши ступањ на међународним тржиштима, која довођаху у све већу зависност стање домаће индустрије и трговине, може се сматрати као релативно нова појава.

Као што се види из овог кратког прегледа, не може бити речи о економном егоизму, као о неком усељеном нагону самој људској природи, који без икаквих изузетака покреће човека на рад и тековину. Тај силни покретач поникао је и развио се под утицајем извесних прилика у историској еволуцији. «Праве потребе и циљи, које се обухватају у жељи за богаством, не потичу из усељених, првобитних и универсалних наклоности индивидуалног чо-

[1] Brentano, Über die Ursachen der heutigen socialen Noth, 20—23

века, већ из социјалне заједнице и њезине историје».[1] Доказ о томе потврђује се тиме, што начело економног егоизма не преовлађује у свима привредним гранама; његова је домена трговина. Али не треба заборавити, да се у њој не оличавају све стране социјалног живота. Сем тога, у земљама, које немају још тако разгранатих трговинских односа са великим светским пијацама, обичаји и традиције играју главну улогу у одређивању цена, као н. пр. у Индији.

Још у почетку свога образовања меркантилистички назори у економној политици, створили су погрешну замисао, да трговачко начело највеће добити преовлађује у свима гранама друштвеног живота. С друге стране представници науке Адама Смита, придржавајући се тога принципа у формулисању својих теорија, пошли су са гледишта неког апстрактног човека. Разлика по Брентану[2]) између меркантилиста и «епигониста» није у схваћању самога човека, јер о томе и једни и други имају погрешне појмове. Она није ни у циљевима већ у средствима, којима се мисле постићи циљеви. Меркантилисти имађаху још здравије и потпуније погледе, јер се освртаху на стање конкретних прилика, док економисте старе школе имају у виду апстрактног човека у «празноме простору».

(наставиће се)

Милић J. Радовановић

• ••♦•• •

[1]) The very wants and aims summed up in the „desir of wealth' arise not from innate, original and universal propensitie of the individual man, but from the — community and its history — Lesly, Fortnightly Review 1879, for Febru ry.

[2]) Op. cit. 52.

ПРОЂЕ КАО САН

РОМАН ЖОРЖА ЛИРИЈА

I

У Скупштини

13 новембра 1881. нов један лист. «Одметник». «орган радничких жеља», који је жестином својих полемика на брзо стекао ону врсту уважења, коју ужива међу гомилом наса онај пас, што лаје и уједа јаче но остали — наштампа жесток напад на вођу републиканске већине у скупштини, речитог посланика Михаила Косталу. Прекорима, које му је најнапреднија фракција његове партије већ чинила: да жртвује «политику начела, политици резултата,» да се боји приступити социјалним реформама које је некада обећавао, надовезиваху се у овој оптужби и разне друге кривице, још згодније да поткопају његову популарност, јер беху покупљене из реда кривица што ласкају пакосној лаковерности, неспокојном и пуном подозрења нагону зависти која се налази — ма која земља била или доба — на дну сваке демокрације.

«Луксузни екипажи», — кола са пијаце. која је Костала узимао месечно под кирију; — «пантагруеличне гозбе» — неко јело с југа Француске. којим је недељом у подне частио неколико Јужњака, својих земљака и пријатеља; — «сребрна када» — справа са тушевима намештена у његовој спаваћој соби; — «оргије модернога Вителија» — беху га опазили једнога вечера у ложи са решеткама, у позоришту Пале-Ројала — најзад његова «бољарска бунда» — капут са јаком од самура — бејаху изнети на јавност од уредника са свом ватром великодушне срџбе. Обећаваху се публици доцнија «открића», још много озбиљнија. Све се завршаваше у облику пи-

тања које је послужило писцу као наслов чланка, и у ком се жуч пишчева изливаше у ове три речи: «Од куда ли му паре?!»

Није то било први пут да новине деснице или крајње левице нападају државника, којега положај већ десет година не престајаше расти у скупштини и у народу. Није прошао дан, а да му не пребаце како намеће влади своју политику и своје личне погледе, не имајући куражи да сâм узме отворено на се одговорност власти. Али још никад није на њега била управљена тако страсна грдња, никад нису његову личност напали са толико злобе и смелости. И зато, ватра, коју отпоче «Одметник» изазва живо узбуђење међу опозицијом, ма колико да је иста била навикнута на жестину суровост и клеветање које су обична основа политичкој литератури нашега доба. Свет се питао, ко је тај Vindex (осветник) чије се име тајанствено и претећи усправљало на крају чланка; какву је циљ имао «Одметник» кад нападе Косталу оружјем које нико дотле није смео употребити против њега, јер и његови најогорченији противници, они чак, који су најнестрпљивије подносили његову надмоћност и на сав глас тужили се на његово частољубље, нису се дотле усудили да баце сенку сумње на његово поштење. Општи утисак беше, да увредљива наговештивања социјалистичког листа издаваху спремљен план непријатеља шефа већине, како би га не само дискредитовали код његових бирача, него како би га још нарочито натерали да напусти обазриву резерву, коју беше себи наметнуо већ неколико месеци, и да себе проигра каквим год излетом.

У то доба, у ствари, после велике борбе, сјајног успеха којим су обележене прве етапе његове каријере, Костала држаше — а и најбољи, најоштроумнији његови пријатељи мишљаху као он — да је чаркашка периода његовог јавног живота на свагда завршена. Не беше више царства против кога се требало борити; не беше заузете

Француске, коју би требало бранити од непријатеља, републици не прећаше реакција од које би је требало спасавати. Времена опозиционара и вође партије беху протекла: доба будућег шефа владе почињаше.

Пре но што би приступио тој новој улози, за коју мало људи мишљаше да ће пристати природи његових способности, велики беседник знађаше, да му је ваљало охрабрити све оне, који, конзервативци или умерени републиканци, имађаху још предубеђења против њега, отарасити се незгодних и непромишљених веза које је у часовима кризе закључио са демагошким елементима своје партије; разбити революционарну легенду створену око његовог имена, једном речи, дати Француској па и самој Европи толико залога умерености, да његов долазак на владу не произведе ни изненађења ни зебње. За последње две године као члан одбора буџетског, он својом вредноћом, зачуђаваше највредније своје колеге. Чувајући се брижљиво мешања у раздражљиве и бесплодне препирке чисто политичке природе, он је са неком врстом кокетерије говорио само у одбору, а разумевање, јасноћа, ширина погледа које је показивао претресајући најтежа питања, показиваху колико се његов пријемљив ум користио овом пробом, помоћу које се, без ларме, извршивао прелаз „народног човека" у државника. Ето зашто се много њих, који су тога јутра прочитали „Одметника", идући у скупштину, питало са радозналошћу: да ли ће Костала остати веран својој одлуци презриве равнодушности, коју је стављао на супрот свима нападима без разлике, или ће на против овај жучни чланак изазвати какав догађај који ће га довести на говорницу, на којој се он више није појављивао.

Лупање добоша, пред долазак председников, изазва у галеријама Бурбонске палате угушено и пуно задовољства: „А!" које јако личаше, при свој узвишености места на уздах олакшања, који осете у позоришту нестрпљиви гледаоци, кад звонце трећи пут зазвони. Слуге, пуне свеча-

ности, образоваше шпалир. Председник заузе свој фотељ, докле посланици улажаху без реда, и седница би отворена усред шума од разговора, фраза које се измењиваху од једне клупе до друге, и фијока које се нагло затвараху.

Један секретар баш довршиваше у сред опште непажње читање протокола, кад на врата лево од говорнице, уђе у дворану човек крупан и висока раста. По поштовању које му послужитељи указиваху, лако је било погодити, да је овај оклевало био један од главних чланова скупштинских. Дуга, црна коса, у којој се на слепим очима виђаху беле длаке, зачешљана натраг, показиваше чело чистог и лепог облика; црне очи гледаху на људе и на ствари погледом јасним и спокојним као у лава кад се одмара; нос левантински, повијен, меснат, са јако раширеним ноздрвама, уста иронична, дебеле усне у пола скривене међу брковима и густом брадом, даваху овој физиономији њен прави карактер духовите доброћудности, веселости, финоће и снаге.

Име Косталино прође нагло, у шапату, по галерији, и као при појави на позорници каквог чувеног глумца, догледи бише управљени на њега, док се он тешким ходом, пео степеницама што га одвајаху од његове клупе. Пружаху му руке и он их стискиваше доброћудним изгледом, са оном топлом срдачношћу која у њега не бејаше само на површини као у толиких других јужњака, него у којој се верно огледао основ његове природе, онај нагон симпатије, помоћу кога је задобијао све људе.

Чим је сео на своје место, два скупштинара, за које се знало да се броје у ред његових политичких пријатеља од којих је најрадије примао савета, приступише му и нешто му лагано почеше говорити. По њиховим живим покретима видело се, да му нешто важно саопштавају. Један од њих му пружи новине које Костала немарно, са досадом, разви. «То је *Одметник* рече у новинарској ложи један известач који праћаше догледом цео тај разговор. «Кладио бих се да Костала долази правце из Соасија

и да га није још читао!.... Врага! гледајте само како је пребледео!».... Костала у исти мах спусти нагло новине на клупу: са набраним обрвама он једном руком чешљаше браду а у другој нервозно окреташе нож за сечење хартије. У тај пар, говорник са деснице који је био на трибини, завршиваше овим речима говор, којим је жестоко нападао политику министарства: «... Моја се пребацивања не односе на кабинет. Сваки зна, да влада није самостална и независна, него да је проистицање, одсев воље једнога човека који не седи на министарској фотељи. То је онај велики кривац, јер вам је за све погрешке на на које сам прстом показао, он дао налог да их учините. Кад је неко вођ партије, и кад та партија има већину у скупштини, онда он не сме да гледа, како би у сенци што дуже задржао власт да се извуче од обвезе да је часно и на светлости извршује; власт треба примити, показати да се имају идеје, програм, појам о владању, или пак, ако он продужи и даље играти улогу неодговорног диктатора, ми ћемо најпосле морати поклонити веру извесним непријатним гласовима који се почињу јављати, и почети веровати да та заинтересована тактика крије у себи чудне и скривене рачуне....»

Алузија на чланак из *Одметника* била је тако јасна, да је сви разумедоше. Десница која не опрашташе шефу већине сурове осуде које је овај некада, са говорнице бацао на више конзервативних посланика, даде својој мржњи израза у пљескању којим поздрави ову увредљиву беседу. Крајња левица оста нема; сувише задовољна овим нападом да би се придружила протестовању, које се у след овога говора подигло са других клупа — али опет задржана неком врстом стида који је још спречавао да отворено покаже до кога степена њена осећања у погледу Костале, беху истоветна са осећањима деснице. Из центра и са левице, на против, подиже се жагор негодовања, и узбуђени узвици тражаху да се говорник опомене на ред. Узбуђење није било утишано, и живе се препирке изме-

њиваху са једнога краја скупштине на други, кад један јак и звучан глас, свима добро познат, изговори ове речи, које надјачаше ларму: «Тражим реч!...» Један час доцније, Костала се појави на трибини.

Није било без извесног страховања кад су га пријатељи видели да је устао. И највећи уметник, кад остане дуже удаљен од позорнице, није увек раван самом себи кад на ново изађе пред публику. Нападнут у чуду услед овог изненадног напада, збуњен, можда, овом неочекиваном поплавом клевета и мржње, да ли ће Костала моћи одмах прибрати своју чудотворну способност импровизације, којом, у последње време, није марио да се служи? Или, да га неће одушевљење — оно одушевљење, коме је дуговао своје најлепше ораторске успехе и које му нигда није било потребније, него у овом моменту — издати и донети му место једне од оних громких беседа, којима је обасипао своје противнике, само какав блед и без боје одговор?!

Прве речи падоше са његових усана у сред, тако рећи, побожне тишине; урођена почаст, коју гомила чини само онима, који знају да јој стегну узде својом речитошћу — и они, који се бојаху ове пробе за беседника, одахнуше слободно. И у привидном нераду, чудотворни инструменат беше сачувао свој склад, своју моћ и јачину. Глас, покрет, положај беху остали достојни некадањих најуспешнијих седница; опажало се само нешто више уздржљивости, бриге за лепшим понашањем, озбиљности нагласка. Чак и начин којим држаше главу и горњи део трупа, издаваше у говорника тежњу, да се до најмање ситнице отараси оних црта, које могаху потсетити на некадашњег букача јавних зборова.

Господарећи собом, присебан, он поче одважно да говори о томе старом пребацивању: «тајне диктатуре», оружје које се дугом употребом против њега већ иступило, али које ипак његови непријатељи, не имајући бољега, већ две године даваху један другоме из руке у

руку. Ништа у његовим речима, ни једно његово дело не могаше, рече он, оправдати ово подметање. Као убеђени републиканац, његово је место међу демокрацијом, не да се уздигне изнад ње, него да је послужи....

Рецните боље „метне у службу", чу се глас са скупа крајње левице. Костала презриво слеже роменима, и са присуством духа, које га ретко напушташе, чак и у сред његових најватренијих импровизација, он одговори:

„Можете видети и сами да баш и моји противници не узимају озбиљно оптужбу управљену против мене, кад налазе повода, да од ње граде игру речи!...."

Овај сретан одговор — у коме се на ново опажаше сигурност и брзина хитца, које су тако често на своју штету искусили они лакомисленици, који ризиковаху да га изазивљу својим упадима у реч — а још више, можда поносита мирноћа, савршена лакоћа, са којом је био избачен, проузроковаше у скупштини тренутно узбуђење, које се у званичним протоколима крсти: „Жагор, чују се разни гласови." То беше нешто пролазно, као прво струјање воде пред што ће проврети; нешто неопредељено што прође нагло кроз ваздух, невиђена искра проузрокована додиром противних страсти, којима се почеше испуњавати духови. Све то врло брзо, једва приметно, за тим на ново тишина, тешко ћутање; а за све нека врста страсног и мучног очекивања, неко нејасно неспокојство, инстиктивна извесност да је олујина блиска.

Он, међу тим, настављаше свој говор, прекинут овом кратком чарком. Велики, звучни периоди низаху се један за другим, тако лепи, тако топли, тако пуни боје, тако богати у разним преливањима, да човек слушајући их, осећаше обману као да ужива задовољство физичко, чудан утисак уживања, које би требало да буде чисто интелектуално, а које се претвараше у уживање очима, као да је место речи, реченица и мисли чудотворни беседник развио пред вама какву дивну слику Веронезову. У одговор на прекор, који му је чињен, да нема програма,

он излагаше сад — говорећи у фигурама, као што је волео и што бејаше у овога сина светле Провансе, уметничког духа више него мислиоца, природан начин да излаже апстрактне политичке идеје — излагаше дакле теорију републике онакве, какву је он замишљао: не републику секташку, злобну, пуну мржње, неповерљиву и свађалицу, него републику широм отворену, која би измиривала све Французе снагом двоструке љубави за слободу и за отаџбину — републику толерантну, великодушну, која би се, без сумње, бавила интересима већине, али би се старала да заштићава и подиже књижевност, вештине, науку, све племените тежње ума људског, по примеру красне атинске републике.

Један затуцани демократа, један «брадоња» од 1848 год., чија је начела ова исповест вређала, баци му с изразом презирања, ово иронично одобравање:

— Аферим, Перикле!

— Хвала Клеону на почасти коју ми указује! одговори Костала са олимписком мирноћом. На то се подиже велико одобравање, на десној страни од говорника осу се пљескање и стотину одушевљених гласова понови, не више као подсмев него као похвалу: «Аферим, Перикле!» Овација бй тако изненадна и неодољива, да се ни један Косталин противник не усуди протестовати. Један од његових најстаријих противника, који је био министар 16. маја, и против кога се он некад жестоко борио, изгледаше као да се у неку руку придружује осећању дивљења које испуњаваше левицу, јер га чуше да изговори гласно ову примедбу:

— Ова животиња заиста има много дара!

Скрстивши руке на широким прсима, Костала чекаше да се васпостави мир. Један део пијанства које је његов говор проузроковао у скупштини поче да се хвата и њега, помоћу оне тајанствене симпатије што постоји између говорника и оних који га слушају. Величанствене метафоре гураху се у његовом раздраженом мозгу, реченице узви-

шене, пуне, звучне гомилаху се на његовим уснама, и он се жураше да их се опрости, да их баци овој гомили, јер иза њих он осећаше друге, које се збуњено преметаху у њему и које је такође требало избацити; нешто налик на врење речи и представа, неодољиво избијање каквог дубоког извора који тражи излаза и искаче.... Он махну руком, сви ућуташе и он продужи говорити:

Ова нова република о којој он сањаше, та република без примера, какве није било никад до сад, дала би свету призор цветања најодабранијег дела човечанског. Дело стрпљења, умерености и мудрости, она не би више била једно од оних импровизираних здања, која изникну преко ноћ после какве буре, и чији се врхови само виде кроз олујину, него би била народни храм, чији би се темељ спуштао у само земљиште отаџбине храм са отвореним вратима, доста простран да у њега могу стати сви људи добре воље, сви они који од срца љубе Француску....

Бурни узвици зачуше се са клупа деснице.

«Не помињите Француску! Ви сте је осакатили и упропастили!... Нека ћути манити занесењак.... Вратите нам изгубљене области и три милијарде што сте нас ви стали!...

Он се окрену онима који га прекидаху, и са забаченом главом, севајућим очима, испруженом руком он надвика својим јаким гласом сву ларму:

«....Ја не црвеним од онога што сам пре десет година учинио!... Велите, да је пораз био у толико већи; ја се кунем да је толико исто срамота била мања у колико је пораз био већи!...»

Цела се левица беше подигла ватрено пљескајући. Десница, обескуражена неуспехом својих упада, ћуташе. Изгледаше да је догађај завршен, Костала баш беше попио гутљај грога, који узимаше место заслађене воде, кад један социјалистички посланик, користећи се тишином, заједљивим гласом избаци ово питање:

— Ви нам поменусте храм.... Јесте ли вољни да избаците грошићаре из њега?

Кад он то рече, не бӣ само забуна, ларма и шум, него нешто безимено и неописано: једна експлозија узвика од којих неки изражаваху огорчење а други дивљу радост — дерање, урлање, претње, подигнуте песнице, стиснута уста — дах беснила који прође по скупштини и испуни је у часу — изглед сличан авлији какве луднице, у којој би становници развалили врата од својих ћелија. Преплашени председник узалуд млаћаше својим немоћним звонцетом. Раздражен увредама које му зујаху у ушима: «Издајник, Орлеанац, продана душа, пробисвет, улизица, Бара, грошићарскӣ Мирабо,» Костала мало по мало губљаше власт над самим собом, коју беше дотле сачувао.

И бејаше баш прилика за академијски и коректан тон којим он шћаше да отпочне! Тако, дакле, окреће се свет против њега! Скупштина се дигла против њега са више нестрпљивости и беснила него и сами адраповци из Белвила на оном чувеном јавном збору, где га у мало не умлатише!... Е па лепо, нека буде! Али онда, нека ђаво носи пристојност, заслађени парламентарни језик, бљутав као зашећерена вода, а напред «разјапљене чељусти». Видеће, уме ли он још да зине; има ли зуба да уједе оне који га уједају!... Сви некадањи нагони клубског и балконског беседника, за које се заклео да им неће више давати маха, буђаху се у њему. узвишено и благо надахнуће које је произвело отопчњу вештачку беседу, беше га оставило: он на ново постаде груби и неотесани Јужњак, прост, претеран и букач, какав је био у почетку своје каријере у Паризу, кавански говорник којега се неуздржљив и небиран говор преливао у изобиљу са зачеља каквог стола, на слушаоце — одушевљене присталице и пустолове. Цела прошлост, које се по што по то желео отрести, осећајући колико му је она сметала у овом пењању на високи положај државног шефа, за чим је у

потаји жудила његова амбиција — цела прошлост беше на ново овладала њиме, стежући га, шапћући му на уво пиљаричке грдње. Са промуклим гласом, пуним сокачког нагласка, са угурсуским покретима и раскалашним понашањем, он се врћаше, пуштајући да му лете пешеви од раскопчаног капута, он махаше рукама, бијаше се песницом у груди, или пак, заокруглив леђа и подигав рамена, прегињаше се напред да попрска своје противнике таласом сурових демагошких нападаја које је сипао на њих.... То потраја два три минута, после чега, исцрпљен, задихан, са осушеним грлом које место речи издаваше од себе само неко штуцање, са одрешеним оковратником, са кошуљом мокром од зноја, црвен у лицу и уморан као какав хрвач са вашара, он наже и испи онај остатак грога у чаши, сиђе са трибине и остави нагло скупштинску дворану.

Неколико његових пријатеља потрчаше за њим у ходник. Одмах га заокружише, рукујући се с њим и тврдећи, да никад није показао више снаге, нити се са више успеха одупрео занесењачкој и реакционарској хајци. Покушаваху да га врате натраг у дворану, под изговором, да не треба да изгледа, као да бежи. Али он, сав уздрхтан, одговараше: Оставите ме, махните ме!... Хоћу да будем сам.... Хоћу да одем одавде!... И бранећи се од њихових загрљаја, он огрну свој капут и оде из Бурбонске палате.

Пошто изађе на капију, он се упути Конкордиском мосту, корачајући крупним кораком, не гледајући нигде, гурајући пролазнике као да је пијан. Код моста окрете на десно и упути се Тиљеријама. Нашав, од пролаза испод кеја отворена врата, он се попе степеницама које везују терасу на обали са пијацом de la Concorde. Тераса беше пуста. Ова дугачка и усамљена шетница примами га, јер му се хитало да што пре измакне гомили, погледима пријатељском или злобном љубопитству његових ближњих, коментарима људским; он осећаше неодољиву потребу за

тишином, за миром; у толикој мери, да га обузе чудно уживање кад уђе у ову самоћу, као да је загњурио у хладну воду болно затегнуте живце свога тела и ума.

Он скиде шешир, изложи за неколико секунада своје усијано чело свежини ваздуха и стаде посматрати изглед који му се пружао пред очима: лево, узан хоризонат, са испупченим углом од Цветног Павиљона; мало даље, шиљат торањ свете Капеле, који изгледаше као перјаница над збијеним зградама варошким; кула од Академије, чије величанствене и тешке линије беху ублажене лаком маглом; Контрола са полуопалим димњацима; преко пута, палата Почасне Легије, баште, честа високих дрва са кореном у реци, два торња свете Клотилде, доњи Дом, и најпосле, десно, стаклени зидови индустриске палате. Он беше толико уморан после оноликих нервних напора, да осети неку врсту благостања, удубив се у тамно посматрање овога позорја, гледајући растројено, не мислећи ни на што, као каква животиња.

На реци беше беспрекидна галама, лађе иђаху горе, доле, и разбијаху матицу, бацајући на обалу кратке и шумне таласиће, пуне ситног ђубрета. Један незграпан реморкер тешко вуцијаше дуг низ дереглија, одбијајући густе млазеве дима уза сваки покрет, као какво кратко и испрекидано дисање које даје овим машинама известан изглед живота, налик на тешко напрезање теглеће стоке која је већ изнурена претераним напором мишића. Са обе стране овог воденог кирџије, укрштаваху се узане лађице, као витки чункови пролазећи тамо и овамо по мрежи на којој би стубови Конкордиског моста представљали петље. Дуж обала плови.ьаху лагано масивни чамци скоро до ивице зароњени под тешким теретом каменог угља: велике лађе, натоварене џаковима пуних гипса, ишчезаваху под слојем беле прашине, налик на циганчиће, и земљиште около било је такође бело, као да је на тој тачци обале завејао снег. Све ове појаве, и многе друге — трамваји, кола што промицаху доле по кеју — пролетаху нејасно

испред његових погледа, и он не чињаше ништа да би их задржао дуже у памети и осетио сав скривени чар овога краја париске панораме.

Он стаде шетати алејом. Изнад његове главе огољело липово грање, укршташе се по суром и магловитом основу небеском: врапци по дрвећу беху зимљиво накострешили своје перје; по платанима се опажало, поред оно мало жутога лишћа, гроздасто семење налик на кићанке од мрке вуне; у ваздуху, задоцнели голубови у највећем лету враћаху се из поља. Све то није било чисто и јасно, него као замотано у неку маглу, налик на привиђења у сну.

Како га је та шетња без цељи довела била до ограде, која граничи тераоу поред Сене, један радник идући кејом спази га и рече својим друговима: Гле, Костала!... Он се одмах измаче, љут што су га познали; али тај покрет, звук онога гласе, учинише, да се отресе онога мртвила и умора у који се беху тренутно утопила његова размишљања, и сећање — одагнато за неколико минута — о ономе што се догодило, обузе још јаче и са више горчине његов ум. Он поче у памети прелазити све догађаје седнице; — пребацивао је себи, да је у тој проклетој седници изгубио плод од две године рада, сву добит дисциплине, стрпљења и умерености које беше наметнуо, не без муке, ватрености свога сопственог темперамента, и распуштености своје партије.

Ах, како сад лепо види замку коју су му наместили, и колико кајања, какав јед, што се дао увући у њу!... Шта ће мислити Француска, шта ли Европа, о човеку, који, спремајући се да влада једнога дана земљом, није умео да управља лепше самим собом, и да издржи опасну напраситост својих нагона!... А опет, како су га мучки гурнули у клопку, са каквом су га вештином његови непријатељи деснице и крајње левице напали, изазвали, претрпали отровним стрелама, које су га најзад довеле

ван себе!... Све зло долажаше од тога ђаволског чланка, који су његови противници тога јутра на тенане прочитали и протумачили, из кога су сви, један за другим поцрпли увредљива наговештења и отворена вређања којима су га обасули....

Гомилање бурних осећања, које поново отпоче у њему, даваше његовом ходу нешто нервозно и испрекидано.

Руке му се стезаху и отвараху грчевито, усне се мицаху, пуштајући од себе непотпуне реченице, гњевне узвике. Он приђе огради, и наслони се на њу, са стиснутим песницама, телом нагнутим напред, положај, који је обично узимао на трибини, у почетку своје беседе; зачуђени пролазници заустављаху се, гледајући ту будалу, која изгледаше да на невидљиве слушаоце управља говор, који нико не чујаше. Спазив уздигнуте главе, које га љубопитно посматраху, он се поплаши да га не познаду, и устукну натраг.

Чланак из *Одметника* све му се више врзао по глави. *Vindex!* рече он, ко је тај Vindex? Шта сам му ја учинио? Зашто ме тај човек, кога ја не познајем, толико мрзи? Ах, несрећник један!... У тај пар, он пролажаше поред бронзане групе Бариjеве, која представља лава како ногом гази змију. Он нагло застаде, погледа, осмехну се горко; овај жалостан осмех издаваше мисао, која му се наметнула овим изненадним поређењем његовог положаја, са делом вештаковим: «Дела! можеш рикати, можеш је газити; она те је, ипак, ујела, отров је њен у твојим жилама, твоја крв га преноси, и ти ћеш умрети, о лаве, од убода гаднога гмизавца....»

Тада, у след суморности овог усамљеног места, овог облачног зимњег неба, и свог сопственог умора, њега обузе одвратност спрам свих узалудних ствари које испуњаваху његов живот, као: парламентарне интриге, изборна борба, политика, частољубље, власт. Он осети потребу, да се окрепи чистом и незаинтересованом љубављу,

да стисне пријатељску руку — руку женску — јер се нашем болном срцу, само те руке чине довољно лаке и нежне. Он напусти терасу, пређе Солферински мост и попе се кејом дуж леве обале, у правцу Академије.

(Наставиће се)

Превела **М.**

АНА КАРЕЊИНА

РОМАН ЛАВА ТОЛСТОВА

33

Ката се познала и са госпођом Штал, и то познанство, заједно са друговањем са Варењком, не само што је силно утицало на њу, него ју је и тешило у њеној жалости. Она је утеху нашла у томе, што јој се, благодарећи томе познанству, указао један са свим нов свет, који није имао никакве везе са прошлошћу, један прекрасан узвишен свет, јер се са висине његове могло са свим спокојно гледати на ту њену прошлост. Беше јој јасно, да осем инстинктивног живота, којим је Ката дотле живела, има и духовни живот. Тај се живот оличавао религијом, али са свим другчијом религијом од оне, за коју је Ката знала још из свога детињства, и која се састојала у службама и бденијама по црквама, у којима је човек могао да се нађе са својим познаницима, и у томе да са свештеником учи на памет старословенске текстове: ова религија беше узвишена, тајанствена, свезана са читавим низом прекрасних мисли и осећања, која се могла не само веровати, за то што је тако наређено, него која се могла и волети.

И све то није Ката сазнала из речи. М-ме Штал разговарала је с Катом као са каквим љубазним дететом, које милујеш, јер те потсећа на сопствену младост, и само је један пут поменула о томе, да за сваку људску жалост има утехе једино у љубави и у вери, да за Христово сау-

чешће према нама, ни најмања људска туга није ништавна — па је одмах окренула разговор на друге ствари. Али је Ката у сваком њеном покрету, у свакој њеној речи, у сваком њеном небеском погледу — како их Ката називаше, — у целој историји њенога живота, коју јој Варења беше испричала, сазнавала оно «што је важно», и што она дотле није знала.

Али ма како да је био узвишен карактер госпође Штал, ма како да беше дирљива цела њена историја, ма колико да беше узвишена и нежна њена реч, Ката је и нехотице на њој опазила неке црте, које је збуњиваху. Тако је опазила да се М-me Штал, распитујући за њену родбину, презриво осмехнула, а то је за цело противно хришћанској доброти. Опазила је даље да је се М-me Штал, када је код ње затекла некаквог католичког свештеника, непрекидно држала у сенци и да се чудновато осмејкивала. Ма како да беху ништавне те две примедбе, оне су је буниле, и она поче да сумња односно г-ђе Штал. Али за то је опет Варења, сирота без игде икога, у свом жалосном разочарењу, у коме се ни на што није жалила, нити је ишта желела, оличавала оно савршенство, о коме је Ката смела само да снева. На Варењци је она појмила да треба само заборавити себе и волети друге, па да човек буде миран и срећан. И таква је хтела да постане и Ката. Сазнавши тако јасно шта је оно што је *најважније*. Кати не беше доста да у томе ужива, него се одмах, целом душом, предала томе новоме за њу животу. По причама Варењкиним о томе шта ради г-ђа Штал, и друге, које јој је она побројала, Ката већ беше направила цео план за свој будући живот. И она ће, као при Богу рођака г-ђе Штал, Алина, за коју јој је Варења причала тако много, и она ће, ма где живела, распитивати за несрећне, помагати им колико год могне и чим год могне, раздаваће им јеванђеља, читаће свето писмо болесницима, апсеницима, самртницима. Мисао о читању јеванђеља осуђеницима, особито се допадала Кати.

Тако ради и Алина. Али све то беху још тајни планови Катини, које она још није казивала ни мајци, ни Варењци.

У осталом; очекујући време, када ће моћи у великим размерама да извршује своје планове, Ката је и сада у бањи, где је било толико болесних и несрећних људи, лако нашла прилику да примени своја нова правила, подражавајући Варењци.

Испрва кнегиња беше само толико опазила да се Ката налази под силним утиском свога engoument, како она то називаше, за г-ђу Штал, а нарочито за Варењку. Она је видела да Ката не само што се понаша као Варењка, него и хода као она, и говори, и миче очима као Варењка. За тим је кнегиња опазила да се у њеној кћери, осем те очараности, дешава и некакав озбиљан душевни преврат.

Тако је кнегиња опазила, да Ката свако вече чита француско јеванђеље, које јој је поклонила г-ђа Штал, дакле ради нешто што никада пре није радила; да избегава «светске» познанике, па се дружи само са болесницима, који стоје под заштитом Варењкином, а нарочито са сиротом породицом болеснога живописца Петрова. Ката се очевидно поносила тиме, што је у тој породици вршила службу милосрдне сестре. То је све било лепо и красно, и кнегиња није имала ништа противу тога, у толико мање, што је жена тога Петрова била поштена особа, и што је немачка принцеза, опазивши Катину делателност, стала да је хвали, називајући је анђелом утешитељем. Све би то било лепо, само да не беше претеривања. А кнегиња виде да њена кћи поче да претерује — за то јој је и говорила:

— Il ne faut jamais rien outrer.

Али јој ћерка ништа не одговараше. Она је само у себи мислила да се не може говорити о претеривању, када је реч о хришћанскоме делу. Каквога може бити претеривања у вршењу оног хришћанског закона, по коме треба пружити и други образ, ако су те по јед-

номе ударили, по коме треба дати и кошуљу, ако су ти скинули хаљину? Али кнегињи се не допадаше то претеривање, а још више јој се није допадало што Ката крије своја осећања, што неће да јој отвори душу. А она није крила своја осећања од ње с тога, што не би поштовала и волела своју мајку, него само за то, што јој је мајка. Свакоме другоме би пре отворила своју душу, него мајци.

— А што то нема давно Ане Павловне да нам дође? — рече једном кнегиња за Петрову. — Ја сам је звала. Али она као да је нешто незадовољна?

— Није, ја нисам опазила, maman — рече Ката планувши.

— Ти одавно ниси била код њих?

— Ми сутра мислимо заједно у планину да се прошетамо — рече Ката.

— Ако ће, идите — рече кнегиња загледавши се у збуњено лице ћерино, и старајући се погодити узрок њеној забуни.

Тај исти дан била је Варењка у њих на ручку, и казала је да се Ана Павловна предомислила, те неће сутра у планину.

И кнегиња опази да је Ката опет поцрвенела.

— Ама Катице — рече кнегиња кад осташе на само — да се није догодило што непријатно између тебе и Петрових? За што нам више не шиљу своју децу, за што сами не долазе више к нама?

Ката одговори да се међу њима није ништа десило, и да она не разуме за што Ана Павловна изгледа као да је незадовољна њоме. Ката је тиме само истину казала. Она није знала за што се Ана Павловна према њој почела другаче понашати, али је нагађала узрок. Она је такво нешто нагађала, што није хтела да призна ни себи, а камо ли да каже матери, тако је страшно и стидно преварити се.

И опет је она редом прелазила све успомене о својим односајима са том породицом. Сећала се наивне радости, која се јављала на округлом и добродушном лицу Ане Павловне, кад год би се с њоме срели, сећала се њихових тајних преговора о болеснику, њихових завера да га отргну од рада, који му беше забрањен, и да га одведу у шетњу; сећала се велике љубави њиховог најмлађег детета, које ју је звало «моја Ката» и које без ње нису могли успавати. Како је све то било лепо! Па онда се сетила мршаве, бедне личности самога Петрова, његовог дугачког врата, његове ретке а дугачке косе, његових радозналих плавих очију, које су јој се испрва тако страшне чиниле, и његових болесничких напрезања да се пред њом покаже чио и здрав. Сећала се, колико је имала испрва муке да савлада у себи одвратност, коју је према њему, као и према свима јектичавима, осећала, и бриге са којом је бирала шта ће му рећи.

Чисто још види онај његов покорни и блажени поглед, којим је он њу гледао, и још једном осети своје саучешће и своје снебивање, за тим свест о својој врлини, како их је онда осећала. Ала је све то било лепо. Али све је то било у почетку њиховог познанства. Сада, од неколико дана, све се на један пут покварило. Ана Павловна дочекиваше Кату са притворном љубазношћу и не престајаше да строго пази и на њу и на свога мужа. Да ли је могућно да је само она дирљива радост, коју је он показивао чим му се Ката приближи, била узрок те је Ана Павловна тако према њој охладнела?

«Да — сећаше се Ката — у Ане Павловне беше нешто неприродно, нешто са свим противно њеној доброти, када је ономад рекла:

— Ето, све је на вас чекао; није без вас хтео ни кафу да пије, и ако је страшно ослабио! —

«Па онда, можда јој је и оно било непријатно, кад му ја донех плед. То беше тако просто, а он ми се за то тако много захваљивао, да је и мени било мучно. Па

онда оно моје портре, што је он онако лепо израдио. А што је најважније, онај његов поглед, онако збуњен и нежан.... Да, да, то је — с ужасом понови Ката у себи. — Али то не може, то не сме бити! Он је тако бедан!»

Ова јој сумња отрова сву сласт њеног новог живота.

34

При крају бањске сезоне, кнез Шчербацки, који је после Карлсбада, ишао у Баден и у Кисинген — да се набере рускога духа, као што он говораше — вратио се својима.

Погледи кнеза и кнегиње на живот изван граница Русије, беху са свим противуположени. Кнегиња је налазила да је све прекрасно, и не обзирући се на свој положај у руском друштву, старала се да у туђини изиграва европску даму, што она није била ни по чему, јер она беше права руска госпођа. Кнез, на против, налажаше да је у туђини све ружно, њему европски живот беше несносан, он се држао свију својих руских навика, и нарочито се трудио да се пред странцима покаже да је мање Европљанин, него што је био у ствари.

Кнез се вратио мршавији, с оклембешеним борама коже на образима, али у највеселијем расположењу. Његова је веселост постала још већа, када је видео да је Ката са свим оздравила. Извешће о друговању Катином са госпођом Штал и са Варењком, као и кнегињина посматрања о некаквој промени, која се десила с Катом, забринуше кнеза и пробудише у њему суревњивост према свему, што би могло да га одвоји од кћери, што би могло да је одвуче у какве за њ неприступне области. Али та непријатна извешћа брзо потонуше у ономе мору добродушне веселости, које је увек било у њему, а особито после Карлсбадске воде.

Сутра дан по доласку, кнез је у свом дугачком горњем капуту, са својим руским мрштинама и отомбољеним образима, које је подупро добро укрућеним оковратни-

ком, и у највеселијем расположењу, пошао са ћерком на извор лековите воде.

Јутро беше прекрасно: удобне веселе куће са баштицама, румене и црвеноруке немачке слушкиње, које, сите пива, весело свршаваху своје послове и јарко сунце — раздрагаваху срце; али што су се ближе примицали извору, све чешће сретаху болеснике, и њихов изглед беше у толико тужнији, што се налажаху у сред добро уређеног немачког живота. Кату већ не потресаше више тај контраст. Јарко сунце, весели сјај зеленила, звуци музике, све то беше за њу природан оквир за она позната јој лица и за сваку њихову промену на боље или на горе. Али за кнеза и тај сјај јунскога јутра, и звуци оркестра, који је свирао некакав валцер у моди, а особито те здраве слушкиње, све му то изгледаше непристојно и наказно, када је спојено са тим живим мртвацима покупљеним из целе Европе, који се једва мичу.

У пркос поноситости, коју је осећао што иде са својом ћерком испод руке, беше му мучно и чисто га је гризла савест што је тако здрав, крепак. Осећао се готово као неодевен човек у друштву.

— Познај ме, познај ме са твојим новим другарицама — рече он кћери, притиснувши јој руку лактом. — Ја сам и овај твој гадни Соден заволео, јер си се ти у њему тако лепо опоравила. Али, право да ти кажем, овде је жалосно. Ко је оно?

Ката му казиваше и познанике и непозната лица, која су сретали. Пред сами улазак у парк, сретоше слепу Madame Berthe са њеном водиљом. Кнез се обрадова када је видео на лицу старе францускиње, колико јој беше драго што је чула Катин глас. Она је одмах са француски претераном љубазношћу почела говорити кнезу, како има прекрасну кћер, и стала је Кату у очи узносити, називајући је благом, бисером, анђелом утешитељем.

— Е, онда је она анђео № 2 — рече кнез, осмешкујући се — јер она сама зове госпођицу Варењку анђелом № 1.

— Ох, M-lle Варењка, то је прави анђео, allez — прихвати M-me Berthe.

У колонади сретоше и саму Варењку. Она им је ишла брзо у сусрет, носећи некакву црвену торбицу.

— Ево, и тата је дошао — рече јој Ката.

Варењка изврши, просто и природно, као и све што је радила, некакав покрет тела, који је био средина између клањања и седања, па стаде говорити с кнезом као што је говорила са сваким, просто и без икаквог снебивања:

— Разуме се — рече кнез с осмехом, из кога је Ката радосно опазила да се њена другарица допала њеном оцу — разуме се да вас ја знам, и то добро знам. А куда то хитате?

— Овде је Maman — рече она обраћајући се Кати. — Није спавала целу ноћ, па јој доктор казао да изађе. Носим јој ручни рад!

— Дакле то је анђео № 1 — рече кнез када Варењка оде.

Ката виде, да би тата хтео да се подсмева Варењци, али да му то никако не иде од руке, јер му се она допала.

— Е, дакле, видећу све твоје другарице — додаде кнез — и госпођу Штал, ако ме удостоји да ме се сети!

— А зар си се, тата, ти знао с њом? — запита Ката уплашено, јер беше опазила пламен подсмеха, који сену у кнежевим очима, кад поменуше г-ђу Штал.

— Знао сам њеног мужа, а и њу сам по мало познавао, али пре него што је отишла у пијетисте!

— А шта је то пијетиста, тата? — упита девојка уплашена од тога, што оно има нарочито име, што је она у г-ђе Штал високо поштовала.

— Право да ти кажем, и ја не знам управо шта је! Знам само да она за све благодари Богу, за сваку не-

срећу — и за то, што јој је умр'о муж хвали Господа. Еле, како је она с мужем рђаво живела, онда та хвала Богу излази смешна.

— А ово, ко је? Ала је то бедно лице! — рече кнез, опазивши на клупи маленог болесника у белим панталонама, које падаху у чудним борама низ његове ножне кости без меса. Тај господин беше издигао сламни шешир изнад своје ретке косе и беше открио своје високо чело, које беше болесно поцрвенело од шешира.

— То је Петров, живописац — одговори Ката и поцрвене. — А ово је његова жена — додаде показујући Ану Павловну, која као да навалице оде за дететом, које отрча путем, чим је њих угледала да иду.

— Ех, сиромах, а како му је мило лице! — рече кнез. — А што му ниси пришла? Он као да је хтео нешто да ти каже?

— Па — хајдемо! — рече Ката коракнувши одлучно. — Какó вам је данас? — упита она Петрова.

Петров устаде, подупирући се штапом, и понизно гледаше у кнеза.

— Ово је моја кћи — рече он. — Допустите да се познамо!

Живописац се поклони и осмехну, показавши чудно сјајне беле зубе.

— Ми смо вас чекали јуче, кнегињице — рече он Кати.

— Ја сам и хтела доћи — рече она — али нам је Варењка казала да је Ана Павловна поручила да нећете ићи!

— Како нећемо? — рече Петров, који поцрвене и одмах се закашља, тражећи очима жену. — Анета, Анета! — викну за тим, а на његовом танком белом врату забрекнуше жиле.

Ана Павловна приђе.

— Како си ти могла послати да кажу кнегињици да нећемо ићи? — раздражено припрапу он, губећи глас.

— Здраво кнегињице — рече Ана Павловна с притворним осмехом, који је тако мало личио на њено пређашње понашање. — Врло ми је пријатно да се познамо — рече она за тим кнезу. — Давно вас ишчекују, кнеже!

— А што си слала да кажу кнегињици да нећемо ићи? — промукло прошапта још једном живописац, који се све више срдио што га глас издаваше, те није могао својим речима да даде онај нагласак, који је желео.

— Боже мој, ја сам мислила да нећемо ићи — рече му жена досадно.

— Како, када?.... — Он се на ново закашља и махну руком.

Кнез се дотаче шешира, па оде с ћерком.

— Ох — тешко уздахну кнез — бедни људи!....

— Да, тата — одговори његова кћи. — Још треба да знаш да имају троје деце, да немају ни једно млађе, и да немају новаца. Он добија нешто од академије — живо стаде причати Ката, само да забашури узбуђење, које је беше обузело због промене у понашању Ане Павловне.

— А, ево и г-ђе Штал — рече Ката, показујући једну наслоњачу на точковима, у којој лежаше нешто обложено јастуцима, у нечем суром и плавом, а под амрелом. То беше мадам Штал. Иза ње стајаше некакав намрштени и здрави немачки радник, који је терао та колица. Поред ње беше некакав риђи шведски гроф, кога је Ката и по имену знала. Неколико болесника освртаху се на та колица, гледајући даму у њима као нешто необично.

Кнез јој приђе, и Ката одмах виде како у његовим очима сену онај пламен подсмеха, који ју је тако бунио. Кнез поче са г-ђом Штал да говори оним одличним француским језиком, којим тако мало њих уме данас говорити, необично учтиво и љубазно.

— Не знам, сећате ли се ви мене, али ја сам дужан опоменути се, да би вам благодарио на доброти, коју

указујете мојој кћери — рече он, и скинувши капу, задржа је у руци.

— Кнез Александар Шчербацки — рече мадам Штал и погледа га својим небеским очима, у којима Ката одмах опази незадовољство.

— Мило ми је. Ја сам тако заволела вашу кћер!

— А ваше здравље никако да се поправи?

— Као што видите. Али ја сам се већ привикла — рече г-ђа Штал, и упозна га са шведским грофом.

— Међу тим ви сте се врло мало променили — узе опет кнез да јој говори. — Ја нисам имао част да вас видим десет или једанаест година....

— Да. Бог који даје крстачу, даје и снагу да се крст понесе. Често се човек чуди: на што се продужује овај живот?.. . — Ама с ове стране, — издера се она на Варењку, која јој завијаше ноге пледом.

— Живот се продужује за то, да би човек могао чинити добра — рече кнез, смејући се очима.

— Није наше да о томе судимо — рече г-ђа Штал, опазивши израз на кнежевом лицу. — Дакле ви ћете ми послати ту књигу, љубазни грофе? Врло ћу вам бити захвална — окрете се она младоме Шведу.

— А — узвикну кнез, угледавши московског пуковника, и поклонивши се г-ђи Штал, оде с ћерком и с пуковником.

— Ето, кнеже, то је наша аристократија — рече московски пуковник, који је желео да се подсмева, јер се љутио на госпођу Штал, што се још није упознала с њиме. —

— Она је свагда таква — одговори кнез.

— А јесте ли ви њу познавали пре болести, пре него што је легла?

— Јесам. Она је легла баш у оно време, када смо се упознали.

— Кажу да она не устаје некаквих десет година?

— Она не устаје за то, што су јој ноге сувише кратке. Она је врло ружна растом...

— Тата, то не може бити! — викну Ката.

— Зли језици тако говоре, срце моје. А јеси л' вид'ла како она муштра твоју Вареньку? Ех, и те болесне госпође!....

— О не, тата — ватрено стаде одговарати Ката. — Варењка њу обожава. Па онда она чини толика доброчинства! Упитај кога год хоћеш. Њу и Алину Штал сви знају! —

— Може бити рече он, стиснувши јој лактом руку. — Али је боље када човек своја доброчинства удеси тако, да нико за њих ништа не зна, па ма кога да упиташ!

Ката умуче, али не за то, што не би имала шта на то одговорити, већ што није хтела ни оцу да открије своје тајне мисли. Али, за чудо, и ако се она спремала да се бори с очевим погледом на извесне ствари, и ако није хтела да му допусти приступ у оно, што по њој беше светиња, она опет осети да оне божанствене слике г-ђе Штал, коју је она читав месец дана носила у својој души, на један пут нестаде, и то за навек нестаде. Од те божанствене слике оста само жена, са сувише кратким ногама, која само за то лежи, да не би показивала како је ружно израсла, и која мучи Варењку само за то, што јој не завија плед онако, како она хоће. Никаква напрезања њене уобразиље не беху више у стању да поврате стару слику г-ђе Штал.

35

Кнежева веселост пређе и на његове укућане, и на све познанике, па чак и на газду Немца, у чијој су кући Шчербацки становали.

Вративши се с Катом од извора, и позвавши на каву и пуковника, и Марију Евгенијевну, и Варењку, кнез нареди да се сто и столице изнесу у башту, и да се под

кестеном постави за доручак. И газда и слуге оживеше под утиском његове веселости. Они су сви знали колико је кнез издашне руке, и за по сахата, болесни хамбуршки доктор, који је становао на горњем спрату, са завишћу је гледао кроз прозор весело руско друштво здравих људи, које се искупило под кестеном. Под дрхтећом сенком лишћа, а за столом, који беше застрт белим чаршавом, и постављен ибрицима за каву, хлебом, скорупом, сиром, хладним печењем од дивљачи — седела је кнегиња у јутрењој хаљини са љубичастим пантљикама, и раздавала је шоље и колаче. На другом крају стола седео је кнез, који је својски јео и весело и громко разговарао. Кнез беше поређао пред собом пуно којекаквих кутијица, сандучића, ножева за расецање књига и других разних ситница, што је покуповао «за спомен» у разним бањама, па их раздаваше на дар свима, чак и Лизи слушкињи, и газди од куће, с киме се шалио на своме смешном немачком језику, доказујући му да његова Ката није оздравила од лековите воде, него благодарећи газдиној одличној кујни, а нарочито некаквој мркој супи његовој. Кнегиња се подсмевала мужу због неких његових руских навика, али је била тако живахна и весела, како није била за цело време свога бављења у бањи. Пуковник се као и увек смешио на кнежеве досетке, али што се тиче Европе, коју је он озбиљно проучавао, како он мишљаше, ту је био на страни кнегињиној. Добродушна Марија Евгенијевна да пукне од смеха, кад год кнез рекне нешто смешно, па чак и Варењка да се искида од смеха на кнежеве шале, што за Кату беше нешто са свим ново.

Све је то веселило и Кату, али она је опет била забринута. Она није могла да реши загонетку, коју јој је отац задао својим погледом на њене нове пријатељице и на живот, који она беше тако јако заволела. Уз то беше придошла и промена у њеним односима са породицом Петрова, која се промена мало час онако очигледно и непријатно показала. Ката беше сама на себе љута, што

није могла и она да буде тако весела, као и сви остали. Она је се осећала готово онако исто, као у детињству када би је за казну затворили у њену собу, па је из своје апсе слушала весели кикот својих сестара.

— Бога ти, како си могао да накупујеш толику масу тих беспослица? — рече кнегиња, смејући се мужу, и пружајући му шољу каве.

— Ево како. Пођеш у шетњу, застанеш пред каквим дућаном да само погледаш шта има у њему. Док тек из дућана оспу «Ерлаухт», «Ексцеленц», «Дурхлаухт». Е, већ кад ми кажу: «купите ваша светлост», ја већ немам куд. Десет талира Бог да прости!

— Види се да ти је било дуго време — рече кнегиња.

— Тако дуго, мамице, да просто нисам знао куда ћу и шта ћу!

— Како је то могућно, кнеже? Та Германија је сада тако интересантна! — рече Марија Евгенијевна.

— Ама ја знам све што је у Германији интересантно, знам и мрку супу, знам и кобасице с грашком, знам просто све.

— Аја — рече пуковник. — Ви можете, кнеже, говорити како вам је воља, али њихова су уређења врло интересантна!

— Шта има ту интересантно? Они су сви задовољни, јер су победили, тако рећи, цео свет. А што ја да будем задовољан. Кога сам ја победио? Свако вече морам сам себи да скидам ципеле, па још да их бос носим да метнем пред врата. Свако јутро устај на врат на нос, облачи се брзо, трчи у салон да пијеш чај, који је не може бити гори. А код куће? Пробудиш се полагиуниано, обрецнеш се мало на кога, прогунђаш мало, присетиш се лепо свега, размислиш добро и на тенахни, па тек онда велиш, хајде да се ово понајлак устане.

— А ви заборављате да је време новац? — рече пуковник.

— Тандара броћ. Има времена од којега би читав месец дао за полутак, а други пут не би дао по сахата времена ни за које паре. Је ли тако Катице? А шта си се ти тако забринула?

— Ја? Ништа.

— А куда ћете ви? Та поседите још мало — окрете се кнез Варењци.

— Ја морам кући — рече Варењка уставши, па се опет зацени од смеха. Дошавши к себи, она се опрости са свима па уђе у кућу да узме свој шешир.

Ката пође за њом. Та и Варењка јој сад изгледаше другчија. Она није ништа изгубила, али опет не беше више онаква, какву је она дотле замишљала.

— Ах, ала сам се ја слатко насмејала — рече Варењка тражећи свој амрел и торбицу. — Давно се нисам толико смејала. Како је он добар, ваш тата!

Ката ћути.

— Када ћемо се видети? — упита Варењка.

— Мама је хтела да сврати к Петровима. Ви нећете бити тамо? — рече Ката оштро посматрајући Варењку.

— Ја ћу бити код њих — одговори Варењка. — Они се спремају на пут, па сам обећала да ћу им помоћи паковати!

— Добро, онда ћу и ја доћи.

— Немојте, што би ви ишли?

— За што? За што? За што? — убрза Ката са разрогаченим очима, и ухвати за Варењкин амрел, само да је не пусти. — Одиста, станите, за што да ја не идем к њима?

— Па тако. Отац вам је дошао, а и они се некако снебивају пред вама.

— Јок, јок, ви мени да кажете за што ви нећете да ја идем к њима, јер ви нећете, за што?

— Ја то нисам рекла — рече Варењка мирно.

— Али не, молим вас, кажите!

— Све да кажем? — упита Варењка.

— Све, све! — прихвати Ката

— Та управо и нема ничег особитог, само то да Михаило Алексијевић (тако се звао живописац), који је пређе наваљивао да иду одавде, сада неће.... — смешећи се речеВарењка.

— Па? Па? — брзала је Ката намрштено гледајући Варењку.

— Па, не знам од куда, Ана Павловна рече, да он сада за то не ће да одпутује, што сте ви ту. Разуме се да је то било којешта с њене стране, али због тога, због вас испаде свађа. А ви знате како су болесници лако раздражени....

Ката је, све више мрштећи се, ћутала. Варењка је говорила сама и видећи да се у њој спрема експлозија речи или суза — старала се да је утиша.

— С тога сам рекла, да је боље да ви не идете к њима. А ви не треба ни мало да се љутите....

— Имам и за што, имам.... — брзо рече Ката, оте Варењци амрел из руку, и гледаше некуд поред пријатељице.

Варењка се у мал није насмејала гледајући детињску срџбу своје другарице, али се бојала да је не увреди.

— Како имате и за што? Ја не разумем — рече она.

— За то, што је све то било претварање, све измишљено, ништа од срца. Шта се мене тицао туђ човек? И сад лепо изашло, да сам ја узрок свађи, јер сам радила оно, за што ме нико није молио. Па што цело то лицемерство и претварање?

— А и какав би био циљ томе претварању? — тихо рече Варењка.

— Ах, то је глупо, гадно.... Каква је мени била невоља да.... Све само лицемерство! — говораше Ката отварајући и затварајући амрел.

— За какав циљ?

— Да би се показала боља него што сам, пред људима, пред самом собом, пред Богом, да би све преварила. Не, нећу се ја више у то упуштати. Боље је бити рђава али барем не бити лажљивица и претворница!

— Ама ко је лажљивица? — укори је Варењка. — Ви говорите као да....

Али Ката беше планула. Није јој дала ни да изговори.

— Ја о вама не говорим. Са свим о вама не говорим. Ви сте савршенство. Да, да, ја знам да је у вама све савршено. Али што ћу ја за то, што сам рђава? Свега тога не би било, да ја нисам рђава. Али ја немам куд. Боље је да останем каква сам, него да се претварам. Шта се мене тиче Ана Павловна? Нека они живе како им је воља, а ја ћу живети како ја хоћу. Ја не могу бити другчија, него што сам. Па ипак није то главно....

— Него шта је? — упита Варењка у забуни.

— Све то није главно. Ја не могу другаче живети него по срцу, а ви живите по извесним правилима. Ја сам вас заволела просто, а ви мене сигурно за то, да би ме спасли, да би ме поучили.

— Ви сте неправедни — рече Варењка.

— Катице! — зачу се глас материн. — Оди амо, покажи тати своје корале!

Ката узме своје корале и не помиривши се с пријатељицом, поносито оде матери.

— Шта је теби? Што си таква црвена? — упиташе је отац и мајка у један мах.

— Ништа — рече она — сад ћу ја доћи — па побеже натраг.

«Она је још ту!» размишљаше она. «Шта да јој кажем, Боже мој? Шта сам урадила, шта сам наговорила! За што сам је вређала? Шта да јој кажем?» И она стаде на вратима.

Варењка, са шеширом и амрелом у рукама, сеђаше крај стола и разгледаше један федер од амрела, који Ката беше сломила. Она диже главу.

— Варењка, опростите, опростите — прошапута Ката пришавши јој. — Ја не знам шта сам наговорила. Ја....

— А ја одиста нисам хтела да вас вређам — рече Варењка смешећи се.

Мир беше повраћен.

Али са доласком очевим промени се за Кату цео онај свет, у коме је она живела. Она се није одрекла од свега онога што је сазнала, али је појмила да је саму себе варала када је мислила да може бити оно, што је желела. Она као да се пробуди; осетила је сву тешкоћу да се без притворства и хвалисања одржи на висини, на коју се хтела попети; осем тога осетила је сву тешкоћу онога света страдања, болести и умирања, у коме је живела; њој се показаше као мучење она напрезања њена да заволи све то, и она брзо стаде жудети за свежим ваздухом Русије, за сеоским животом у Покровскоме, куда се њена сестра Доли беше већ преселила с децом, као што је видела из писама.

Али њено пријатељство према Варењци није ослабило. Праштајући се с њоме, она је позва да им дође у походе, у Русију.

— Доћи ћу, кад се будете удавали! — рекла је Варењка.

— Ја се никад не ћу удавати!

— Е, онда ни ја нећу никада доћи.

— Кад је тако, онда ћу се удати, само да ви дођете, али пазите добро, сећајте се обећања! — рекла је Ката.

Предсказивања докторова обистинише се. Ката се вратила у Русију потпуно здрава. Она ни сада није била са свим безбрижна, али је била са свим мирна. Московска њена жалост беше постала само једна успомена.

(НАСТАВИЋЕ СЕ)

КРИВИЧНА ДЕЛА

У СТАРОЈ ЦАРЕВИНИ И НОВОЈ КРАЉЕВИНИ СРПСКОЈ

од

АЛЕКСЕ РАДУЛОВИЋА

(НАСТАВАК)

§. 31. Поједине врсте крађа.

Ако скупимо и поређамо све прописе нашег законодавца о крађи, опазићемо да наш законодавац разликује крађе:

1. Према начину извршења.

2. Према предмету.

3. Према приликама у којима је крађа извршена.

4. Према лицима, која су крађу учинила или, према којима је крађа учињена.

5. Према месту.

6. Према времену.

1. У погледу начина извршења, у нас се крађе деле на *просте* (§. 221. §. 221 а. §. 222. §. 223 *б.* §. 223. *в.* §. 223 *г.* §. 234. §. 235. §. 236. §. 391. §. 391. а.) и на *опасне* (§. 223. §. 223. а. §. 226).

2. У погледу предмета наш законодавац разликује:

а) *крађу стоке и земљоделског алата* (§. 221. а. §. 223 *б.* §. 223. *в.* § 223 *г.* §. 391).

б) *крађу кошнице, платна са белила, и пољских производа.* тач. 3. §. 222, други одељак §. 391., §. 391. а).

в) крађу ствари, које припадају црквама и јавним збиркама. (тач. и 1 и 2. §. 222., тач. 3. §. 223.)

г) Крађу осталих покретних ствари.

3. Према приликама, у којима је крађа учињена, законодавац разликује крађе извршене у обичним приликама од крађа, које се чине у ванредним приликама као што су: пожар, поплава, буна или метеж. (тач. 4. §. 222).

4. Према лицима законодавац разликује крађе:

а) које су извршене према неодраслим или суманутим лицима. (тач. 7. §. 222).

б) које су учињене од слугу према газди. (тач. 10 §. 222 и §. 236.).

в) које је учинио домаћин према госту или гост према домаћину (тач. 11, и 12. §. 222).

г) које су учињене према сродницима, задругару, храниоцу, тутору или васпитаоцу. (§. 235).

д) које је учинио муж према жени или жена према мужу, или предак према потомку у правој линији (§. 234.).

е) које учине остала лица.

5. Према месту, законодавац разликује крађе:

а) које су извршене на јавним путевима. (т. 6. §. 222).

б) које су учињене на јавним саборима, тржиштима и вашарима. (тач. 9. §. 222).

в) које су извршене у пољу и које су извршене у зградама. У погледу зграда, законодавац нарочито разликује крађе, које су учињене у зградама у којима људи живе, од крађа које су извршене у зградама у којима људи не живе. (§. 223. а.).

6. Према времену законодавац разликује крађе које су учињене дању од оних крађа, које су извршене ноћу. (тач. 5. §. 222. тач. 2. §. 223).

Узев у обзир сва ова разликовања, ми ћемо крађе поделити према наојпштијој подели: *на просте и опасне* а при томе издвојићемо просте крађе особене врсте и опасне крађе особене врсте. Разлика између просте и опасне крађе састоји се у томе, што се код просте крађе присвајање врши без икакве силе и без опасности по личност; а код опасне крађе или се ствар присваја употребом силе према другој ствари, или је присвајање у исто време скопчано са мањом или већом опасношћу по личност.

§. 32. О простим крађама.

Под простом крађом разуме се оно недозвољено присвајање туђе покретне ствари, где се недозвољеном радњом доводи у опасност само својина, а не и личност, и где није употребљена никаква сила, са које крађа узима опаснији вид. Разне прилике са којих се простим крађама доводи у опасност имовна безбедност, дале су повода законодавцима, да по неке просте крађе кажњавају нарочито строжије, да их чак увршћују у ред опасних крађа, што не би требало да се чини према правном појму о простим крађама. Кад прегледамо кривичне законе разних народа, видећемо да се у њима одређене казне разликују према томе, како је законодавац коју покретну ствар хтео више или мање да заштити од нападаја. У томе се законодавци тако размимоилазе, да је немогуће поставити једно опште правило. Сви су ти законски прописи произвољно де-

нашани, како се кад коме законодавцу свидило; а да ли је то умесно и да ли је то основано на правди, о томе се мало разбирало. Законодавци ово правдају начелом практичности, а ми ћемо доказати, да је то противно чак и томе начелу. Врло строгим казнама заштићује законодавац по неку ствар од просте крађе, мислећи да ће се због тога сваки узети на ум, те ће се тако спречити крађа тих ствари. Па шта се тиме постигло? Те су ствари и даље крадене, само што је лопов осуђен да седи у затвору неколико година, у место неколико месеци. Овака је казна неправедна, јер величина казне не стоји у сразмери са штетом; а непрактично је, јер безразложно лишава друштво једне радне снаге; јер без оправданог разлога лишава учиниочеву породицу хранитеља и излаже је опасности да трпи нужду много дуже, но што то правда захтева; и што друштво тиме неправедно товари на себе терет око издржавања оваких осуђеника, који због те привидне практичности законодавчеве мора да леже у затвору дуже, но што се то може оправдати према општем начелу кажњавања простих крађа.

Наш законодавац разликује просте крађе према њиховој вредности и према тој разлици или их кажњава као иступе или као преступе. Осим тога прописујући за крађу по неких вредмета нарочито строжије или блажије казне, створио је крађе особене врсте. По томе ћемо просте крађе поделити на обичне просте крађе и на особене просте крађе.

А. Обичне просте крађе

О овим крађама наш законодавац говори у §. 221. крив. зак. Он овде прописује:

„Просте крађе у вредности преко двеста гроша чаршијских, изузимајући крађу стоке и земљоделског алата, па било само једна крађа или да више крађа у скупу ову вредност износе; а при поврату просте крађе, које износе вредност мању од двеста гроша, али више од десет гроша чаршијских, да се казне затвором од једног месеца до пет година, поред губитка грађанске части. И покушај се овде казни.“

Обичне просте крађе у вредности до 200 гроша чар. законодавац кажњава по §. 391. кр. з. као иступна дела и то: крађе у вредности од 10 до 200 гроша затвором до тридесет дана, а крађе у вредности до 10 гроша затвором до три дана. При поврату ове последње врсте крађе може се казна у смислу §. 324. кр. з. повишавати до 30 дана затвора.

Као што видимо и наш се законодавац придржава начела о деоби простих крађа према вредности, а то је погрешка у коју је наш законодавац упао, следујући примеру страних законодаваца. Погрешност овог начела осуђивали су још старији правници (између осталих и Митермајер) а новији правници успели су у томе бар у толико, што су у судској пракси завели обичај, да се судови не придржавају слепо оцењене вредности покраће. Неправо је на пр., што све просте крађе преко 200 гроша у нас подлеже једном истом минимуму и максимуму (§. 221.) изузимајући крађу стоке и земљодел. алата за које такође према вредности постоји особени максимум, а неправо је и то што се кривац за крађу која вреди $199^3/_4$ гроша кажњава блажије по §. 391. као за иступно дело, а за крађу која вреди $200^1/_2$ гроша суди несразмерно строжије по §, 221. кр. з. Неправо је и то, што оцена вредности крађе махом зависи од воље проценилаца, који сваки пут оцењују вредност крађе и невидивши предмет покраће. Писац овог списа у својој судској пракси још није опазио ни један случај савесне оцене. Тако се н. пр. оцењује у селу у окр. пожаревачком украдена гуска са 4. динара, а кад ти исти сељаци донесу гуску у Пожаревац на продају, они је продају са 60—80 пара. Таке произвољне процене стварају неправду и наши судови, верујући такој оцени, у врло се много прилика огреше о правду, јер вредност неке ствари може да одређује трговачки саобраћај, а не произвољна оцена вештака или самога оштећеног (т. 2. §. 230. кр. пост.). Најправедније би било или сваку просту крађу казнити подједнако без обзира на вредност, или кад се већ хоће, да се казна према вредности одређује, да се вредност подели у 10 или више ступњева, па да се за већу вредност крађе одређује и већа казна.

Б. Особене просте крађе.

О особеним простим крађама, које се помињу у нашем крив. закону, наш законодавац наређује ово:

а) По првом одељку §. 391. крив. зак. свака проста крађа стоке и земљод. алата у вредности до 100 гроша чаршијских (20 динара) кажњава се затвором до 30 дана.

б) У §. 221. а. законодавац наређује:

„Крађа стоке и земљоделског алата, па било да само једна крађа или више крађа у скупу износе вредност већу од 100 гроша, а мању од двеста гроша чаршијских, као и при поврату, које износе вредност мању од сто гроша, а већу од десет гроша чаршијских, да се као проста крађа казни затвором од шест месеци до пет година. Покушај се и овде казни.“

Када се сравни пропис §. 221. а. са §. 223, *б.* и кад се у § 221, *а.* израз: „*да се као проста крађа казни*“ и у §. 233. *б.* израз: „*ма где ова била*“ протумачи, види се да је законодавац наш истина хтео да заштити стоку и земљоделске алате од незаконог присвајања, али је он то учинио само по вредности украдене стоке или алата, без обзира на то, да ли је крађа извршена на опасан или на прост начин. По томе, ако се на прост начин украде стока која вреди више од двеста гроша (40 динара) онда се дело сматра као да је учињено на опасан начин, али не у погледу казне, него само односно надлежности суда, јер ова крађа има за се одређен минимум и максимум казне, а односно суђења оно долази под надлежност поротнога суда. Међу тим, ако је на опасан начин украдена стока или земљод. алат, који износи вредност већу од 20 а мању од двеста гроша, онда не стоји опасна крађа, нити се могу применити овде прописи §. 223. кр. з. него стоји проста крађа са засебним минимумом и максимумом.

Пожаревачки окр. суд, да би у овом питању добавио мнење опште седнице касационог суда, ставио је Јована Дулића из Брежана под поротни суд за крађу стоке у вредности испод 200 гроша (40 динара) а више од сто гроша и, поротни суд пресудом од 27. септ. 1889. Бр. 18758, осуди Јована за опасну крађу стоке.

По жалби држ. тужитеља и туженог I. оделење касационог суда примедбама од 19. октобра 1889 Бр. 3865, поништило је ову пресуду са ових разлога:

„Кад је у овом случају главни предмет покраће стока, онда је суд окружни погрешно узео, да је ово дело кажњиво по §. 223. а. крив. зак. за то, што за покрађу стоке и земљ. алата постоје нарочити законски прописи, одвојено од општих законских прописа за краће у §. 223. *б*, крив. зак. у којима је законодавац као мерило за величину кривице узео вредност покраће; зато према овој квалификацији дела, за суђење истог није надлежан поротни суд према чл. 18. зак. о пороти, већ редовни државни суд и тако пресуда поротнога суда не вреди већ и због тога, што је изречена од ненадлежног суда. За то се према вредности покрадене стоке дело по кажњивости својој има подвести под одредбу §. 221. а. кр. закона.“

На ове примедбе окружни је суд дао ове противразлоге:

„По §. 223. а. крив. зак. законодавац је изузео само крађу стоке и земљодел. алата у вредности преко 200 гроша чар. а не и у вредности испод 200 гроша и кад крађу стоке у овој вредности није изузео, онда се у оволикој вредности краће извршене на опасан начин, имају подвести под §. 223. а. крив. зак. нарочито још и с тога, што, кад би се узело овако, како касациони суд у примед-

бама својим вели, онда би изишло, да је за кривце, који учине крађу на опасан начин у другим стварима строжија казна но за крађу стоке, док је намера законодавчева обратна, јер је он хтео да крађу стоке обезбеди сељаку строжијом казном, а то тврди §. 223. *б.* крив. закона где се вели: ко учини крађу стоке *ма где ова била* у вредности преко 200 гр. ч. казниће се робијом од 2—5 година, док у §. 221. кр. зак. за крађе оволике вредности казна је затвор од 1. месеца до 5. година; и тако, кад је казна за крађу стоке строжија, онда суд овај и сада остаје при томе, да је за ову крађу надлежан поротни суд."

По овоме је општа седница касационог суда (под 17. новем. 1889 Бр. 4166) нашла: да су примедбе I. оделења касационог суда од 19. Октобра 1889. Бр. 3865. учињене на пресуду окр. суда Бр. 18758 на закону основане и да према томе не стоје противразлози окр. суда од 1. нов. 1889 Бр. 21.049.

в) У §. 222. кр. зак. законодавац именује ове особене врсте простих крађа:

1. Светотатство, т. ј. кад је крађа учињена у здањима за службу Божију опредељеним, па су покрадене ствари служби Божијој посвећене, које се тамо хране.

2. Ако је крађа учињена из јавних збирака за науку, вештину и занате.

3. Кад ко покраде кошнице, платно с белила, сабране плодове у пољу и у опште предмете, које људи уздајући се у јавну сигурност, у пољу без чувара држе.

4. Кад ко у време какве велике нужде и забуне, као н. пр. при ватри или преплави воде или у време какве буне или метежа прилику употреби и у нужди нашавшег се покраде.

5. Кад је крађа учињена по наступившој ноћној тишини у кућама и другим зградама, у којима људи живе.

6. Кад ко на јавним путовима или на пошти путничке торбе, бисаге или сандуке просече или отвори и какве ствари покраде.

7. Кад ко што украде од сумануитих лица или деце, која нису дванаесту годину навршила, од ствари, које су она на себи имала или при себи носила

8. Кад је крађа учињена од два или више лица, која су се на ту цељ договорила.

9. Кад је крађа учињена на јавним саборима, тржиштима или вашарима.

10. Кад је крађа учињена од слугу спрам газде или другог каквог лица, које у истом обиталишту седи; исто тако кад рад-

ници, шегрти, калфе, покраду свога газду или мајстора у кући, радилишту, или дућану.

11. Кад у гостионици сам господар или његове слуге покраду путника или госта, или кад овај последњи украде што у гостионици.

12. Кад ко од кога на преноћиште или у опште као гост примљен буде, па газду куће, или кога од укућана, или ови њега покраду.

За ова дела законодавац прописује казну затвора најмање три месеца и губитак грађанске части, а према приликама кривац се може казнити и робијом до пет година. Но ако има олакшавајућих околности, казна се може спустити до на један месец дана затвора.

Као нарочите особене врсте крађа наш законодавац помиње још и ове:

а) Крађу стоке и земљоделских алата у вредности преко 200 гроша чар. (40. динара). Ову крађу законодавац увршћује у ред опасних крађа и ако нису извршене онако, као што се врше опасне крађе. Ово као што напред рекосмо нити је праведно, нити је практично и за то је дужност правника да се боре противу ових прописа; јер ако се стане овака пракса увлачити у наше законодавство, онда је могуће да ћемо дочекати, да се за овака дела пропише смртна казна. Законодавац за ове крађе прописује:

«§. 223. *б*. Кад ко покраде земљоделске алате или стоку, ма где ова била, ако крађа ова износи већу вредност од двеста гроша чаршијских, да се казни робијом од две до пет година. За крађе ове, које се увршћују у ред опасних крађа, судиће поротни суд.«

«§. 223. *в*. Ко из плуга украде само раоник или цртало, или обоје скупа, судиће се по вредности плуга, као да је сав плуг украо. Ово вреди и за ралицу.«

»§. 223. *г*, При поврату и стицају дела о крађи стоке и земљоделског алата казна за кривца биће блажа од оне, која је у преднпоследњем и последњем одељку §. 223. овог закона прописана, то јест, кривац неће се моћи на смртну казну осуђивати.«

б) Крађе између сродних лица. Ове крађе и ако могу бити опасне, законодавац казни као просте крађе доста благо. Он у §. 235. кр. з. наређује:

»Крађе и утаје учињене према осталим сродницима избројаним у другој тачци §. 50. као и према задругару, храниоцу, тутору и васпитаоцу, казниће се само на тужбу покраденог или оштећеног и тужилац ће моћи до саопштења прве пресуде судске, даље суђење зауставити.

И казна ће много блажија бити од обичне за крађу и утају прописане казни и то у случајима опасне крађе §. 223. затвор највише до годину дана, а у другим случајима затвор највише до четири месеца.“

в) Крађу законодавац оглашује за некажњиво дело, ако је извршена између мужа и жене или обратно. Он у §. 234 кр. зак. прописује:

„Крађе и утаје које су супрузи један спрам другог или претци спрам својих у правој линији потомака учинили, неће се казнити, него ће се просто осудити да украдено или утајано поврате или да накнаде.“

Законодавац у §. 236. кр. закона наређује, да се просте крађе од шегрта, калфа или слугу у опште, који код једног мајстора или господара служе, учињене спрам господара или кога члана његове фамилије, казне само на тужбу господара. Ако шегрти, калфе и слуге у опште један другог покраду, или који члан господареве фамилије њих покраде, онда се може тужити како господар, тако и покрадени.

Кажњивост за извршицоа просте крађе престаје, ако је одмах украдену ствар повратио или ако је покраденог са свим намирио, Наш законодавац у §. 228. кр. з. прописује о овоме:

„Ако се крадљивац због учињене крађе покајао и пре него што је ико осим његових домаћих и оних лица, која су именована у другом одељку §. 50. казн. законика, дознао, да је он крађу учинио, из сопствених побуђења покрадено повратио, или иначе покраденог са свим намирио, осим случаја опасне крађе (§. 223 да се од казне са свим поштеди; ако је он покраденог само од части намирио, суд ће му заслужену казну умалити.“

§. 33. Опасне крађе.

Под опасном крађом разуме се она, где се ради присвајања туђе покретности употребљује нека сила према ствари, или где осим опасности по имовину постоји и претпоставка о опасности по личност, само се према личности не сме употребити никаква сила. По нашем крив. закону можемо разликовати ове три врсте опасних крађа:

а) која се извршује провлачењем или ускакањем или отварањем затвора са удешеним кључем или другом справом. (тач. 2. §. 223.). Под провлачењем или ускакањем наш законодавац разуме го, кад крадљивац кроз оџак, кров, пенџер или друге отворе, који нису за улазак опредељени, или преко зида или плота уђе и крађу учини, или отворима, који нису за улазак одређени, послужи се да крађу учини, без да свагда унутра ући мора

б) Која се врши проваљивањем или обијањем. (т. 1. §. 223.). Под проваљивањем и обијањем законодавац разуме, кад крадљивац на згради и у опште огради, какав затворени улазак силом отвори или нов улазак начини, или налазећи се отвор распространи да унутра уђе, или такав отвор направи, да крађу узмогне учинити без да унутра уђе; исто тако ако се већ десио у здању, на поменути начин врата, зидове, ходнике или проласке отвори или провали, или ормане сандуке и друге за чување ствари одређене затворе обије или отвори и крађу учини.

в) Крађа, при којој је крадљивац при себи носио оружје или друга опасна оруђа, која не служе као срество за крађу; осим ако се докаже да крадљивац није то за цељ одбране или нападања собом понео. (т. 4. §. 223).

Овде само оно ношење оружја даје делу опасан карактер. Оружје не сме учинилац употребити, јер ако га је према нечијој личности употребио, онда се дело другче квалификује и губи овај свој вид. (види §. 237 и 238. кр. зак.).

Као особене врсте опасних крађа наш законодавац помиње:

1. Похаре цркава, манастира и јавних збирака, одређујући за та дела строге казне (т. 3. §. 223).

2. Похаре оних зграда, у којима људи не живе, одређујући за та дела блажије казне. Овде законодавац изузима крађу стоке и земљоделских алата. (§. 223 а.).

3. Крађе стоке и земљорадничких алата; затим крађе између супруга и сродника. О овоме смо говорили при особеним врстама простих крађа.

Законодавац дозвољава, да се казна може спустити до на шест месеци затвора, ако буде олакшавајућих околности. (Шести одељак §. 223. кр. з.). Овде је законодавац праведан. Исто се тако може сматрати као практично, што дозвољава да се у оном случају, ако крадљивац покраденог са свим намири, одреди само половина оне казне, која би учиниоца постигла, да сопственика није намирио. У овом случају, ако би по закону следовала смртна казна, ова се замењује са 15. година робије. Али је законодавац одвише строг, па и неправедан, што прописује у §. 223. кр. з. ово:

„Онај, који је учинио три или више опасних крађа или поред две или више простих и две опасне, да се казни смрћу."

„Исто тако да се казни смрћу и онај, који учини опасну крађу, пошто је пре тога два пут за просте крађе, или један пут за опасну суђен био."

(НАСТАВИЋЕ СЕ)

НАШ ПРИВРЕДНИ ПРОГРАМ

ПРОЈЕКТ ЗАКОНА О РАДЊАМА

(свршетак)

Члан 103. Мајстори морају имати нарочита призрења спрам својих радника испод 18 година, у погледу пажње спрам њиховог здравља и моралног владања.

Они оваквим радницима морају допуштати да посећавају ниже занатлијске школе државне или општинске у месту, и то у време које је за то одређено.

Докле се не узакони обавезно посећивање занатлијских школа, та обавеза може се прописати у статуту сваке поједине занатлијске школе.

Мајстори морају да употребе и остваре све мере смотрености, које захтева природа занимања и места где се ради по опасности за живот и здравље. У колико закони, који постоје, нису прописали и одредили ове мере смотрености, прописаће их местне народне власти према потреби.

Члан 104. О споровима између мајстора и радника, који се односе на услове о пријему у рад, о раду, о иступању из радње, и о међусобним обавезама које из тога проистичу, као и о издавању радничких буквара и нарочитих сведоџаба, решаваће изборни суд, ако је у задрузи за то установљен, у противном случају местни општински судови.

II. О мајсторским помоћницима.

Члан 105. Помоћници мајсторски дужни су покоравати се наредбама мајстора, у погледу повереног им рада и кућевног поретка, но они не морају радити кућевне послове.

Члан 106. Уговор о раду између мајстора и помоћника, може свака страна отказати другој, но само на петнаест дана у напред, ако међу тим није друкче уговорено.

Члан 107. Но и пре уговореног рока мајстори могу отпустити помоћнике из радње:

1. Ако су при закључивању уговора обманули мајстора лажним радничким букваром или нарочитом сведоџбом, или ако су у исто време били обавезани да раде код другог мајстора;

2. Ако мајстора покраду, преваре, обману или ако се рђаво владају;

3. Ако напусте рад пре времена, или ако не врше обавезе према закљученом уговору;

4. Ако несмотрено рукују ватром и после чињених опомена;

5. Ако вређају или нападају мајстора, његовог заступника или чланове његове породице;

6. Ако кваре и упропашћавају ствари дате им на израду;

7. Ако наговарају или наводе чланове мајсторове породице или његовог заступника или своје сараднике на дела противна закону и моралу;

8. Ако су неспособни за рад или заражени гадном болешћу.

У случајима под 1 до 7, мајстор не може отпустити помоћника, ако су му ти иступи били познати раније од осам дана.

Члан 108. Пре одређеног рока може помоћник напустити свога мајстора:

1. Ако овај није више у стању да упражњава своју радњу;

2. Ако мајстор или његов заступник вређа и напада помоћника или чланове његове породице;

3. Ако мајстор, његов заступник или који члан њихове породице, нагони помоћника или чланове његове породице на дела противна закону и моралу;

4. Ако мајстор не плаћа помоћнику уговорену зараду, при раду на парче редовно га не запима или ако га вара и обмањује на недозвољен начин да се тако њиме што већма користи;

5. Ако се покаже да је рад скопчан с опасностима за живот и здравље помоћника, што се није могло предвидети у уговору.

Ну у случајевима под 2 и 3 не може помоћник напустити мајстора, ако су му исти били познати раније од осам дана.

Члан 109. Ако мајстор наговори помоћника да овај напусти свога пређашњег мајстора пре уговореног рока, одговоран је за сву штету мајстору, који је тиме оштећен. Исто тако одговоран је за штету и онај мајстор, који прими и држи помоћника, а зна да је овај још обвезан да ради код другог мајстора.

III. О ученицима мајсторским

Члан 110. Мајстор је дужан да обучава ученика у свима гранама свога заната, и то у постепености које захтева образовање учениково, почев од почетка па до свршетка рада. Он мора сам собом или преко нарочитог свог заступника руководити образовање учениково. Он је обвезан да му даје времена и прилике да може посећавати у недељне и празничне дане и занатлијску школу, као

и службу божју. Он је дужан да ученика навикава на приљежање у раду и да га сачува од неморалног живота.

Члан 111. Ученик је потчињен очинској бризи и старању свога мајстора. Ономе, кога мајстор одреди као свога заступника да рукује његовим образовањем у раду, дужан је у свему покоравати се и бити му послушан.

Члан 112. При ступању у радњу, може се уговорити време најмање од три недеље и највише до три месеца као време пробе, у коме времену и једна и друга страна може одустати од уговора.

Пошто протече време пробе, мајстор може отпустити ученика, ако се код ученика појави који случај предвиђен у чл. 107.

Ученик пак може напустити свога мајстора:

1. Ако наступи који случај од оних предвиђених у чл. 108., тач. 1, 3, 4 и 5.

2. Ако мајстор немарно врши своју обавезу спрам ученика у погледу његовог здравља, образовања и моралног владања, или ако злоупотребљава своје очинско право надзора над њим.

Уговор престаје важити са смрћу ученика ученикoвом а тако исто и са смрћу мајсторовом.

Члан 113. Кад истече по уговору време учења, мајстор је дужан да изда сведоџбу ученику, у којој ће бити означено: време трајања учења, занат у коме се учио, успех и способност у занату, као и његово владање. Ову сведоџбу потврдиће местна општинска власт бесплатно

Но у статуту задружном може се одредити да ове сведоџбе издаје задруга.

Члан 114. Ако ученик напусти мајстора пре времена и без допуштења његовог, а у случајевима које закон није предвидео, мајстор има право да принуди ученика да му се врати, само у случају, ако постоји писмен уговор између њих. Полицијска власт, на захтев мајстора може принудити ученика да се врати мајстору и да остане код њега до уговореног времена, или докле изборни суд не огласи уговор да не важи. Мајстор има право да тражи да му се ученик врати на науку преко полицијске власти само онда, ако није протекло осам дана од када га је ученик напустио. Ако ученик не пристане на повратак, полицијска власт може га на то принудити затвором до пет дана и насилном предајом мајстору.

Члан 115. Ако би родитељи или тутори ученикови, или он сам ако је пунолетан,- писмено изјавио мајстору да жели одати се другоме занату, онда ће уговор престати да важи у времену од четири недеље. У таквом случају мајстор ће то забележити у радничком букавару ученикoвом.

Од дана, кад овај уговор престане важити, па за девет месеци, ни један мајстор од истог заната не сме ученика примити у своју радњу.

Члан 116. Ако пре уговореног рока уговор буде раскинут, ученик или мајстор могу тражити накнаду штете, ако је међу њима постојао писмени уговор. У случајевима чл. 112., тач. 1. и 2. има места накнади штете, ако је изрично уговорено о величини и начину ове накнаде.

Право на накнаду престаје, ако није затражена у року од четири недеље, од дана раскинутог уговора.

IV. О фабричким радницима

Члан 117. Одредбе чланова 105., 106., 107. и 108 односе се и на фабричке раднике, или ако се ови сматрају као ученици у фабрици, на њих ће се применити одредбе чл. 112. до 116.

Члан 118. Деца испод дванаест година не смеју се употребљавати као радници.

Деца испод четрнаест година не смеју више радити у фабрици од шест часова.

Деца између четрнаест и шеснаест година не смеју дуже радити дневно од десет часова.

Жене после порођаја за три недеље не смеју се у фабрици примати на рад.

Члан 119. Часови рада за децу (чл. 118.) не смеју се почињати пре $5^1/_2$ часова из јутра, ни дуже трајати од $8^1/_2$ часова у вече. Између радних часова сваког дана мора им се давати одмор. Овај одмор за децу од четрнаест година износиће по пола часа између часова радних, а за децу између четрнаест и шеснаест година износиће у подне један час, а осим тога пре и после подне најмање по пола часа.

За време одмора деца се неће занимати никаквим радом фабричким и за то време могу се бавити у згради фабричној само ако су машине и справе, са којима су се занимали, обустављене од рада.

У недељне и празничне дане не смеју се деца у фабрици занимати радом.

Члан 120. Ни једно дете не сме фабрикант примити на рад, док му не покаже објаву од општинске власти да није обавезно посећивати основну школу. Раднички буквар није потребан у овом случају. Ову објаву издаће детету општинска власт бесплатно, по допуштењу родитељском; а ако ово допуштење не може да се при-

бави, онда ће га дати сама општинска власт. У објави назначиће се име и презиме детета, дан и година рођења, које је вероисповеди, име оца, његово занимање, место пребивања и на посетку да није обавезно да посећава основну школу по прописима закона.

Фабрикант чуваће ову објаву, показивати је на захтев власти и по свршетку уговореног рада, предаће је родитељима или тутору његовом

Члан 121. Пре него што се почну деца занимати у фабрици по пријему у радњу, фабрикант известиће о томе месну полицијску власт написмено. У томе извештају назначиће се место где је фабрика, дан одређени за рад у фабрици, почетак и свршетак дневнога рада и одмора, као и начин занимања дечијег. Измене у овом распореду не смеју се чинити пре док се о томе опет не извести полицијска власт. Од овога изузимају се само они случајеви, кад се имају да замене поједини изостали радници у појединим гранама радње фабричке.

Фабрикант обавезан је да у просторијама, где раде деца, држи на угледном месту таблицу на којој су исписана имена деце у радњи с назначењем радних дана, почетка и свршетка дневног рада и одмора. Исто тако држаће фабрикант на угледном месту у фабрици и прописе дотичне власти у изводу, који се односе на занимање деце у фабрици.

Члан 122. Решењем министра народне привреде може се употребљавање деце и женскиња, као радника у извесним фабрикама забранити или под одређеним условима одобрити. Нарочито ноћни рад женскиња у фабрици може се са свим забранити.

У фабрикама за предење, у којима се непрестано ради ватром, у фабрикама у којима се продужавају радови и до извесног доба ноћу, као и у фабрикама, у којима се радови удешавају према добу године, може се допустити изузетак у одредбама чл. 118. одељка 2. и 4., и чл. 119. Но у сваком случају за децу испод четрнаест година не сме бити више радних часова недељно до тридесет и шест, а за децу изнад четрнаест година до шесет и шест часова.

Ови изузеци могу се одобрити само законодавним путем.

Члан 123. Докле се не поставе нарочити чиновници за контролисање вршење одредаба овог закона, које се односе на занате и фабрике, месна полицијска власт водиће надзор над вршењем прописа чл. 118. до 123. и чл. 103. одељка 2. и 3.; ради тога она ће имати право да у свако доба прегледа и радионицу; но она је обавезана да као тајну чува све оно, што сазна оваквим својим званичним радом, на односило се то на стање радње и радних одношаја у фабрици или радионици, изузимајући оне случајеве, који

су противни одредбама закона. Местна полицијска власт подносиће министру народне привреде годишњи извештај о овом прегледу фабрика и радионица.

ДЕО VIII
О ЗАНАТЛИЈСКИМ ЗАДРУГАМА ЗА ПОМАГАЊЕ У БОЛЕСТИ.

Члан 124. Свака задруга дужна је да оснује нарочиту дружину са задатком, да се улозима чланова задругиних издржавају и лече за време болести помоћници, који се у радњи задруге налазе. Ако једна задруга због малог броја својих чланова и помоћника не би могла да оснује овакву задругу, онда то треба заједнички да учине више задруга, или пак да свака од њих приступи каквој дружини, која се већ образовала за ту цељ, и које статути одговарају прописима овога закона.

У благајницу дружинску улаже улоге сваки члан задруге и сваки помоћник, који се налази у радњи задруге, изузимајући ученике.

Чланови задруге плаћају улоге према броју помоћника, који занимају у својој радњи и величина ових улога за сваког помоћника не може прећи половину улога који улаже сваки помоћник. Улог пак, који имају да улажу помоћници, не сме бити већи од 3% од сваког динара њихове зараде.

Овакво образовање занатлијске благајнице даваће у име новчане потпоре дневно свакоме болесном свом мушком члану за време болести до половину његове дневне зараде, а женском члану до трећину његове зараде. Ова новчана потпора даваће се у дугим болестима најмање за три месеца.

Улоге у благајницу, које имају да улажу помоћници, улагаће за њих њихови мајстори на рачун зараде, коју помоћници од њих примају.

Мајстори су обавезани да пријаве благајници сваког помоћника који код њих у радњу стане, у противном случају накнадиће благајници сваку штету која би постала ако ту пријаву не изврше у време.

Ако се помоћник лечи у каквој јавној болници, благајница ће болници накнадити трошкове који буду учињени за време од четири недеље и ту ће суму болеснику одбити од оне суме, која му за то време припада из благајнице на лечење.

Руковање и управа оваквим благајницама са свим је одвојена од свију осталих задругарских благајница и установа.

Улози обавезни за ове благајнице прикупљаће се на исти начин, као и сви остали улози који се у задругу прикупљају.

Прикупљени улози не смеју се ни на какву другу цељ употребљавати, осим на помоћ у болести болесним члановима.

Право на помоћ из ових благајница не може се преносити на другог, нити заложити, нити узаптити.

Члан 125. Свака благајница за помоћ у болести, мора имати засебан статут, у коме ће бити одређено:

1. Име, цељ, место и делокруг благајнице;

2. Величина прилога које улажу помоћници и мајстори, као и начин уплате;

3. Услови, начин и величина потпоре, која ће се чинити у болести;

4. Образовање управе, обим и трајање власти управине и учешће мајстора у управи;

5. Образовање надзорног одбора и формулари за руковање благајницом;

6. Састав и сазив скупова чланова, доношење пуноважних одлука и о праву гласања мајстора на тим скуповима;

7. Заступништво благајнице и о формама правних обавеза спрам трећег;

8. Начин како се чине обзнане благајнице;

9. Начин како се могу извршити измене статута.

Члан 126. Свака благајница за помоћ у болести мора имати управу, која се састоји из две трећине помоћника и једне трећине мајстора. Помоћнике чланове управе бира скуп помоћника, а мајсторске чланове управе бира задруга на своме скупу. Овако састављена управа заступа благајницу спрам трећега, рукује свима њеним пословима, располаже и одлучује о свему, што не спада изречно у круг рада скупова чланова благајнице.

Члан 127. За надзор под управом, преглед и одобравања рачуна образоваће се стални надзорни одбор из две трећине помоћника и једне трећине мајстора (чл. 126).

Члан 128. Круг рада скупова управног и надзорног одбора мора се тачно ограничити, а скуповима се мора нарочито обезбедити право:

1. Да доносе одлуку о поднесеном годишњем извештају управног одбора и да даје разрешителнице;

2. Да прописује статут и чини измене у њему, и да донесе одлуку о приступу благајнице у заједницу с другом сличном благајницом, која одговара прописима овога закона;

3. Да донесе одлуку о зајму ако буде потребан благајници задругиној.

4. Да донесе одлуку о престанку задруге.

Члан 129. Како статут тако и измене статута подносиће се на одобрење министру народне привреде.

Члан 130. На скуповима чланова задруге, сваки присутан члан имаће један глас.

Чланови задруге, који нису положили све уплате, могу статутом бити искључени од гласања на скуповима.

Члан 131. Први пут главни скуп задругара сазваће задруга дотичног заната — односно задруге, којима припадају помоћници, у присуству једног члана одбора местне општине. Све друге скупове сазиваће управни одбор задруге.

Члан 132. Задруга за помагање у болести стоји под надзором министра народне привреде. Он може у свако доба одредити свога изасланика да прегледа књиге и рачуне задругине, и да се уверава о извршењу статута задругарских.

Члан 133. У случајевима противним закону или статутима примењиваће се казне прописане овим законом, а и наређивати по потреби престанак задруге.

У овом последњем случају нарочите мере и одредбе учиниће се како ће се даље руковати благајницом, или како ће се бирати нови управни и надзорни одбор.

ДЕО IX.

О КАЗНАМА

Члан 134. За дела казнима по овоме закону, двојаке су казне:

1. Новчана казна, која не може бити мања од пет, ни већа од сто педесет динара; и

2. Затвор, који не може бити краћи од једног дана, узимајући двадесет и четири сата за један дан, нити дужи од тридесет дана, и то свагда без рада.

Члан 135. Ако осуђени на новчану казну, не би био у стању ову платити, онда ће се она заменити затвором, узимајући на пет динара, један дан затвора.

Ово исто вреди и у случају, кад би осуђени сам желео, да му се новчана казна замени затвором.

Члан 136. И казна затвора, по жељи осуђенога, замениће се новчаном казном, и тада ће се узимати за један дан затвора по пет динара.

Члан 137. Новчаном казном до сто педесет динара, или затвором до тридесет дана, казниће се:

1. Занатлија, који при исплати зараде радничке, или при продаји робе радницима, поступи противно одредби члана 101. и 102;

2. Фабрикант, који противно одредбама члана 118., 119. и 122. поступа у радњи са младим радницима или раденицама;

3. Занатлија, који противно одредби члана 98. забележи примедбу у букварy радничком, која би га оцењивала повољно или неповољно;

4. Ко би противно тачци 6. члана 41. торбарским начином продавао лако запаљиве материје, барут или динамит;

5. Ко какву сталну радњу, за коју је по овоме закону потребно нарочито полицијско допуштење, упражњава без тог допуштења, или одступи од услова, који су у допуштењу прописани;

6. Ко радионицу, за коју је противно нарочито допуштење у погледу њеног положаја или устројства (члан 11. и 18.) без овог допуштења подигне, или не испуњава услове, под којима му је допуштење дато, или без дотичног допуштења премести радионицу, или у њој учини важније измене.

У овом случају, поред ове казни полицијска власт може наредити, да се радионица затвори, или да се испуне сви прописани услови.

7. Мајстори, који по одредби члана 103. не би поступали са својим радницима, у погледу њиховог здравља, моралног владања и посећивања школе;

8. Занатлије, помоћници и фабрички радници, који би грдњом, претњом или другим насилним средствима нагонили другога, да ступи у друштво, или да пристане на договор друштва, коме је цељ, да изнуди већу надницу, или повољније радничке услове; а тако исто и сопственици радња и фабрика, који би оваким средствима спречавали своје млађе, да иступе из друштва или одустану од договора, који је у преднаведеној цељи постигнут узајамним споразумом, а без икаквих насилних мера.

Члан 138. Новчано до сто динара, или затвором до двадесет дана казниће се:

1. Ко осим случајева члана 137. отпочне какву сталну радњу, а не пријави је као што је прописано;

2. Ко поступи противно забрани какве радње по члану 24. или не учини пријаву, коју поменути члан прописује;

3. Ко поступи противно одредбама члана 23., 29., 30., и 31. или своје писмено допуштење (члан 33.), или своје писмено допуштење (члан 40.), уступи другоме;

4. Ко учини лажан исказ, у цељи да добије писмено допуштење потребно по члану 33. или да добије допуштење противно одредби члана 52.;

5 Ко ради какву радњу торбарски, а нема на то писменог допуштења; или који ради радњу поменуту у члану 47. тачци 1. до 3., и противу забране учињене по члану 48.;

6. Ко поступи противно одредбама тачке 1., 2., 3., 4., 5., 7., 8. и 9. члана 41.;

7. Ко у торбарској радњи, противно одредби члана 43., продаје робу лутријом;

8. Ко у торбарској радњи поступи противно одредби члана 49.;

9. Ко у торбарској радњи води собом децу испод петнаест година и противно члану 52. употребљава их у истој радњи;

10. Странац, који противно одредби члана 44. у Србији торбари;

11. Ко, радећи своју радњу, прекорачава таксе, које је власт прописала;

12. Ко не врши дужност своју спрам ученика у својој радњи, што му овај закон прописује;

13. Ко прими у своју радњу ученика, противно одредби чл. 114.

Члан 139. Новчано до педесет динара или затвором до десет дана казниће се:

1. Ко за време торбарења поступи против одредаба последње тачке чл. 41. и чл. 50.;

2. Ко упражњава торбарску радњу на основу писменог допуштења, но не у општини за коју му је допуштење дато, већ у другој за коју допуштење не гласи;

3. Ко торбарским начином продаје ствари, на које није добио писмено допуштење;

4. Ко поступи против одредаба полицијских власти, које се односе на саобраћај на трговима и пијацама;

5. Ко не испуни прописе члана 121.;

6. Ко се издаје за члана какве задруге, а међутим није за таквог признат;

7. Ко отпочне какву сталну радњу у месту, где постоји задруга од тога заната, а пре тога није се уписао за члана те задруге;

8. Чланови управе задружне, или управе савеза више задруга, кад власти не поднесу извештај који су дужни поднети према закону или статутима, а тако исто кад поднесу извештај нетачан;

9. Ко противно одредбама члана 93. прими и држи радника у у својој радњи;

10. Ко противно одредбама овог закона поступи у погледу радничког буквара или радничких исправа;

11. Ко намерно раднички буквар, издат на његово име, исквари и учини га неупотребљивим.

Члан 140. Ако местозаступник занатлијски или предузимач радње, учини кривицу по овом закону, казниће се он сам; а ако је исту кривицу учинио са знањем занатлије или предузимача радње, казниће се обојица истом казном.

Ако је поред тога са учињеном кривицом скопчан и губитак права на рад, то ће се и та казна извршити, ако је за дело, које је местозаступник учинио, знао занатлија или предузимач радње. А ако то није, онда је занатлија или предузимач радње обавезан да отпусти из службе свог местозаступника у радњи, иначе губи право на рад.

Члан 141. Одредбе члана 92. до 117. неће се примењивати на ученике у радњама трговачким.

Одредбе члана 117. до 124. примењиваће се на предузимаче и раднике у радионицама, у којима се редовно ради парном снагом, радионицама бродарским и при зидарству.

Члан 142. Новчане казне, поменуте у члану 137. тачци 1., 2., 3., 4.; оне у члану 138. тачци 2., 3., 12., 13. и оне у члану 139, тачци 1., 2., 3., 6., 7., 9., 10. и 11. теку као приход у благајницу дотичне задруге за помоћ у болести, или ако ове нема у месту, онда сиротињском фонду истог места.

Новчане пак казне, поменуте у члану 137. тачци 5. и 6.; оне у члану 138. у тачци 1., 4., 5., 6., 7., 8., 9., 10. и 11 и оне у члану 139. тачци 4., 5. и 8. теку у државну благајницу као приход од казни.

Члан 143. За извиђање и суђење казнимих дела по овом закону, надлежне су власти, које су по прописима полицијске уредбе од 18. Маја 1850 год. КОБр. 911 СБр. 105 (Збор. V. стр. 187) надлежне за остала иступна дела.

Што се тиче поступка, на који ће се ова казнима дела извиђати и судити; надлежности власти за жалбу, као и рока у коме ће се жалбе подносити, — вреде такође прописи поменуте полицијске уредбе, с том изменом, што ће жалбе против пресуда окружних начелстава, управе вар. Београда и управе Мајдан Пека, разматрати и решавати министар народне привреде у место министра унутрашњих дела.

Члан 144. Одредбе §§ 396. и 397. кривичног закона о застарелости и престанку иступљења вреде и за казнима дела, предвиђена овим законом.

Члан 145. Овај закон вредиће од . . . .

Кад овај закон почне вредити, губи закону силу:

Уредба о Еснафима од 14 Августа 1847 (Зб. IV. стр. 41);

Додатак Уредби о Еснафима од 29 Јануара 1849 год. (Збор. V. стр. 2);

Највише решење од 5 Марта 1851 год. (Збор. VI. стр. 12);

Други додатак Уредби о Еснафима од 30 Априла 1853 год. (Збор. VII. стр. 42);

Тачка а. и б. § 273. казненог закона;

Тачка 1. §-фа 382. казненог закона;

Тачка 1. §-фа 387. казненог закона о торбарењу

ПОЗОРИШНИ ПРЕГЛЕД

НЕКОЛИКО РЕЧИ О ГОДИНИ 1890-ОЈ

Хоћу да вам кажем једну тајну која, по свој прилици, већ није никаква тајна. Театар какав већ данас имамо сваки дан, престао је забављати и почео умарати. Ко га сноси, без роптања и без досаде, заслужује без сумње медаљу, само је питање да ли за храброст или за каку особину мање похвалну. Од садашњих његових људи неће сваки прећи у други век. Неће многоме од њих остати част да буде и fin de siecle. Данас се страшно брзо стари и мења и време време вуче за собом све. А ви знате, ко се опет времену одупро?

Ја, наравно, не говорим ово што би се у Београду та замореност осећала. До закутка, обично, допиру крајни, изнемогли таласи струја и ветрова што носе револуцију. Неки пут шта више, не допире ништа. После, требало би прво стићи на извесну етапу па онда даље поћи тек. Код нас ће још дуго позоришне дирекције бити у завидном положају, јер имају форе пред собом. Овде театар, рекао бих, још није завољен нити је постао не потреба него навика. Мислим на шири круг. Оно публике што је позоришту верно није га, ни овако малог, кадро напустити; малобројно је, као што је остало миниатура (каква миниатура, друга је ствар). Придошлице, нерегуларне и на њих се не рачуна. Не знам, али као да су праве придошлице самосиве. Само то не знам, у исто време, да би поета у великом стилу, био овде записан. Уштеђен ми је труд да ово доказујем, јер се већ помаљају некакви зачеци романа. Драма стоји горе. Можда и за то, што наративни тон, приповетка или, у опште, епика, чини ми се, понајпре одговара укорењеним симпатијама народним. Било како му драго, овде лежи још једно рудно благо, скривено, јер је и оно готово недодирнуто. И баш оно, што је у њему отисак од народа и времена, служило би му, вероватно, новином, оригиналношћу живота, не као препона проћи међу образованим светом већ,

без сумње, као преимућство. Упућујем на успехе на које наилази руски роман на западу, нарочито у Француској, која у осталом и јесте прави запад. (Ту политика нема толики утицај како се можда мисли). Али да се тај успех гарантује својој земљи, да се она примакне, бар у овој тачци, цивилизацији, треба људи потпуно европског образовања или солидног талента (Гогољ, Достојевски, Толстој) или обојега (Тургењев). Драма им је, пак, остала у запећку, то јест, у Русији где је и поникла. Сувише јаким народним карактерима, она није у стању наметнути се, у пркос тога што би пала можда као киша на суву земљу; баналитет се у театру непосредније осећа, лице у лице.

* * *

Ја сумњам да ће их бити много, којих ће се тицати шта је било интересантно прошле године у београдском позоришту. Ако под интересантним хоћете да разумете новине, онда ево вам статистике: седам превода и пет оригинала. Оригинали сви, наравно, у више чинова, сви жалосни и готово сви у стиховима. (Узгред буди речено, трагедије нису више у моди. Њих пишу још гимназисте и то младе. И ја сам их некад претпостављао алгебри).

Ја бих, за мој рачун, волео једну комедију. Разуме се, наше би поете наишле тада на несравњиво веће тешкоће. Ваљало би им имати много, много способности, посао би био самосталнији а ослањао би се на талент. Шта више, специјално код нас, израда историјске трагедије сведена је, у последње време, на једну ординарну фабрикацију, која има у толико заједничко са поезијом у колико је профанирање поезије. Не одричем да господа немају за ово довољно оправданих разлога. Пронађен је на име препепт, да петнаест пасажа, у којима би заблистала песничка вредност, не вреде ни за једну сцену у којој српски витезови, с испруженим убојним мачевима, кличу из својих јуначких груди, за царем својим, који стоји пред њима, код патријарха с крстом у руци, у светитељској пози: у бој у бој, за мајку Србију, на Македонију! Опет наше мора бити што је некад било наше! (то што опет мора бити наше, можете мењати према својој вољи. Текст остаје исти). И онда се природно, дошло до логичног резултата, да је много практичније не уживети се у прошлост и проналазити у дотичном добу поетичне моменте — што би ко зна колико за руком пошло и кад би се покушало — кад се може просто умети у своје време, за што не треба апсолутно никаквог напора, осим нешто оштроумља, али врло мало, да се уочи како драме снабдевене у нужној мери тим разним Македонијама имају на сто деведесет и девет изгледа да успеју, у сваком погледу, бри-

љантно, у пркос тога што су замисли, карактери и обрада тако примитивни и наивни да ме подсећају на јунаке, које смо ја и један мој друг као гимназисте, цртали у нашим драматима.

Да ли је то, у први мах, било што су господа разумела укус својих савременика или што је то њихов рођени укус, друго је питање, и оно ме се савршено не тиче, јер кад бих о том водио бриге, значило би да водим бриге о личностима, међу тим та ми пријатна слабост, признајем, са свим оскудева. Било како му драго, такав рад је безгранично прост, необично лак и без муке (то није оно, без муке се пјесма не испоја. Без муке: без испитивања себе, без познавања своје душе до најдубљих дубина, ту се јако научи, без разумевања великих песника, без особитих дарова природних, имагинације на првом месту, па опажања, примчивости, без многог рада, вежбања, труда, напора.) Овај правац истина прети да постане општи, али ја се чудим, како нам досад није дато више примера тог дирљивог задовољства племените утакмице у овој високе врсте поезији. Јер ја бих желео знати, чију песничку уметност превазилази израда таке једне драме?

Напослетку тај патриотизам. Он је досадан увек кад се с њим прави парада, али у вештини још горе него то. Зар није боље оставити гледаоцу да сам пронађе патриотску тенденцију, него на њој инсистирати, оглашавати је бубњима и таламбасима. Њој је место у поезији у толико у колико је тема собом инволвира. Ево један такав мотив, и ја вас молим, реците ми, зар није он патриотичнији од оних емфатичних декламација То је било у најновијој косовској драми коју имамо. Вукосава, пред полазак Николи Гари, за кога је дају силом, нуди Милоша да је пољуби у чело (чело да буде што невиније) ради успомене; сад јој настају патње и јади. Милош одбија, неће да је пољуби кришом. Она му је и сувише чиста. Зар кад јој приђе тај Гара, да се њен образ, ћерке српског кнеза, заплами стидом. Тај стид би пао и на српски народ. Милошу је дат, изгледа ми, овде онај прости, и искрени морал, којим су прожмане народне песме и добро је изабран он, Милош, мезимац те поезије за носитеља њене симпатичне црте. (Дабогме да ни најмање није било потребно, због ово неколико редова списати још читаву литературу уз то.) Карактеристично је и ја сам долазио на ову par excellence демократску мисао поодавно, да су народне песме и мелодије, у чем нема никаква удела интелигенција њена, још понајлепше што српско песништво и музика могу показати. Али овако је било још онда, кад је те песме Вук купио и Гете преводио. А одатле до данас?

О свима оригиналима тим из прошле године, ви сте имали извештаје у *Отаџбини*. Само је остао *Душан* Г. Шапчанина неспоменут. Представу нисам био у стању гледати, комад пак још није штампан. Међу тим, мислим, не ћу бити ни најмање индискретан, ако приметим да би можда интересантно било, поредити ова два *Душана*, која смо имали овако уза стопце. Други је, као што је сигурно познато, од г. Цветића.

Међу преводима у шареном репертоару, у ком само треба још поп с брадом, три су Лабиша и један Дима нови. Лабишев хумор рећи ћете можда, није најплеменитије врсте. Добро, само не заборавите, чим се неко у неком правцу одликује, нека је правац подложан дебати, знак је да у том човеку лежи једна способност, која му се мора признати. Жорж Оне може бити отужан, неда се затајити, да он нема дара, да одговори са̀ свим тражњи и очекивању оне публике која га воли. Међу тим Лабиш је дао неколико ствари, које ће дуго трајати. Не кажем да су те ствари ове које су, овом приликом, даване у позоришту (оне су даване већ раније) али тек......

Дима, коме је *Дениза* други комад наш после *Туђинке*, пропао је без своје кривице, разуме се по себи. Томе има, држим два узрока. Дима више него икоји његов француски колега, вређаће весталски стид овдашње публике, који у ствари није ништа друго до остатак оријенталне хипокризије. Не смањује се порок ни најмање кад се крије. Шта више, отворено, слободно гледање у њ можда је лек. Ја не бих био ни за часак у забуни потврдити ово што тврдим, али ме мрзи да говорим овде о лековима. Димина *Дениза* није никакав лек — осим за песнике. Јер то је врло леп комад написан врло великим песником. Но ја мислим, да бу се ипак он успео наметнути и против воље, у Београду, кад би позориште било у стању да метне на сцену такву комедију како ваља. Подела улога била је јадна, али је невоља што се боља не да извести. Модерни театар, нарочито француски, није могућно давати код нас (још колико толико Ожије би одговорао укусима публике и способностима глумачким) ни с оно̀лико части с ко̀лико се даје у *Загребу*. Позориште београдско, повијајући се под јачим од њега утицајима, принуђено је нагињати свом струјом комадима као што је на пример *Нерон*, игран у прошлој години чешће и увек с допадањем. Личне моје наклоности према Италијанској литератури нису особито велике; да их мењам не видим разлога ни у овој прилици. Ја не могу да нађем сувише симпатичним то јуначко одсуство укуса, ту неодмерност, површне ефекте, вулгарне, популарне замисли, што се, у осталом, види и у музици тога народа.

Она се, с малим изнимцима, преживела и отишла у историју необично нагло.

Од интересантнијих реприза био је *Хамлет*, колико се сећам. Али по мом мишљењу *Хамлет* као и цео Шекспир. спада у немогућности нашег позоришта. Пословица: боље ишта него ништа, не вреди, у овом случају ишта што и ништа.

Трупа глумачка, која ни најмање није претерано одлична, изгубила је у прошлој години одласком г. Станојевића Илије веома много. Господин је, ретким комичним талентом, знао у својим улогама освојити иола успеха писцу. Ја сам по некад, кад ме мисли нанесу на позориште, планирао, да би Г. Станојевић био изврстан глумац за ожијеровог Герена, Поаријера и вероватно за кога од главних јунака Молиеровых (L'avare M. de Pourceaugnac, Sganarelle Bourgeois genlilhomme, Georges Dandin и т. д.)

Иначе све по старом. Још немамо, као ни пре, jeune première, ма да се без такве глумице не да апсолутно замислити ни једно позориште, још немамо салонске даме, још немамо наивке (ingenue), још немамо.... то питање је управо шта имамо? Али ми је јако досадно о том говорити. У опште, мени изгледа, да трупа није, релативно мала, него да је рђаво састављена.

Драгомир М. Јанковић.

КЊИЖЕВНИ ПРЕГЛЕД

Српска и хрватска књижевност у 1890. години

(Кратак преглед)

I

У IV. свесци „Нове Зете“ за 1890. годину, Марко Цар написао је чланак „Народна поезија и поезија умјетна“. У том свом чланку, између осталога, Цар је написао и ове речи: „Кажу да народна поезија почиње опадати; можда код неких декадентних народа на западу Јевропе и јесте тако; у нас Срба, као и у осталих мањих народа, који се још боре за своју егзистенцију, одвећ је живо још унутарње тревење и жеђа за акцијом, а да би могла тако брзо наступити душевна малаксалост и скептичан поглед на свијет, а то је као рећи: одсутност поезије. Но, кад би се, по несрећи, и то догодило, да наш јуначки и сјетно одушевљени народ стане постајати равнодушан према својој дивној поезији, онда би то врло жалостан знак био по наше умјетно пјесништво. То би значило, да

је славни енглески књижевни историчар двадесетијех година право имао, и да збиља царство лирско-епске појезије није више.... „de hoc mundo". — На жалост, речи Меколеа са свим се могу применити на данашњу и српску и хрватску појезију. И ако Цар сумња, али је тешка истина, да наша народна појезија гигантским кораком опада. Оне величанствене народне песме, данас заменише банални припеви, који одушевљавају народ и на сёлу и у колу, а највише у механи. Умукоше скоро наше гусле.... Онако исто као што се губи она лепа народна ношња, тако нестаје и народних песама. Од Вука на овамо, колико је штампано збирака народних песама, свака је све слабија, па се својом лепотом не могу много похвалити ни Хермалове збирке и ако нас занимају, јер су из средине онога дела нашега народа, чија нам је песма била доста непозната.

За народном поче наглим кораком опадати и уметна појезија. Ту су још ветерани: Бан, Јова Илић, Ненадовић, Змај, Трнски и Сундечић; ту су Шапчанин, Војислав, Драгутин, Влада Јовановић, Ђорић, Храниловић, Харамбашић, Хуго Бадалић, Ђуро Арнолд, Мосорски Гуслар и други старији и млађи српски и хрватски песници, па за то опет појезија опада, и њено је опадање очигледно! Бан и Јова Илић врло се ретко јављају, међу тим чешће се сретамо са Змајем, Трнским и Сундечићем; али каква разлика међу некадањим и данашњим песмама ових песника! Лаза Костић, кога мало час и не поменусмо, више се никако и не јавља, а остали песници, место да напредују, назадују. Па какав је томе узрок? — Биће да у опште опада појезија и да њено царство више није de hoc mundo, а већини наших песника недостаје студије. Многи мисле, да је песму лако написати, и да је она чедо тренутног осећања, који треба одмах ставити на хартију и штампати. У томе греше, па и ако ми имамо талентираних песника — не смемо то порицати — опет је код нас ретка песма, која нас загреје и одушеви, па и ако по нека засветлуца, њен сјај није трајан. Већина песама оставља нас хладне, а још већа већина носи на себи печат немара и непажње. Старијим нашим песницима ми се данас радо подсмевамо, а заборављамо, да су ти песници пазили и на форму и на стих, а данашњи наши песници нити имају углађене форме, нити су им стихови лепи; идеа је увек пасторче, нова ништа не стварају, а што је најгоре не пазе на језик! А где би требало да је лепши и чистији језик него у песми?!... На жалост, код нас се на језик у опште у књижевности слабо пази, те је ретка књига, која се може похвалити чистим и правилним језиком.

У нашој поезији, нема ни правца. Она данас лута. Војислав се игра стихова, и све се више, на своју штету, удаљава од на-

родне појезије. Влада Јовановић дуго се колебао коме ли ће се приволети царству: реализму или идеализму, па је пружио српској читалачкој публици збирку песама под натписом „*Из самачког живота*", која је јасно показала, да у појезији не може бити „колебања", јер је појезија истина нежно, али и врло осетљиво чедо, па може јако да се свети!...

Али нама није задатак да пишемо критички преглед наше уметне песме, него да кратким потезима обележимо књижевне производе, које нам је пружила 1890. година, и да видимо каква је била књижевна жетва у минулој години. То је наш прави задатак; али ово неколико речи, које проговорисмо у опште о нашој данашњој појезији, нису на одмет, јер су скоро сви наши песници певали у минулој години, и штампали своје песме по разним књижевним листовима.

Мора се признати, да је у прошлој години најплоднији песник био Влада М. Јовановић. Сви су наши књижевни (а и политички листови) штампали обилато његових песама. Влада Јовановић био нас је поплавио својим песмама. Он се није задовољавао *песмом*, него „циклусима". Ако је пак истина, да omnia rara preclara, онда сама та околност напомиње, да се те песме нису могле одликовати никаквом савршеношћу. Тако је. Он је и штампао две збирке песама: *Цртице из самачког живота* и *Из детињства*. Прва збирка прештампана је из „Отаџбине", а другу је издало уредништво „Мале Србадије", јер су у њој песме из дечијег живота и за децу. У обема збиркама, појезије је врло мало, а у свакој песми јасно назирете неку натегнутост. — Влада Јовановић писао је све ове, и још многе и многе друге, овде у Београду, и за не пуна два месеца он је написао неколико стотина песама. Посматрао сам га тада и чинило ми се, да је то неко анормално стање било. Влада је прво певао хумористичне песме, па се онда бацио у сентиментализам и завршио болесним реализмом, пошто се прво „колебао" да ли да се приволе томе царству Познавајући Владу Јовановића, који је врло строг судија самоме соби, уверени смо, да би он сам рад био, да није штампао све оно што је написао у 1890. години, и да ће нам се од сада јављати ређе, али са бољим песмама, и да свој таленат не ће онако у лудо трошити, као и да се више не ће поводити за мишљењем „наше читалачке публике."

Огрешили бисмо се, када не бисмо признали, да су у минулој години штампана неколика одабранија песничка дела, и то три епоса и две песничке приповетке. Епоси су од Симе Поповића: *Освојење Бара*, од Ивана Трискога: *Ana Lovićeva* и од „једнога смртника": *Ljudevit*. Први је из српске, а друга два из хрватске историје. Епоси ови нису савршена дела, те и нису у правом смислу речи епоси,

јер, на послетку, данас више и нема онаквих епоса какве нам је пружала класична школа. Данас подуже лирске песме, са мало епског зачина, крстимо епосима. То обележје носе на себи и ова најновија три епоса, јер у њих не видимо правог епског јунака, а и сам догађај — освојење Бара — Сими Поповићу никако није могао пружити материјала за епску песму, те је његово „Освојење Бара" циклус лирско-епских песама, у којима каткад јако преовлађује субјективност. Ипак овде онде има по неки врло леп опис, што и спасава спев, а на многим местима песник је врло добро подражавао народним песмама. Стих му је леп и гладак, само је песнику замерити што је употребио осмерац. Спев је подељен у десет песама, а посвећен је Кнезу Николи, чије јунаштво и слави.

Ни *Ана Ловићева*, као што већ напоменусмо, није прави епос, и то су лирско-епске песме, којих има *двадесет*, а у њима песник пева како је девојка Ана Ловићева на Богојављење 1630. године издала Турцима костајничке хришћане, који се беху скупили у манастирској цркви свете Ане, близу Костајнице У спеву овоме налазимо на све особине појезије Ивана Трнскога, па ако нам седи старина није пружио спев као што је „Смрт Смаил-Аге", ми смо му захвални и на овоме.

О трећем спеву — „Људевиту" — нађосмо опширнију оцену у загребској „Književnoj Smotri". И ако замера много шта песнику, а понајвише анахронисмима, то га ипак у главноме хвали а своју оцену овако своди: „Прва појава пјесника „Смртника" врло нас је обрадовала, а и прилично задовољила", те се задовољимо и ми са оваком оценом.

Кад је већ реч о епосима, вреди забележити, да је у прошлој години штампан у Загребу и Гетеов *Armin i Dorotea* у преводу Владислава Вежића. Овако једно дело, па још у добром преводу, нема сумње, лепа је добит за књижевност.

Песничке приповетке пружили су нам Милан Савић и Јован Сундечић. Први две под натписом *У Фрушкој Гори*, а други једну: *Brat Marko i sestra Jeka*. Обе Савићеве приповетке („Исповест" и „Удовица") одводе нас у Фрушку Гору, којој је песник у њима спевао апотеозу, па певајући њене природне лепоте, и сам јој је натпис ове књиге посветио. Фабула овим приповеткама занимљива је, а песник је заоденуо лепим рухом, те честитамо Савићу на онако лепим и правилним стиховима.

Сундечић је до сада написао неколико песничких приповедака и у њима је мајстор, те му је, слободно се може казати, најбоље дело *Анђелија Косорићева;* али Сундечићу доста сметају поједине коване речи, и неправилност стиха. То се и у овој песми најјасније

огледа, па и ако вас занима догађај, имате прилично муке док прочитате песму. При том је већи део спеван у шестерцу, те је песник прибегавао апострофима, јер је тражио и риму. Поред осталих недостатака у овој песми, догађај је (песник вели да је истинит) опеван на ситно без много песничких украса. Као и већина Сундечићевих песама, и ова је задахнута патриотском тенденцијом, а посвећена је: „Разликом вјерâ разбраћеној браћи да свето штујући сваки своју вјеру буду вјерна браћа“.

Прошла година није била срећна са збиркама песама, она је само у толико срећна била, што је наговестила српскоме народу, да су ушле у штампу песме Радоја Рогановића! Жалећи што нам се не даде прилика да проговоримо о том мирисном цвећу са књижевне ливаде, морамо се задовољити са двема збиркама, које су штампане у 1890. години. Једна је *Пламенови* II. од Радована Кошутића, а друга *Mali raj* од Аугуста Харамбашића. Ова последња књижица добила је такав натпис, јер је посвећена деци, те у њој има и приповедака. Види се да Харамбашић јако воле Змаја, па када Змај има „Ђулиће“, то је и Харамбашић спевао „Ruzmarinke“, а сада, по Змајеву примеру, пева дечије песме; али се ове Харамбашићеве песмице не дају упоредити са Змајевима, као што у опште данас више нико и не запева онако као Змај, а и на новијим Змајевим песмама осећа се траг година и борбе у животу. Хрватска критика повољно се изразила о овој Харамбашићевој збирци; али, чини нам се, да је и сувише издашна у хвали. Да бисмо показали читаоцима какве су ове песме, нека нам се не замери што ћемо овде штампати баш ону песму, коју као узор износи „Књижевна Смотра“ и зове је „управо красна“. Тој је песми натпис „Успаванка“, и гласи:

„Снивај, мали анђеле,
„Снивај санке веселе;
„Можеш слатко спавати,
„Бог ће тебе чувати.

„Он ће послат анђеле,
„Да му у рај преселе,
„Невину ти душицу,
„Премилу им дружицу.

„А кад зора осване,
„И кад сунце ограње,
„Опет ћеш у други рај —
„Баш у мајчин наручај“.

Прочитајте после ове песме, Змајеву „Паји, буји....“ па ћете сами пресудити.

Сада је тек најгоре. На дневном је реду г. Радован Кошутић са својим „Пламеновима“ № 2. Ја сам се једном усудио (у 1 броју „Кола“) замерити г. Кошутићу тенденцију у његовим песмама, и казао сам да му због тога страда појезија. Ово је тако наљутило г. Кошутића, да је мени и мом пријатељу Милану Савићу посветио такав предговор у „Пламеновима“ № 2, да од нас данас ни трага не би било, да нас „Vienac“ није склонио. Да опет, дакле, не би било белаја, овде ћу изложити што је „Вијенац“ написао, када је штампана друга збирка „Пламенова“. — У Кошутића — пише „Вијенац“ — има много жара, светог заноса и пуно пјесничке крепчине, чиме надвисује многе млађе пјеснике, али он троши лијепе своје дарове у страначке политичке сврхе, а пјесме му већином постају ратоборним памфлетима без праве пјесничке језгре и без више и трајније вриједности. На ову стазу хоће да сврати остале млађе пјеснике, којима се руга, да „ветрићима песме вију и месецу елегије“. По његову суду треба да је пјесма „јунаком грев, кукавцем страшни бич; кад змија народ љуби, нек песме шкрипне зуби, нек зовне на поклич.“ Као што млади пјесник чини криво корећи Војислава, тако је у предговору неправедан и према својим критицима, М. Савићу и Д. Живаљевићу, који су осудили нападну тендециозност у првом дјелу „Пламенова“. Сваки писац и пјесник, који изилази у јавност својим радовима, треба да буде спреман да мирно саслуша глас праведне критике, па била она и неповољна и непоћудна књижевнику. Мјесто тога завео се код нас и код Срба обичај, да писци сами пишу обране својим дјелима, које су пречесто пуне освада и особних увреда, што их у знак — харности намјењују критичарима“. — Јадни „Вијенац“ какву ли ће тек он песму добити у III делу „Пламенова“! — Последње „Вијенчеве“ речи не донесосмо да себе одбранимо, него са искреном жељом да их прочитају наши књижевници, који пишу „одговоре на критике“.

Да би потпунији био овај наш преглед, напоменућемо да су у „Летопису“ штампане неколике песме Јована Храниловића под натписом „*Пјесме свакиданке*“. — Др. Миливој Шрепел написао је о Храниловићу малу критичну студију, из које ћемо навести овај његов суд, с којим се потпуно слажемо: „Све ове пјесме (Храниловићеве) одликују се бираним језиком, правим пјесничким слогом. Она пређашња бујност, рек би наглост ушла је у међе праве умјетности Тим Храниловић није изгубио своје индивидуалне црте, него ју је само оплеменио. Ријеч му је дошла у подесну свезу са самим организмом пјесме. Овај складни измир језгре с обликом налазимо у

„Жумберачким елегијама", а свједочи ју и друга збирка његових пјесама „Пјесме свакидашње“ У овим је пјесмама ступио Храниловић на ново поље. Овдје нам приказује неке обичне друштвене ране нашега рода и времена. И изових пјесама, премда су црне, пробија зрака боље наде. И оне су никле из сузе, суза им је мајка. Храниловић је показао у овим пјесмама, да је дубоко својим чуством и мислима заронио у модерна друштвена питања, те је своја увјерења и чуства у умјетничкој метаморфози излио пред нас. Он хоће не само да нас дира, него и увјерава. Зато је у њима друкчији тон него у „Жумберачким елегијама". Типност је појединих мана наводила писца на то, да с лириком споји дидактику. Свакако су ове пјесме красан дар, којим нас је пјесник обдарио. Уједно су јасан доказ, да Храниловић напредује, и да му се хоризонат непрестано раширује“. („Vienac“) — Додаћемо само толико да су ово најлепше песме штампане у прошлој години.

Не питајте нас, да ли је још каквих песама штампано, јер вам на тако питање не можемо одговорити. Ми овде не ћемо да ређамо све што је штампано, јер би нас то далеко одвело, и онда би састављали библиографију српске и хрватске књижевности у 1890. години, а то нам није задатак. Па зашто и да вам досађујемо са делима, која су већ до сада предата забораву, и које ће само, по својој дужности, регистровати писац библиографије: али пошто од неко доба ни њега немамо, то је многим и многим делима суђено да се јаве и угину, а никаква трага да не оставе.

Таква би судбина можда постигла и многу нашу драму, да оне нису те среће да је за њих подигнуто позориште, које их представља хиљадама гледалаца. У томе је дакле драма срећнија, а да није тога, каква је наша најновија драма, мучно да би је се когод сетио. Заиста тешко је наћи узрока зашто наша драма не може ни за корак да се помери у напред. Кад се појавио „Немања“ сви су од радости клицали и одушевљено поздравили њеног писца. У њему гледасмо новог великог драмског писца; али се све наше наде разбише о новијим његовим делима. И ако је Цветићев „Душан" први пут приказиван прошле, штампан је 1889. године. И не жалимо што о њему не ћемо говорити, јер и немамо ништа добро да кажемо. При том имамо и других драма. Ето нам Шапчанинова *„Душана“*, па *За веру и слободу* од Драгутина Илића, *Момир* од Николе В. Ђорића, и *Цар Јован* од Мите Живковића. Обилата жетва; али врло слаба по вредности. О свима овим драмама било је речи у јавности, па какав је суд? — Један те један, да ми данас праве драме немамо. На позорници још нам нешто импонују, али скините оно богато рухо са драмских јунака, уклоните ону сценерију, па шта вам

остаје? Маса људи и жена, који су без одређеног карактера, недоследни самима себи, ситуације погрешне и неприродне, а у самим призорима никакве органске целине. Додајте свему томе слаб језик, жалосне стихове и никакав стил, па ето вам верне фотографије наше данашње драме.

У овој овако страшној оскудици драме добро нам је дошла пéта књига *Дјела Матије Бана*, у којој налазимо две трагедије: „Марту посадницу" и „Кобну тајну". Обе су сада први пут штампане ћирилицом. И ако Бан данас није у моди, његове су драме праве уметничке драме, које са задовољством читате и подсећају вас на срећно доба класичне школе, коју је Бан вештачки знао довести у склад са модерним захтевом драме.

Хрвати се такође не могу похвалити са драмом и трагедијом; али је њима минула година пружила две комедије: *Сестре* и *Обитељска тајна*, обе од познатог хрватског приповедача Еугенија Кумичића (Сисолског), а први пут се у прошлој години приказивала и лепа комедија *Психе* од Ивана Војновића, која је штампана 1889. године трошком „Матице Хрватске". — Кумичић није пружио две савршене комедије; али им је основа здрава, па буде ли он само више студије поклонио својим комедијама, у њему ће Хрвати имати вредна комедиографа.

У прошлој години штампала је Матица хрватска и две комедије Хермине Томићке „*Zabluda matere*" (у 4 чина) и „*Kita cvieća*" (у 1 чину). И ако су ове комедије много раније познате биле хрватској публици, опет их је она срдачно поздравила, јер је у њима назрелá доброг драмског писца.

Ћирилицом није се штампала ни једна шаљива игра, која би била достојна помена. Међу тим то нам је надокнáдила Змајева *Човекова трагедија*, јер је много бољи добар превод и од средњег, камо ли слабог оригинала. Мадачева „Човекова трагедија", коју нам је Змај превео, отворила је своме писцу двери Кишфалудијевог друштва и мађарске академије, мађарска је критика најласкавије дочекала, а цео учени свет дивио јој се и ако је песнику замерао форму и удаљавање од уметничких правила. Дело ово пуно је мисли, оно је величанствено само собом, а Змај је уложио труда, те нам дело пружио у достојном преводу. Стих је у овом преводу подељен одмором, који пада после јамбичког осмерца или седмерца, за којима је редовно јамбички седмерац.

Молимо лепо читаоце да буду милостиви, па да нам опросте, што заборависмо међу осталим драмама уврстити драму у пет чинова, коју је под натписом *Бајо Пивљанин* у стиховима написао и на Цетињу штампао Видак Отовић. Можда и не бисмо били забо-

равили, да на крају књиге, под „штампарским погрешкама“ није курзивом штампано „Право прештампавања задржава се,“ па мишљасмо, да се „задржава“ и право говора. Свакојако писцу ове драме подкрала се једна врло крупна штампарска погрешка, јер је требало на првој страни да стоји штампано „забрањено је читати без дозволе докторове.“

Приказујући читаоцима „Кола“ српску књижевност у 1888. години, написао је писац ових редака, између осталога, и ово: „Пређимо на приповетку. Овде можемо веселије погледати. Истина доста се и приповедака и написало и издало (има их повећи број и по разним књижевним листовима), али се из те количине може бирати и одабрати. Данас имамо, поред Лазаревића, три светле тачке: три добра приповедача: Адамова, Веселиновића и Матавуља. — — И на ова три приповедача зауставише се наши погледи. Они су главни представници приповетке у прошлој години. — — Сва се троица (изузевши у неколико Матавуља) упутише у село, позабавише се прелом и селом, збором, кметом, колом, отмицом, прошевином, свадбом, ливадом, мобом, сеоском кућом и свиме, што је најглавније у селу. Али нигде, ни код једнога не нађосте све то скупа, ни у једној њиховој приповеци не нађосте потпуну и живу слику целога села, сељака и њихових одношаја са попом, учитељем, кметом и другим особама, с којим долази сељак у додир. Ако ћете све то да дознате, треба да прочитате више приповедака, па да сами састављате целину и стварате слику. Они нам пружају лепе, вештачки обојадисане слике; али приповетку, праву заокругљену приповетку још од њих не добисмо.“ Данас, после пуне две године, ове речи можемо поновити, јер српску приповетку нађосмо на оном истом месту где је тада остависмо само много блеђу. Адамов од себе није дао никаква гласа. Домаће несреће заокупише га, те ућута, а Јанко Веселиновић ударио је таком низбрдицом, да ако се којим случајем не заустави, о њему ће се говорити као сјајној звезди која је потамнела. После своје „Сељанке“ штампао је више радова; али у сваком се опажа нагло опадање. Из његових прича још видите таленат; али таленат, који само баца приповетке без икакве студије. Он пише и пише. За једну ноћ код њега је готова приповетка, па није никакво чудо што су све оне слабе, што у њима нема карактера, нема идеје, па ни језика. *Пољско цвеће* помињаће се само с тога, да послужи као доказ колико један приповедач може самога себе да упропасти!....

У прошлој години остадоше, дакле, само два озбиљна и мислена приповедача. Лазаревић и Матавуљ. Код њих има битне разлике: први је велики психолог, а други, и ако му не оскудева

психологија, јачи је у изношењу типова. То је и учинило, те је академија наградила и *Он зна све* и *Ново оружје*. Ове две приповетке најлепша су добит лепе књижевности у 1890. години. Лазаревић је написао само једну приповетку, међу тим Матавуљ је био много плоднији. Сем штампаних приповедака у „Отаџбини“ и „Колу“ штампала је „Матица Хрватска“ збирку његових приповедака *Iz primorskog života*. У овој збирци нађосмо две нове приповетке: „Сврзимантију“ и „У туђини.“ „Сврзимантији“ могао би се у нeколико замерити романтицизам; али је цела приповетка тако мајсторски изведена и занимљива, да се тај романтицизам губи. Друга је пак приповетка лепа студија, и у њој је писац вештачком кичицом насликао неколико приморских ђака у Бечу, те нас ова слика у минијатури подсећа на почетак Тургењевљева „Дима.“ Разуме се тамо су Руси, а овамо су Срби. Радујемо се, што се Матавуљ у својим приповеткама сада редовно бави варошким животом, што је већ написао неколико приповедака без љубави и што су му приповетке постале студије. Он је данас прави реалистични српски писац; али не онакав, који види реалан живот само у блату и блуду.

Поред Лазаревића и Матавуља истичу се још два приповедача: Чеда Поповић и Илија И. Вукићевић. Они нису непознати, јер су до сада прилично радили, а и један и други имају лепа дара. Ова се два млађа приповедача разликују међу собом, но има једна тачка где се они додирују. Разликују се у томе, што Вукићевић пише идиличне приповетке са села и паланке, а Чеда Поповић у својим *Скицама* (штампао је две свеске) задржава се у вароши. У томе се разликују, али и један и други врло слабо пажње поклањају својим приповеткама. Ни један ни други још нам не пружише лепу и мајсторску приповетку. Студије је и код једнога и код другога врло мало, а оба обилато раде. У томе се слажу. Прочитајте *Приповетке Илије И. Вукићевића* (штампане су на измаку прошле године), па ћете у њима видети скоро једне исте типове; скоро једне исте фразе. Ако Вукићевић поклони својим приповеткама више пажње, више студије, ако мање буде писао а више тесао и дотеривао, ако се буде еманципавао — сеоског живота, који ма колико да је занимљив, опет читаоцу постаје досадан, јер је све једно те једно, па под импулсом те монотије и сâм приповедач страда, — буде ли, велимо Вукичевић ударио другом стазом, а не овом, којом је ишао, он ће моћи заузети врло видно место у српској приповедачкој књижевности. Ми му то из свега срца желимо.

Прочитајте ма коју скицу Чеде Поповића, свака ће вам се се потужити на свога писца, што је није угладио; свака ће вам се особа из тих приповедака пожалити, да је њен творац очух према

њој. Код Чеде Поповића налазимо и хумора и сарказма; али га он злупотребљава, те више пута од својих јунака прави карикатуре. Кад би и Чеда Поповић марљивије обрађивао своје скице, кад би више пажње поклонио језику и стилу, он би нам пружио лепе новеле из нашег друштвеног живота, а својим сарказмом шибао би наше мане. Дар је ту, само још студије. Уз ове приповедаче, обраћа на себе пажњу збирка потеза Мила Павловића *У сутон*. Да поменемо још, колико само да се зна, *За туђ рачун*, приповетка Светозара Љ. Гавриловића и *Крвав јаглук* од Манојла Ђорђевића-Призренца.

И Хрвати могу се поносити са својим приповедачима. Имена Еугенија Кумичића, Љубе Бабића (Ђалског) Јосипа Еугена Томића, Јосипа Козарца, и Иве Војновића често су спомињана и радови ових приповедача састављају у главноме лепу књижевност у 1890. години, код оног дела нашега народа, који се служи латиницом. Томић са успехом обрађује историјску приповетку, Ива Војновић поклања лепе слике, Козарац и Љуба Бабић износе сеоски живот, а Кумичић вешто црта друштвене прилике. Ипак првенство заузимљу Кумичић и Бабић. Бабић је у прошлој години штампао приповетку *Maričon* и *Na rodjenoj grudi. Ladanjske slike.* — Маричон је име девојке једне, која је расла у кући лудо и пусто без мајке, која јој је умрла, а отац се слабо брине за кућу. Ово би девојче и даље расло тако дивље, да јој отац чудним случајем није нашао неког учитеља, француза, који је научио да чита романе. Замислите сада једну неизображену девојку, чија је глава препуна фантастичних снова из разних романа. Она се заљубљује, јер је о томе много читала, у првог сеоског момка. Она хоће с њим и да бега, јер не може да трпи своју маћеху: али се момак не либи. Она је господскога рода. — Слика ове јадне девојке врло је вешто изведена, као што је добро фотографисан и момак у кога се Маричон заљубила. Приповетку ову читате са јаким задовољством. — На „Рођеној груди,“ штампала је Матица Хрватска а о њој овако пише „Виенац:“ „Кано све радње овога ваљаног писца и ова носи на себи очите биљеге красне инвенције, здушне одредбе, дубоке психолошке студије и тако племените тенденције, да смо с те стране вољни признати овому најновијем дјелу Ђалскога највећу вриједност. Блазиран човјек, кому је модерни свијет убио свако осјећање и учинио га простим себичњаком, вративши се на *рођену* своју груду, зачаран очинским домом и древним поштеним приликама хрватскога живота, преобрази се, дозове се к себи, окаје гријехе почињене на својој околини и на себи, па заснује као „роботник“ рођене груде своју обитељ. У овој се радњи зрцали у красним сликама живот хрватски у загорју: ту се измјењују приказивања лица и њихова значаја са занимљивим дијалогом, згодним рефлексијама и вјештачким описима, а све је продахнуто жарком љубављу напрама рођеној груди и хрватскому народу.“

(свршиће се)

Дан. А. Живаљевић

ТАМО-АМО ПО ИСТОКУ

пише

Д-р Милан Јовановић

VIII. ЦЕЈЛОН

(свршетак)

Ебановог дрвета има на Цејлону тако много, да лежи на обалама луке наслагано, као савска јапија у нас. С поља је то дрво беличасто, и тек кад га зарежеш, видиш испод коре чисто црну му боју. Одавде се извози сав ебанос, што се обрађује по читавом свету, а највећи део иде за Хину, јер је тамо у имућнијим кућама сав намештај од тог дрвета. Полазећи једном са Цејлона за Хину, товарише у наш брод големе кладе од ебаноса, и то не беше лак посао, кад се узме у обзир тежина његова. Кладе се морају опасати дебелим ланцем, да не би која пала у воду, јер ће одмах да потоне, и тада се хоће много муке и трошка да се извади.

За чудо, ни овде нигде, ни у вароши, ни ван ње на далеко у наокруг не видех елефанта. Цејлон је домовина те животиње, као и Индија, али ни овде их ни тамо нема по варошима. Биће томе узрок, што се по њима промет обавља на коњима, а ови се, ненавикнути, јако плаше од те црне грдосије. Што сам највише желео видети у Индији — каравану елефаната, то баш нисам видео нигде: једнога циглог елефанта видео сам у Индији, и то у — зоолошкој башти у Калкути. Ипак се сви радови у Индијама, а поглавито на Цејлону обављају помоћу елефаната, који се својом интелигенцијом брзо прилагоди сваковрсноме

раду. Све што се у нас товари на кола, носи тамо елефанат: грађу за куће и друмове, робу на станице, па и кућевне послове сваке врсте, врши он вољно и често без икаква надзора. Ако ваља пренети гомилу камена, дрва или чега другога с једнога места на друго, вођа иде с елефантом, приволе га да опаше сурлом свој терет, одведе га до места, где ваља да га скине, и кад га по други пут упути, елефанат је већ разумео шта он хоће, и врши свој посао сâм све дотле, док га не сврши. Причали су ми у Коломбу, да је теле од елефанта тако питомо и хитлено, да се деца радо играју с њиме, и да нема примера да је игда које повредило.

Да је елефанат питома животиња, то сам знао, али да је хитлена, беше ми по све ново: у школи су ме учили, да је та животиња трома, да се миче на четири дебела стуба, и да мора да спава наслоњена на дрво, па кад ловац хоће да је ухвати, он преструже дрво и елефанат падне с њиме заједно на земљу. Мој се учитељ, можда случајно, није упитао: па кад не може елефанат да легне, како ли ће устати кад једном падне на земљу? Ловац је ваљда носио собом Архимедов чекрк да дигне тога колоса.... У ствари је са свим обратно. Најбољи познавалац ове животиње, Енглез Тенент, који је дуже времена био управник Цејлона, написао је осим једне, данас веома знамените историје тога острва, још и једну дебелу књигу о елефанту,[1]) и из ње може видети сваки ко хоће, да ова животиња у природном стању живи на стрмним осојцима, да се вере по њима као и свака друга, што ту живи, и да може да прође свуда, где пролази — коза. Са висова где живи, он слази у долине на пашу, живи у чопорима, као и наши преживари, и расплођава се само ту, а никад у штали. Отуд долази голема цена елефантова. Одрасла животиња плаћа се 10—15 тисућа динара. Дакле сваки елефанат мора из чопора да се издвоји и припитоми, као у Угарској говеда што се издва-

[1]) *Tenent* „The Elephant“.

јају из гуља, или у Ердељу коњи из ергеле, и само кад се ухвати из чопора женка с телетом, онда ће се наћи у кући теле, нигда не у припитомљене животиње.

Али то хватање елефаната није ласан посао, и човек га никад не би могао извршити, да га у томе не помаже сам елефанат. У овоме послу огледа се најбоље — ако могу да речем — интелигенција ове животиње, а за тај посао бирају се нарочито обучени елефанти, и плаћају се ако су добри веома скупо. Ловци су на леђима припитомљеног елефанта, а вођа му седи на врату. Кад дођу до чопора, ловачки елефант ће да домами или догони по једнога из чопора у нарочито ограђена места, од куда не може да изађе. Сад отпочиње процедура хватања. Питоми елефант му обавија тихо и неприметно један конон за другим око нôгу, и кад их ту добро утврди, добацује их једној гомили урођеника, који прате такве ловце. Ови обавију конопе около четири, у близу стојећа дрвета и почну да вуку. Како елефант осети замку око ногу, он гледа да умакне, али је већ спутан са свију страна. Сад настаје ужасна борба. Животиња се опире са свом снагом; витла силовито својом сурлом и помлаћује кога год дохвати. За све то време маневрише матори ловачки елефант около њега, док не успе да му замакне замку за сурлу. Ова је, као што је познато, веома осетљива, и како се притегне конон около стабла, животиња је безопасна. Она се очајно бори, гдешто кида по који конон, али се најзад сплете и стропошта на земљу. Видећи се тако немоћна и уловљена, Тенент уверава, да је видео, како јадна животиња, схваћајући да је крај њезиној слободи, лије сузе за њоме. Сад се конопи привежу, и уловљени елефант остаје ту на трави, док не малакше од силног напора да се испоручи својих веза, и од глади. И кад ловци после 2—3 дана дођу да га поведу, он иде обично вољно за њима, и трпи на своме врату водиоца, који ће га, како пође на страну, са шиљастим штапићем опоменути на коју страну има да иде. Гдешто не до-

стиже та проста процедура, и тада ће да интервенира матори елефант (који је испрва стални пратилац ових заробљеника), својом сурлом. Два три добра удара с њоме, по сурли противниковој, и изнурено живинче иде мирно и кротко у своје ропство. Ако је женка, обично иде њезино теле само уз њу.

Да се овим ловцима богато накнађује њихов лов, разуме се по ономе, што сам рекао о цени елефантовој, али не иде лов свакад тако глатко; има ту борбе, жестоке борбе, где ловци, заједно са својим елефантима дођу у опасност, те им ништа друго не остаје, него да убију своју жртву, да би сами себи сачували живот. Грозан је елефант у своме беснилу, он ће да премлати кога год дохвати. Дешава се гдешто, да се по који изметне из свога чопора (мисле за то, што му други отме женку) и тада се више такви елефант не враћа у чопор, нити тражи који други, већ лута сам самцит по околини, и премлаћује све живо што среће. Енглези зову ове бестије дивљацима (rough) и уверавају, да од њих нема грозније животиње на свету. Тада обично управа плаћа големе награде ономе који убије таквог скота, који, као опаки ајдук, крстари по пределу, и не штеди ни своју рођену фелу. На једном путу за Европу, познао сам се са једним Енглезом, који је више година пробавио на Цејлону, као ловац елефаната и тиме заслужио лепо имање. Он је свој лов продавао држави, и кад су га једном позвали да убије једног таквог подивљалог елефанта, примио се и убио га, али га је тешко рањени елефант тако грозно исакатио, да је на бутовима имао дубоке ожиљке од две педи дужине. Какве су то морале бити ране, ласно је погодити.

Али Цејлон није само домовина елефаната, већ и домовина каве и цимета. Земљиште је на овоме острву веома разнолико и подесно за сваковрсно растиње. Са северне стране на Цејлону је голем низораван, и на њему се производи кава, а бреговити брежуљци око Коломба засађена су џбуновима од цимета.

Кад рекох да је Цејлон домовина каве, то ваља узети, да кава расти тамо и у дивљем стању, а тако је у истини. Ту каву култивира сваки имућнији земљорадник и продаје свој плод на цејлонској пијаци мањим трговцима. У Коломбу види се на пијаци више редова такозваних магаза, где кава лежи у угловима као у нашим магазама жито. Та роба се прикупља од сељака на мало, као што то чине магазације у нас, а ови је тада у већој количини препродају експортним трговинама у граду. Таква је кава оситног зрна и бледо сиве боје. Осим ових продуцената има на Цејлону, као на американским острвима, и плантажиста, који саде велике комплексе земље и доносе семе из западне Индије. Ова је кава крупнија зрна, као американска, зеленкасте боје, и зове се плантажна кава. С тога ће те и по нашим продавницама наћи цејлонске каве од две различите боје. Ја сам нашао да је урођеничка кава много укуснија и пријатније ароме од планташке каве, али се она чиста може добити само у Коломбу на пијаци. Купци на велико сортирају је, мешају ситнија и блеђа зрна од планташке каве и ремете јој тиме укус и мирис. Разуме се да се сваки од нас на броду овде снабде кавом бар за годину дана, јер се за мало новаца добије много каве. Новац је на Цејлону енглеске стопе, само се не дели на пенсе, него на центе, али осим њега има Цејлон и свој новац златан, сребрн и бакаран, који носи с једне стране палмово дрво, а с друге вредност коју има. Овај је новац циркулисао, док је острво било под урођеничким владаоцима.

Занимљиво је гледати цејлонске плантаже од циметовог бокора, које стоје под надзором државиним. У одстојању од два часа иза вароши, налази се на једном узвишеном месту цејлонски музеј, а около њега, колико вид допире, простире се таласаста, пескобита равница, са засађеним циметом или као што га Сингалези зову курунду. Шибље је сађено у правим пругама, те се кроза редове од бокора иде као кроз алеје. Ови бокори су не-

што виши од човека и пуни су грančица не дебљих од прста. Лишће је слично лаворици, само веће, овално, подебело, глатко, једра зеленила, и има исти мирис што и кора. Кад наступи време, кад је кора довољно једра, сасеца се одебље пруће, сљушти се кора с њега, суши се у хладу, и тада веже у снопове и предаје трговини. Од овога рада држава има велике користи, што је сађење и продавање ове коре монополисано. Један од најпријатнијих излета, што сам правио у тропским пределима био је овај у циметске плантаже. Цео са̑д прави утисак једнога големог врта; на удаљенијим брежуљци има виде се зелене пруге од бокора, а ови около нас разастиру своје мирисе. Међу њима живе тице особите лепоте и сјаја, и облећу нас певуцкајући и ловећи инсекте по ваздуху, а ми ходамо по ситном, врелом песку, и кад се загрејемо, тражимо хлад у сенци којега гушћег бокора. Док ове редове пишем, гледам једну грančицу крај мојега стола, која ме потсећа на тај дан. Она се сасушила, а кора јој се смажурала, али кад је загризем, она ме пита својим мирисом, као и онда, кад сам је свежу грицкао.

Поменуо сам музеј, па хоћу мало и њиме да позабавим свога читаоца. Енглези су људи практични у свему, дакле и у оснивању музеја. У њихову збирку не улазе само предмети из прошлости, већ поглавито продукти из садањости, и то природни и вештачки. Ко прође кроза њихов музеј, тај ће сазнати не само шта је био тај предео и тај народ, већ и шта је сад. Цејлон је тек иза Амијенског мира допао Енглеској, дакле у почетку нашега века: донде је била то за се краљевина под протекторатом Холандије, а пре тога Португалске. Под управом својих урођених владалаца, земља је ова имала свој значај на истоку, и остатци тога виде се наслагани у музеју. Ту је државни архив исписан челичним шилом на лишћу особене врсте, које је 4 см широко, а 1 м дуго и веома њежна ткива. Типови су санскритски, а лишће је наслагано у књиге и на ширем крају повезано. Уза овај

«државни архив», који чека на свога историка, као и многи «папируси» мисирски, налази се у музеју веома скупоцена збирка из краљевско-цејлонске гардеробе: за тим збирка оружја, од копља и стреле дивљачких племена Веде, па до уреса из миланеских ковачница, што су јамачно Португизи донели собом из Европе. Уз ово стоји наслагана богата нумизматска збирка, која старином допире до бронза. Међу рукотворинама највећу пажњу привлаче на се ткива и плетива, прва својим богатством, јер су многа изаткана од златнога шйка, а друга дивним бојама и финим плетивом својим. Палмира даје своје влакно за ова плетива, а богати вегетиција своје боје. Међу овим плетивима има простирача, који се лепим цртежима и сјајном бојом својом могу такмачити с француским теписима. Читаво једно одељење зграде садржи фосилне предмете и натуралија овог богатог острва. Елефантски зуби необичне величине, животиње све листом, биљке и њихова употреба, дрва и њихова обрада, а поврх свега минералија, каква се ретко игде виђају у свету. Највећи музеј у овој страни земље — у Калкути, надмаша овај само количином предмета: по квалитету рекао бих да стоји Цејлонски над њиме.

Приметио сам већ, да је музеј прилично удаљен од вароши, те с тога смо морали послужити се цејлонским фијакером, да одемо до њега. Фијакери су ови још чудноватија кроја, но они, што смо их видели у Бомбају. То су ниске двоколице, сандучаста кроја, и четири стуба на угловима носе једну гдешто веома проблематичну стреју. Обични кабриолет, којим се служе урођеници, вуче грбави индијски вô (зебу), који уме да каса као и коњ. Кола немају никаква седишта: на патосу је прострта шарена асура, и пасажиру је остављено на вољи, да се на њојзи намести, како му је најудобније. Парадни кабриолети за отмену публику, европска су кроја и имају два седишта, али тако смештена, да предње гледа напред а стражње позади, те пасажир седи у њему назад окренутим лицем, и оставља кочијашу да тера куда хоће. Ноге се држе на

дасци, ниже седишта, које уједно служи и за степеницу, кад се пење у кола, и пасажир може кад хоће попети се на кола и сићи с њих. Коњи су омалени али доста брзи, и, као што ми рекоше, домаћег приплода. Зарад бујне вегетације, има на Цејлону и хладовних места с лепим ливадама, и то омогућава приплод ове животиње, која се у Индији, у недостатку оваквих погодаба, доводи са севера, или увози из Европе. Али се коњи виђају само у поморским варошима, Коломбу и Поендегалу (Point de Galles): у унутрашњости служе се људи само елефантима. У Коломбу има множина ових двоколица, и свака ће наћи своје пасажере, а то с тога, што је лука доста удаљена од вароши, те сваки, ко има посла у њојзи, мора да прође кроз енглеску цитаделу на ивици њезиној, јер другога приступа луци нема. Овде, дакле, као и у Бомбају, мора сваки, ко улази у варош, да прође кроза читав ланац царинских и полицијских стражара, па како између Цитаделе, где живе Европејци, и урођеничке вароши, лежи доста пространа ливада, засађена густим алејама, то мора сваки, ко има посла у луци или Цитадели, да тражи кола јер је пешачење, зарад големог одстојања, дангубно, а зарад големе жеге одвећ теготно. Осим тога леже око вароши за читав сахат у наокруг, негдање португалске насеобине, које сам поменуо у почетку, и сви, који станују тамо, морају да се служе овим цејлонским вехиклом. Мени је испрва било чудновато седети лицем позади окренутим, и возити се тако, а не видети куд се иде али сам се довио у тој ситуацији, и окретао леђа једном или другом боку од двоколица, те сам тако могао гледати и напред и натраг. Разуме се, да ове фашионебл двоколице имају свој дебели кров, који не може да пробије сунчана зрака, а са стране своје засторе, које се спусте кад се сунце почне нагињати заходу.

Не имајући никаква посла у луци, ја сам се користио овим возовима, да разгледам околину Коломба, и могу рећи, да донде нисам лепше земље видео. Равница

се около вароши благо таласа, те се перспектива појављује и у целини и у појединостима вијугава, што чини предео тако пријатним. Унаокруг около мене свуда једро зеленило, а у ниским доловима прозире вода кроза густе бокоре тропске трске. Местимице види се по која сива сингалеска колебица; око ње је витка ограда од бамбусове трске, а у огради је густи луг од банане; у дебелом хладу његовом склонила се перната живина, а и човек често у њему тражи заклона од сунчаних зракова. Банана је по све слична главици нашег празилука, само нам ваља замислити главицу од акова, сваки лист 3—4 метра дуг, а за 1 м. широк, и висину читаве, развијене биљке 5—6 метара. У средини је пупољак, а из њега израсте цвет гроздаст, беле боје, који има 50—60 тучкова. Кад сазре плод, сваки се тучак прометнуо у мало савијен клип, жућкасте боје, као што је наш кукурузни. На површини је глатак, а кад сеољушти с њега дебела, жилава кожа, остаје плод истога облика, сочан, сладак и накисео, особите ароме и веома нежна меса, тако, да се топи у усти. Ово је, уза урму, главна храна источних и јужник народâ, почев од Мисира па кроза целу јужну Азију до Хине. Са мало труда свако може с године у годину да засади неколико стручака банане, и имаће од ње тако обилна плода, да је преко целе године обезбеђен од глади. Мисирска је банана много мања и ситнија плода, јамачно што није земљиште подесно за њу. Она је с тога Мисирцу само пријатна воћка уз урму, која је главна храна Фелахова. Сигналезу на против, банана је храна. Лугови од Банане на Цејлону, тако су бујни, зеленило је њихово тако једро, да се не може поредити ни с каквом вегетацијом на свету. Кад погледаш у густи, чисто мрачни хлад бананскога луга, цигли те поглед хлади разгрејана под тропским сунцем, и ти завидиш Сингалезу који у томе хладу може да почива.

Ово бујно зеленило изукрштано је правим друмовима и диvотним насипима. Главни друмови су пространи, спо-

редни су ужи, а сви скупа прави и засађени, тако, да пролазиш читаве тунеле од лишћа. Око Коломба има многих возних путова с тога, што је на сваком узвишеном месту у околини подигнута по једна голема плантажна кућа, са околним, за плантажне послове потребним зградама. Ка свакој насеобини води такав друм, и с тога су путови тако изукрштани, да ти се на оном зеленилу чине као неки лавиринат. То је густа једна мрежа од шосеја, у којој би сваки, ко је не познаје, могло да залута. Читав дан возили смо се по томе лавиранту, и ја не могох да се оријентирам, на којој страни се налази варош, нити знам с које смо стране пошли, ни с које се вратили. На овим друмовима је особита лепа перспектива: сваки има свој нагиб, и гледалац има или више или ниже тачке у перспективи, више се гледају лепо зарад јачег осветлења, а ниже зарад гушћег хлада, а кад се у коме крају нађе чистина, она издалека бљешти на друму, као да пламен лиже то место. Нигде, можда, у свету сликар Пејзажа не би могао наћи лепше мотиве за своје слике но овде: сваки кутић је дражесан табло за себе.

Мимо нас пролазе Сингалези, људи и жене, с бременом на рамени, и ми не можемо да их разликујемо, којега је пола, док се не доближе к нама, јер је њихово ношиво, као што рекох, једнако, а поврх тога мушко и женско плете косе у курјуке, обавија ове у пунђе, које утврђује великим чешљевима и — повезује главу. И ако су Сингалези малабарскога порекла, ипак се на њиховој кожи примећава угасито сива нијанса у мркој кожи. Мушки су махом високи и коштуњави, и та је особина лучи од ситних португијских мелеза. Женске су веома правилна стаса, лепих црта, сјајне црне косе, дивотно лепих зуба, и што ми се највише допадаше на њима, немају никаква украса на лицу, на рукама и ногама, као њихове саплеменице у Индији.

Међу Сингалезима очувало се предање, да је Адам на Цејлону живео и умро. Отуд се највиши брдски грх

и зове «Адамов 'рт». Одиста, већег и лепшег споменика и не могаше један народ дићи праоцу нашега рода! Ја сам то чудновато, шиљасто брдо гледао из ближе са западне обале Цејлона и поменућу га, кад проведем свога читаоца онуда. Овде ћу приметити, да се верска легенда Мусулмана о Адаму коси са овом сингалеском. Она вели — као што нам чувени Енглез, а турски хаџија Барти прича — да је Адам, протеран из свога раја, зарад нама познате облапорности своје, сишао у долине Цејлона, а Ева да је отишла западу, на гору Арафат и ту живела. У томе својевољном разводу да ће је Адаму најзад досадило самовање, да је пошао да потражи своју жену, и да је одиста нашао на томе брду, које лежи шест сахата источно од Меке. Ту су живели — прича се — заједно, у долини Муни, коју и данас правоверни свет држи за свето место. Ту су — вели легенда — и умрли, али како изгледа, они нису заједно и сахрањени, јер Ева, као што сам већ причао своме читаоцу, сахрањена је иза Џеде, на обали црвенога мора, а о гробу Адамовом не зна та легенда ништа, и ако Сингалези тврде, да је Адам међу њима умро, нико им то не може да оспори. Можда се Адам, кад је остао удовац, опет вратио на Цејлон, што му по истој легенди, није било тешко, јер где је стао ногом, ту је никла варош, а те су оним крајевима доста удаљене једна од друге. На нас, Европљане, чудновато утичу ова предања! Мене је, кроза све време, док сам се бавио на Цејлону, савлађивао осећај, да сам у колевци људскога рода, и кога би год од Сингалеза срео на путу, држао бих да је директни потомак «оца Адама». Истина, ова претпоставка не баца најлепшу светлост на супружничку верност нашега праоца, кад узмемо да Еве није било код куће, али најзад, ко зна, какве су друштвене установе биле у оно време, и какви су појмови тада владали о супружанству у опште, а о верности у њему понаособ....

Свакако је Цејлон једино место, где човек може да се замисли у природном стању своме; храна му пада у

уста скоро са сваког дрвета, у стручку сваке палме налази се извор за свеж напитак; блага топлота у хладу кокоске палме развија његову снагу без културних придевака — њему није од потребе да се чува од зиме, а од жеге може га заклонити сваки банански лист, па ако је потреба, и кад су у двоје, као «Пол и Вирџинија».[1] Та топлота је извор његове живахности и веселости, а природом олакшани живот, биће узрок његове питомине и добрих нрава његових. Ја сам нарочито пропитивао за енглеске апсане и рекоше ми да их нема. За мале иступе (а и ти се дешавају врло ретко и то од Португиза) довољан је — бамбус, а Енглези су сувише економни народ, да би се лако приволели да издржавају туђе преступнике својим новцем; они и своје шаљу у Аустралију да се тамо хране како знају.... Имају они других начина да се опросте својих политичких «злочинаца»; простих и тако нема у ономе крају.

На сваком месту пространога истока обраћао сам пажњу на малену децу: на који се начин хране и носе. За мене је то на истоку била особена студија, јер сам одмах иза границе Европе опазио, да су људи стаситији и правилније развијени, но у Европи. Мислим да се нећу преварити ако речем, да нарушеном сразмеру европскога стаса, главни узрок лежи у начину, како се дете држи у првим годинама својим. Деца на истоку проведу прве своје две године већином лежећки на отврдим равним постељама, застртим само асуром. Такав положај омогућава кичми детињој да се правилно развија, док не очвршћа. Арапка држи своје малено дете, које лежи на дасци, на своја укрштена колена, и ту га њиха док је мало. Кад поодрасте, носи га на рамену, тако, да је трбухом окренуто глави; обе му ноге висе, једна дуж прсију а друга дуж плећа материних, а ручицама држи се за главу. У оба случаја Арапка ради свој женски посао, било да седи

[1]) На једној дивној слици из те књиге гледамо младића где штити себе и своју љубимицу банански листом.

или да ходи. Хинду жена простре своје дете крај себе, а никако га не узима на руке, и кад хоће да га доји, она се пружи крај њега. Кад одрасте дете, она га носи на једном или другом куку, правећи му од десног или левог бедра удобно седло, а држећи га руком опасаног уза се. У томе положају, дете мора кичму да држи право, пригибајући се мало натраг, и то је узрок што Хинди имају тако прав стас. У нас, као што знамо, носе се малена деца на рукама, те је кичма вазда под притиском тешке дечије главе, и не може слободно да се развије. Отуд висока рамена, а гдешто и крива кичма у већине Европљана, и то сакаћење стаса наставља се за тим у школи и у радионици. На Цејлону ја не видех ни једне жене с малим дететом на улици, и из тога сам извео, да матере и не носе своју децу собом. Пропитујући трговце што долажаху на брод, да није мати, док доји, по обредима древних народа «нечиста», не могох да добијем од њих јасна одговора, из чега сам опет извео, да не ће са странцима да говоре о својој породици.

Мореуз, што дели острво Цејлон од индијског копна, узан је, плитак и начичкан стенама. Цела његова формација, показује јасно, да га је од индијског полуострва одвојила сила морских валовâ. У томе се мореузу пате две животиње, које Цејлону знатно увећавају и тако голем приход. То је корњача и бисерна шкољка. Корњача је мања, но што се виђа на источним обалама средиземнога мора, али је ипак толико голема, да је човек с напором диже. Њезин је штит нежнији и мекши но у сиријске јој другарице, те се с тога из њега режу разнолики предмети и продају на цејлонској пијаци. Боја је те коре од лимуновог жутила, кроз све нијансе жуте и поморанџасте боје до угасито мрке, а у ту основну боју сливају се црне пеге разне величине. Највећу вредност има кора, чије се жутило највише примакло злату. Од ње се праве скупоцени чешљеви, а од ових опет најлепши виђа се на главама сингалеских богаташа. Они, као што

рекох, шчешљају сву своју косу у потиљак, завежу је ту у пунђу, коју утврде чешљом, а крајеви од курјука спуштају се низа плећа. Како међу Сингалезима има много ћосавих, то је мучно разликовати старије људе и жене на улици, то зарад једнаке коафире, а поглавито зарад једнаке одеће. Приметно је на источним народима у опште, да се женска одећа у кроју јако подудара са мушком, поглавито горњи слојеви одеће. Кад Мисирски Арап зими повеже главу, мучно га је разликовати од жене. Тек у кући пошто се скине горња одећа, истиче се разлика у оба пола. Почев од Мале Азије па до Хине, по улици се родови могу из даљине разликовати само по глави, а код Сингалеза, како видесмо, ни по њојзи не.

Најпријатније дане у своме животу провео сам у луци од Коломба. Кад бих се из јутра попео на кров опранога брода, и погледао предеó у наокруг, чисто би ме занела његова лепота. На источној обали луке су густи лугови од кокосове палме, која расте у висину и на врху рашири своје густо лишће у облику кишобрана. У хладу овога луга светлуца по која бела кућа у сред ливаде, и својим блеском сузбија монотонију предела, као оно звезде на небу што чине. Са западне стране стоји дуга долина, саграђена од бетонских коцака необичне величине, која чува луку од огромних океанских валова за време монсуна. На јужној страни лежи тврђава озидана на брежуљку, тако, да се куће у њојзи виде. Те су куће западнога кроја, с том разликом, што имају два крова и свака лежи у средини баште. Кад бих се пустио да пишем о лепоти ових вртова, морао би најпре наћи мастило састављено из свију боја, што их раскошна тропска природа тако чудновато прелива једну у другу, и морао бих место пера узети кичицу. Те су боје вероватно и потстицале пријатно расположење у мени, кад год бих се изгубио у гледање околине. Али с тим бојама је скопчан и мирис, нежан и пријатан, и тај је, вероватно, имао свога удела у том расположењу, које донде нисам осе-

тио у тој мери. Са те дражесне околине, у луци, уздиже се земљиште све више, што се поглед више одмиче од од обале, и планови се у перспективи поступно почну преливати од зеленила у модрило, док се на осојцима високих гора цејлонских не изгубе у нежну љубичасту боју. Нигде се нисам тако тешко растао с пределом, као са овим овде. Кад је дошао дан поласка, не хтедох се ни извести на крај, да могу само сит да се нагледам.

И сад у овоме часу, кад ми успомена живо слика тај, да речем, чаробни кут земље, налазим се под утиском тога осећаја, и ако не у тој мери. Као да ме и сад облећу бели као снег галебови; као да видим око себе зеленкасту воду луке и ајкуле, које се одмереним темпом крећу по њојзи; као да гледам на пространом зренику ону исту чудновату игру боја, као да осећам око себе оно исто опијајуће дејство неодредљива или неисказано пријатна мириса. Око мене светлуцају живе боје оног драгог камена и сјајна белота онога крупног бисера, који ме је, док сам тамо стајао, неколико пути потсетио, како сам убог, да ни једно зрнце не могу одонуд собом да понесем. Али најзад осећам и то, како је мучно дати слику овога краснога кута земаљскога у скученом оквиру неколиких речи, и дивим се оним вештацима, који су, као д'Амичис, пером умели да сликају оне земље, што су их прошли. Пошао сам са Цејлона са уверењем, да се тај комад земље најбоље може упоредити са мирисним прсима женским, кад се наките одабраним цвећем и богатим адиђаром. — Цејлон, као предео, спада у врсту оних предмета, који, кад их једном угледамо остављају сталан утисак у души, те нам, кад год их се сетимо, затрепере пред очима. Он је међу пределима то, што су међу варошима Цариград и Млетци — предмети, који тако силно засењују очи, да се душа сваколика стече у њих да им помогне гледати. То је Цејлон!

ТИ ЈЕДИНА....

Имам спомен из прошлости,
Који ми је тако мио,
Али сам га, у свом срцу
У дубини, нежно крио.

И о њему пустих песму,
У свет бели, међу људе;
Ну знам шта је тамо чека
Песма биће среће худе.

Мучно би је когод живи
Разумети добро мог'о,
И ако је том листићу
Поверено тако много.

Ну кад бледи листак дође
И до лепог она твога,
Ти једина разумећеш
Тужни спомен срца мога.

Знам, познаћеш по мирису
Цветак свео, цветак мио,
Што је некад, тако давно,
На грудима твојим био.

С. Д. Мијалковић

ДАША ЂОНИЋ

ИЗ ЖИВОТА ЈЕДНОГА СПАДАЛА

од

Милана Савића

(НАСТАВАК)

За оно са̑т и по, што је Даши требало да стигне у Бечеј, могао је доста премишљати о својој најближој будућности. То је он и чинио на сву меру; али не тако, као што чине многи глумци-почетници. Даша о читавој „манзафларији” глумачкој и позоришној није имао ни толико појма, колико се тражи од оног, који пали лампе. Њему се цео појам збио око личности глумице Стазе и око могућности, да јој искаже жарке осећаје. На какав начин пак, то му да како није било јасно. Он је следо-

вао неодољивој моћи Стазиних очију и њеног слатког и звучног смејања. Што је она глумица, то ју је само дизало у његовим очима. Глумица! Је ли то таква личност, која је само за то на свету, да не буде она сама, већ сваки час друга? Или је можда таква, која ни за живу главу не сме рећи своје мисли, већ увек туђе? Или је на послетку таква, којој се сме сваки удварати, само не келнер? Или — па опет, или.... и никад краја. Па и он да ступи на позорницу! А шта је то тако страшно! Кад може Петар и Паво, кад може сулудасти шнајдерски калфа или пропали ђак — за што да не може и он! Он, који је био и ђак, и шегрт, и солдат, и ћата, и келнер! Стаће на позорницу, мало ће се нахерити и пробекељити, зуцнуће што му каже онај из «подрума», па готов пос'о. Да је то тако тешко, не би шнајдер оставио иглу и утију, ни брица бријачицу и гладилицу; остали би они код свога посла. А што он још не зна, казаће му госпођица Стаза. Та она је према сваком тако умиљата; она не уме одбити ни понуђен бифтек, ни чашу пива — прима све, кад јој се лепо и учтиво понуди. Па смешкала се она и на њега....

Дашу нешто проголица од главе до пете, па онда опет од пете до главе, и то неколико пута.

Па опет, што се већма ближио Бечеју, бивао му је прслук све нешто тешњи. Као шаран, кад га ножем помилују по подваљку, тако је и он отварао и затварао уста, а свеж ваздух струјао му кроз гушу у плућа.

— Ама, гос-Дашо, реци-дер ми, је л' истина, да 'ш у комендијаше? запита га у неко доба кочијаш и наврну мало главу.

— Биће тај ђаво, насмеши се Даша.

— Хо мај!

— Па није ни то најгори занат.

— Та није; ал' опет....

— Шта, прић-Мојо?

— Знаш, срамота је бријати бркове; не би' ти ја ни за живу главу!

— То мора бити.

— Баш за то. Имам ти ја неког брата од тетке, заврзана. Иш'о ти и он у школе, па, не знам шта, ал' тек сад више нејде: сад је неки ђаво у варошкој кући. И тај полудио — да 'простиш! Амин био у тињатру, п' онда бунца и кад је будан. Ал' сам му каз'о!

— А шта си му каз'о?

— Да се окане ћорава посла, није то за њега. Та изгледају сви, Бож' опрости, к'о да се 'ране скакавцима — на увек мамурни.

— Кад много пију.

— Па, ваљда су жедни. Ћи̑, мрков!

— А је си л' ти иш'о у позориште?

— Јесам, кад је био Милош Обилић.

— Па како ти се свиди?

— Па лепо. Онај Вук Бранковић, супу му материну — ал' тако је и прош'о.

— Како то?

— Знаш, тог обешењака није нико звао ни на ручак, ни на вечеру. А Милош Обилић амин пијан; сад код Ра̑ље, сад код Бра̂те, па и код мене.

— Па није онај баш прави Вук!

— Далеко му лепа кућа! Знаш, го̂с-Дашо, да знам, да 'ш и ти такав бити. — Бога ми, истрес'о би' те из кола. Ћи̑, мрков!

— Не ћу, прић-Мојо, не бој се.

Место сваког даљег говора, одмане прић-Моја главом и орјатински ошине тврдоустог мркова, као да има главом Вука Бранковића, тог «обешењака», пред собом. Четврт часа доцније уђоше у Стари Бечеј.

«Путујуће» друштво управитеља Заричића разапело је у Бечеју своје шаторе у «великом бирцу», као год и у Сентомашу. А како је изгледала та амбулантна позорница? Добро те Бечејци не путују баш по великим варошима, а

случајно кад и путују, добро што не досађују позориштима. Уф, та позорница! Фотије Иличић, такође управитељ неког путујућег друштва, испунио би јој половину големом масом свог тела. И на тој позорници се приказују несамртна дела највећих драматичара!

Оно, није позорница за то тако мала дашчара, што Бечејци, можда, не би могли подићи и већу, па баш и саму зграду, позориште. Бечеј је лепа варошица, становници су имућни, велика гостионица је зграда на спрат са неколико већих соба, где се зими држе забаве — па опет'

— За оно месец дана, што нам долази дружина српског народног позоришта сваке друге или треће године, да утрошимо толики капитал! За наше српске беседе доста је велика и сала варошке читаонице. Ако Мађари хоће да имају позориште, нека га зидају, просто им било!

Тако веле Срби Бечејци, и, место позоришта, имају прекрасну цркву.

Прић-Моја одведе Дашу у велики „бирц". Даша узме собу — имао је прилично новаца — и одмах се упути да потражи «господина управитеља». Нађе га «на проби».

Глумачко особље беше скупљено у сали; држало је пробу «Саћурице и шубаре». Даша је једним погледом ухватио цео збор и видео, како се госпођица Стаза «унтерхалтује» с «љубавником» дружине. Тренутак за тим спазе и њега глумци.

— Охо, Дашо, зар дође! рече му «јунак».

— Добро дош'о! Добро дош'о! зујало је са позорнице.

И сам управитељ приступи дошљаку и поздрави се с њиме. Па и госпођица Стаза се љубазно насмеши, климну главом неколико пута и пружи му своју узану руку на сусрет. Даша је ухвати и подобро стисне. Био је мало блед, кад је то учинио и брзо се окрене управитељу.

— Ево ме, као што сам обрек'о, рече му.

— То је лепо од вас, накашље се управитељ; баш сте ми добро дошли

— Заиста?

— Мој «комичар», који би требао да даје «брицу», побегао је синоћ, те сам у неприлици. Знате. «брица» је важна улога, без њега ни маћи. Узмите ту улогу!

«Брица», «улога», «важна улога», то беше за Дашу нешто, што му још није на чисто; он се баш озбиљно замисли.

Но управитељ му не даде да много премишља; узе га под руку и одведе га мало на страну, да остали не чују шта говоре.

— Знате, господине, да свршимо одмах оно званично, поче управитељ; јер то је основа. Ви сте почетник, управо још нисте никад ни били на позорници, за то вам и не могу оценити дар и способност, те према томе не могу вас ни наплатити. Какви будете, таква ће вам бити и плата. Пошто пак за сад нисте још *никакви*, то онда не ћете имати никакву ни плату.... Хм, хм! Ја сам врло праведан, о, уверићете се већ. Дакле, тим бисмо били на чисто, је л'?

— То стоји, примети Даша, и поче намештати своју огрлицу; ја не знам ништа о вашој вештини. Али — та сами рекосте мало пре, да хоћете да ми дате да будем «брица»; кад је тако, онда ће се већ сутра знати, вредим ли што или не. Плата моја може дакле почети од сутра; не мора од данас, а, не мора.

— Е, није то ни тако, одговори управитељ, и поглади се по обријаном образу. Уметност, господине мој, уметност је главно. Зар ви мислите, да ћете сутра већ бити уметник!?

— О томе нема ни разговора.

— Видите дакле, да мора бити онако, како ја кажем.

— Па добро, а кад мислите почети с платом?

— О, то ћу вам већ казати. Чим видим да што вредите, прогласићу вас за уметника и плата не фали.

— Зар су ови овде сви уметници?

— Хе, како који.

— А добијају ли плату?

— Како који — све по заслузи. Знате, код мене је све у свом реду. Боже мој, та вешт човек може и мимо плате стећи....

— Шта?

— Хм, поверење у публици. Зар нисте видели у Сентомашу! Је л' вам који глумац икад платио чашу пива? Није; то плаћа публика. Шта ће му онда и плата! А тек глумице!! Па још младе и лепе!! Ја и не узимам гадуру. Како те могу тек стећи — поверење!

Даши ово последње не беше са свим јасно; разумео је само толико, да не ће имати плате. Није га то баш тако пекло, имао је толико новаца, да се може провући који месец, а уз то — та у близини је Стазиној!

Тек сад, кад је заиста близу ње, кад је својим рођеним очима гледи, и то као «колега» гледи, кад је, шта више, имао и њезину руку у својој, тек сад је почео Даша и да се радује и да посумња у могућност њене љубави. И ако је с управитељем имао мало пре онај «стваран» разговор, ипак му је било чудно око срца. У оваквој прилици још није био. Мирно, с неком резигнацијом, гледао је, како су се глумци, на позив управитељев, опет упутили на позорницу, да наставе пробу, коју је његов долазак на кратко време прекинуо Мирно је сео на једну столицу у «партеру» и чекао шта ће бити сад.

— Господин Ђонић, рече управитељ гласно, изволите и ви амо. Доста сте били публика, треба сад да сте глумац.

— Ходи, Дашо, рече му «јунак» дружине, ког су остали на основу чудноватог носа његовог «Шљуком» звали. Не бој се, не ће ти нико одгристи ни парче носа.

— Да се теби то деси, хвалио би Бога, примети «љубавник», ког су другови опет «патлиџаном» звали, пошто је облик његове главе имао неку сличност с патлиџаном.

Даша се лагано упути позорници и не пазећи много на примедбе нових колега.

— Ево вам улоге. рече му управитељ; кад дође ред на вас. можете је читати. После подне је опет проба, вас ради, дотле је морате научити на памет, да бар помоћу шаптача можете говорити, а у вече је представа.

Даши поче нешто светлуцати пред очима. Представа! Значај те речи са глумачког гледишта поче тек по мало да му свита. Но још не тако, да се уплашио; новина га је више збунила. Шта ли да каже, шта ли да не каже? Најрадије би покупио своје «андрабуље» па стругнуо опет у Сентомаш, где зна да је добро дошао. Поче зверати по сали и поглед му паде на Стазу....

Остаће, ах, те како ће остати!

Проба се настави. Док су други говорили. Даша је бленуо у своју «улогу» и никако није знао, шта ће с њоме. Тамо две речи подвучене, а опет немају никаквог смисла; па онда опет нека реченица — нешто се до душе каже, али шта? За тим опет подвучене речи — ни репа, ни ушију! Па опет реченица — нешто десето од оног, што се мало пре казало. Зар брице заиста говоре такав несмисао? Брице говоре брзо, па често и које-шта; али оваку глупост! У Пешти би га одвели у лудницу, у Бечеју пак је паметан човек, који говори са позорнице.

Поред Даше стајао је Патлицан и смешкао се, гледећи глумачког новајлију, како се мучи и чуди.

— Шта се то мргодиш? запитаће га.

— Хо мај! Ако ово има смисла, онда већ не знам шта нема, одговори Даша и покажо му улогу.

— Па то тако мора бити.

— Је л' и твоја таква?

— Наравно. Ове подвучене речи не говориш ти, већ неко други, а кад их чујеш, онда ћеш тек ти оно, што стоји даље.

— Е да!?

— Пази само, сад ћеш доћи на ред.

Неколико тренутака доцније опомене управитељ Дашу, да му ваља говорити. Даша чује оне две речи и поче читати своје.

— Тако не говоре брице, господине, примети управитељ; то мора ићи живље, морате управо брбљати.

— Ја нисам никад био брица, рече Даша и намргоди се.

— Нисам ни ја био слепац и просјак, одговори му управитељ; ал' морам тако говорити и запевати, јер ми је улога таква. Ви сад морате оставити све на страну, и уживети се у своју улогу. Зар нисте никад видели и чули бербера?

— То јесам

— Е, па пробајте тако. У осталом, Шљука, дед, ти си по занату брдо-брица, покажи Даши како ће!

Шљука се надува као бешика и погледи оштро управитеља.

— Јесам ли ти казао сто пута, да ми не спомињеш то, рече љутито. Још једаред, па —

— Баш си луд! Пробајте сами, нисте пали на теме!

— А зар морам баш рећи оно, што је овај овде написао? Умео би' ја већ казати — поче Даша.

— То не иде. Ако ће сваки по своме ћефу, онда смо готови. Пробајте!

Даша покуша по ново, и да га нису храбрили Стазини погледи — он је бар њене погледе тако тумачио — би за цело треснуо «улогу» о патос. Но све бадава. Већ читање му је ишло тешко, а, болан, да учи ту «глупост» на памет! Да је то хтео, био би данас правник, универзитетлија у Пешти, и не би се бочио с које-чим.

Проба се докотрља до краја, а Даша — дрвендека био и остао. Ни после подне није ишло боље. Он би, можда, и учио; али му другови не дадоше — морао је плаћати пива, кад се већ нашао у њиховом колу. Он до душе није пио ништа, али није ни учио. Проба та ишла

је тако, да је управитељ био сав зелен од једа и непрестано ходао горе-доле.

— Уф! излети му у једаред из измучених груди. Сва су места распродата, биће дупком пуно, заслужићу више него икад, па сад да ми се деси то! Да ми се сад ту створи тај Пера Смуђ, тај бегунац, дао би' му пет сребра, Бога ми!

— Узимам те за реч, дирекцијо славна! зачу се од некуда неки потмуо глас.

— Перо! Јеси ли ти? плану управитељ.

— Ја, али дај петицу!

Један се прозор отвори и чупава глава Пере Смуђа пружи се у салу.

— Даћу ти је већ, поче управитељ натраг таскати.

— Не, сад одма', иначе с Богом!

Управитељ извади с киселим лице петицу и пружи је Смуђу, а овај се тренутак за тим створи у сали.

— А ми! А ми! Шта је с нама?! зачу се сад са свију страна. Зар ми тако на лијо? И нама мораш дати, матори курјаче, јер — —

— Та то је побуна, то је страјк!

— Плати па ћути! И тако си нам дужан.

Једва после многог ценкања и погађања удеси се ствар. Један је био задовољан са три сребра, други и с једном форинтачом. Представе је, дакле, могло бити, а глумци су после тврдили, да управитељ никад није искреније запевао и богорадио у улози Пантелије, као овом приликом.

IX

Сутра дан био је Даши први посао да потражи колико-толико угодан стан, пошто би на брзо банкротирао, кад би и даље био у гостионици. Обрати се Пери Смуђу, који му беше најсимпатичнији од нових колега, пошто га је избавио од неприлике и бламаже, у коју би за цело био упао, да је морао синоћ ступити на позорницу. Уз

то му је и Перина нарав годила, тај беше свагда расположен и пуњ досетака.... Још у Сентомашу га је Даша узео на око, а у Бечеју се између те двојице склопило пријатељство, које је на Дашин даљи живот било од замашног утицаја.

— Досели се к мени, рече му Пера.

— Брате, одговори Даша, ја сам најрадије сам у стану. Немој се срдити.

— А што да се срдим! Кад нећеш, нећеш, рече Пера и слеже раменима.

Даша нађе пристојно намештену собу код неке удовице, још доста младе и прикладне, и усели се још тај дан. Много није имао да преноси, те је тако и на брзо био готов са својом «сеобом».

— А сад доле с тим брчићима и с том брадом, примети му Пера, кад су се упутили на пробу.

— Чекај још мало, рече Даша и ухвати се и нехотице за своје брке: док ми каже упраритељ.

— Пре свега, рече Пера и погледи Дашу доброћудно: наш је управитељ врло лабава власт. Немој ни пошто да покажеш, да ти импонује — онда си свршио. То ти је лопов прве класе, и његов белобразлук можеш надбити само још већим безобразлуком или каквом лукавштином. Мислиш ли ти, да сам ја јуче побегао? Сакрио сам се само, да из њега исцедим коју форинтачу и у мало ми твој долазак није пореметио рачуне. Али срећом, ти си био такав сом, да сам ја могао успети. Зна он то сад, па се и каје што ми је у оној невољи обрицао петицу; да је знао да сам у близини, не би то казао ни за живу главу. Јеси л' га видео како је синоћ урлао! Мари он за улогу; њему је жао за банкама, које је морао делити свима, а не само мени.

— Па да не обријем бркове....

— Треба: тако онда не изгледа да си то учинио по његовом налогу, већ просто што је такав обичај.

С тешким уздисајем уђе Даша у берберницу, а берберин је одмах знао шта има да ради, кад спази да је с Дашом ушао и Пера Смуђ.

— Знаш, Дашо, рече му Пера, кад су опет били на улици, да ми се овако боље допадаш. Ти си здрава, јака момчина, а имаш сад лице као девојка. Ево мене, ако се и Стаза не заљуби у тебе.

— Шта?!

— Немој се претварати! Ти мораш знати да ја имам врло добре очи; спазио сам ја већ у Сентомашу, да си се до ушију зацопао у ту нашу прима-дбну. Бајаги — уметност те занела!

— Немој ме одати, ако Бога знаш!

— Не ћу, а и не треба; зна Стаза то већ....

— А како, кад јој нисам никад ни речи казао?

— Хе, хе! Ти јеси домишљан, и прилично си претурио преко главе, али — ја то знам боље. Био сам и ја у њу заљубљен.... но о том други пут.

Кад дођоше на пробу, глумци и глумице поздравише Дашу веселим смејом, а госпођица Стаза погледи га много умиљатије и милокрвније, него јуче. Даша спази то и Перине речи падоше му одмах на ум.

— Данас имам улогу за вас, рече му управитељ; с којом се можете боље опријатељити. На реду су «Граничари», и ви ћете бити Андријин слуга Сима. Оћете ли ступити под вашим именом или ћете узети какво уметничко? —

— А што ће ми друго име!

— Па добро.

Даша узме од управитеља своју танку улогу и одмах с њоме Пери, да му овај протумачи оно, што је јуче Патлиџан почео.

Проба се свршила, и Даши је тек сад пукло пред очима, каква ли је то манзафларија Још који пут да прочита што има рећи, па ни бригеша! Даша се баш радовао што се не ће осрамотити, а и улога му се свидила. До

душе — слуга; али боље и то, него бити на позорници «народ». Тако му бар рече Пера, кад су после пробе седели за ручком.

Тог дана биће опет проба, али тек у вече; учиће се «нов комад», а до тог доба могао је сваки радити шта је хтео. Даша оде у свој стан, а с њиме и Пера.

— Ма, реци ми, Перо, како си ти постао глумац? запитаће Даша свог новог побратима.

— Као год и ти, одговори Пера и запали цигарету.

— Збиља?!

— Ја сам Темишварац, а из добре сам куће, настави Пера, пратећи очима дим, који му се над главом колутао. Отац ми је трговац и жив је још, хвала Богу. У Темишвару сам учио гимназију и положио сам испит зрелости, и то с одликом. Не знам, да л' знаш Темишвар; али тамо је смеса од народа. Тамо сам ја научио, поред матерњег језика још и немачки, мађарски и румунски. Могао бих глумовати ма на ком језику од ова четири, тако их знам. Враг ме наведе пре три године, да после испита зрелости с једним колегом обиђем наш Банат. Било је весело, и свуд су нас лепо примили. Дођемо ти и у Кикинду, а тамо овај наш несретник, управитељ, са својом дружином. Одемо ти у позориште, и ја се с места, као да сам био пијан, луд, махнит, заљубим у ову нашу Стазу, која је у оно доба била и млађа, и лепша, и — боља. Хајд што сам се забленуо; ал' ми она после својом кокетеријом са свим заврнула мозак. Ни одвраћање мог друга, ни молба мог оца, који је дошао из Темишвара, ништ' није помогло. Ја ступим у дружину. Отац ми је слао нешто новаца, а у нади да ћу се опаметити. Кад је пак видео, да нема од тог ништа, он диже руке и тако ти зависим од милости и немилости ове вуцибатине.

Пера уздане и смота нову цигарету, а Даша наслони главу на руку, не говорећи ништа. Као да га је дирнула судба Перина.

— Но ја сам се довио, настави Пера после те мале почивке: и као што видиш добар сам глумац, управо најбољи. На брзо сам ја наткрилио ове шнајдерске и берберске калфе. Брате, ко подере пар ципела на позорници, тог је однео даба одрањеног. Али...

Пера застане а Даша прихвати:

— Па што не одеш кући, оцу! Опростиће ти! Та ако ја немам орјатина оца, нема га нико, па се смиловао, а смиловаће се опет, да одем у Сентомаш Станићу. Та ти имаш, брате, будућност пред собом. Мани се тог вандрокашког живота.

— Можда и хоћу, настави Пера, и учинићу, чим пролеће отме маха. Али немој ником ништа рећи! Волим то глумовање — знаш, Бога ми! Сав сам занесен кад сам у својој улози. Ал' ме другови мрзе, тиквани ти, а мрзим и ја њих. Глупаци су то, а непрестано сплеткаре. Мислиш ли ти, да и један има чистог појма о глумачком позиву, ако свако држи да је баш за глумаштво позван! Погледај их само! Сваки ти се ту башкари, као да одаје он глумачкој уметности највећу почаст тиме, што се бави њоме. Брате мој! Личност, она слатка личност се истиче ту, а уметност, тај идеалан појам, долази тек у десети ред. Чућеш само како се о самој уметности мало говори, али тим више о «уметницима» и о «уметницама». Наравно, да и уметност, као таква, према томе и напредује. И ако су глумци у главном свуд једнаки, од бечког Бургтеатра па све до наше ронђаве дружине, опет нису тамо бар простаци. Узрок је том наше бављење по селима и варошицама. Ми импонујемо публици грандиозно, вуку нас на све стране, а да им вратимо љубав, опијемо се, као да имамо и сувише памети, те хоћемо да је се ратосиљамо. Село квари глумца. Кад на пример Шљука као Краљевић Марко строваљи Турчина — урнебес! Шљука онда мисли да је заиста Краљевић Марко, и да је постигао врхунац уметности. Та ено, сељаци да се извичу живи! Зар није то успех? Кажи онда том брици да није уметник! Ах, Ге-

рик, Кин и сви ти славни глумци су сапуница према њему. Тако се онда не напредује. Шљука је онај исти мазгов, који је био, кад је први пут ступио на позорницу.

Што је Пера више говорио, Даша га је све то већим поштовањем слушао. Много ствари није ни разумео са свим, ал' им се ипак довио. Знао је у главном, шта Пера хоће да каже. Једно се чудио, што Пера и не спомиње даље своју љубав, што о Стази не говори више. А то би управо Дашу занимало много већма, него дисертација о глумаштву и о глумцима. Али како да га запита? Не ће никако. Ако Пера сам не почне, Даши се ни најмање не прохтева завиривати у Стазину прошлост. Некако — знао га ђаво! ал' се бојао да ће се посвађати или са Стазом, или са Пером. А ни једно му не иде у рачун.

— Слушај, Дашо, поче Пера из нова, да те нешто питам, а и да ти нешто кажем. Ти, као што ми се свиди, имаш о глумачкој уметности прилично замршеног појма. Немој се срдити што ти то велим; ал', знаш, заволео сам те, па хоћу.

— Говори, Перо, ја нисам дете.

— Та не само да ниси дете, већ си пун бува. Чуо сам у Сентомашу твоје „житије", па сам се слатко смејао. Видиш, брате, теби при свој препредености фали за глумца интелигенција. Ако мислиш бити позоришно бебукало као Шљука, онда ти је доста, и сувише. Али ако мислиш заиста бити глумац, онда мораш учити. Мораш читати, и непрестано читати; наравно оно, што се тиче наше струке. А и друге ствари не ће ти шкодити.

— Уф, па опет читати и учити.

— Знам, то те је истерало из школе, али друкче не иде.

— Та̑, ја баш не мислим бити до века глумац, а и не ћу.

— Па опет си дош'о. Е, „љубав није шала".

— Знаш за што сам ту, па мани ме до врага. У осталом, хајд' мало да се шетамо.

Пера не рече ни речи, обуче капут и обојица оду у шетњу.

Кад се почео хватати сумрак, упуте се великој механи на «читаћу пробу».

— Радознао сам шта ће рећи наш матори курјак, управо «Курјак», јер тако тепамо нашем слатком управитељу, примети Пера.

— Ја видим да овде има сваки свој надимак: За што зову тебе «Смуђ»?

— За то што сам Темишварац, па бајаги нешто влашке багре, а Власи радо једу рибу. Ето за то. Право ми је име Ђорђевић. Добићеш и ти име; чекај само док те увате с које стране.

У том дођоше и до сале и уђу у њу.

По сали је ходао управитељ Курјак с Патлиџаном горе-доле и живо се препирао с њиме. Госпођица Стаза седела је с Патлиџановом женом, «госпођом Парадајзлом» и такође живо разговарала с њоме. Остало «особље» разредило се у разне групе и водило диван. Тако је то било свако вече, па и кад је представа.

— Господо, поче управитељ свечано, Данас је читаћа проба новог комада, који сам великом муком и још већим трошком набавио из Београда. Тај трошак је тако велики, да ми је сад каса празна....

— Лажеш, Курјаче: а где је приход од јуче? викне Патлиџан.

— Тај је отишао баш на ту цељ. За то и немојте тражити од мене новаца. Што сутра падне на каси, поделићемо као браћа.

— Мхм! прогунђа један глумац. Први пут тако говориш....

— Па какво је то дело? запита Пера.

— То е «Чаша воде» од неког Шкрибе, одговори управитељ.

— Од Скриба, поправи га Пера.

— Ја сам играо у том комаду «Болинброка», а и сад ћу га, настави управитељ и не пазећи на Перу. «Краљицу» ће дати Парадајзла, «војвоткињу» Стаза, «Абигајилу» фрајлица Мара, наша нова снага, «Маркија» Патлиџан, «Томпсана» ће дати Шљука а «Мешења» наш лепи Даша.

— А каква је то улога! запитаће Даша.

— Љубавна, одговори управитељ.

— Па то је онда моја струка, суну Патлиџан.

— Јесте, ал' у твоју главурду не могу се заљубити три такве жене као што су краљица, војвоткиња и она цура. Ту Даша има више изгледа.

— Та у мене још није била заљубљена ни слушкиња, а камо ли....

— Та то је на позорници, обрецне се управитељ. А ти, мој Патлиџану, ћути: она три сребра од јуче не ћу ти заборавити. У осталом, добићеш другу улогу, јер имам још једну новину.

Патлиџан прогута, што му се таман нашло у грлу, али Даша није стекао у њему пријатеља.

— Ево вам и улоге, настави управитељ и подели свима своје. «Члан сабора» је Пера Смуђ, «Албермарлова» — но, ту немамо до душе, али штумадла у овом хотелу моћи ће је дати, а «придворника» даће Јоца Кер, наш верни послужитељ и разносач цедуља.

— А што не даш једаред и жени својој коју улогу? запитаће Шљука.

— А ко ће седити на каси! примети заједљиво Патлиџан.

— Господо, о томе не може бити разговора више; тако сам ја наредио и тако мора бити. А сад на посао!

(НАСТАВИЋЕ СЕ)

ЈЕДАН ПОГЛЕД НА ЕКОНОМИЈУ КАО НАУКУ

(свршетак)

IV

Прекомеран доктринаризам манчестарске школе показао се немоћан у практици, те је много изгубио од своје пређашње важности у очима модерних писаца. Апстрактна догма о индивидуалном егоизму није кадра да размрси комплексно шаренило феномена у економном свету. За то се у последње време створила тако јака реакција старим теоријама да је из тога поникла нова школа у народној економији, која данас носи разна имена: немачка,[1]) историска, реалистична, социолошка, школа катедралног социјализма, но којој најбоље одговара име историско-социолошка.

Главна разлика између старе и нове школе почива на методи научног испитивања. Докле представници прве сматрају народну економију као скуп универсалних истина изведених из посматрања људске природе и тако званих природних закона, или бар као науку које су главни принципи довољно обелодањени и ван сваке дискусије, дотле писци друге тврде, да је економна наука једна грана социјалне философије, која се у разним фазама под утицајем разноликих прилика заогртала друкчијим облицима, и да је још и данас у стању доста непотпунога развића. Сваки од тих праваца има свој посебан начин и методу истраживања. Тако писци старе школе придржавају се поглавито дедуктивне методе. Они полазе од

[1]) У Немачкој је поникла и развила се. Њезин постанак датира се почетком прве половине овога века, када први пут писци почињу систематски изучавати економне појаве помоћу историје. Али тек пре две деценије они се конституисала као самостална и различна школа.

известних постулата или претпоставки па на њиховом основу изводе принципе за које виндикују апсолутну примену у свима местима и временима, као на пример претпоставка да је егоизам интереса главни и једини мотор свеколикој радљивости, а слободна утакмица неопходан услов економног напретка. Тај правац најбоље је окарактерисао Роси. «Посматрана у општим цртама, политична економија, вели француски економиста, више је наука резоновања него посматрања. Њезин је задатак да нас упозна са односима који проистичу из саме природе ствари. Она истражује законе који се оснивају на општим фактима људске природе. Писци модерне школе гледе да се унапред ослободе свију априористичних појмова и да посматрају појаве како се они фактички јављају, засебно их испитују, упоређују, па тек употребљавају дедукцију колико је нужно да се идеје, изведене из посматрања факата, доведу у склад. Друштво је по историској школи резултат догађаја прошлости. Социолошка школа тврди да је оно организам који расте и поступно се развија. Доктрине тих двеју школа готово се поклапају, нарочито у новије време када историја почиње да се бави законима социјалног развитка, одбацујући чисто индивидуална факта.На тај начин модерна школа истражује узроке данашњим економним чињеницама у прошлости, и на основу тако прикупљених факата изводи основне принципе на којима базира своје теорије.»

Економија долази у ред најтежих наука. Феномени којима се она бави веома су комплексни. Мора се признати да при изучавању тако заплетених појава којих је предмет човек у друштву, научник наилази на тешкоће особене врсте. Док се на пример у физичним наукама факта прикупљена посматрањем и анализом лако дају подврћи контролисању добивених резултата, дотле је у социјалним наукама у опште, а у нашој посебно, такво контролисање за данас немогућно у толикој мери. Ту се

експерименти врше на нарочити начин. Данашњи век угледао је многе експерименте неизмерне важности на пољу економног живота. Али важни резултати тих експеримената умичу посматрачима, не само појединцима, већ и читавим нараштајима. Нико није у стању да их производи на пољу економном као на пример анатом у своме кабинету или кемичар у своме лабораторијуму. Он се увек налази пред самим предметом, мотрећи пажљивим оком на топионицу у коју меће мртву анорганску масу, из које тражи да очупа тајну њених молекиларних сложаја: посматра је у разним облицима, на разним ступњима температуре и сажижљивости, принуђавајући тако рећи својим реагенсима да му се сваки елеменат покаже у свима својим особинама; мери их, анализе, слаже, разлаже, не остављајући их све дотле док не исцрпи сва посматрања док не одгонене свако унапред постављено питање. Тако он проналази особине и природу сваког елемента, добија о томе факта која упоређује, групише, па из њих изводи правила и законе по којима разни елементи улазе у састав каквог сложеног тела. Предмет је дакле увек пред посматрачем; не може да му умакне и добије неки други облик.

Та врста посматрања у којој су посматрач и посматрани предмет са свим различни, при којој је први апсолутни господар другога, без сумње је много лакша од врсте посматрања економних чињеница. Људско друштво представља нам појаве које се непрестано истичу у разним облицима. Оно је, ако би поређење било згодно, велика топионица у којој без престанка врй и кипи социјални живот. Само овде је друкчији положај посматрача, јер се сам он налази у средини тога врења; не може из ње да изађе и да на извесном одстојању, ослобођен свију страсти, предрасуда и личних интереса, посматра предмете философском индиферентношћу каквог природњака. Ретко кад, управо никада, не остаје на чисто

објективном гледишту; он више цени догађаје како годи његовим интересима, него како се они фактички јављају, јер је увек изложен најразноврснијим утицајима средине у којој се креће. Добар посматрач мора се некако у мислима осамити, и тако испитивати појаве, проналазити им узроке, знајући добро да разликује шта је у њима главно а шта споредно. Само тим путем моћи ће да шири круг поузданих експеримената.

Појави економни носе тип друкчији од појава природних. Узроци који одржавају друштва у заједници не могу се упоредити са узроцима који дају овакав или онакав изглед некоме пределу. Покрети у растењу становништва, варијацијама цена и економним кризама, феномени су, који се збивају по законима са свим различним од закона о променама у температури времена.

Често се вели да је друштво колективни организам због његове сличности са организмом индивидуалним. Та аналогија коју модерни философи изводе до крајњих консеквенца драгоцено је оруђе за откривање научних истина, јер људски ум не може да створи себи замисао о неком предмету док га не упореди са другим. Али ако се уђе у детаљније посматрање та два реда појава, наилази се на велику разлику, која може бити не почива толико на разноликости саме њихове природе, колико на слабости наших органа и несавршености оруђа, да се пронађу њихове истоветности. Свака скоро наука о природи толико се данас развила да је добила прецизна оруђа којима се могу њени резултати изразити у одмереним и сталним количинама. Астрономија има подељени круг, Кемија баланс, за мерење атмосферског притиска и температуре времена барометар и термометар. Социјалне науке још нису достигле тај ступањ. Друштво се мора посматрати у маси и настати да се у њиховим покретима пронађу неки средњи закони (axiomata media). Карактерне особине које се откривају на телима у природи, на при-

мер какве биљке или минерала, дају се примењивати на читаве врсте и класе тела. То већ није случај са јединкама у друштву. Ма да је човек део целине, ипак није веран израз свију јединака које састављају социјалну целину Колико нам људи изгледају слични, па ми опет кажемо да се ни два човека не могу наћи истоветна. Ако би, дакле, човек испитивао само једну друштвену јединку, и њене особине преносио на остале, као што ради минералог са кемиском саставом каквог минерала, или ботаничар при класификапији биљака према броју прашника и тучкова, пао би у грдне погрешке и никада у својим резултатима не би дошао до правих истина.

Ето на колике се тешкоће у испитивању појава наилази у нашој науци. Али и ако постоји рэзлика у самој методи између природних и економних феномена, ипак се у новије време морало прибећи, у изучавању ових последњих, методи истраживања која је показала тако сјајних резултата на пољу природних наука. У опште данас се гледа да се подвргну строгој научној критици појави којих испитивање зависаше више од воље и личног укуса појединих посматрача.

Колико је важно по економну науку изучавати поједине чињенице помоћу историје, још је значајније посматрати данашња њена факта помоћу статистике. Савремени друштвени појави, као што их посматра статистичар неопходни су економисти. Статистичка посматрања су последња алка у ланцу који спаја прошлост и садашњост њима се обележавају најмаркантнији знаци у непрекидности и променама развитка догађаја. Статистичка су дата, вели се, за економију оно што су посматрања астронома, метеоролога и физичара за природне науке.[1]) Тек у последње доба када се почео истискивати дедуктивни правац као једина начин испитивања са поља со-

[1]) G. Corneil Lewis. Treatise on the methode of observation and resoning in politic, 1858, 178.

цијалних наука и замењивати аналитичним посматрањем факата, почео се опажати велики прогрес на пољу социолошком. Испитивања путем аналогије појава индивидуалног и социјалног организма, расветљавају многа питања; али се и у самој науци далеко не одмиче, јер су аналогије варљиве и непоуздане. Тим путем може се само приближити некој истини, а никако доћи до сталних закона, па чак се тешко постижу и емпирични закони, то јест они, којима се не истражују узроци. Излишно би било упуштати се у излагање тако великог и очигледног значаја статистичких студија по економију. О томе нам дају довољно доказа добро уређени статистички бирои у којима се прикупљају подаци о најситнијим економним фактима. На овоме месту може се само рећи, да су историја и статистика два најглавнија подупирача модерне економне школе.

У свакој науци да се пронађе нека истина, мора се у почетку изабрати један од ова два правца научног испитивања: индукција или дедукција, или како се друкче узима анализа и синтеза. Тај други процес непоуздан је у почетку, јер најмање скретање на странпутицу у полазној тачци повлачи за собом погрешке које могу бити фаталне по целокупан резултат испитивања. Први је много поузданији, управо једини који се почиње употребљавати на пољу друштвених наука. Социолог се мора кретати стопама природњака, полазећи од онога што је просто к' оном што је сложено, од познатог непознатом, од «хомогеног хетерогеном». «Као што се човек покреће у природном ходу тела метањем ногу пред ногу, тако се напредује и у природном развијању ума изношењем једне идеје за другом. Другим речима, први ослонац нужан је уму као и телу. Ослонац је телу земља, а уму једна позната истина или начело».[1]) Ми треба, вели Керије, да изучавамо безбројне појаве живота који нас окружују

[1]) La médecine éxperimentale, 79, Claude Bernard.

онако као што ради кемичар кад разлаже на атоме делиће гранитне масе и испитује сваки део понаособ у цељи да се сазна како би он делао остављен самоме себи, упоређујући његову независну радњу са заједничком радњом свију делића укупно.[1] У нашој науци ваља дакле почети испитивањем појединих економних факата, разлагати их на њихове саставне делове, упоређивати особине које се тако открију док се на послетку не дође до првобитних чињеница које се не дају подврћи даљој анализи. Домена једне науке шири се више брижљивим испитивањем појединости помоћу анализе него изучавањем у целини помоћу најсјајнијих генерализација. «Наука корача напред лагано не достижући никада ступањ савршености. Битност њена састоји се много више у поузданој методи истраживања него у обиму гомилања њеног знања».[2]

Али из тога што наведох не излази да треба искључити дедукцију. Индукција и дедукција два су нераздвојна процеса у радњи једног истог начина испитивања. Само прво ваља, у колико је могуће отпочети индукцијом, оним што је познато то јест појединачним посматрањем факата, и по што су она довољно испитана, прибећи дедуцирању закона. Једна би била крајност ограничити се просто на посматрање и описивање факата, не истражујући им узроке и законе, као што је друга крајност полазити од општих апстрактних идеја, па из њих изводити начела. «Сама по себи, факта су нема. Посматрањем само ни у колико се не откривају радње узрока, већ само редови појава у времену. Може се пронаћи да се један појав јавио после другога, или се збио у исто време са извесном групом других догађаја. Али то би нам могло дати правац у сазнавању само ако би у будуће наступило у другим случајима апсолутно исто груписање факата и са свим у истом реду. Такво пак понављање никада се не догађа у животу људском, нити ма где осим

[1]) **The Unity of Law, bey H. C. Carey, 1873. Philadelphia, 57.**
[2]) **Lesly, Fort. Review, 1879.**

у кемиском лабораторијуму».[1]) Историска школа често претерује својим строгим индукцијама кад их истиче као нешто са свим супротно дедукцијама. Она тиме пада у другу крајност, а врло се лако може пасти и у крајњи конзерватизам. Јер, имајући пред собом само нема факта, она се лишава свију идеала који су увек нужни у нашој науци. Отуда се она и почиње гранати на више различних праваца. Историски правац Рошеров у многоме се разликује од правца Книсова, Хилдебрандова и др; као што се опет овај разликује од ново-историског правца који представљају Шмолер, Брентано и још неколико млађих писаца. У последње време истиче се јака реакција претераном историзму у народној економији. У самој немачкој он је доста потресен радовима Менгера, Дицела, Сакса и других. Друга дакле једна школа почиње себи крчити пут, а то није ни која друга до стара дедуктивна школа изведена до крајних граница у апстракцијама, но која се појављује у новој и шаренијој одећи тако зване математичке школе.

У главноме су два узрока изменили правац у развитку теорија старе школе, показавши пут новој. Ти узроци ови су: Напредак у методи испитивања нарочито историје и примена закона еволуције на друштво, два релативно нова појава. Растењем већега значаја историског правца у изучавању свију наука и применом на друштво идеје поступног развијања, отворене су нове перспективе и прокрчени нови путеви на пољу народне економије. По времену постанка, као што смо видели, историска метода старија је; она се јавља прво у радовима Монтескијевим и Бурксовим као реакција рационализму осамнаестога века. Тај правац огледа се у многоме код Смита. Научно га је развио на правноме пољу познати немачки правник Савињи, а у новије време допунио и расветлио

[1]) The present position of Economics 1881, 41, Journal des économistes, juillet, 1885.

инглески философ-правник Самнер Мен. С правнога поља историска метода пренесена је на економно. Готово у исто време јавља се идеја еволуције, идеја која било да се схвати по Хегелу као прогресивно откривање воље провиђења, или по Огисту Конту као поступно израстање друштва као организма, или на послетку по Херберту Спенсеру као прилагођавање (adaptation) социјалног организма околној средини — свакојако силно је утицала на преображај економне науке, отварајући нове путеве истраживања у прошлости.[1])

Стара економна школа згодно се данас упоређује са класицизмом, рашта јој се и даје име класична. Као што се у класичној скулптури човек представља општим цртама, тако и стара школа више се руководи у својим теоријама општим особинама људске природе, износећи неког мишљеног човека који показује мало сличности са човеком који живи у друштву. Тај апстрактни створ, грађанин васељене, та фиктивна личност Рикардова и Бастијева, треба да ужива највећу слободу, и само тако он ће знати где су његови прави интереси и умеће да их оствари. Доследни начелу индивидуалног егоизма, њихови ђаци траже савршену слободу и утакмицу, јер се, како они тврде, социјални поредак, у коме су сви интереси хармонични и законити, успоставља сам од себе простом игром природних закона, свет овај у њиховим је очима ако не са свим добар, а оно бар за данас најбољи, и коме је намењено да се поправи сам од себе, без икаквог мешања и утицања. Што се сад не постизава општа срећа човештва под владом природних закона, има се, веле, једино приписати невештом мешању законодавчеву у приватну привреду, мешању којим се ремети хармоничан поредак који успоставља само провиђење. Изучавајмо вели Бастија, природне законе, дивимо се њиховој радњи. Као што се покрети небесне меканике покоравају несвесним законима природе. тако и ми треба да се поко-

[1]) Ashley, op. cit. preface

равамо законима социјалне меканике које је божија промисао тако мудро декретовала.[1])

Политичка економија не припада ни једном народу ни земљи, рекао је недавно један од најватренијих бранилаца Рикардових; она, према томе не треба да води рачуна ни о каквој подели људи на народе, нити о посебним условима под којима се они развијају. Као наука она само има у виду остварење опште среће човештва[2]). То космополитско гледиште не може се усвојити према данашњој међународној суревњивости; оно је у највећој опреци са фактима живота. Само онда би оно било основано кад би сви људи били сопственици, сви народи живели под једнаким условима и састављали једну политичку заједницу. Не водити рачуна о националним разликама, значи оставити да на једном месту царује богаство, на другом сиротиња, да се један народ развија на штету другога. О свему том мало је стало по старој школи, само ако се постизава напредак човештва.

Писци нове школе не сматрају економну науку као скуп апсолутних и непобитних доктрина истакнутих крајем прошлог и почетком овога века, већ као науку коју чине више или мање утврђене теорије. Ни један век од када је човек почео да размишља о друштву није био без економних идеја. Народна економија није, вели се, изашла из главе Адама Смита, нити ма којег другог мисленика, наоружана принципима, као Минерва из мозга Јупитерова. Данашњи њезин облик као самосталне научне дисциплине обележава само фазу њеног одвајања од социјалне философије и других политичких спекулација. Они држе да треба напустити испитивање природних закона у економној науци и ограничити се на много скромнији али поузданији пут — изучавање економних чињеница у историском развићу и у целини са осталим социјалним факторима. Одбацити опште погледе и просте формуле.

[1]) Harmonies économiques, VI 39.

[2]) Lowe op. cit.

па се ограничити на детаљно и појединачно испитивање факата како се она јављају у прошлости историјом а у садашњости статистиком, придржавајући се при томе закључака изведених из посматрања извесне друштвене средине. То је у главноме пут који је себи трасирала нова школа, не гледећи у друштвеном поретку природне, већ законе које су људи створили. Ја тражим, вели Лавле, природне законе о којима се толико говори у политичној економији, и нигде их не налазим. Разумем, додаје он, да се тај израз употребљава кад је говор о феноменима физичне природе, који одиста, при свем том што о њима мало знамо, изгледају да је покоравају непромењивим законима. Шта више, допуштам да се човек позива на природне законе кад је реч о животињама које живе и хране се подједнако, а не кад је у питању човек, створ који је способан да се усавршава, и чији се обичаји, навике и установе непрестано мењају и дотерују.[1]) Бесмислено је ослањати се на природне законе и слободну утакмицу неједнаких снага која по Бебелу води друштво банкротству. Да се успостави бољи поредак ваља пре свега испитати економне чињенице: својину, предузимачку добит, најамницу, не као природна факта, него као резултат извесне средине. Сваки народ има данас своју посебну организацију која почива на његовим индивидуалним особинама, предањима, месним и временим приликама. Народи живе на разним тачкама, под разним природним условима и на разним ступњима цивилизације, те отуда и њихови економни услови морају бити различни. Млади и неразвијени народи не могу се у том погледу упоредити народима који се развијају толико векова. Оно што годи једном народу не значи да је добро и за други. Принцип слободне трговине, на пример, може бити спасоносан за једну земљу, убитачан по другу; заштитни систем може обогатити један народ, руи-

[1]) Revue des deux Mondes, 1877.

нирати други. Слободна трговина обогатила је Велику Британију, уздигавши је на ступањ прве економне силе у свету. Заштита је данас не само повратила финансиску равнотежу Удружених америчких држава, него је још створила од њих најјачег економног утакмичара Јевропи. Оно дакле што важи с ове стране океана не значи да мора важити и с оне друге. Код једног народа приватна иницијатива може бити развијенија него код другог; и према томе ваља одређивати круг државног мешања, а никако га узимати апсолутно.

Нова школа не схваћа друштво као прост меканички агрегат. Мисао старе инглеске школе да су друштвени појави резултанта општих меканичких закона чија радња кад јој ништа на путу не стоји постиже општу хармонију, просто слободном игром интереса који се, веле, на послетку равнотежирају, у основи је погрешна и са свим одбачена. Појавом историско-социолошке школе, на против, економни живот народа сматра се као организам у коме се све, највеће као и најмање одржава у складу, где се сви појави узајамно протkивају и дејствују један на другога. Појави економног живота, вели Концен, не могу се друкчије схватити до у целини са осталим социјалним феноменима, онако од прилике као што се не може разумети ни радња крвотока ни нервнога система, ако се претходно не позна радња у најмањим деловима организма.[1] Та тежња систематског изучавања поникла је из идеја француског позитивисте Огиста Конта. Дотичући се узгредно у своме философском систему радова првих економиста и Смитових ђака, Конт вели ово: «Сви њихови радови очигледно показују свакоме који је компетентан да цени, а у томе је добро извежбан, најмаркантније црте чисто метафизичних појмова. Али од тога треба издвојити славног и оштроумног философа Адама Смита, који, не претендујући да оснује нову науку, поставио

[1]) Die Aufgabe der Volkswirtschaftslehre,, 1875, 7, von H. Contzen.

беше себи задатак, у многоме постигнут у његовоме бриљатном делу, да расветли битна питања из социјалне философије, јасном анализом поделе рада, улоге новца и т. д.[1]) Контови назори о политичкој економији своде се у главноме на ово: Економне појаве треба изучавати у складу са осталим друштвеним појавима; одбацити метафизички карактер који дадоше економној науци Смитови следбеници; ослободити се претераних дедукција у методи испитивања; и на послетку сићи са гледишта апсолутног формулисања закона у народној економији. Та четири дикта Огиста Конта основа су и полазна тачка модерној социолошкој школи у економији чије је доктрине лепо представио професор Инграм у једном свом предавању економне и статистичке секције друштва «Британска Асоцијација» за развијање социјалних наука у Дублину.[2])

Модерна школа за коју се не може још рећи да је дефинитивно конституисана на са свим новој основи, толико је успела да даде самој науци строго научан карактер. Изврсним радовима њезиних главних представника, као што су Лесли, Инграм, Ашле у Инглеској; Книс, Брентано, Шмолер и многи други у Немачкој, да и не помињем овде новије америчке писце, народна економија добила је карактер социјалне економије, изгубивши свој пређашњи тип приватне економије. Она не гледа у човеку једино егоисту, већ створ који се руководи осећајима симпатије и доброчинства; не сматра га као неку апстракцију него као човека каквог нам представља историја и прилике у којима живи. Тај правац по коме морални и правни елеменат играју важну улогу у економији обележава се као етички (ethishe Richtuug). Појединац по својој унутрашњој нужности која га везује за моралну и правну заједницу, државу, ма да чини свет за себе.

[1]) Cours de philosophie positive IV, 195. издање од 1877.

[2]) The present position and prospectus of Political Economy, 1878. Немачки превод од Шел-, Über die nothwendige Reform der Polit. Econemie 1879.

има свој самоциљ, он се ипак покорава тој вашој моралној заједници, јер само у њој постиже своју крајњу мету. Као што целина овлађује својим деловима, тако и држава доминира индивидуалним вољама.[1]) То гледиште по мишљењу немачког економисте треба пренити на економно поље. Човек не ради и не економише за себе; не може се ни замислити као осамна индивидуална јединица, него као члан породице, општине, државе и многих других удружења, и с тога гледишта треба полазити у оцени његове привредне активности.

У низу досадашњих посматрања природно долазимо на једну најобележенију разлику која дели доктрине двеју школа, а на име, на њихова гледишта о важности и границама државне улоге. То питање истиче се као логична последица напред изнесених мишљења о догми егоизма.

Важност државне улоге у данашњем социјалном строју ван сваке је сумње. Тврдити противно, значи доказивати нешто што за данас још нико не оспорава. У осталом ми се не ћемо ни упуштати у претресање тако опширног појма као што је мисија државе у опште и њезин однос према јединици и друштву. Нама је за сада стало до бољег познавања њене улоге само у привредном или економном поретку. У распрама тог замашног питања наилази се на крајности. У опште се може рећи у том погледу да не треба сводити државну радњу на минимални део, сматрати њену улогу више као негативну као «нужно зло» по примеру индивидуалиста, нити с друге стране претеривати у ширењу круга њезином мешању у приватну привреду, као што тражи извесна секта социјалиста.

Из напред изложених страна могло се видети да је основно гледиште старе школе државно немешање. Др-

[1]) Schmoller, Zeitschrift fur die gesammte Staatswissenschaft, 1873, a нарочито о томе у његовом делу Über einige Grundfragen des Rechts und der Volkswirtschaft, други део 1875.

жава, вели се, треба да се уздржи од сваког утицања у приватну привреду, остављајући појединцима савршену слободу у регулисању њихових узајамних односа. Подела добара у друштву расподелиће се под владом слободне утакмице најкорисније и најправичније, онако како диктирају природни закони. То начело своди се на стару физиократску формулу «laisser faire, laisser passer.»

По теорији нове школе, држава као најмоћнији агенат прогреса, као излив живих сила и интелектуалних аспирација и представник народног јединства, позвана је по самој својој природи да помаже и покреће напредак у правцима свију манифестација заједничког живота па и у економном. Природним законима који би водили хармонији интереса стоје на путу велике препоне, као што су крађа, отмица, монопол и т. д.; којих је радња штетна по опште интересе. Да би се сад то спречило, сваки народ организује се у државну заједницу са разноврсним органима чија се радња састоји у гарантовању личности и својине, у заштити слабих и нејаких

Слободна утакмица, слобода рада и кретања, неоспорно су допринеле великом напретку и развитку продуктивних снага. Али не треба заборавити да то важи на ограниченоме терену, на пример у предузећима да се даде јачи стимулус у производњи и сузбију монополне цене, и то само онда, кад се такмиче приближно једнаке економне снаге. Са свим је друкчије кад се начело слободне трговине хоће да промени на односе свију социјалних редова, управо на цео друштвени живот. Оставити апсолутну слободу такмичењу неравних сила, значи оставити сиротне и слабе ван сваке заштите. Држава која је по својој мисији позвана да их штити, не сме оставити такву слободу такмичења на пример између капиталиста, који у свако време може да чека на повољније прилике, и малих произвођача, који при најмањој економној непогоди потребују брзих средстава, или са радни-

цима у невољи, који су принуђени да нуде своју радну снагу по сваку цену.

Натуралистички оптимизам «благодетног» утицаја природних закона, који школа слободне трговине преноси на поље економно, остављен сам себи и својим иманентним законима, којима се мисле заменити моралне и правне снаге у друштву, противи се дуговременој практици, и као такав не може се усвојити. Економној науци морају се признати општи закони који одржавају везу између узрока и дејстава у привредној замени људских акција. Ако се то не би признало, не би се могло узети да има јединства, универсалности и правилности у сукцесији појава, а то је оно што карактерише саму науку. Али ако су ти закони стални, не значи да нису непромењиви услови под којима они дејствују. Осим тога, погрешно је економним законима придавати особине строгих природних закона у правоме смислу. Велика је разлика између једних и других. Ови други не могу се мењати, док се први непрестано дотерују и усавршавају. Кад је реч о последњим, човек се просто ограничава да их опише и покушава да предвиди њихова дејства, као што је случај у кемичким појавима. У законима економним научник се не сме ограничити да их представи како се они јављају нашим органима сазнавања; њему ваља поред тога изложити начине и путеве како да се они измене па да произведу боља дејства.[1] Није довољно казати на пример да се добра расподељују овако или онако, него још треба тражити узроке за што се она тако расподељују, и шта треба чинити да се подела добара врши правичније. У наведеноме примеру, класична школа није постигла свој задатак. Узимајући односе између рада и капитала као сталне и непромењиве, она се бави више питањем како да се добра у што већој маси произведу и нагомилају, а не како да се боље и правичније рас-

[1]) Revue des deux Mondes. 1875.

поделе. Такво схватање у осталом одговара њеном појму економног егоизма.

Од почетка наше науке па до данас још се нигде није остварио у друштву оптимизам Бастија и његових једномишљеника. Нигде законодавац није напустио своју улогу, гледећи како се успоставља бољи поредак слободном игром интереса. Погрешно је мислити да се круг државног мешања сужава: он се још више размиче. Може бити да се у томе и претерује, али то је факт који се данас очитује, на пример у ширењу државног социјализма.

Интересантно је овде изнети мишљење америчких писаца о томе важном питању.

Од неког времена опажа се међу писцима Новога Света јачи покрет у економним теоријама. Утицај мисли главног представника americkog колективизма Хенриха Џорџа покренуо је од пре једне деценије јаку социјалистичку струју. Неколико млађих економиста почињу више нагињати немачкој теорији државног мешања него инглеској доктрини индивидуалне слободе и утакмице. Између осталих навешћу имена двојице професора, Ричарда Ели [1]) и Хенриха Адамса.[2]) Обадвојица припадају модерној школи катедралних социјалиста, сматрајући теорију индивидуализма у њезиним крајњим границама као зло које води правој анархији, а начело слободне трговине као моралну заблуду. Први је оснивач једног веома разгранатог друштва политичне економије «Economic American Association,» које је у своме програму истакло на чисто принцип државног мешања, као једини пут да се што потпуније постигне опште благостање.

Други писац излази као отворен противник тога начела које по његовоме мишљењу не може претендовати ни на какав научни ауторитет (can not lay claim to scientific pretensions), јер почива на овима погрешним преписима.

[1]) The Labour Mouvement in America, New-Jork, 1886,
[2]) The Relation of the state to industrie action, 1887,

Ево како он побија доктрину слободне трговине:

1-о Вели се да су сви интереси појединаца истоветни.

2-о Свак најбоље зна где су његови прави интереси и ако му се остави потпуна слобода, гледаће и умеће да их најбоље оствари.

Закључак изведен из те две премисе јесте, да слободна игра индивидуалних интереса треба да произведе најбољи и најсталнији друштвени поредак.

Такво схватање старих писаца са свим је погрешно. Пре свега, вели амерички економиста, реч «интерес» не употребљава се у једном истом значењу у обема премисама. У првој стало је до општих интереса који се постижу у току времена, у читавом низу деценија, па чак и векова. У другој имају се у виду непосредни и најближи интереси појединаца. Те две тежње, општа и посебна, никако се не поклапају. Јер сваки од нас увек је готов да жртвује своје будуће интересе садашњим. Потпун склад, дакле, између те две врсте интереса не успоставља се слободном игром индивидуалних напора.

Али из тога што професор Адамс побија доктрину слободне трговине, не излази да је он одсудан противник развитку индивидуалне слободе. На против, он брани слободну приватну иницијативу и види у њој најјачег покретача напретка, али само онда, кад јој се ограничи поље акције. Добра је, вели, ствар кад свак има право на слободу рада. Али ни чим се не доказује да је најбоље средство осигурања те слободе, просто тиме што ће се рећи да су сви људи једнаки пред законом. Свак има право на својину, но ваља пазити да се тековином имаовине једнога не спречава тековина имаовине другог. Софизам је мешати та два принципа, који дели индивидуалисте и социјалисте. Државно посредовање корисно је, јер осигурава благодети утакмице кад се она не врши правилно. «Утакмица сама по себи није ни добра ни рђава; она производи добро или зло према приликама и условима под којим дејствује!» Ако се, наставља он,

остави савршена слобода вољи појединачних интереса, она ће непрестано тежити да обори у трговачким односима моралне осећаје на најнижи ниво. Јер сваки, да одржи утакмицу са другим, мора удешавати правац своје радљивости у практици према правцу оних који нису ни мало скрупулозни. О томе пример. Претпоставимо да се међу десеторицом нађу девет који, руковођени осећајима хуманости, сматрају да је противно најобичнијим појмовима морала употребљавати женскиње и децу извесних година у фабрикама, и готови су, колико до њих стоји, да одустану од тога. Сад је довољно да само један од њих, десети, на то не пристане, чинећи са свим противно, па да остала деветорица буду принуђени регулисати своје радње према његовој. У томе као и у многим другим случајима, држава је позвана, не толико да спречава рђаве последице, колико да подиже морални ниво.

Сем тога, слободна трговина, по његовом мишљењу, ма да доприноси користима утакмице, лишава друштво користи које оно има од монопола, који често у великим индустријским предузећима више користи јавном добру него утакмица. Писац као добар посматрач гигантског економног напретка у новоме свету, да би потврдио горњу поставку, разликује три врсте индустријских предузећа, према природи и користима. Тако у малој индустрији и трговини, као и у земљорадњи, слободна утакмица у облику индивидуалних предузећа није штетна по опште интересе, јер обара цену продуктима, идући на руку најбројнијој класи, потрошачима. У великој пак индустрији, као што је експлоатисање железница, већ није тако. То су данас огромна предузећа која носе колективни карактер и врше фактички монопол. У том случају свакојако је бољи државни него монопол приватних друштава.[1]

Правац економних теорија на америчком копну види се најјасније из програма поменутог друштва (Economic

[1]) О томе у Revue d'économie politique, 1888.

American Association, који је недавно донео један од најбољих економних часописа,[1]) као орган самога друштва.

По програму држава се сматра као најмоћнији фактор општега напретка, а њена позитивна радња као његов неопходан услов. Економна наука још је у првим фазама развића. Ценећи рад прошлих економиста, изрично веле чланови потписани на програму, ми полажемо много више на историске и статистичке студије даних услова економног живота, него на спекулације старих теорија. У проучавању економне политике не треба, веле, да се придржавамо једностраних и у напред скројених гледишта, него да пратимо посматрањем прогресиван развитак економних услова, коме одговара паралелно напредовање права и политике.

Одбацивши теорију природног права jus naturae) које игра тако важну улогу у доктринама старих теорија, нова школа базира појаве данашњег економног живота на савременом правном систему. Кад је реч о ма ком економном питању практичног значаја, на пример о новцу, банчиним радњама и т. д. морају се најпре проучити правна наређења којима се утврђује однос између разних врста новца и регулише радња банака. Тесну везу између права и економије најбоље су обележили у новије време немачки писци, а на првоме месту професор Вагнер.[2]) По њему правне установе, као својина, наследно право, уговори и т. д. у главноме условљавају начин производње, а нарочито поделе добара.

Мешање законодавчево увек је нужно кад су напори појединаца недовољни. У самој Инглеској где се принцип слободне трговине најдуже одржао нетакнут, позитивне државне мере у регулисању социјалних односа узимају данас велики размер. Видљиви знак јачања законодав-

[1]) The Quarterly Journal of Economics, 1887.

[2]) Lehrbuch der Polit. Oec. I. Grundlegung, 290–512 A. Held, Über einige neuere Versuche zur Revision der Grundbegriffe der Nat. oek. 1876.

чеве улоге, огледа се у реформама које је Гледстон покушао да изведе у Ирској, наневши јак удар постојећим имовним односима. Један инглески лист пребацујући староме државнику на колективистичким мерама, којих се беше латио да поправи бедно стање ирског сељака, вељаше недавно, да начело државног немешања које до скора беше девиза инглеског либерализма, почиње нечувено брзо ишчезавати из памћења његових државника. Либерална партија, вели се у Times-у, сматраше као праву своју догму принцип да је «најбоља влада она која се најмање меша у послове друштвене.» Толико га се она придржаваше, да би јој, вели, требало толико одважности да одриче истину и општност те замисли, колико и да одриче округлину земље. Међу тим данас се може слободно тврдити да ништа није мера либералне странке што не би у себи имплицирало негацију начела државног немешања.

На завршетку ове студије важно је обележити два значајна појава у домени социјалне и економне политике којима се утврђују наша досадашња посматрања. То су социјализам и заштита националне радиности.

Неоспоран је факт, да је економни склоп модерног друштва од неколико деценија на овамо претрпео велике и брзе мене. Колосалан напредак у свима врстама радиности тако је брз, да човеку не достају силе да моментано у општем прегледу обухвати целокупан развитак у привредној снази у последње време. Гвожђе, угаљ и пара, три најмоћнија фактора данашње цивилизације, створили су преврат у индустријском свету. Данашњи век одликује се од свију осталих огромним развитком продуктивних снага, организацијом и поделом рада, ширењем светских тржишта и концентрисањем у мало руку до сада не познатог богаства. С друге стране поникло је социјално зло, горе и опасније од свију за које се зна у светској историји; оно је данас примљено за сталну и неизлечиву болест на друштвеном организму. Кад се упореде резултати

напретка у свима манифестацијама народног живота са бедним положајем, у који пада све већи број људских створова, најхладнији посматрач готов је да потврди, да је данашњи гигантски напредак у проналасцима, илузоран за масу, користећи минималном делу човештва. Као резултат тих двеју супротних сила у историјском процесу развијања, фатално мораде наступати образовање једног социјалнога слоја, за који се пронађе нарочито име «пролетаријат». Ни у једној епоси не беху тако заоштрени контрасти у толико великим пропорцијама између луксуза и беде, између богаштине и сиротиње, као у данашњој. Стање сиротних класа у великим индустријским центрима нема себи равна у историји. С правом се вели, да је бедан положај данашњег фабричког радника на западу, гори од роба у старом или привезаника за земљу у средњем веку, кад се само помисли да радник тешко има могућности да изађе из мучнога положаја, у који је запао. Он је слободан као тица на грани; њему се признаје слобода и правна једнакост, али су оне илузорне без једнакости економне, јер га при утакмици апсолутно неједнаких снага, доводе још у зависнији положај.

Борба између рада и капитала, тај највећи савремени проблем, који као потмуо вулкан потреса данашњу социјалну зграду, борба у којој «богати постају богатији, а сиротни сиротнији», истакла је на дневни ред најтежа питања, најразноврсније теорије, од којих неке чине засебне школе. У њима се износе многоструке и у многоме оправдане аспирације носиоца радне снаге за радикалним преображајима установа, које су наследство прошлости, а које је само време осудило и жигосало.

Социјализам је, без сумње, имао својих поборника у свима временима историје; али се он битно разликује од модерног социјализма. Оно што се у минулим далеким временима називаше социјализмом, пре се могу узети као неразговетни социјално-политични и верозаконски појмови. Разни друштвени покрети у старом и средњем веку ве-

ћином су излив религиозних и политичних појмова, као аскетско-религиозни комунизам средњег века, или покрети који беху овде онде управљени противу потчињености сиротних класа, на пример комунизам сељачких ратова помешан са разним верозаконским и политичним спекулацијама.

Социјално-економна основица и разне политичке установе никада нису наилазиле на опште одобравање. Увек су избијале јаче тежње противу постојећега стања. Представници разних тих секта ограничаваху се, и то једни на просте негације даних установа, не покушавајући да их замене другим. Други опет гледаху да изнесу у шареним и врло примамљивим сликама стање социјално, које би се по њима дало остварити на разне и често чудновате начине. Све то пре се може назвати мистичним романима, него каквим више или мање изведеним планом за преображаје.

Модерни пак социјализам у разним својим облицима: религиозни, демократски научни или катедрални, државни и релуционарни, постао је толико моћан, да данас има уза се цркву, државу и науку; он седи у парламентима, и сила је с којом се има рачунати. Поборници савремених социјалистичких аспирација у најразноврснијим нијансама, који у својим редовима броје озбиљних мисленика и научника, гледе да пронађу средства и начина, на који би се могао заменити данашњи економни систем другим, који би почивао на принципу материјалне једнакости. Правна једнакост мало што значи без економне. Тај појам који се данас тако разгранао у разне секте и школе, логична је последица начела апстрактне једнакости, који је извела француска револуција.

Почетком прве половине овога века, тврђаше један писац класичне економије, да је социјализам изумр'о, и говорити, вели, о њему, значи држати му посмртну беседу. Међу тим данас видимо са свим противно. Социјализам се шири кроз све слојеве у свима земљама. У Ин-

глеској се јавља у облику ирског питања, као јака сила која минира феудалан склоп инглеског друштва. «Најсветија је дужност владе да учини све од своје стране што може, не би ли се стало на пут падању ирског сељака у све гори положај», рекао је недавно Гледстон, свевши на 18% закупну цену земље великих поседника. У америчким државама социјалистички покрет учинио је за време последње деценије већи напредак него у ма којој другој земљи. Узрок тако наглом ширењу социјализма у Америци налази се у незадовољству и све јачој реакцији против крајњег индивидуализма, који тамо до скора преовлађиваше. Опште је познат факт, колики је размер ухватила та струја у Немачкој. Учења главних представника њезиних пригрлили су не само теористе већ и практични државници. «Више сам, вељаше Бизмарк, за један час у разговору са Ласалом научио из политичне економије, него из свију радова економних теориста». Велики напредак државног социјализма показује се у социјалним реформама и радничком законодавству, које је немачка влада извела у последње време у цељи побољшања судбе радника.

Развитку социјализма у разним видовима, важно је напоменути, са свим је индиферентан облик владавине. Он се развија под владом немачког војничког деспотизма, онако исто, још у већој мери, као и на земљишту парламентарних слобода Инглеске и Француске, или у средини најразвијеније и најпотпуније америчке демократије. То је одиста једна од најзначајнијих појава у економној науци. То показује с једне стране да су све досадашње палијативне мере, да се притече радницима у помоћ, недовољне, и да се данас мора поћи са са свим другог гледишта у решењу социјалног питања, а с друге стране у томе се огледа претежност економне стране над свима осталим странама друштвеног живота. Многа питања чисто политичка депласирана су на поље економно, и тамо им ваља тражити решење. Та страна у многоме је изменила положај политичких партија, а има изгледа да ће

се оне скоро реконструисати на са свим економним принципима. Добар економни програм биће најбољи политични.

Све државе прелазе данас економне кризе. Јачи застоји опажају се у пословима свију привредних грана. Радник, трговац, фабрикант, земљорадник, сви се жале, сви се упињу да пронађу узроке томе застоју, и начине како да се стане на пут кризама. Многи се питају да ли не би било боље напустити систем слободне трговине, у коме се иде у крајност и прибећи заштитним мерама.

Признати се мора, да је од 1860 год. на овамо, када је режим слободне трговине систематски уведен на јевропском копну, постигнут велики напредак у трговини и индустрији. Под њим су неке државе достигле највиши ступањ економног развитка, нарочито Инглеска. Лондон је постао највећи трговачки центар на земноме шару.

Али тај систем није се могао дуго одржати као руководно начело у практици. Од пре две деценије од прилике, економна политика почиње да скреће на другу страну. Заштитни систем почиње се ширити од тада већом брзином, него пре систем слободне трговине. После интересантних дискусија пре две године у француском парламенту између протекциониста и бранилаца слободне трговине, у којима однеше први победу, на један пут се подиже царина на страно жито од 0·60 на 5 динара. На то је Немачка одговорила са своје стране подигавши је на 6·15 динара. У прошлогодишњој сесији тако исто то питање претресало се на дугачко и на широко, приликом претреса питања о продужењу трговачких уговора са страним државама, и као да је опет победа била на страни протекциониста; Швајцарска, која до скора беше бар у пола земља слободне трговине, почела је да упетостручава царину на увоз стоке; Русија за последњу деценију не престаје подизати царинску тарифу на стране производе; на послетку подизање царине у новије време од стране Инглеске на увоз француских вина, — очи-

гледни су докази напуштања старог система у економној политици.

Америчке државе увеле су протекционизам, колико да заштите младу домаћу индустрију, толико и да попуне велике буџетске издатке учињене за време сецесионистичких ратова; и одиста се успело у једном и другом погледу. Од неколико година опажа се непрестано растење вишка у буџету, који је вишак износио прошле године више од пола милијарде. Сад се већа у парламенту, на шта да се употреби, јер од државних дугова све што се могло амортизовано је.

Док се данас у Јевропи дискутује са већом или мањом вероватноћом о томе, која ће сила однети победу у великом рату, који неизбежно предстоји у ближој или удаљенијој будућности, какво ће бити груписање држава, и у опште шта ће после тога наступити, дотле се у Америци сва пажња скреће на развитак привредних снага, које још данас превазилазе јачину неколико највећих јевропских држава укупно. Посматрајући њезин тако велики економни прогрес, један инглиски писац прориче исход и дефинитиван резултат економне борбе, која се води данас мирно и за свакога неприметно између старога и новог света, тврдећи, да ће, према досадашњим изгледима, стара Јевропа на послетку морати подлећи сили и економној надмоћности републике с оне стране океана. То прорицање, које изгледа чудновато, за данас може бити прерано, није немогуће да се оствари. Кад се узме на ум да је услед јаке засићености у производњи (overproduction) и међународној трговини наступила крајња затегнутост и антагонизам међу јевропским народима, који троше највећи део својих финансиских прихода и народне снаге на војску, тешко се чему другом надати до општој економној исцрпљености. Америчке државе представљају другу перспективу. По становничким подацима контигенат фабричне производње данас износи код њих преко

тридесет милијарди динара.[1]) То ће рећи скоро онолико, колико производе Инглеска, Француска и Немачка укупно. Историја сведочи, да се трговачки центар поступно премештао с истока на запад, то не ће бити чудно, ако се из Лондона пренесе у Њу-Јорк.

По примеру Америке, јевропске државе напуштају систем слободне трговине, тражећи у протекцији једино средство економног опоравља̂ња. Једина Инглеска остала је до последњег часа верна начелу слободне трговине. Али у последње време и она је почела да прибегава подеснијим мерама у економној политици, принципу узајамности према страним државама, замењујући традиционалну доктрину Free trade системом Fair trade. Представници последњег режима који се поступно уводи (Reciprotarians), нису ништа друго до протекционисти заогрнути нарочитом одећом. «Браниоци слободне трговине, по речима Солсберијевим, погрешно мисле, да све што иде у корист потрошача, треба одобрити. Често бива да користи осигуране потрошачима, повлаче за собом у току времена рђаве последице по њих саме». Доктрина слободне трговине није дакле више члан вере на британским острвима.

Америка данас може пригрлити тај систем. То је питање на дневноме реду.[2]) Заштита је њу обогатила за двадесет и више година. Јевропске државе морају прибећи заштити, по што их је слободна трговина економно ослабила.

Свака држава данас намеће себи извесне жртве, не толико у цељи развитка своје домаће индустрије и привредног народног васпитања, колико ради самог свог опстанка као политичке заједнице. Протекционизам тежи да постане сталан систем више политични него економни. Економисте и државници у многоме се не слажу у вођењу економне политике. Први имају јединку и њезине намирнице.

[1]) О томе интересантни подаци у Progress of the Nations, E. Mulhalle, 1880.

[2]) Занимљива о томе препирка између Гледстона и државног министра Блена, Journal des économistes, mai 1890.

Други се стављају на супротно становиште, гледећи у индустрији и трговини својих земаља не само средство лакшег прибављања намирница и личног уживања, него и најмоћније оруђе силе да се овлада суседима. Државе са јачом индустријом теже да по што по то задобију стране народе за своје клијенте, да туђе земље направе поприштима својих фабриката.

Према том кратком прегледу узалудно је тврдити да држава треба да остави регулисање привредних односа влади тако званих природних закона. Не ослањајући се на њихова „благодетна" дејства, данас на против видимо да свак тежи социјализму и протекцији, и сад треба ли оставити тако да „иде како иде?" Тешко је одиста у напред одредити докле треба да се простиру границе државног мешања. Само се може толико рећи, да је њихов обим много шири но што га одређује Херберт Спенсер и ђаци Адама Смита. Делокруг државног мешања лепо је обележио један немачки писац. Ма да модерна држава, вели Трајчке,[1]) увек шири круг своје радње и иде да заштити све животне аспирације народне, ипак се принципијелно сфера њезине активности сужава. Држава зна да њена права снага у крајњим границама почива на индивидуалној снази сваког свога члана; а поред свега тог што она посредује и меша се у круг слободне економне радљивости, не значи да она иде тако далеко да уништи приватну иницијативу, тај социјални нерв, који ствара тако огромна и разнолика предузећа и подноси њихове ризике.

Нова школа, чије се теорије још за дуго не ће кристалисати, није ни мислити да ће бити у стању да у основу замени стару школу, нити да са свим истисне дедуктивни правац испитивања индуктивним. Старе теорије одиста су дале све што се могло из њих исцедити. Али оне ће још дуго и дуго остати основа образовања и изучавања нових. Рикардо и Стјуарт Мил за дуго ће научно живети. Њи-

[1]) Der Socialismus und seine Goenner, 38.

ховиi научни радови остаће у важности, докле траје економне науке.

Главна заслуга нове школе у томе је, што је она изнела и потврдила факт, који се не сме сметнути с ума у економним студијама, а на име, надмоћност специјалне и практичне политичне економије, којој општа или теориска мора уступити место.[1]) У практичном животу управо и не постоји општа економија, као што се не може замислити ни неки општи политични склоп или конституција, која би се дала у свему подједнако применити на све државе у свима временима. Старој школи поглавито не достаје појединачно посматрање историских факата. С тога су модерни писци скренули пажњу нарочито на ту страну, сматрајући да се само на ограниченоме терену могу чинити више или мање поуздани експериметни, и на основу тим путем добивених резултата, мењати и допуњавати старе теорије.

Милић Ј. Радовановић

УЗАЛУД

Узалуд пружам на узор свети,
Узалуд прекор, узалуд вај;
Узалуд песма са лире лети, —
Свој жељни не ће достићи крај.

Пусто и тмурно! Идол се смеје
У свету овом што блиста, сја;
Љубави нема да људе згреје,
Светлости нема да светом сја.

Узалуд вијем песме са лире,
Узалуд душом преклињем свом:
Одјека нема да с' људма шире, —
Дубоким људи спавају сном!

Р. Ј. Одавић

[1]) Brentano, op. cit. 28.

ПРОЂЕ КАО САН

РОМАН ЖОРЖА ДИРИЈА

(НАСТАВАК)

II

Егерија и Ментор

У средини улице Вернељ, диже се кућа са удубљеним високим прозорима, налик на већи део старих кућа париских, сагра̂ђених у доба, кад се архитекти нису упињали из петних жила да заштеде што више ваздуха и светлости, како би поређали већи број спратова, један врх другог. Иза монументалне капије, која кад се затвори загрми као удаљени топовски пуцањ, долазиле су велике камените степенице, тако простране, да би се на њиховом месту лако могла сместити каква мала модерна палата. Први спрат је био подељен на два ониска одељења, којима су врата стајала једна спрам других. У доба кад почиње ова прича, одељење с леве стране, које се састојало из пет соба, беше намештено просто; осим велике чистоте није било никаквог другог украса.

Чим се уђе у салон, поглед је привлачила слика која заузимаше почасно место на средини главнога зида Ова слика представљаше Михаила Косталу у природној величини, са главом мало затуреном назад, са испруженом руком, у оном лепом заповедничком положају, за који су му непријатељи пребацивали да га сувише често узима на говорници.

Две дуге палме, боје сламно-жуте, укрштаху се изнад оквира: значајна пошта дивљења, које не хте чекати одлуку историје и потомства да досуде славу великоме беседнику. Цртежи, аквареле, обичне слике исечене из илустрованих новина преставља̂јући знатније догађаје из његова живота беху понамештане на зиду.

Ако би какав странац, уведен у ово светлиште, запитао: каква је то мушка или женска побожна рука уживала да прикупи све те успомене, довољно би било показати му на једном сточићу, у оквиру од црвене кадифе слику Костале младог и витког са цветом «беле раде» у рупици од капута, а пред том сликом букет љубичице, која се обнављала свако јутро, па да посетилац погоди, да је само жена могла измислити тако наиван и дирљив начин непрекидног обожавања.

Године 1881, стан беше већ неколико година узет под кирију на име г-ђе Готије. Њој могаше бити око тридесет и шест година и живљаше врло повучено. Једна стара ћутљива служавка, до крајности одана, која на питања о својој госпођи режаше као какво зло псето, испуњаваше уједно дужност куварице и собарице. Вратар знађаше да његова укућанка воли цвеће и тице, да не иде никад у цркву, да чита новине и да прима мало посете, и то је готово све што је умео казати о њој. Кад је лепо време и кад би се зрачак сунца показао у узаној улици, становници супротних кућа видели би како се отварају ниски прозори првог спрата, опазили би мршаву силуету једне жене, «како даје мрве хлеба својим канаринкама», залива своје зумбуле, по том, како посадив се на сунцу, остајаше ту дуго, са књигом или швом на крилу, са рукама опруженим по наслону фотеља, са главом наслоњеном, у положају меланхоличне сањалице....

Тереза Готије била је јединица кћи једног официра, који је погинуо у Италији. Без оца и матере, она се спремаше за неблагодарни и тешки позив учитељски, кад јој једна рођака — једина која јој је од рода остала — умре године 1867, оставив јој мало имање. Ова околност измени њене планове за будућност. Ослобођена потребе да заслужује свој насушни хлеб, она се настани близу Луксенбурга, у кући где становаше на доњем спрату тетка Косталина, код које је овај долазио један пут преко недеље. То беше у времену, кад је његов почетнички глас

почео испуњавати quartier Latin. Четвртком, кад је обично са неколико пријатеља ручавао код своје тетке, Тереза би очекивала његов долазак. Романтична и сентиментална, обдарена живом уобразиљом, која се услед самоће и дугих беспослених часова још више развила, она се на брзо заљуби у младога адвоката. У летњим вечерима, прозори на суседкиној трпезарији беху отворени, и громки глас Косталин избациваше, у сред звецкања виљушака и чаша, велике страсне тираде. Бледа и уздрхтана, пола обнесвесла на топлој ноћи, чији се раздражљиви мириси, да би је више узбудили, чињаху јатаци ове примамљиве речитости, млада девојка, неопажена на свом балкону, гуташе жељно његове речи, као што увела биљка упија летњу кишу. Једног дана сазнаде да ће он да брани велику политичну парницу једног журналисте. Она успе да добије улазницу за судску дворану, и чу га како изговори против другог децембра оптужбу, страшнију него трубе Јерихонске, после које се узана али дубока пукотина отвори од врха до дна на здању француске царевине. Она осети тога дана да припада Михаилу, да је његова за цео живот, да му се предала без повратка, сва. И тако, кад је он, сусретнув је случајно на басамацима, премери погледом као какву просту гризету, кад јој се после осам дана усуди приближити безобразно и уображено, као дон Жуан; кад са јужњачком непристојношћу затражи дозволу да јој може доћи; кад јој изјави љубав и т. д., и кад стаде наваљивати, она нити се исправи под увредом, нити имаде гнушања, ни отпора, ни гњева, она прими свој удес са пасивним предањем створења, које се осећа пленом нечега много јачег од ње, неке неизбежне силе, која се обазирала на пристојност, на њен девојачки стид, колико воденички камен на зрно песка; и без ужаснутог дрхтања, што се чак и код тица опази пре, но што падну у чељусти змије, која их је магнетизирала, ова се девојка предаде чим је он то затражио.

Три године живљаше она сретна и скривена, пуна поуздања у славну судбу њеног великог човека, дивећи му се можда више него га љубећи, проницавајући се његовим идејама, не из тајне намере да му се допадне, него што је одушевљење њене љубави било толико, да јој се чинило да у Михаилу беше усредсређена сва памет и наука. Она постаде слободњакиња и републиканка, ма да јој је раније васпитање било упућено другим правцем. Ова еволуција њенога духа извршила се са чудноватом лакошћу. Она се придружи, без размишљања и претходне спреме, овим новим убеђењима, не што би јој било доказано да су она ближе истини, него просто за то, што их онај, кога је љубила, проглашаваше као узвишенија од свих других; у ствари, она им се придружаваше нарочито с тога, што жртвујући Костали своја некадања убеђења, она му тиме даваше још неки део себе саме, у који он не беше проникнуо и које му приношаше на жртву као и остало; то беше загрљај његове мисли, који примаше са истом скромном и радосном послушношћу, као загрљај руку његових. Има ли у очима заљубљене жене бољег разлога од овога?

У почетку њихове везе, ма да се брзо научила, по примеру свога пријатеља, судити са чудном независношћу о многим друштвеним установама, које су је некад учили да поштује. Тереза жељаше живо да јој понуди да се венчају. Она не смеде ипак да покаже ту жељу, задржана неком особитом обазривошћу, коју ће већи део жена грађанског поштења и чије срце није никад проговорило јаче но што би требало, без сумње, строго осудити, али које ће разумети и поштовати оне, које су заиста љубиле. Дајући опазити Костали да очекује накнаду ове врсте, млада жена се бојала да ће поклону, који је својевољно од себе учинила, одузети онај карактер савршеног самоодрицања, који извињаваше њену погрешку, ако не у очима света, а оно у њеним сопственим, и које стављаше на место простачког пада племенитост потпуног

и незаинтересованог пожртвовања. Она себи даде реч да ће чекати, нека Михаило учини први корак; по том, увидев да он и не сања да то учини, у место да осуди безбрижност и саможивост свога љубавника, она гледаше да обмане саму себе: помисао да му пребацује — ма како то пребацивање било нежно, дискретно и завијено у дну њене савести — ужасаваше је, као што се побожан човек ужасава искушења, да учини светотатство. Она увераваше себе, да слободан брак, као њихов, више одговара њиховим убеђењима; да је венчање препрека, сметња за њега, и да она не имађаше права да му у животу смета; да човек његове врсте није створен да има жену, децу и кућу као остали; да он припада републици француској, да интерес његове партије, интерес његовог оправданог частољубља изискиваше потпуну независност. Како је срце по некад већи софиста од памети, сирото створење поверова овим рђавим разлозима, којима се обмањивала, и престаде мислити о разочарењу своје љубави.

Решена да буде само љубазница Косталина, она се надаше да ће у верности онога, коме је све жртвовала, наћи накнаде за своју нежност и пожртвовање.

Али иронија судбине беше предала ову жену ватреног идеализма, човеку најмање способном да разуме поезију и чар љубави трајне, љубави, која у себи носи моћ обнављања, тајанствени дар вечите младости.

Изискивања ватреног темперамента, навике стечене у току младости одане рђавом животу, позитивна философија, којој он беше ако не најпаметнији, али свакојако најватренији присталица, наклоност дебелим Рабелезовим шаламa, и свему што у литератури или вештини нопаше печат телесног уживања, све то требаше да покаже Терези, да он беше од оних људи, којима је верност девета брига; не за то само, што је она супротна њиховим нагонима, него за то, што је она у њиховим очима нешто апсурдно, ненормално, чудновато, један преступ закона

по сили којега се створења траже, сједињују, напуштају, да би са другима поновили невини покушај задовољства.

Једног дана сазнаде да је он вара, да је варао још у почетку. И с киме? Са девојчурама из пивара, певачицама из кафане: тако, да се тузи, што је преварена, додавало понижење, што је жртвована тако ниским супарницама. Она бй толико чврста, да га поштеди и од узалудних јадиковања и од увредљивих пребацивања, у која се обично изливају љубавна очајања; она га чак не престаде волети, будући једна од оних жена, које себе не узимају натраг, пошто су се једном предале: само се тешко разболи и једва оста жива.

Кад се почела опорављати, после тешке кризе, која је неколико недеља држала између смрти и живота, озбиљни догађаји беху извршени. Царство је било оборено, немачка војска беше код Париза. Михаило на влади услед революције од 4 децембра, спремаше отпор у унутрашњости. Која се жена не би поносила што је одликована, љубљена од оног човека, који се смело усправљаше против победног непријатеља, који га присиљаваше да оклева, да сумња у победу, и којега појава, велика и пре чудесне борбе, коју без страха вођаше, сад беше осветљена светлошћу класичних јуиака? Ваља се сетити оног тужног времена, оних месеца: октобра, новембра, децембра 1870 и јануара 1871, где сваки дан беше обележен каквом несрећом: освојеним варошима, предајама, изгубљеним биткама, повлачењима горим и од самих пораза, и где навала, као надошла река, плављаше, дављаше, односиаше све. Одвојен од остале Француске и света, сличан острвцу окруженом таласима, Париз не знађаше чак ни који се акт драме свршаваше изнад линија опсадничких, које беху начичкане топовима, што свршаваху тадашњи узани париски видик. Али по некад, кроз петље ове проклете мреже, која опкољаваше варош, дешавало се, да прође гласоноша и донесе извештај. Он би прйчао да се тамо доле, неко тврдо решио да не очајава,

да је остао један глас, који ће сиротој, измученој Француској довикнути речи обадрења, што ће оживети мртваца.... И тада би то било као неки зрачак зоре, који би се указао на мрачном небу; свет би почињао веровати на ново да све можда није свршено; осећао се од некуд велики дах, не самртног ропца, него препорођења, дах тај пролажаше кроз народ, који спремаше нове војнике: чинило им се, да чују потмуло маширање легија са севера, југа и запада, удаљене али радосне звуке трубе, узвике победе и ослобођења.... И ако је у Терезе остало срџбе на неверника, ова се мало по мало топила и најзад изгубила у увећаном дивљењу, изазваном у ње великим делом, које је Костала покушао да изврши. Ако је још трпела, њена сопствена патња чињаше јој се мање достојна интереса, у часу, кад са једног краја Француске на други владаше таква пустош, да њено сажаљење, све њене сузе не беху довољне, да достојно ожале отаџбину....

Чим се врата на Паризу отворише, она отпутова у Бордо. Михаило једва познаде ову мршаву, ослабелу и за десет година постарелу жену, кад се појави пред њим. «Зар си то ти, моја јадна Терезо?» рече јој он. — «Да пријатељу, одговори ова, тужно се осмејкујући: то сам ја, онаква, каквом си ме ти начинио». Никаква друга оптужба није више, ни тога дана ни доцније, изашла на њена уста. Он држаше, пошто му је опростила, да ће на ново почети некадањи живот; али она му изјави, да од сад у њој треба да види само пријатељицу, најоданију, најнежнију пријатељицу, и ништа више. Он се на то осмејкиваше, знајући колико има жена које сањају да постану нека врста сестара људима, које су љубиле, и како је ретко да никакав повратак страсти не дође да прекине ток ове мучне метаморфозе. Пошто се слабост воље, коју предвиђаше, рачунајући да њу окрене на задовољење својих прохтева, није показала, Михаило би зачуђен, јер оно мало женске психологије што му је било познато, црпао

је на тако простачким изворима, да није могао ни разумети понос, коме се Тереза покораваше. Он помисли најпре, да је то срдња, која му се трајањем својим учини рђавог укуса, пошто је прелазила меру детињарије дозвољене женама. Али како пролажаху месеци, године, а она не попушташе, кад би му ипак дошла жеља да покуша да је обрлати, он најзад назре префињеност деликатности, дубоко поштовање љубави, које се скриваше у упорном отпору ове жене, која, међу тим, беше још заљубљена у њега. Ово нејасно нагађање високог моралног достојанства увећа још поштовање, које му памет, чврстина духа Терезиног беху већ улили. Он јаче осети цену овог племенитог пријатељства, које му се нуђаше без поговора, и ако му се одлучно одрицаше право да на основу прошлости изискује нешто више. Ова необична веза откриваше му, у ствари, уживање ређе и узвишеније од задовољства, која обично тражаше његово телесно прохтевање, и која је он дотле једино ценио.

Његови пријатељи навикнути да он сматра жене као потчињена створења, осуђена на векове, нижим ступњем њихових способности, да служе као задовољство човеку, — намештај или цвеће харемско — његови пријатељи не могаху опазити у његовом опхођењу са њом ни трага од понашања и говора, који најочитије показиваху оно презрење што он имађаше спрам жена, и које се сваки дан потврђиваше бројем и изванредном лакоћу његових успеха на том пољу, који су му долазили поглавито од славе његове. Хиљаду ситних значајних појединости, његов начин прилажења Терези и поздрављања, нагласак у говору, којим се трудио да умекша свој силан глас, једном речи, све у њему показиваше пуну поштовања и нежности наклоност спрам ње. Управо та двострука смеса осећања, нова за њих обоје, даваше у очима овога похотљивца нарочито чар овом односу чистога пријатељства, које одржаваше с њом.

Што се младе жене тиче — љубећи га вазда, али с љубављу узвишеном, прекаљеном услед искушења, које је претрпела — она беше постала његов «најбољи пријатељ», његов саветник, његова Егерија....[1]) Он се за свашта саветоваше с њом, говораше јој о променама политике, коју беше отпочео: политике савитљиве, обазриве, која је мање пазила на начела а више на дела, која је данас обазрива, а сутра врло смела, како му се кад чинило да треба да буде смислен или одважан; политике стрпљиве, методичне, о користима које он већ десет година не престајаше причати, на велики ужас теоричара апсолутности, који са пуно жучи указиваху на несталан и промењиви карактер таке политике. Ма да њено мишљење беше већином готово толико напредно као и његог пријатеља, Тереза се служаше својим упливом само у корист умерених решења: она беше обдарена чврстим и сигурним разумом, чак и у политичним стварима, где се чини да жене доносе често само слепу жестину њихових предрасуда и природних нагона, нетолеранцију симпатија или безразложне мржње, скучене или оштре оцене, пресечене као на пању, које мирно презиру умерености и правду. Триумф Косталиних идеја беше велика брига, страст која испуњаваше живот Терезин. Она се беше посветила слави свога драгог, као што се други посвећују Богу, са истим жаром, истим очајним полетом једне преварене и дубоко збуњене душе, која хоће ма по коју цену, ма и уображеним задовољењем да утоли вечиту потребу за веровања, љубави и оданости, која је мучаше. Отуда она ђаличност на капелу, посвећену светитељу и покривену даровима, коју имађаше мали стан у улици Вернељ.

Онога дана, кад је скупштина била позорје бурне седнице, коју смо горе испричали, онда баш кад Костала

[1]) У римским предањима Егерија је вила која је подстицала мисли Нуми, краљу законодавцу римском. Данас се тим именом зову жене, које одушевљавају и служе саветима у политици.

излажаше из Бурбонске палате, пошто је избацио своју велику беседу, две се особе разговараху у малом салону пуном успомене на њега. Једно беше Тереза. Плава коса мало проседа, пријатна оку, као што је морала бити додиру, окружаваше још младо лице са плавим очима, бистрим као смарагд, са свакидањим изразом меланхолије, али меланхолије умирене, са неке врсте ведром преданошћу, знаком савршеног унутрашњег мира, који се често опажа на бледом лицу какве милосрдне сестре. Нежна кожа, на којој се бледоћа обасипаше лаким руменилом при најмањем узбуђењу, руке, уши, уста, зуби, све бејаше без замерке. Под црном вуненом хаљином простог ткања и кроја, која показиваше њене уске груди и витак струк, опажаше се створење фино и осетљиво, но у кога је ипак воља господарила нервима. Говор јој беше тих, глас мало потмуо, као што је то често код људи, који много размишљају; а кад би говорила, нешто неопредељено пролажаше у њеним светлим очима, као да је окренула поглед у себе саму, како би могла пратити унутрашњи рад свога духа. То, као и ретка крепост њених мисли, даваху, по признању свију, који су с њом долазили у додир, необичну важност свему што би она рекла.

— И тако, пријатељу, питаше она, ви сте имали исту мисао, коју и ја, читајући јутрос онај гадан чланак у «Одметнику»?

— Са свим.... Један обичан политички противник не би знао наћи речи тако пуне мржње.... Ја сам одмах намирисао личног непријатеља Косталиног.

— И ја.... Јесте ли приметили пакосну двосмисленост израза?.... Човек не може да зна управо ни о којој се врсти варања говори, нити да ли је главом Михаило или његов брат, или неко из његове околине кога оптужују за то....

— Наравно.... Ове неопредељене оптужбе, пуне подразумевања, која завист може да растумачи и увећа по својој вољи, опасније су него тужба јасна и разговетна:

угурсуз који је оно написао, зна свој занат. И кад човек помисли да му нема још двадесет и пет година!...

Тереза се трже и узвикну:

— Шта, зар га ви познајете?

— Видео сам га мало пре неколико година.... Али главно је што знам с киме имамо посла Прва ми је брига била, пошто сам прочитао чланак, да сазнам ко му је писац. И учинио сам леп проналазак, стојим вам добар за то! —

— Говорите брзо.... Ко је?

— Сећате ли се оног догађаја о коме сам вам нешто напоменуо некада?.... Има томе осам или девет година, бејах отишао да чекам Михаила из скупштине. Кад се свршила седница, изађемо заједно. Једна жена вукући за руку дериште од петнаест година, стаде пред нас.... Још ми је пред очима њен високи стас, изгребено лице, рашчупане седе власи, оштре као чекиње, које вираху испод црвене капе, њене светле очи, њен занешењачки израз — видим нарочито дете мршаво, бледо са пакосним погледом, које стајаше круто и дивљачно поред ње.... Ова жентурина показа прстом на Михаила и рече дечку: «Хоћеш да познаш твога оца? Погледај добро овога несретника: то је он!....» — Е па лепо! Моја драга, дете је је порасло, почело је писати, и сад се потписује «Vindex», у «Одметнику.» Ето.... шта велите на то?

— Је ли могуће! Како, то је оно дете.... оно дете.... Али то би било ужасно!.... Ах, чујте пријатељу, реците ми опет да је та жена лагала.

— Могу вам посведочити, да Михаило није био једини љубавник Аурелијин, кад је она добила то дете.... Нећете ваљда сад још лупати главу том старом историјом?.... Ово очинство му се чинило толико сумњиво, да и ако се примио да буде кум детету, опет је одсечно изјавио матери, да она не сме изискивати ништа од њега. Она није наваљивала, и он је за неколико година изгубио из вида. После Комуне, за време које је, изгледа, и

она играла неку улогу. Г-ђица Видален — која се налажаше у највећој беди, принуђена да се крије — потражи од њега помоћи. Михаило јој даде новаца. Имам разлога веровати, да је тим новцем плаћен део трошка на брижљиво васпитање, које допушта овом интересантном кумчету да буде тако одличан сурадник красног журнала, у коме је почео писати. Дошао је дан, кад су писма Аурелијина, у којима се усуђиваше тражити да он призна овог обешењака, исцрпла стрпљење и доброту Косталину. Он је укинуо издржање које је имао глупост да јој почне давати. И она је онда направила ону комедију пред бурбонском палатом. Материним писмима следовала су синовљева, пуна грубих позивања, громких тирада, претњи. Од некога времена престаше се јављати и једно и друго. Данас ево где почиње гоњење у другом виду.... И сад, драга моја, знате управо толико, колико и ја....

Човек с киме се Тереза разговараше, звао се Петар Фаржас, и био је најстарији и најприснији пријатељ Косталин. Михаило и он познали су се дваестину година раније, код старог адвоката Дирија, код кога су заједно били секретари. И један и други спремаху се за политику, и пробаху своју речитост у «ћеретаоницама», нарочито на Моле-овим конференцијама, где се младе снаге учаху говорити, као што се учи борити мачем. Са својим жутим бакенбардима, устима ироничним и танким, са рупицом на бради, зашиљеним, мало заковрченим носем, кратковидим плавим, жмиравим и подругљивим очима, којих се капци набираху у ситне борице — са лукавим изгледом нормандског адвоката, неразвијеног састава, Фаржас не имађаше ни један од оних спољашњих дарова, који су нераздвојни делови правог беседника. Духа финог и снажног, бистрог и за чудо оштроумног, он је био вешт да спреми једну ствар, да јој пронађе јаку и слабу страну, и да погоди, било за напад, било за одбрану, најодсуднији и најјачи доказ. Његов разноврсни разговор, духовит и примамљив, беше богат у дубоким и оштроумним по-

сматрањима. Али овај опасан вештак у препирању, овај скептичар, смео до највећег степена у философским размишљањима, осећаше чудну врсту страха. Сјајан и уман импровизатор у малом пријатељском кругу, он на суду губљаше обичну лакоћу, виткост и једрину свога надахнућа. При првим речима, мисли би почеле да прелећу преко памети, распоред комбинован у почетку, кварио би се, неодлучан говор постао би лаган и безбојан, страх би га хватао, — страх апсурдан, луд, несавладљив, који причињаваше да му искачу грашке зноја по челу — и одбрана, дивно спремљена, вукла се јадно и свршавала се наводима мучне неразумљивости. После више проба, увек несретних, уверив се да је његов недостатак неизлечив, Форжас напусти адвокатство. Ова одлука му беше у толико тежа, што је био свестан своје вредности, и што му његов заоштрени критички дух откриваше од како је танког и сиромашног градива састављен глас извесних беседника. Али се у њему не пробуди ни мало зависти спрам млађег и срећнијег друга, који са пуно успеха приступаше политичкој каријери, у часу, у коме се он виђаше на свагда искључен из ње.

Чак дивљење, које осећаше наспрам овог човека, тако богато обдареног свима способностима, које њему недостајаху: јаким гласом, лепим покретима, угледношћу, непоколебљивим самопоуздањем нарочито — ово дивљење постаде главни темељ пријатељству, које га је доцније тесно привезало Костали. Он пренесе на њега своје преварено частољубље, све жуђење за славом, за којом му је негда срце куцало. Он узе на се да уреди, да дисциплинира ову ораторску силину која кључаше као лава у ватреној души његовога друга, да углади овај лаки ум, који му се чињаше мало простачке сорте, да га обогати знањима, која му недостајаху и која се мало бринуо да стече, да му покаже замршеност питања, која је онај држао да познаје до дна и онда, кад их је у ствари само површно познавао — да поткреше, најзад, ову бујност

речи и слика, које прећаху да угуше мисли. «Ти си, рекао је он једног дана своме пријатељу, моја наплата у животу. Међу нама буди речено, било ми је криво, што нисам могао наћи употребу за моје способности: ти си ми је набавио. Кад сам те упознао, био си добро обдарен младић — најизреднији брбљавац кога сам дотле видео. Али си имао нашто од марсељског хамала.... Ја сам се потрудио да те мало отешем; и данас ми је по вољи што могу рећи себи — иза кулиса, где ми је у осталом не може боље бити — да сам и ја мало допринео да направим од тебе првака који си сад. Тиме се тешим, што ја ни у четрдесетој години нисам ништа друго, до богат матор момак, скептичар, халапљив и реуматичан. Твоје политичке идеје — или оно што ти крстиш тим именом — опште право гласања, твоја демокрација, твоји нови слојеви итд. итд. изгледају ми, право да ти кажем, абсурдне и дивљачке ствари. Ја сам ћифта, «блажена средина» до дна душе и тиме се поносим! Личим на бележника, али још више имам његову душу: по нагону волим све што је осредње, све што је правилно, све што се оснива на предању; ја поштујем правилност и форму којима се ти плазиш, јер си се родио и умрећеш у циганској кожи. Ја сам народни војник од 1840, волтеровац, али конзервативац, запамти добро, бунџијо!.... Само, ето, ти ме интересујеш више него што ме саблажњујеш. Да пратим твоју игру као љубитељ, да бележим твоје добитке, да ти дајем савете, све је то један главни елеменат пространог дилетантизма, који се трудим да вршим што боље могу.... У осталом, ја те волим; захвалан сам ти на пријатно могоструčним осећајима, које ми уливаш — и која је морао уливати сваки од оних варварских џинова, који су дрмали римским царством, каквом старом византинцу разнеженом и препреденом. Мало те и презирем, јер немаш лепо држање, образовање и критички дух, али ти се у исти мах дивим, јер си сила.... Кад говориш, ја прво дижем очи к небу у себи говорећи: Боже

мој, ала је овај човек прост! Али ако те продужим слушати, онда морам увек додати: Боже, како је овај човек силан! И тада ми се учини да сам у Кодбеку, моме завичају, и да гледам како надолази плима....

У пркос подсмевачког тона, пријатељство Фаржасово спрам Костале беше искрено. Тереза се у томе не вараше. Са непогрешивим инстиктом жене која љуби, она осећаше, да Михаило имађаше у њему не само поуздана пријатеља, него и доброг саветника. Како у исто доба Петар признаваше Терези иста својства, која она бејаше у њему открила, симпатија и уважење које су осећали једно спрам другог, у току времена су се променули у искрено пријатељство, преко којега би се навукао овда онда облачак пролазне заваде, и то услед конкуренције осећања, која имађаху спрам Михаила, и услед страсног надметања, ко ће га боље волети и послужити. И тога дана они беху заједно, измењујући, као што су то имали обичај између пет и шест сати, своја разна премишљања.

— Али ипак, настави Тереза, шта је циљ томе несретнику који је написао чланак? Михаило је беспрекоран...

— Нема сумње, само ви знате као и ја, да сви око њега нису такви....

— Ви нишаните на Едварда?....

— Наравно, на Едварда! На тог проклетог Едварда, који је мрља, слаба страна, Ахилова пета у нашег пријатеља. Ви рекосте мало пре да су наговештења «Одметникова» двосмеслена! О томе нема сумње! Али то не смета да онај који зна читати између редова, погоди да се мисли на Едварда....

— Тако, и ја сам одмах помислила на њега!

— Дабоме, и цео свет је учинио тако исто — осим Михаила. Пробајте да му кажете како је његов драги Едвард умешан у послове, од којих неки не миришу најбоље? Је ли нам икад веровао, кад смо му хтели отворити очи? Мислите ли да ће вама, да ће мени, више веровати данас? Није него! Ви знате добро, колика је

његова заслепљеност за све, што се тиче тога мрског човека! Насмејаће нам се у брк, и рећи ће да му завидимо на љубави, коју он осећа спрам њега. А ако потраже да открију интриге, којима се овај лукави лисац у мраку бави, кладио бих се — да се грађанин Vindex спрема да то учини — ја вам кажем, ја, да је Михаило кадар да скочи у воду да избави свога брата, ма се удавио с њим! И то је управо чега се бојим!....

У том неко нагло зазвони, и обоје ућуташе, погледав се страшљиво. Патос у предсобљу зашкрипе; Костала се појави, блед, јер шетња по тераси, покрај воде, и кејом није могла да изглади потпуно дубоке трагове узбуђења из седнице.

Он им пружи руку без једне речи, и спустив се уморно на наслоњачу:

— Ах, пријатељи, рече им, ја сам пропао!

Форжас скочи као опарен, и избаци ово кратко питање:

— Шта! Како? Шта се догодило?

Тада им Костала исприча у кратко шта се догодило: гњев који га је обузео кад су му показали чланак *Одметников*; увредљива пецкања говорника са деснице која су га изазвала на трибину; жучне нападе са обе стране у скупштини; хладнокрвност са којом је противстао својим противницима; за тим срџбу која га је обузела; његов говор, како се лепо започет, свршио се бесомучним грдњама; па онда, како је помислио да ће пасти на трибини, толико га је гњев гушио; како је побегао од очајања; како је најзад дошао......

— Умири се, молим те, пријатељу, рече Тереза, гласом матере кад говори своме сину. Доста ти је муке и без тога;... не говори више.... ћути!....

И она му стискиваше руку која вишаше млитаво; она му лагано хлађаше чело, док се Петар шетао уз дуж и по преко, са рукама у џепу од прслука, гунђајући бесно:

«Разјапљене чељусти!... увек проклете разјапљене чељусти!... А тако, требало би ти метнути брњицу кад год пођеш у скупштину! Лепа си посла направио!...»

— Престаните, Петре, није сад време нападати га тако, рече млада жена.

— Да не бисте хтели да му честитам? ...Дакле ту си! Имаш претензију да управљаш Француском, да будеш државник, онај прави — знаш, од оних некадањих, каквих је било под Рестораницијом, под Јулијском монархијом, под царством — а оваме си се устремио животињски као бик на прво парче црвене или беле крпе, које су залепршали пред тобом... Ах, твоје се кумче може похвалити, да му данашњи дан није изгубљен!... На ове речи, Костала подиже главу и рече са изразом живог запрепашћења.

— Моје кумче! Шта ће ког ђавола оно у свему овоме?

— Зар још питаш? Ех драги мој, њему припада данашња добит!... Поздрави у њему, молим те, сјајног уредника *Одметниковог*, писца красног бенетања, која су на теби произвела тако лепе утиске!...

— Шта! То је он?... Могао сам то погодити. Ах, зар сам осуђен да га сретам на сваком кораку, тога проклетог угурсуза?

— Бојим се, да ће тако бити.... Али није то главно... Јеси ли видео твога брата?

— Нисам, није био у скупштини.

— Није ни чудо: он је увек тако заузет послом!.. Дакле ти још не знаш шта Едвард мисли о том чланку?..

— Мора мислити што и ја што и цео свет, да је то срамно.

— Наравно... али ипак било би интересантно чути његово лично мишљење....

— Зашто његово пре него кога другога?

Петар га погледа право у очи; и после тренутног оклевања, рече:

— Зашто? Питаш ме зашто? Па онако, пријатељу... Из просте ћуди... Пређимо преко тога!... Узећу једна кола и отрчати у скупштину. Рад сам чути како се свршила седница после твога одласка... Нисам сигуран, али ми се све чини да је морало бити галаме. . Почекај ме овде једно пола сахата, управо колико ми је нужно да одем и да се вратим. —

Пре него што ће изаћи из собе, он се устави, са руком на кваци од врата: — Јеси ли бар добро разјапио вилице, животињо?

— Што се тога тиче можеш бити спокојан.... био сам при гласу! одговори Михаило смешећи се и преко воље на набуситу нежност с којом му ово питање беше управљено.

— Онда то није тако озбиљно као што држиш, одговори Фаржас. И он оде.

— Поштено срце!... рече Костала. Затим, поћутав, додаде:

— Кад би само знала, драга Терезо, колико ми је потребно његово вољење, а још више твоје у овим тешким часовима претераног умора, изнурености, где осећам, као данас, да пада на ме и гњави ме проклета стена коју гурам напред!

— Ако ти је та љубав мила, пријатељу, зашто не долазиш чешће да се њоме окрепиш? Рачунала сам да ћеш доћи јуче, после скупштине.... Зар те ја не очекујем свакога дана, свакога часа!... Изгледа, да си имао посла у Соаси... Од неког времена идеш врло често у Соаси!.. Ох, ја ти то не пребацујем, не Бога ми! То је твоје право: иди свако вече ако ти се мили... Само, зашто ми онда велиш, да ти је овде добро? Видиш и сам, да ти је на другом месту боље... То је сасвим природно.... и ја се не срдим на те, веруј пријатељу....

Овај лаган и дубок глас чињаше му утисак нечег пријатног што га обмотаваше целог и уљуљкиваше га благо. Нежан скривен прекор у речима Терезиним, њено бледо и тужно лице, пре времена оседела коса, сећање на некадање срећне дане, услед којега се гапаше њен живот, све је то говорило Михаилу колико га та жена још љубљаше.

— Ах, настави он, са тронутим гласом, који она не бејаше дотле чула — па чак ни он сам — ја сам теби много згрешио, моја јадна Терезо!... Ти си била срећа, срећа поуздана, срећа тиха и дубока; и ја сам те жртвовао другима, које беху.... шта?... У истини, не знам ни сам: прохтев једног тренутка, кратка међуигра између жеље и заситености а за тим ништа, пустош!... Хоћеш ли ми опростити Терезо?

— То сам већ одавно учинила, драги пријатељу. Остави на миру што је прошло, молим те не преврћи старе тевтере! Додирујући то, ма и најлаганијом руком као што чиниш, горчина на дну моје душе избиће на површину, а ја нећу, разуми ме добро, да ова жуч узмути наклоност бистру као суза, коју ти нудим.... Тако! буди паметан: не говори више, не мисли више, не мисли више... Ти си се преморио данас: твој мозак је исцрпен. Не знаш више ни шта говориш, веруј ми.... Одмори се мало на овој наслоњачи.... Хоћеш ли јастучић под главу?.. Ево један врло мекан... наслони се на њ. Тако... добро..! затвори очи... Па сад спавај, ја нећу правити ларму.

Кроз полусклопљене трепавице, он је посматраше како се креће тамо и овамо. Кад му даде јастук, он осети на свом челу, додир финих и нежних прстију који му, први пут у животу откри ону бескрајност душевне сласти, која се може да осети у најкраћем и најневинијем миловању. И тада, не мењајући места, не чинећи ни најмањи покрет којим би померио положај човеку у дремању, који је годио његовом изнуреном телу, он поче

наново говорити, лагано, са неком врстом свечаности као у сну.

— Слушај, драга пријатељице, ја сам уморан за частољубље, уморан за интриге, уморан за бесплодне борбе, уморан за популарност, уморан за све осим за љубав. Ако ти хоћеш: ми ћемо отпутовати.... Одвешћу те у земљу пуну сунца, где сам се ја родио. Желео бих да ти покажем плаво море, троугла једрила, беле пољске куће скривене међу зеленилом тамарике и палме... Па онда моју Провансу, хтео бих ти показати Италију: Венецију Флоренцију, Рим, Напуљ, сва она дивна места где је слађе но игде живети и љубити.

Он продужаваше, разастирући пред очима своје пријатељице, зрачну опсену музеја, палата, чудесних башта, величанствених рушевина, која ће разгледати заједно, у току пријатног заједничког живота, на ново отпочетог. Ма колико да је Костала био изнурен умором тога мучног дана, његов се мозак покораваше некој врсти машиналног рада, где воља, размишљање, не имађаху више удела. Слике, облици, продужаваху да искачу по вољи на пољу његових мисли, ма да он ништа није чинио да их изазове, јер му доиста мислене моћи беху тако исто умртвљене као и његово тело. Облици и слике преобраћаху се необично нагло, саме од себе у велике речите фразе које тецијаху са његових усана без усиљавања, као што тече вода са неисцрпног врела.

На прве речи, Тереза се само осмехнула. Неки тајни нагон, који показиваше њено дубоко познавање тога човека, опомињаше је понајпре да не треба узети сувише озбиљно план овог лепог путовања, подсећајући је колико је пута овај покретљиви дух био обманут својим властитим уображењем, и био жртва онога закона своје природе, који га је приморавао да сваку своју мисао потчињава увеличавајућем стаклу ораторског претеривања. За тим је бацила у котарицу за рад свој вез: престала

је смешити се, подсмевати се ономе што је он говорио и називати све то будалаштинама; дала се ухватити у замку, као што се он сам намамљиваше на ове̏ речи пуне небеског плаветнила и сунца, њено лице се мало по мало преобразило у блистању неисказане среће коју назираше; и ево где сад, нагнута напред да боље чује свога пријатеља, са очима светлим и овлаженим небеском радошћу, јадна жена осећаше како јој мисао полета за његовом кроз просторе, прелази брда и равнице, лебди на светлости, и она шапуташе, на ново освојена, побеђена лажљивом опсеном речи које падаху са речитих и драгих усана: «Кад би то ипак, било истина!... Отпутовати, отићи с тобом, какав сан!»

Наједанпут отворише се врата, и Форжас улети у собу као ветар.

— Велика новост, народе — викну он — Министарство је пало!

— Поздрав, рече он, Господину председнику Министарског Савета.

Костала се нагло диже:

— Јеси ли ти луд? упита га он

— Нисам луђи од тебе, велики човече! После твога одласка, седница се продужила. Ставили су на гласање пројекат о смањивању приреза на шећер, на који је Министарство много полагало. Пошто се спасоносни савез деснице и крајње левице, који се на твојим леђима склопио није имао кад да поквари... Кабинет је имао мањину... Он се повукао... И како си ти једини у скупштини кадар да склопиш други — како је у твом говору, поред бубања на крају, која су се како ми рекоше, у лармн изгубила, било дивних ствари, прави владин програм, што доказује да си увек — срећни човече! — највећи оратор овога доба; како твоја бесмислена данашња лудорија није била довољна да те лиши користи од две године мудрости, које си на мој савет пристао био да даш као залогу Француској и Европи, — онда из свега тога излази

да си ти човек тренутка, човек неопходан, и да Председник републике хтео не хтео, не може измаћи обвези да ти повери састав новог кабинета... Хе! шта велиш на ово? Кад бих ја знао тако лепо јавно говорити, и ја бих, можда, могао постати министар!..

Михаило слушаше, стојећи, са великом пажњом, извештај свога пријатеља. Он му стави још нека питања тоном одсечним, који издаваше велико унутрашње узбуђење, које је овладало њиме, — за тим поче ходати по соби. Умор, који се опажаше мало пре на његовом лицу и кретању, беше од једанпут ишчезао. Он дизаше поносно главу, забациваше косу натраг, и глађаше браду; дах поноса надимаше му ноздрве, јако раширене, као да их давно жељена и најзад дочепана власт испуњаваше неисказаним мирисом. Долазак Петров, важне новости које је донео, нагло повратише у стварни живот мисао, која луташе по земљама уобразиље. И ова сад, трчаше не обзирући се назад, немирна и лака, са истом жестином, у сасвим противположеном правцу.

Чим је проговорио Форжас, по начину како је Михаило скочио, Тереза је разумела празноћу надања које беше неколико тренутака овладало њеном душом. Она се навали натраг као крин коме би пребили дршку, притиште руку на срце и тако побледе, да би човек помислио онесвестиће се. Али је она двојица не гледаху, а њена нема жалост не беше од оних који привлаче пажњу људи. Они се разговараху веома живо, машући рукама и не обзирући се на њу, а она их посматраше укочено са очајним и боним погледом. Шћућурена у дну наслоњаче, она остаде непомична, упрепашћена, као тица коју би у ваздуху опалио гром. Ах! колико је погрешила што се дала намамити на мамац надчовечанске среће, а он, свирепи, и не сећаше се више, да јој га је пружао!... Али ово јуначно створење окривљаваше себе више него ли њега за ово разочарење, и за што сам, мишљаше она, за што сам га слушала? За што сам веровала у оно што

ми је говорио, кад је требало да сам добро знала да ни он сам не верује у то — или да после два минута неће више мислити на оно што је рекао?... Она уздахну, пређе руком по лицу — и то беше све.

Таман она узе свој вез и настави радити, кад јој се Костала, весела изгледа, окрете и рече јој:

— Па, Терезо, ти не велиш ништа!.. Шта мислиш о овоме што ми се дешава?

Она подиже главу, и упревши у њега свој јасан и спокојан поглед, одговори му просто:

— Мислим, да није вредно било говорити ми о Италији — и да ти немаш ни мало воље да тамо идеш.

Он се мало збуни, за тим настави:

— Е ту се вараш... Мало сам се пребацио, то је истина, са овом намером путовања, али кунем ти се, да сам био искрен.

— Тако је пријатељу, знам ја то... Ја те бар добро познајем!... Ти си вазда искрен; само, ту искреност често мењаш, то је све.....

— Ово је, викну Форжас прснув у смех, ово је дефиниција опортунизма примењеног на осећање... Врло добро Терезо!.... А сад на посао Михаило! хајде да спремаш твоје министарство... Збогом, драга пријатељице ви сте прави анђео, уверавам вас ја... кад вам то не каже он, неблагодарник!...

Михаило јој приђе и пружајући јој руку:

— Тако је, рече он полагано, опет сам се рђаво показао наспрам тебе, моја драга Терезо.... Не знам како се то дешава... То је права фаталност, заиста... Кад би само знала како те нежно волим!

Она устаде, и са узвишеном, племенитошћу држања гласа и покрета, изрече само ово:

— Труди се да будеш велики: то је све што тражим од тебе!

Они одоше. Она оста стојећи, усправљена и крута на средини салона, докле не чу како лупи капија. А онда

се простре колика је дуга по канабету више којег вишаше слика њеног пријатеља, и загњурив главу у јастук, она изли у поток угушених суза препуњеност горчине која јој се преливаше из измученог срца. А он, у оквиру направљеном од позлаћене лаворике — са својим атлетским покретом и вратом као у бика — изгледаше као да гази и гњави свом својом тежином слабо тело ове жене, испружене испод његових ногу!

(Наставиће се)

Превела М.

ГОРЊИ ДОМ СРБИЈЕ

(РАД ВЕЛИКОГ УСТАВНОГ ОДБОРА)

(НАСТАВАК)

Састанак од 26. новембра отворен је у $9^3/_4$ сати пре подне.

Њ. В. Краљ отвори састанак и позва секретара да чита чл. 22. уставног пројекта.

Г. д-р *М. Ђ. Миловановић* чита: «Члан 22. Неповредна је тајна писама и телеграфских депеша, осим у случају кривичне истраге и у случају рата».

«Закон ће одредити који државни органи одговарају за повреду тајне писама и телеграфских депеша».

Нико се не јавља за реч.

Усвојено без дебате.

Секретар г. д-р *Миловановић* чита: «Члан 23. Српски грађани имају право скупљати се мирно и без оружја у зборове, управљајући се при томе по закону».

«За држање збора у затвореноме простору није потребно никакво претходно одобрење власти. За зборове под ведрим небом, које подлеже нарочитим законима и уредбама, мора се претходно власт известити.»

Чим је ово секретар прочитао, устаде г. *Лешјанин* и рече свега четири речи: «А мора ли се јавити власти»?

Око њега наста цакање, и г. Лешјанин се даље приватно разговарао са господом око њега.

Пошто ми ова белешка моја беше нејасна, то сам потражио да видим шта вели службени протокол седнице. Тамо нађох овако:

«Г. *Милојко Лешјанин* (ђенераловом руком избрисан «*Милојко*» и написан «*ђенерал*») изјављује да му редакција овога члана није јасна. У томе члану вели се: да за држање збора у затвореном простору није потребно одобрење власти. Ако није потребно одобрење, онда да ли је потребно пријавити власти да ће се такав збор држати? —

Г. *Милутин Гарашанин* објашњава да је баш то смисао овога члана, да се власти не мора поднети пријава за држање збора у затвореном простору. Да ли је такво наређење добро или не — то је друга ствар.

Сад устаде г. *Милорад П. Шапчанин* главом, задиже своју дугачку песничку косу, која му беше пала по челу, па грмну: И ако овде стоји да није потребно одобрење власти за држање збора, *кад би ја био жупан*, не би га они мајци држали збор без мога одобрења. Ја би (тамо) њих растерао, што ми се нису јавили. Жупан треба и ситније ствари да зна, а камо ли то![1])

Ја сам мислио да ће се лордови на ову претњу г. Шапчанина, као будућег жупана расинског, само насмејати, али се преварих. У целом горњем дому завлада жагор, чланови ужег уставотворног одбора похиташе председничком столу, и почеше с места држати с Њ. В. Краљем конференцију, која је трајала 10 минута. После ове конференције

[1]) За неверне Томе да цитирамо и овде службени протокол:

„Г. *Мил. Шапчанин* наводи како по овоме члану није потребно одобрење власти за држање збора, *али кад би он био жупан*, он не би могао дозволити да се држи збор, за који није пријава достављена надлежној власти. Треба да се у овоме члану каже, да је држање збора нужно пријавити власти“.

Наравно, јер иначе ни сами велики жупани неће зарезивати устав земаљск .

Њ. В. Краљ изјави скупу, да је ужи одбор конферисао о овој примедби, (код ове речи уметнуто у протокол туђом а не секретаровом руком «ђенерала Лешјанина»), а и Сам је мишљења, да је редакција овога члана нејасна. Позива да се о ѳвоме говори.

Г. *Риста Поповић* напомиње, да се предложени изборни систем без слободних зборова не да ни замислити. Ако се усвоји, да се зборови и у отвореним просторијама не могу држати без претходне пријаве власти, онда се тиме иде у назад, онда би се новим уставом забранило оно, чиме смо се до сада користили. Редакција је јасна. Зборове у затвореним просторијама не треба ограничавати нимаквим другим мерама, а у отвореним просторијама нека се држе, пошто се власт извести.

Г. *К. С. Таушановићу* се чини, да је поднесена редакција овога члана добра. За држање збора под «отвореним» небом потребна је пријава власти, али за држање збора у затвореним локалима, пријава је са свим излишна. Дужност је полицијских власти да прате политички живот својих грађана, и на тај начин не ће се моћи никакав збор држати, о коме полиција не би знала. А кад зна, она ће већ предузети мере да се никакав неред не деси. На позив председника збора или кафеџије, полиција се може «умешати у неред», који би се десио. Ако се скучи право збора, и сам изборни систем доводи се у јаку сумњу. Из свега овога он држи, да је редакција овога члана јасна и да таква треба да остане.

Г. *Стојан Рибарац* брани редакцију ужег одбора. Ако би се усвојило, да се мора пријављивати држање збора у затвореним просторијама, онда се не би могли похвалити да смо гарантовали слободу зборова, и, какве су наше власти, наступили би случајеви да се ни пријатељи код пријатеља не би могли скупити. Власт би забрањивала састанке и по приватним кућама, и онда би то, према садашњем уставу, био један назадак.

Њ. В. Краљ изјављује, да је ради нове редакције овога члана потребно да се све три партије споразуму. За то да оставимо ужем одбору да се о редакцији споразуме, а ми да идемо даље

Секретар д-р *Миловановић* чита: «Члан 24. Српски грађани имају право удруживати се у цељима, које нису противне закону.

«Ово право не може се потчинити никаквој превентивној мери».

Г. *Ђенерал Лешјанин.* Ја предлажем, да се реч «превентивно» замени којом српском речи.

Њ. В. Краљ и г. *Гарашанин:* Којом?

Г. *Лешјанин.* Ето, нека каже Јошка.

Г. *Јов. Бошковић.* Нема српске речи, која би потпуно казивала то, што се означава са том страном речју.

Г. *Јов. Ристић.* Излишно је, господо, да се у овако важиом државном послу, као што је грађење земаљског устава, заустављамо на — филолошким примедбицама. Кад свршимо овај посао, ми ћемо замолити неколико стручних филолога из овог одбора, и они ће језик боље поправити него ми.

И ако је ова примедба била намигивање са врљиком, опет уста г. *Јеврем Грујић* да говори. По његовом озбиљном и мудром државничком лицу, одмах сам познао да ће нас опет обрадовати једном од својих кратких, али епохалних уставотворних беседа.

И нисам се преварио.

Не признавајући, као стари демократа, ничији ауторитет, па ни Јошкин у филологији — г. *Јеврем Грујић* рече, да би се реч превентивно могла много «српскије» казати овако: *предзарително!*

Цео горњи дом Србије прсну у смеј.

Њ. В. Краљ (силом савлађујући се да и сам не прсне у смеј). Има ли каквих — *других* примедаба?....

Лордови се смеју даље и само рукама показују да нема....

Тако је весело усвојен члан 24. устава.

Секретар чита: «Члан 25. Сваки Србин има право обраћати се у своје име земаљским властима молбом, коју може потписати један или више њих. А као целина могу подносити молбе само надлештва и правна лица».

Усвојено без дебате.

Секретар прочита: «Члан 26. Сваки Србин има право да се жали противу незаконитих поступака власти. Ако виша власт нађе да је жалба неоснована, дужна је известити жалиоца у своме решењу о основима, са којих му жалбу не уважава».

Г. *Д. Катић* вели, да му последњи став овога члана није јасан.

На то неколико гласова око њега у један мах почеше му објашњавати тај став. Изгледа да су му га објаснили, јер на томе и прође.

Секретар чита: «Члан 27. Сваки Србин има право да непосредно и без ичијег одобрења тужи суду државне чиновнике и општинске званичнике, ако су они у својем службеном раду повредили његова права. За министре, судије и војнике под заставом, важе нарочите одредбе».

Г. *Ранко Тајсић* примећује, да би овде требало «утурити» и кметове, јер општински званичници, то су само општ. писари. Истина, кметови нису државни чиновници, али и они врше извесне дужности, с тога треба да су и они одговорни.

Њ. В. Краљ напомиње, да је ужи одбор при овој редакцији имао на уму закон о општинама г. Светозара Милосављевића, по коме се рад у општини дели на суђење, администрацију и финансије. Можда би се речју «општински часници» могло обухватити све што се хоће?

Г. *Ранко Тајсић*. Под часницима разуму се само одборници, они, који врше неку грађанску дужност из почасти, без плате. Треба дакле поименце изређати све, које овај члан треба да обухвати.

Г. *Милан Драгојевић* каже. како треба оставити да се може тужити само председник општине. а не и кметови и помоћници кметовски и писари. јер је председник старешина у општини. он треба и да одговара.

Г. *Ранко Таисић*. Предговорник зна врло добро да у селу има пуно сиротиње, која се парничи за мале суме, и која тога ради и не долази до председника општине, него им пресуђују кметови. Кад би се дакле ови ослободили одговорности, онда од тужења председника не би било никакве хасне. Треба, дакле, да и кметови одговарају за своја дела.

Г. *Молеровић* потпомаже предлог г. Таисића.

Г. *Милан Драгојевић* жали се, како га предговорници не разуму. Није он казао да се кметови не казне, и он хоће да они одговарају за своја дела, али би он желео да се и судије општинског суда казне за своје злоупотребе у суђењу.

(Ова је кратка препирка између Таисића и Драгојевића у мојим белешкама овако записана:

Драгојевић: Помоћници кметовски не могу никога више казнити од десет динара.

Ранко: Јес, ама он некога казни 50 пута на годину са по 10 динара).

Г. *Аксентије Ковачевић* позива говорнике да не мисле да ће се у «новом стању» судити по старим законима. У судској власти биће неке поделе, кад се заведу срески и жупански судови, онда ће и делокруг општинских судова бити другчији. Но ма какав био њихов делокруг, кметови треба да одговарају за своје злоупотребе.

Г. *Стојан Рибарац* држи, да је Драгојевићева примедба потекла из неразумевања. Овим се хоће да се спречи односно да се казни злаупотреба како државних тако и општинских чиновника, пошто и једни и други злоупотребљавају власт. Оно што је за богаташа 100 динара, то је за сиромаха 5 динара. И кад се једноме даје право да се тужи суду за предмете од 100 динара, које је су-

дио председник са кметовима, онда зашто то право одузети сиромашку, кога је један кмет оштетио, рецимо, за 5 динара. Шта више, овде је то још оправданије, јер је злоупотреба могућнија, кад један човек врши власт.

Г. *Радован Милошевић.* Што се тиче, на пример, ове одговорности чиновничке, мени се ка свиди, да ћемо ми опет да пређерамо. До сада ниси могао тужити чиновника, па да ти је мајка Јања, него си морао да молиш министра, па ако он одобри да се његов чиновник тужи суду, добро, а ако не одобри, то ти је, к'о да није ништа ни било. Ама процвиљео си од зулума некаквог чиновника? Ако ће. Не да министар да га тужиш, па шта ћеш му? А сад? Сад смо навалили да од чиновника направимо пачариз, коме се неће знати крснога имена! Ама није да ћемо их тужакати за сваку ситницу, него ће сваки чиновник морати одмах да погоди адвоката, коме ће више плаћати, него што његова чиновничка плата износи' —

(Ову своју красну беседицу дотерао је после Радован својом руком у протоколу седнице, овако «по књишки»:

«Овим се чланом даје народу да може чиновнике тужити суду без *саизвољења* министровог, и ово је добро, али у толико ће бити и зло од *недогледних* последица, јер ће се овим отићи у другу *крајњост*»).

Г. *Милутин Гарашанин:* Пошто смо од г. Ранка Тајсића чули да се у закону једно разуме под кметовима а друго под општинским званичницима, то би молио г. Свет. Милосављевића да изволи казати, каквим је општим именом крстио обе ове категорије општинских чиновника?

Г. *Свет. Милосављевић* предлаже, да се за све њих употреби реч «службеници».

Г. *Милутин Гарашанин:* Ми овде градимо устав, а не литературу. За то треба усвојити онако, како је г Ранко предложио, и онда би чл. 27 гласио овако: «Сваки Србин има право да непосредно и без ичијег одобрења тужи суду државне чиновнике, председнике општинске, кметове и општинске званичнике, ако су они у своjем

службеном раду повредили његова права. За министре, судије и војнике под заставом, важе нарочите одредбе».

Г. *К. С. Таушановић* слаже се са редакцијом, коју је г. Гарашанин прочитао.

Та се редакција и усваја.

Секретар чита: «Члан 28. Свакоме је грађанину слободно да иступи из српскога грађанства, пошто испуни обавезе војне службе и друге дужности, које би имао спрам државе или спрам приватних лица».

Нико ни речи. Усвојено

Секретар прочита: «Члан 29. Странци, који се налазе на српском земљишту, уживају заштиту српских закона, односно њихове личности и њиховог имања. Али они су дужни подносити терете општинске и државне, у колико се томе не противе међународни уговори».

Г. *Дим. Маринковић* стаде нешто говорити што ја нисам могао чути, тако је тихо говорио (у протоколу овог састанка нађох: да је «тражио да се изостави реч *односно*»).

Њ. В. Краљ: Ако сам добро разумео г. Маринковића, он тражи да се изоставе речи «односно личности и имања».

Г. *Ђока Павловић.* То не може да се изостави због политичних права, које странци не могу имати.

После овога, члан 29 усвојен је по предложеној редакцији, а тако исто и члан 30 предлога, који гласи:

«Забрањује се издавање чисто политичких кривaца».

Тиме је свршен део други предложеног устава.

Потпредседник г. *Јов. Ристић* саопшти, да се ужи одбор споразумео о редакцији чл. 23, која је била њему упућена. По том споразуму други одељак чл. 23-ег има да гласи овако: «За држање збора у затвореном простору није потребна пријава власти».

Каква штета! Сада се г. М. П. Шапчанин неће хтети примити да буде жупан!....

---

27. новембра 1888.

Данас је био пети састанак великог уставотворног одбора

Њ. В. Краљ отвори састанак у 10 часова пре подне и рече да је на дневном реду трећи део предлога за устав.

Секретар чита: «Део трећи. Државне власти. Члан 31. Све државне власти врше се по одредбама овога устава. Устав се не може обуставити ни у целини ни у појединим деловима».

Г. *Дим. Катић* жели да се овде, у овом члану, изрече начело народног суверенства, т. ј. да свака власт у држави потиче из народа («Извор и утока власти» прогунђа неко за министарским столом). Да мисли, да место «државне» ваља казати *земаљске* власти, како би се ту разумеле и општинске власти. На послетку налази, да у другој алинеји треба рећи, да се ни закони не могу обустављати.

Г. *Милојко Лешјанин* примећује, да би ваљало казати «све државне власти врше дужност или службу», а не како је овде предложено «све државне власти врше се».

Г. *Јов. Ристић* одговара г. Лешјанину, да се може рећи и овако и онако, јер реч власт, има два значења: Behörde и Pouvoir. Овде је употребљена у овом другом значењу и онда се може рећи «врше се».

Г. д-р *Никола Крстић* вели да г. Ристић има право, јер реч власт заиста има два значења. Предлаже да се каже «власти су дужне управљати се».

Г. *Ђ. С. Нешић* налази, да је редакција добра. Тако исто је и г. *Алимпије Васиљевић* за редакцију.

Њ. В. Краљ. Пошто се нико више није јавио за реч, питам: прима ли се члан 31 онако, како је предложен? (Прима се!) А сад, пошто је овај члан примљен, имам да кажем г. Катићу само неколико речи Кад је он овде изнео свој предлог о суверенитету народа, он је заборавио само неколико ситница. Заборавио је да ми овде не градимо устав за некакву републику, него за уставну мо-

нархију. у којој може бити само један суверен, а то је монарх. Заборавио је. да је овде реч о Србији, а не о каквој земљи, у којој је победоносна револуција диктирала побеђеноме владаоцу устав. По суверенитету народа, г. Катић вероватно не би никада доживео да суделује при грађењу овако слободоумног устава за Србију, а што је доживео не само да прави такав устав, него и да износи предлоге, тако пуне политичке мудрости и образоване уљудности, као што му је овај предлог, то има да благодари само овој околности. што Ја, који сам не само по вољи народној, него и по милости Божјој, Краљ и Господар ове земље, *тако хоћу*, што сам се по Својој драгој вољи, а из љубави према Мојој отаџбини одлучио, да јој поклоним бољи и слободоумнији устав, онако исто, као што је велики оснивач нове српске државе и њене народне династије, Књаз Милош поклонио земљи устав од 1835, онако исто, као што је Трећи Обреновић, из своје сопствене побуде, додао својој владарској титули речи «и по вољи народној». У осталом, г. Катић је најбоље показао својим другим предлогом «да се ни други закони не могу обуставити», колико је он сам са собом начисто о појму суверенитета, јер да му се тај предлог примио, онда законодавна власт у овој земљи не би могла обуставити ни један закон, који би се у практици показао штетан по државу.

Г. *Дим. Катић:* Молим за реч.

Њ. В. Краљ: Ни речи.

Секретар чита: «Члан 32. Законодавну власт врше Краљ и Народно Представништво заједнички».

Прима се без дебате. Тако исто примљена су и ова два члана.

«*Члан 33.* Право предлагања закона, припада и једноме и другоме чиниоцу законодавне власти.»

«*Члан 34.* За сваки закон потребан је пристанак оба чиниоца законодавне власти».

Секретар прочита: «чл. 35. Никакав закон нема повратне силе».

Г. *Г. Гершић*. По моме мишљењу не треба уносити у устав овако апсолутно начело, да закон нема повратне силе, јер може услед тога да се у практици изроде велике тегобе. Ако се баш налази да треба унети у устав, онда бих ја пристао само тако, ако би се нека ограничења поставила. Ово је начело унесено само у два устава, у Норвешки и у онај северо-америчких сједињених држава. У Француском је уставу било, па је доцније изостављено, јер се увидело да има случајева кад је потребно и хумано допустити, да закон по кадшто има и повратну силу, као н. пр. кад се у кривични закон унесу блажије одредбе.

Г. *Ђока Павловић* потпомаже г. Гершића, и помиње случај мораторијума, када је неопходно потребно дати закону повратну силу, и када се она увек даје и мора давати. Ако се овако апсолутно рекне у члану 35. онда тога не би могло бити, а то би по каткад било врло «неугодно».

Г. *Св. Арсеновић* слаже се с Гершићем и Павловићем, додајући уз наведене и примере формалних закона кад је неопходно потребно да за неко време има закон повратне силе. Завођење истражних судија н. пр. захтева такође повратну силу закона.

Г. *Јеврем Андоновић* слаже се с предговорницима, налази да је непрактично оставити овакву одредбу у уставу. Понавља примере из кривичног закона.

Г. *Марко Стојановић* налази да је ово једно велико начело, које се тиче материјалних закона, те по томе значење ове одредбе није апсолутно. Случај са мораторијумом не може се наводити против овог начела, јер у томе се случају само извршење обуставља за неко време, а не само право.

Г. *Ст. Бошковић*: Начело јесте добро, али би редакцију требало поправити додатком «осем изузетака, које ће редовно законодавство одређивати.»

Г. д-р *Никола Крстић*. Ово начело не може остати у уставу. Да га је било у досадашњем уставу, не би се могао издати ни привремени закони за новоослобођене крајеве, ни закон о водама, ни закон о периодским повишицама професорских плата, ни закон о учитељским годинама службе, ни закон о професорским испитима, јер су сви ти закони имали повратне силе.

Уста да говори и г. *Јеврем Грујић*. Како је ово питање чисто правничко, а г. Јеврем Грујић ужива репутацију тако исто великог правника, као што је велики државник и дипломата, ја се зарадовах његовој беседи.

Ево шта је казао г. *Јеврем Грујић*:

«Ми смо ово начело имали још 1835 године, па није било од тога никаквих незгода (наравно кад смо у пркос тога начела могли донети све оне законе са повратном силом, које је побројао д-р Крстић). Ја мислим да се ово начело односи само на грађански закон, а не и на кривични, јер се строжије казне не могу примењивати на већ затекше се казнителне случајеве. (Истина, Гига рече да не би било човечно, хумано, кад се блажије казне не би могле применити на «затекше се» — али сигурно г. Јеврем Грујић то боље зна од Гиге). А да би предложену редакцију ваљало задржати, не толико ради кривичних ствари, него ради *грађанског* закона, ево примера. У грађанском закону каже се ко је легитимно дете. Е, али, заведе се, рецимо, грађански брак. По њему сад треба поред црвеног венчања још и кметовско».

И ништа више.

Обичан смртни из овог примера би извео.... Али што се ја пачам, кад немам ни појма о правној науци.... И ако ја нисам разумео од куда кметовско венчање у грађанском браку доказује да треба да остане у уставу «закон нема повратне силе» — опет нема сумње да је та

беседа г. Јеврема Грујића један украс српскога правништва.

Г. *Марко Стојановић.* Закони дају заштиту за лична и имовна права. Примери, које је навео г. д-р Крстић, нису подесни, јер у оним случајевима нису се вређала никаква стечена права. За то је излишан амандман г. Ст. Бошковића.

Г. *Дим. Маринковић* брани редакцију тиме, што је њен смисао да се стечена права не могу изгубити.

Г. *Стојан Марковић* говори противу предложене редакције и предлаже овакву: «закони немају повратне силе у погледу стечених права».

Г. *Гига Гершић* побија разлоге г. г. Марка Стојановића и Јеврема Грујића. Пристаје на онако «ограничену» редакцију, као што ју је предложио г. Стојан Марковић.

На ту «ограничену» пристаје и г. *Св. Арсеновић.*

Г. *Ђ. Павловић* одговара на учињену примедбу, да мораторијум не обуставља право, него само извршење — и вели, мораторијум обуставља и само право, јер кад неко има права да наплати некакву меницу 1-ог децембра, па мора да чека за наплату н. пр. шест месеци, онда је тиме баш његово право обустављено.

Г. *Марко Стојановић* рече, да се у невољи морају обуставити и поједини закони, па и сам устав.

(Овде баш не могох више издржати без дувана. За то замолих мога колегу, г. Ђ. Р. Пантелијћа, министра правде, да продужи белешку, па одох у бифе да попушим једну. Чувар држ. печата узео је с драге воље на се да бележи историју Горњег Дома Србије, док ја не попушим једну).

Њ. В. Краљ: Пошто су се појавила разна мишљења о предложеној редакцији овога члана, то ће најбоље бити да се овај члан врати у ужи одбор, да га он у договору са свима правницима, који су данас у овоме питању говорили, на ново редигује.

Уставни одбор усвоји тај предлог Њ. В. Краља, и пређе се на даље читање.

Усвојени су без дебате чланови 36, 37. и 38 који гласе:

«Члан 36. Обавезно тумачење закона припада само законодавној власти.

«Члан 37. Извршну власт има Краљ. Он је врши преко својих одговорних министара по одредбама овога Устава.

«Члан 38. Судску власт врше судови. Њихова решења и пресуде изричу се и извршују у име Краља, а на основу закона».

Сада је био на реду четврти део Устава, који се зове «*Краљ*». На предлог Његовог Величанства, уставотворни одбор одлучи, да се дискусија о овоме делу предлога резервише за доцније, а сада да се пређе на део пети предлога, који се зове «*Народно Представништво*».

Њ. В. Краљ даде четврт часа одмора.

Кад се наставила седница, и кад је секретар прочитао члан 75. пројекта, који гласи: «Народно Представништво је Народна Скупштина. — Народна је Скупштина обична и велика». Прво се јави за реч

Г. *Ђока Павловић* и стаде разлагати какву гарантију даје законодавство у два дома, а какву у једном. Он је у начелу противан предложеној редакцији овога члана, јер је он за дводомни систем законодавног тела, поглавито с тога, што једнодомни систем нема оне збиље, оне јачине, која је потребна да се предложени закони испитају и претресу како треба. У дводомном систему претреса се сваки законски предлог по два, по три пута, док постане закон, докле у једном дому иде тај посао које како, као што је до сад у нас било. Истина, у овом пројетку имају неке допуне за поправку једнодомног система, али су то све палијативне мере, које не могу помоћи. С тога он мисли да наше Народно Представништво треба да се састоји из два дома.

Г. *Гига Гершић:* Веома је важна ствар, какав ће бити састав народног представништва.

(Овде сам се ја вратио у дворану и наставио бележити).

Карактерна је црта нашега народа, да је његово представништво увек било у једном дому. У новијој нашој историји државни савет и народна скупштина наизменце врше законодавну власт, али никад нису били барабар једно с другим. Најпре је био правитељствујушчи совјет, па народна скупштина, па државни савет, па сад опет народна скупштина, али никада те две институције нису међу собом стајале у односу горњег и доњег дома. Дводомни дакле систем нема корена ни у нашој традицији, ни у нашој историји, он би дакле био новина. Свака нова установа треба да одговара традицији, обичајима и расположењима народа. Наш народ неће два дома. Силом их не би требало заводити, као ни сваку другу новину, за коју не би била велика потреба. Горњи дом у другим државама постао је због аристокрације, а ми ње немамо. На западу се горњи дом развио као једна историјска установа, и управо тамо је доњи дом постао тек пошто су се доњи слојеви толико оснажили, да су могли себи извојевати право да и они буду заступљени. Порекло, дакле, горњега дома на западу, чисто је аристократско. Други разлог за два дома: озбиљност, већа студија, непренагљеност — одиста донекле постоји, али се овоме може доскочити и на други начин, а не на овај, који би и у наш државни живот унео клицу сукоба, антагонизма. Тај смо сукоб видели и у Инглеској, где је на послетку доњи дом надвладао, а горњи изгубио сваку моћ, и ако је у њему не само аристокрација, него и највећа интелигенција и сва висока финансија. Горњи дом у нас не би био у стању да се дуже времена противи решењима доњега дома, он би врло брзо постао врло непопуларна установа. А кога би метнули у наш горњи дом? Очевидно, саму интелигенцију. Међу тим нико, ваљда, неће одрицати да је у нас, још сада, на жалост, доста велика провала између интелигенције и масе народне. То се може

сажаљевати што је тако, али је то једна фактична болест нашега друштва, коју ваља лечити. Крајња је потреба да се то двоје зближи, да расцепа нестане. Дводомни систем би ту провалу само проширио, тај расцеп само заоштрио. Ми треба да гледамо да што више народне интелигенције уђе у наш један једини дом. (Овде се Гига позвао и на Џона Стјуарта Мила, али не стигох да ухватим фразу). Осем свега наведеног, у малим државама веома је тешко наћи добољно подесних елемената за горњи дом. У осталом ми ћемо задржати и државни савет, који ће имате да претресе сваки законски предлог пре него што се поднесе скупштини, и имајући тај сурогат, не морамо заводити горњи дом

Г *Алимпије Васиљевић.* Ово је најважније уставно питање. У досадашњем нашем законодавству нисмо нашли гарантије ни за добре законе, ни за контролу над вршењем закона, ни за контролисање државног буџета. С тога треба сада да потражимо бољих гарантија. У томе не треба ми да се мучимо, те да тек измишљавамо барут, то су други срећно урадили пре нас. Све државе без разлике у облику владавине, и уставне монархије и републике, све, осем једне једине Грчке, усвојиле су дводомни систем, и нашле су у томе тражене гарантије за правилан државни живот. Ми и Грчка једини нашли смо се да будемо паметнији од целога света, ми смо једини експериментисали са једним домом, и за цело то време од неколико деценија нисмо излазили из једне болесне политичке трзавице, у којој се апсолутно није могло радити на стварном унапређењу народа и државе. Г. Гершић као да мисли да би ово болесно политичко стање престало, ако би ми унели што више интелигенције у једини доњи дом. Али он сигурно најбоље зна колико би година требало да прође па да наш сељак почне из своје драге воље бирати интелигенцију у скупштину. Није сенат аристократски дом, јер ено га и у Швајцарској, и у Француској, и у свима америчким републикама, у којима та-

којe нема никакве аристокрације. Горњи дом није аристократски дом, него је то једна политичка брана противу поплаве популарних заблуда и страсти, противу неразмишљених, лакомислених, по државу опасних струја. Слажем се са Г. Гершићем у томе, да треба водити рачуна од расположења народних, али ја држим да би било опасно по сам народ, ако би се одустало од тога, да се самим законима ради на политичком васпитању народа. Из свију наведених разлогу ја сам за два дома.

Г. *Моја Гавриловић.* Из истих разлога, које је г. Алимпије навео, и ја сам за два дома.

Г. *Милорад П. Шапчанин.* У младим народима, као што је наш, врло често искачу на површину нове, неопробане, неискусне снаге, које својом младачком активношћу, својом звучном фразеологијом, својим ласкањем маси народној, и њеним најружнијим инстинктима, врло брзо добију велику популарност. Ако је у дотичној држави једнодомни представнички систем, онда такви млади и незрели политички радници имају у њему превагу, а старије опробане снаге морају да седе скрштених руку, и да гледају како целокупно законодавство њихове отаџбине, како судбина државе, постаје играчка младачких страсти и потпуног непознавања државних послова. Цела историја наше уставности пуна је доказа за ово, као што је била пуна таквих доказа и историја политичког развитка свију других народа, само што су се други народи користили тим горким искуством, па су завели горњи дом у који су послали све људе заслужне у науци, заслужне по услугама учињеним отаџбини, Владаоцу, држави, људе зреле, одабране, искусне — те су тако створили превагу бујним страстима у доњем дому — а ми после толиких несрећа, које нам је донео једнодомни систем, хоћемо опет да задржимо једноставну скупштину. *Сви су моји другови и пријатељи били већ министри у овој земљи.* (Једно министарско спадало поред мене стаде да певуши «Сви се момци оженише, а ја оста сам» Ја само уздануx «Сваки

и најлепши посао свој мора Милорад да уквари својим слатким ја). И ако они припадају разним политичким партијама сви су ми се толико пута жалили «Брате, с *овако* састављеном скупштином не може се владати.» Ја сам их тешио тиме, да ово не може остати, да ће се устав морати мењати, и да ћемо ми онда не само поправити састав скупштине него и створити горњи дом. Кад сад! Боје се да тај горњи дом не постане аристократски, *господски* дом. Ја се поносим што Србија данас има господе, којој сељаци неће да скидају капу...

Ја скочих са свога места и пружих мој плајваз Министру Правде.

— Пантелијћу, молим те, ако можеш, бележи ти даље. Ја не могу! —

Он се насмеја, узе плајваз и поче бележити, а ја пођох.

Оно Министарско спадало дохвати ме за капут.

— Куда ћеш, сад тек постаје интересантан! Седи ту, тек си отоич бацио цигару! —

— И не мислим на дуван. Та пресела ми је и сама уставност, а камо ли цигара. Пусти ме! —

— Ама седи чо'че, што се љутиш? Милорад има право Због тога што је усвојено да за зборове у затвореном простору не треба пријава власти, он више и не мисли на жупанство. Пошто су сви његови другови и пријатељи већ били Министри и тако се министровањем истрошили, да не вреде ни луле дувана, то он више не помишља ни на Министарство, јер до ђавола, с ким би сада саставио Министарство? Ergo, не остаје му ништа друго него да по заслугама за науку уђе у Горњи Дом. Има човек право, а баш ти не треба да се љутиш. Зар се ниси ти у литератури највише борио за горњи дом? —

— Јесам, и баш за то се љутим, што сам се овде уверио да Гига има право, да ми још немамо елемената за горњи дом! —

И ја се отргох од њега па побегох, али како је Милорад још говорио, морам сам пре него што затворих

врата за собом, да чујем још и ове речи «Народ из унутрашњости» — «Одабранији Срби»...

По белешци г. Пантелијћа, и по званичном протоколу, дебата је даље текла овако:

Г. *Ђ. С. Нешић* вели: пошто је ово начелно питање, а партије су се, у лицу својих представника у ужем одбору, споразумеле о свима начелним питањима, па и о овоме, то он не налази да има више смисла о томе говорити, и предлаже да се донесе одлука да се о начелним питањима у опште више овде не дебатује. Он је за предложену редакцију.

Њ. В. Краљ, поводом г. Нешићева говора, напомену: пошто у партијама има често виђенијих људи, који различно схватају поједина начелна питања, то је политички разлог, да се и та питања овде претресају како би се знало да је овде озбиљно рађено да је сваки могао слободно исказати своје мишљење. Не само дакле да не треба усвојити предлог г. Нешића, него напротив, Он позива господу да и о свима начелним питањима, па и о овоме, слободно искажу своје мишљење.

Г. *Светомир Николајевић* вели да не треба скупштини пребацивати за махне које су се до сада јављале у нашем законодавству, јер скупштина до сада није ни имала законодавне иницијативе. Он налази да у предлогу има довољно јемства да ће од сада у скупштину улазити смотренији, конзервативнији елементи. Има тога јемства и у државном савету, који ће довољно утицати на законодавство. У осталом и партије ће се морати утркивати да уведу у скупштину што више својих најспособнијих и најбољих људи.

(Овде сам се ја вратио на своје место и наставио бележење).

Г. *Марко Петровић*. И по досадашњем уставу било је могућности да уђе интелигенција у скупштину, али се та могућност рђаво употребљавала, јер владе, које су

имале право да постављају Крунине посланике у скупштину, нису их бирале по њиховој интелигенцији, него по њиховој партијској привржености влади. Свака од тих влада чисто је избегавала да изабере најспособније људе за владине посланике, него је бирала оне, за које је била сигурна да ће одобрити све што влада предложи. И кад е тако било, онда није никакво чудо што таква интелигенција није могла задобити симпатија у народу, онда није чудо што се између народних и владиних посланика отворила читава провалија. Два би је дома само проширила. Два би дома само проширила ту провалу међу народом и његовом интелигенцијом, а то сигурно ни један интелигентан човек не може желети. Напротив треба се старати да интелигенција дође у што ближи и што трајнији додир с народом како би заслужила поверење народно. За то је он за једнодомни систем.

Г. *Риста Поповић.* Слаб је разлог за два дома у нас то, што га има и у многим другим државама. Тамо је он постао из других разлога и других потреба. Тако у горњи дом Румуније, па и Белгије могу бити изабрани само богаташи, људи који имају велике суме годишњих прихода, који имају да бране засебне сталешке интересе. То најбоље доказује велики цензус, који је у тим земљама одређен за бираче и кандидате горњега дома. Ако је и било по гдешто што би се нашем једнодомном систему до сада могло пребацити, то није недостатак патриотизма, јер у тешким приликама, кад је ваљало ратовати, наша је скупштина била увек на патриотској висини као и најобразованији парламенат ма које друге државе. Предложени изборни систем даје гарантије да се ни у једнодомној скупштини неће ни једна ситница пренагљено решавати. Али баш ако би се то кадшто и десило, Владаочево «Veto» неће допустити да таква пренагљена одлука постане закон.

Г. *Коста Алковић.* Члан 100-ти овога пројекта даје довољно јемства за улаз интелигенције у скупштину. Исто

тако има довољно ограде за пренагљеност у два читања и у потанком претресању свакога законског члана, пре него што се целокупни предлог усвоји. Лакше је интелигенцији, кад је у скупштини, спречити некакву пренагљеност, него је из горњег дома исправљати, јер је онда сукоб готов.

Г. *Гл. Гершић* одговарајући на оно што је казао г. А. Васиљевић вели, да он није казао да је горњи дом и данас искључиво аристократска установа, већ само да је аристократског *порекла*, а то нико не може порећи. Што у републикама има горњи дом, то има више смисла, јер у њима није тако јака она «брана» које има у Монархијама, и која се налази у Владаочевом праву да каже «Не дам» Разлог што горњи дом постоји у другим државама није толико јак да би и он могао саветовати да га и ми заведемо. Сигурно и они који бране горњи дом овде, не замишљају да се он поставља указом, него да се бира као и доњи дом. Ако ће народ бирати и горњи дом, он ће га бирати онако како он хоће и онда тешко да ће уњ ући они елементи које би у горњем дому желели његови браниоци међу нама. У осталом горњи дом већ изумире и у оним државама, у којима је некад имао важну улогу, и у којима данас само животари, без икакве пресудне важности за законодавство. Са једним домом, у коме имају онаква јемства, каква се овим пројектом устава предлажу, имаћемо смишљеније непренагљено законодавство, а избећићемо незгоде и тегобе које би, нарочито у нас, биле везане за дводомни систем, те за то мисли да ваља остати при једнодомном склопу законодавног тела.

Г. *Ранко Тајсић*. По моме мишљењу горњи дом не би био ништа друго до други облик досадашњих владиних посланика, а ови су до сада тако у свему били противни свему што народ хоће, да би просто било страшно када би он видео да се поред његове скупштине, гради

још једна одвојена господска скупштина, и тешко да би се то икада могло извести. Овај расцеп између интелигенције и народа, који је до сада постојао, и који се и данас види, може се само на тај начин излечити, ако се народ и његова интелигенција зближе. Тада ће народ пригрлити своју интелигенцију и неће је се више туђити.

Г. *Алимпије Васиљевић* полемише са г. Ристом Поповићем и г. Гершићем. Он не дели народ од интелигенције. У оба дома народног представништва седео би један исти народ, сва би разлика била, што би и у законодавству имали оне поступности коју имамо у судству са првостепеним и вишим судовима. Истина је да у Монархијама може Владаочево «Veto» да заустави сваку пренагљеност народне скупштине, али онда долази сам Владалац у сукоб са својим народом, а то је таква несрећа, да се за то и граде устави, да не зауставља сам Владалац, већ устав да зауставља.

Г. ђенерал *Бели-Марковић*. Четрдесет и четири године «терам» ја политику у овој земљи. За цело то време пажљиво сам проучавао све појаве нашег политичког живота и трудио сам се да из њих изведем поуку за живот. За што ми ово градимо нов устав? За то што у дојакошњем уставу имају многе махне. Једна од највећих тих махна у томе је, што у скупштину нису пуштани баш они, који су најпозванији да раде скупштинске послове. Законе су градили сељаци, који су примљене законске пројекте носили у механу, да им келнери и ђаци из гимназија и реалака прочитају шта то у пројектима пише, и са таквим знањем предмета, они су после о њима решавали. Ако је тим сељацима-законодавцима затребало да упуте какву интерпелацију на владу, они су, не знајући писати, морали да замоле опет каквога ђака да им интерпелацију напише[1]. Сада, овим пројектом устава, на-

[1]) Код ових речи ђенераловиx и нехотице се сетих доброга пандура пограничног *Стојадина Радонића* који је доцније био не само члан парламента него и „вођ крајње левице“ (види допис у „Застави“ из тога доба) и који је у

род се *нагони* да на сваких 10 посланика *мора* изабрати троицу из тако зване «интелигенције». Тиме се онај расцеп, о коме је данас овде тако много говорено, не лечи. Ако хоћете да га лечите, ваља да и саме бираче поделите на категорије, по имућности, по образованости и спреми за законодавне послове, по способности и зрелости, те да тако у горњи дом улазе људи са бољим квалификацијама, и да њих бирају такође бирачи са већим квалификацијама од оних, који бирају за доњи дом. Устави се за то граде да се зауздá самовоља не само појединаца него и самовоља масе, која у своме заносу, руши и обара и оно што је за њу најбоље. Мене је та маса народна један пут носила на рукама, а после шест недеља, та иста маса хтела је да ме растргне на комаде, и ако се ја за тих шест недеља ни у чему нисам променио. Један речит а несавестан беседник може да поведе масу да почини покоре, да најважније државно питање реши наопако. Због тих неурачуњивих заноса и страсти које кадшто овладају масама — ја сам за два дома. И упамтите добро што ћу вам казати: љуто ћете се кајати ако усвојите једнодомни систем!

(Овде ме изазва један од референата из Мин. просвете да подпишем неке депеше. Г. Банову беседу забележио је г. Пантелијћ).

Г. *Матија Бан.* Да ли треба да буде један или два дома то је питање врло велико, важно и за народ и за државу. Од њега зависи дужи или краћи век државе и народа, ту је управо питање опстанка. У ужем нашем одбору решили су се за један дом. Разлози опортунитета

том своме „качеству“ — сревши се у кулоарима скупштине са г. Чед. Мијатовићем — овога упитао:

— И тија ли си бре неко министерче?

— Аха — потврди г. Мијатовић машући главом.

— Е, рече Стојадин вадећи некакву прљаву хартију из гуња — сег ћу ти вадим душу на памук! —

Si non é vero e ben trovato.

који су меродавни у дипломацији, још важнији су у државним пословима. Али ја сам се уверио да се не треба толико обзирати на теорије, које ничу, развијају се и пропадају, колико на најпоузданије јемство за државну мудрост, а то је историјско искуство. Тога искуства имамо и ми. За 80 година од како утврђујемо нашу државу, још зидамо на песку. За време нашег првог устанка правитељствујушчи совјет био је једино законодавно тело. Због њега је пропао Карађорђе. Кад је Књаз Милош основао нову српску државу, и док је сам давао народу законе, све је ишло добро — а чим је са стране наметнут Србији савет, као једино законодавно тело, Владаоци су падали један за другим, а земља није излазила из непрекидне трзавице. Главна клица толиким катастрофама лежала је у томе што није било никакве институције, која би обуздавала самовољу свемогућега савета. Хоћете ли примера из историје других словенских народа? Треба ли да помињем за што су Руси преклињали Рурика да дође и да заведе поредак? Погледајте у историју других држава. Млетачка је република била узор државног уређења. Она је имала два законодавна већа и трећу извршну власт и она је трајала дванаест векова и трајала би, по унутрашњој целисходности свог државног уређења и данас, да је није прогутала једна освојачка олуја. — Овим пројектом хоће се да интелигенција по избору народа улази у скупштину. Али, ако су досадашњи владини посланици угађали влади, ко нам јамчи да од сада интелигенција неће се удварати страстима масе народне? За то сам ја за два дома. —

Овако је г. Пантелијћ забележио г. Банов говор. Међутим у протоколу ове седнице сам је г. Бан својом руком дотерао овај свој говор овако:

«Г. *М. Бан* брани такође дводомни систем. Своје мишљење поткрепљује примерима других држава у Јевропи и примерима из словенске историје, а обашка из наше

новије. Свуд је из једнодомног система поникла клица унутрашњих немира, растројства и анархије, и довела државе до пропасти. За то он жели између доњега дома и круне једну осредњу модераторну власт, која не би допуштала деспотизму маха ни озго ни оздо. За то је за горњи дом. Али пошто у нас, на жалост има предрасуда против тога, он ће гласати за један дом, ну под условом да се артибуције државног савета још више рашире, о чему ће у своје време говорити»

Њ. В. Краљ: Има још пет пријављених говорника. Хоћемо ли сада говорити или да ову дебату продужимо сутра ?

Уставотворни одбор одлучи да се говори сада.

Сви пријављени говорници (међу њима и г. Пера Тодоровић) одусташе од речи. Услод тога узе завршну реч

Њ. В. Краљ: Било је доста говорника, који су заступали једнодомну систему законодавног тела, али их је тако исто било доста који траже дводомну систему. Ово се питање може претресати са теоријског, са практичног и са чисто српског гледишта. Господа Ђока Павловић и Алимпије Васиљевић претресали су га са научног, теоријског гледишта, са кога по Моме мишљењу, може да буде добар и један и други систем. Дошавши врло рано на престо, Ја нисам имао каде да изучавам политику из књига, него сам је морао проучавати у животу, у пракси. С тога ја и на ово питање гледам са практичне стране, са гледишта фактичких прилика у Србији, дакле са специјално српскога гледишта, и за то је за ме главно: како је *састављено* народно представништво па било оно у једном или у два дома. Једно вам могу рећи одмах, а то је, да досадашњи састав народног представништва није ваљао, не за то што је био један дом, него што је у њему имао превагу један једини слој народа, што је страсна политичка борба унесена у сељачки народ. Отуда се изродила политичка болест, међусобно окривљавање из-

између сељака и интелигенције, отуда је дошло и рђаво економно стање, и све оно од чега данас патимо. То болесно стање треба лечити. Нови устав треба да буде тај лек. Г. Алимпије Васиљевић налази да би најсигурнији лек био када би се у горњем дому подигла једна јака бра́на противу поплаве популарних заблуда. Мени се чини да поређење није најподесније. И Дунаво има јаку брану на ђердапу, али баш због ње Дунаво сваке године поплави недогледни простор земље и донесе несрећу у небројна села. И људи већ мисле како да уклоне ту брану. Тиса нам даје још бољи пример. Од њене поплаве беше се варош Сегедин осигурала великим и јаким насипом великом и силном бра́ном да се послужим фигуром г. Васиљевића. И шта би? Бујица наиђе једном тако силна, да је ону брану, на којој су толике хиљаде људи тако дуго радили, однела као какво перце, и уништила је једну велику варош. Са таквих примера дошли су људи на мисао, да је сигурнија канализација од сваке бране, и сада се у место на *бранама* ради на *регулацији* плаховитих река. То исто важи и у политици. Ја признајем да има прилика када је патриотска дужност и Краља и владе, да се, у интересу државе одупру некаквој погрешној струји народној, па ма како она популарна била. Али овде није то случај. Велика Народна Скупштина коју сам Ја сазвао да реши питање новога устава, може овај устав који ми овде градимо, и одбацити. Али Ја нећу да она има право пред историјом што га је одбацила, а ми би јој дали за право, када би предложили два дома, и ако знамо да ће од 628 посланика бар 600 бити противу горњег дома. Са тога практичног разлога, ја сам за један дом. Г. ђенерал Белимарковић мисли да би само бираче требало поделити на категорије или колегије по имућности. У земљи у којој је демократско осећање тако развијено као што је Србији, у земљи где нема великих имања, где сваки мора из нова почети да штогод стече,

у таквој земљи било би апсолутно немогућно поделити народ на класе по имућности. Али баш и кад би се могло, ја не бих био за ту поделу, јер Ја у самој имућности не видим никакве гаранције за оно што се хоће. С друге стране, чини ми се, г. Риста Поповић бранио је једнодомни систем држањем наше скупштине за време ратова. То није никакав разлог. Ни једно народно представништво, па било оно у једном или у десет домова, не може одрећи кредите за рат, кад је он неизбежан. — У Србији се никада никоме ништа не признаје, никаква заслуга ни на коме пољу државнога и јавнога живота. Ето н. пр. ми сви, који смо овде, високо ценимо г. Гершића као научника, као један украс српскога правништва. Отидните у најближе село до Београда, у Мокри Луг, и упитајте да ли когод зна за г. Гигу Гершића? Не верујем, да за њега зна и сам општински ћата. Зашто? За то што је интелигенција далеко од народа. Она треба да уђе у народ ако хоће да управља његовим политичким васпитањем. За то је и предложено да се осигура улазак интелигенције у Народну Скупштину. То су неки назвали палијативним средством. Може бити да је то само палијатив, али има болести, у којима се не смеју давати драстични или хероични лекови, јер драстика у тим случајевима не лече, него убијају. Уважени лекар који иза Мене седи, г. Др. Владан Ђорђевић, потврдиће вам то! (овде се Њ. В. Краљ осврте мени с осмехом, у коме сам одмах видео целу моју расправу о горњем дому, која је штампана у «Отаџбини»). По Моме мишљењу завести у Србији горњи дом, било би лечење расцепа између интелигенције и народа помоћу најдрастичнијега лека. Када би овде била реч само о грађењу закона, онда би ласно било. Ми би у скупштину послали све саме правнике, па би имали најлепше законе. Али није то главно, већ је главно уставом осигурати да онај који плаћа обе порезе, и новчану и крвну, да онај који сноси државне терете

и даје војника, да он има уплива на унутрашњу и спољну политику. (Господе — помислих ја у себи — какав је славан вођ демократије пропао у овом моме премилостивом Господару и Краљу!...) Моје је убеђење да би између два дома у Србији било вечитог сукоба. Шта да ради Владалац између таква два дома, и то у земљи, у којој се за све што не ваља чини одговорним сам Краљ? Али, и осем свију наведених разлога, према самом ступњу наше културе, у нас још нема услова за горњи дом. Задовољимо се за сада гарантијом коју ће нам дати квалификовани посланици и државни савет. А интелигенција нека извојује себи поверење народно, па са њиме нека освоји целу народну скупштину.

После ове завршне речи Њ. В. Краља наста, због важности питања, поименично гласање. Предлог је усвојен са свима противу пет гласова. Против су гласали г. г. Ђока Павловић, Стеван Д. Поповић, М. П. Шапчанин, Никола Ђорђевић и Јово Крсмановић.

Седница је свршена у 3 ч. по подне.

(НАСТАВИЋЕ СЕ)

АНА КАРЕЊИНА

РОМАН ЛАВА ТОЛСТОВА

(НАСТАВАК)

ДЕО ТРЕЋИ

I

Сергије Ивановић Козњишев хтео је да се одмори од умнога рада, па у место да по обичају оде преко границе, оде при крају маја своме брату у село. По његовим убеђењима, сеоски живот беше најбољи. За то је дошао брату, да се наужива тога живота. Константин Љовин обрадовао му се у толико више, што се ове године већ није надао брату Николи. Али поред све љубави и по-

штовања према Сергију Ивановићу, Кости Љовину није било ласно с братом на селу. Њему беше мучно, па чак и непријатно видети, како се његов брат понаша према селу. Докле је за Косту Љовина село било поприште живота, т. ј. радости и жалости, рада, дотле је за Сергија Ивановића село било с једне стране одмор, а с друге лек противу покварености, који је он узимао са задовољством и свешћу, да ће му бити корисно. За Косту Љовина сеоски живот беше за то леп, што у њему беше поприште очевиднога корисног рада; за Сергија Ивановића на против село беше лепо с тога, што се у њему ништа не ради и не треба ништа радити. Осем тога и понашање Сергија Ивановића према сељацима, није било Кости по вољи. Сергије говораше, како он познаје народ, како га воли, често је разговарао са сељацима, а он је то лепо умео, не претварајући се и не бацакајући се, и из свакога таквог разговора изводио је опште податке у корист народа и у доказ свога знања о народу. Такав одношај према народу, није се допадао Кости Љовину. За Косту народ беше само главни сурадник у заједничкоме послу, и без обзира на све своје уважавање и некакву крвну љубав према сељаку, коју је, вероватно, посисао са млеком своје дојкиње, он је, радећи с њиме заједно, и ако се по кадшто одушевљавао снагом, скромношћу и правичношћу тих људи, ипак је често, када би у заједничком послу затребале друге особине, љутио се на народ са његове нерешивости, пијанства и лажи. Да је когод упитао Косту Љовина да ли он воли народ, он за цело не би знао како да одговори на то питање. Он га је и волео, и није га волео, као и друге људе у опште. Разуме се, као добар човек, он је људе више волео него што их је мрзио, па тако и народ. Али волети или не волети народ, као нешто засебно, он то није могао с тога, што је не само живео с народом и што су његови интереси били свезани с интересима народним, него што је и себе сматрао као део народа, што није могао ни у себи

ни у народу да пронађе никаквих особитих врлина или недостатака, што није могао себе да истакне као нешто противно народу. Осем тога, он је дуго живео у врло блиским односима са сељацима, као газда, као посредник, као саветник њихов (сељаци су имали вере у њега, било их је који су путовали по четрдесет врста, само да се с њиме посаветују), па при свем том да га је ко упитао: познаје ли он добро народ —, он би био у истој неприлици као и са питањем: да ли воли народ? Рећи да га зна, било би за њ толико исто, колико рећи да он људе у опште зна. Он је непрестано проучавао разне врсте људи, међу њима и много сељака, налазио је међу сељацима красних и занимљивих људи, опажао је на њима нове црте, према томе дотеривао је или мењао своја ранија мишљења о њима, или је саставао са свим нова. Сергије Ивановић на против. Као год што је хвалио живот на селу, као противност ономе животу, који он није волео, тако је исто и народ волео, као противност оној класи људи, коју није трпео, тако је исто народ био за њ нешто са свим противуположено осталим људима. У његовој методичкој памети беху се јасно извојили одређени облици народнога живота, изведени од чести из самога народног живота, али поглавито из противустављања. Он никада није дотеривао или мењао своје мишљење о народу, нити своје симпатије према њему.

Кад би се браћа сукобила у своме суђењу о народу, Сергије Ивановић је увек побеђивао свога брата, за то, што у њега беху одређени појмови о народу, о његовом карактеру, о његовим особинама, о његовом укусу; у Косте Љовина, на против, не беше ни једног одређеног и непромењивог појма, за то га је брат у тим препиркама доводио свагда дотле, да се увери како противречи самом себи.

Сергије Ивановић налажаше, да је његов најмлађи брат славан човечић, у кога је срце на свом месту, да је бистар, али да се подаје тренутним утисцима, те је с

тога пун противуречности. Са снисхођењем старијега, он му је по гдешто објашњавао, али се није радо с њиме препирао, јер га беше сувише лако победити.

Коста Љовин ценио је у своме брату човека огромног ума и образовања, племенитог у најузвишенијем смислу те речи, и способног да ради на општем добру. Али у дубини своје душе, што је старији бивао, и што је ближе свог брата проучавао, то је чешће помишљао да та особина радити на општем добру, коју он сам ни мало не осећаше у себи — да то управо и није никаква права особина, него да ће то на против бити недостатак нечега, недостатак животне снаге, онога, што се зове срце, онога полета, који чини да се човек на раскрсници многих путева живота, одлучи на једно, да жели да постане само то једно. Што је више сазнавао свога брата, то је све више опажао да Сергија Ивановића и многе друге раднике на општем добру, није на тај рад упутило њихово срце, него да су они хладно расудили да би лепо било бавити се тим послом, и да се само за то њиме баве. У овој претпоставци својој, Љовин се још више утврдио, када се уверио да срцу његовога брата опште добро или бесмртност душе не стоји ни мало ближе, него каква партија шаха, или оштроумни састав какве нове махине.

Осим тога Кости Љовину није било лако с братом на селу ни за то, што лети на селу има тако много посла, да Кости ни дугачак летњи дан није стизао да уради све што треба, а Сергије Ивановић је хтео само да се одмара. Међу тим и ако се он сад одмарао, то значи није писао своје књиге, он беше толико свикао на умни рад, да је радо исказивао у лепом збијеном облику своје мисли, и волео је да има кога, коме би их казивао. А природни и најближи слушалац био му је брат. И тако Кости беше тешко, у пркос њихових другарских одношаја, да остави брата сама. Сергије Ивановић волео је тако да

легне у траву на сунцу па да лежи, да се греје и да лењо тороче.

— Не можеш замислити — говораше он брату — каква је наслада за мене ово лењствовање. Ама ни једне једине мисли у мојој глави нема!

А Коста Љовин као да на угљевљу седи, докле мора да поседи тако поред брата. Он слуша његово торокање, а а памет му иде за колима, која носе ђубре, и која ће момци како му драго изручити можда онде, где не треба, ако он не појури за њима; па и нове ралице Бог зна да ли су уштрафили како ваља, иначе ће рећи како су нови плугови глупа измишљотина, како ти нема ништа боље од старих плугова итд.

— Та куда ћеш по тој врућини? — вели му Сергије Ивановић.

— Нећу никуда, само часком да видим нешто у канцеларији — одговара Љовин па беж' у поље да гледа за послом.

2

Првих дана месеца Јуна десило се да је дадиља и газдарица Костина, Агафија Михаиловна спотакла се, пала и угануладурку. Дозваше среског лекара. То беше брбљив младић, који тек што беше свршио школе. Он је прегледао руку и нашао је да није угануга, него само увијнута. За тим је уживао у разговору са славним Сергијем Ивановићем Кознишевим, а да би му показао свој просвећени поглед на свет, стао му је причати све среске сплетке, и жалио му се на рђаво стање среских послова. Сергије Ивановић слушао је пажљиво, распитивао и побуђен новим слушаоцем, стаде говорити, избацујући духовите и оштре примедбе, којима се млади доктор дивио. и најзад уђе у ону расположеност духа, коју је добро знао његов брат, и која је свагда у њега наступала после живог и сјајног разговора. Кад оде доктор, њему се прохте да иде с удицом на реку. Сергије Ивановић

волео је да пеца рибу, и готово се поносио тиме, што може да воле тако глупу забаву.

Коста Љовин се понуди да повезе брата на кабриолету, јер му је ваљало ићи истим правцем на посао.

Беше настало оно доба године, када је већ јасно каква је летина, када се већ помишља шта ће се сејати за до године, када се примиче косидба, када је раж већ класала, али јој се суро-зелено класје, које још није наједрило, повија по ветру.

Било је оно време у сеоском раду, када се мало дахне душом, пре него што настане жетва, када ће ваљати из дана у дан напрегнути све своје силе. Летина беше прекрасна, а време не може бити лепше. Светли топли летњи дани са росним кратким ноћима.

Браћа су морала проћи кроз шуму. Сергије Ивановић није могао да се нахвали природних лепота. Коста Љовин није волео ни да говори ни да слуша о лепоти природе. Изгледаше му да те речи скидају лепоту с онога што гледа. С тога је он све одобравао што му је брат говорио, али је он размишљао са свим нешто друго, т. ј. о косидби.

Кад су дошли на место, Сергије седе и стаде спремати удице, а Коста веза коња па онда изађе на друм. Ту срете једног сељака, који носи кошницу пуну чела.

— Шта је Томићу? Ухватио се туђ рој чела?

— Жалосно ми хватање Константине Митрићу. Да може човек своје да сачува. Ево ми по други пут утекао. Срећом деца ухватише.

— А шта велиш, Томићу, да косимо или да још почекамо?

— Вала, у нас увек чекају до Петрова дне. Али ви свагда раније косите. Акоће, трава је добра.

— А за време како велиш?

— Време је у Божијој руци.

Љовин приђе брату.

Он није ништа упецао, али је ипак врло добро расположен. Љовин виде да би му брат, раздраган разговором са доктором, хтео да се упусти у некакву дискусију — али њему се хитало кући да реши питање о косидби.

— Шта велиш, да идемо? — рече он.

— Куда хиташ? Да поседимо још мало. Истина не могу ништа да упецам, али опет ми је пријатно. Сваки је лов по томе леп, што у њему имаш посла с природом.

3

— А знаш — рече Сергије Ивановић — ја сам нешто о теби размишљао. То је буди Бог с нама, како иду ваши среске послови. Причао ми је доктор, а он очевидно није празна глава. Ја сам ти говорио, и опет ти кажем: није лепо што не идеш на среске скупштине, што се у опште не мешаш у среске послове. Када се уклоне сви људи, који нешто вреде, онда, разуме се, да ствари морају ићи наопако. Ми плаћамо, али све то оде на плате, нити срез има школа, ни лекара, ни бабица, ни апотека, ничега!

— Та ја сам пробао — рече тихо Љовин — али ето не могу. Шта ћу му ја?

— Како не можеш? Ја морам признати да не разумем. Да си равнодушан, или да не разумеш ствар, то никако не допуштам. Ваљда неће бити само лењост? —

— Ни једно, ни друго, ни треће. Пробао сам и видео сам да не могу ништа урадити — рече Љовин.

Он је мало хтео да проникне смисао онога, што му брат говори. Гледајући преко реке на ливаду, он опази нешто црно, али није могао разабрати је ли та црна тачка коњ, или човек на коњу.

— А за што да ти не би могао ништа урадити? Ти си пробао, ниси успео, и одмах полажеш оружје. Како може човек бити без самољубља?

— Самољубље — рече Љовин, дарнут у живац братовљевим речима — ја не разумем. Кад би ми на универзитету рекли да други разумеју интегрални рачун, а ја да не разумем, ту је самољубље. Али, овде ваља пре свега бити уверен, да за известан посао требају извесне способности, а главно је што су то страшно важни послови. —

— Како? Зар то није важно? — рече Сергије Ивановић увређен тиме, што његов брат не налази да је важно оно, што њега занима, а нарочито тиме, што је видео да га брат управо и не слуша.

— Па за мене није важно, мене не занима, шта ћу му ја? — одговори Љовин, разабравши да је она црна пега човек на коњу, и да је то његов надзорник.

— Је с' чуо? — рече старији брат, намрштивши своје лепо и паметно лице. — Свачему има граница. Лепа је ствар бити особењак, волети истину, а не волети све што је лажно — ја то знам; али то што ти говориш, или нема никаквог смисла или има ружан смисао. Како можеш рећи да то није ништа важно, кад онај народ, који ти волеш, као штоувераваш....

«Ја то никада никоме нисам казао» помисли Коста Љовин.

— ....умире без помоћи? Глупе и грубе бабе море децу, народ пропада са незнања, зависи од воље ма каквог општинског писара, ти би имао начина да му помогнеш, и ти нећеш, јер налазиш да то није важно!

И Сергије Ивановић постави га лепо пред овакву дилему: или си ти тако ограничен да не можеш ни да видиш све што би могао урадити, или нећеш да жртвујеш своје пландовање, сујету, шта ли?

Коста Љовин осети да му се ваља покорити, или признати да не мари за јавне «народске» послове. То га огорчи и ожалости.

— И једно и друго — рече он одлучно. Ја не видим да би било могућно....

— Шта? Немогућно је паметним распоредом новаца осигурати народу лекарску помоћ?

— Није могућно. Бар мени се тако чини. На пространству од четири хиљаде квадратних врста колико хвата наш срез, са нашим односајима живота и рада, ја не видим могућности да се на све стране једновремено указује лекарска помоћ. У осталом, ја не вереруjем у медицину у опште.

— Но, јес' чуо? То је неправедно. Ја ти могу навести хиљадама примера..... Али хајде, а шта велиш за школе? —

— На што ће школе?

— Бог с тобом! Шта ти говориш? Зар може бити сумње у корист од образовања? Ако је оно корисно за тебе, онда је оно корисно за свакога.

Коста Љовин осећао је да је дотеран до дувара, за то се наљутио, па је и нехотице исказао свој главни разлог, за што је равнодушан према «јавним пословима.»

— Може бити да је то све лепо; али што да се ја бринем за уређење медицинских станица, којима се ја нећу никада користити? Што да ја отварам школе, у које ја своју децу никада нећу слати, и у које ни сељаци неће хтети да шаљу своју, нити ја сам тврдо верујем да би их ваљало приморати на то?

Овај неочекивани поглед на ствар, збуни Сергија Ивановића, али само за један минут, и он одмах састави нов план за напад.

Он поћута мало, трже удицу, баци је на ново, и смешећи се окрете брату:

— Допусти.... Пре свега, ето је већ и теби затребала медицинска помоћ. Ето смо због Агафије Михаиловне звали среског доктора.

— Е, већ што се тога тиче, ја сам уверен да ће њена рука остати саката!

— То је питање.... За тим писмен сељак, радник, теби мора бити дражи и кориснији.

— То баш никако. Питај кога хоћеш — одлучно одговори Коста Љовин. — Радник, који је писмен, свагда је гори. Или не уме радити ни најпростије ствари, или ако уме, краде док оком тренеш!

— У осталом — намршти се Сергије Ивановић, који није волео упадања у реч, нарочито кад се скаче с једног предмета на други, па се не зна на што управо треба одговарати. — У осталом, није реч о томе. Допусти. Признајеш ли ти да је образовање корисно народу?

— Признајем — рече Љовин не чекајући, и одмах помисли да није рекао оно што мисли. Осетио је да ће му се после таквог признања ласно доказати да говори којешта, све саме бесмислице. Он није знао како ће му се то доказати, али је био сигуран да ће му се логично доказати, и сад је само чекао доказе.

Доказивање испаде много простије, него што је Љовин очекивао.

— Ако то признајеш — рече Сергије Ивановић — онда ти, као поштен човек не можеш не волети такав посао и не можеш не радити на њему!

— Али ја још не признајем да је тај посао добар — рече Коста Љовин и поцрвене сав.

— Како то? Па јеси ли мало час рекао....

— То јест, ја не признајем ни да је добар ни могућан. —

— То ти не можеш знати без икаквих покушаја и напрезања.

— Али хајде рецимо — каза Љовин, и ако он то никако не допушташе — рецимо да је тако; ја опет не видим за што треба ја да се о томе бринем?

— Како то?

— Одиста, како смо већ зашли у тај разговор, објасни ти мени целу ствар са философског гледишта — рече Љовин.

— Не разумем шта би ту имала посла философија — каза Сергије Ивановић, и као што се учини Љовину,

каза тоном као да он не признаје своме брату право да размишља о философији. И то наљути Љовина.

— Ево за што — срдито поче он. — Ја мислим да је лична срећа покретач сваке људске радње. Кад је тако, ја као племић, у среским установама не видим ничега што би било корисно моме благостању. Друмови од тога не постају бољи. а и не могу бити бољи. Моји коњи возе ме и по оваквим путевима. Доктори ми не требају, нити икакве медицинске станице. Срески судија такође ми не треба, ја се никада њему нисам обратио, нити ће ми он икада требати. Школе ми ни толико нису нужне, на против, као што си видео, ја од њих имам штету. Еле за мене се све среске установе своде на обвезу да на сваку десетину земље плаћам 18 копејака среског приреза, да идем у среску варош, да ноћевам са којекаквима и да слушам којекакве глупости и гадости, а ја од свега тога немам никаквог личног интереса!

— Допусти — прекиде га Сергије Ивановић — лични интерес није нас нагонио ни да радимо на ослобођењу сељака, па смо ипак радили!

— А, не — упаде му у реч Коста Љовин, љутећи се све више. — Ослобођење сељака била је са свим друго нешто. Ту је било нашег личног интереса. Хтели смо да збацимо са себе јарам, који нас је гњавио, нас, добре људе. Али ово да ја будем одборник, да разбијам главу куда и како ће се провести цеви за водовод у варош, у којој ја никада не живим, да будем поротник и да судим сељаку, који је украо некакву ситницу, и то да шест часова у месту морам слушати глупе беседе државног тужиоца и још глупље одбране адвоката бранилаца, да слушам како председник пита мога глупог Аљу «господине оптужениче, признајете ли факт извршене крађе?» и како мој блесасти Аља одговара: «Ај?» — то није мој интерес.

Коста Љовин беше се занео, стаде изигравати председника судског и свог шашавог Аљу; њему се чинило да то све говори «на ствар».

Али Сергије Ивановић само смаче раменима

— Добро, па шта хоћеш тиме да кажеш?

— Хоћу да кажем то, да она права, која се мене.... мог интереса тичу, ја ћу увек сам бранити; када су нас ђаке на универзитету претресали, када су жандари читали наша писма, ја сам се увек бранио свима силама, бранио сам своја права на образовање, своју слободу. Ја разумем војну обвезу, која задире у судбу моје деце, моје браће, моју сопствену; ја сам готов да мислим о свему што се мене тиче, али да разбијам главу шта ћемо са четрдесет хиљада среског новца, или да судим моме шашавом Аљи — то не разумем, и то не могу!

Коста Љовин је говорио као да се провалио. Сергије Ивановић се само осмехну.

— А сутра ћеш ти имати посла на суду. Зар би теби било пријатније да ти суде по старински у криминалној палати? —

— Ја се никада нећу ни с ким судити. Ја никога нећу заклати, мени то не треба. А већ те среске установе — настави Љовин, прескочивши опет на нешто што не иде на ствар — налик су на оне јелове гране, које смо ми о Троицама побадали у земљу, да изгледа, санћим, јелова шума. Она у Европи расте сама собом, а ја не могу поливати отсечене и пободене гране, јер не верујем да је то шума!

Сергије Ивановић смаче опет раменима, исказујући тиме своје чуђење од куд разговор пређе на то, и ако је врло добро разумео шта му је брат хтео тиме да каже.

— Допусти, али се тако не може размишљати. —

Али Кости Љовину хтело се да оправда то, што у њему нема интересовања за јавне послове, па настави:

— Ја држим да никакав рад не може бити користан, ако није основан на личном интересу. То је општа, философска истина! — И он је реч «философска» одлучно поновио, као да је тиме хтео да покаже како и он има право, као и сваки други, да говори о философији.

Сергије Ивановић осмехну се још једном «И у њему има тамо нека филозофија, која служи његовим наклоностима» помисли он у себи па онда рече гласно:

— Е, већ, филозофију немој ти да дираш. Главна задаћа филозофије свију векова баш је у томе да нађе неопходну везу између заједничког, општег и личног интереса. Али о томе није реч, већ о твоме поређењу, које би ја хтео да поправим. Среске установе нису само откинуте па забодене гране, него су то правилно посађене младице, које ваља врло брижљиво неговати да се одрже и развију. Само они народи имају будућности, само оне народе можемо назвати историјским народима, који имају чула за све што је важно у њиховом устројству, у њиховим установама, и који то умеју чувати! —

И Сергије Ивановић пренесе разговор у филозофско-историјску област, која за Косту Љовина беше неприступна, и доказа му сву неоправданост његовога гледишта.

— А што се тиче твоје изреке да ти се ти послови не допадају — то ћеш ти опростити, али то није ништа друго већ наша лењост и господство, и ја сам уверен да је то у тебе привремена заблуда, која ће проћи! —

Коста је ћутао. Осећао је да је потучен до ноге, али је у исто време осећао, да његов брат није разумео шта је он хтео да каже. Једно само не беше му јасно. Да ли га брат за то није разумео, што он није умео јасно да искаже своје мисли, или га није разумео за то што није могао, или није хтео разумети. Али он није хтео да се удуби у те мисли, и не одговарајући брату, стаде размишљати о са свим другој ствари, о некаквом свом личном послу.

Сергије Ивановић смота своје удице, одвезаше коња, и пођоше.

4

Ево каква је то била друга ствар о којој је Љовин мислио за време разговора с братом: прошле године до-

шавши једном да обиђе косаче, и расрдивши се нешто на надзорника, употребио је своје обично срество да се умири — узео је косу од једнога радника па је стао косити.

Тај му се посао тако допао да је он после више пута косио; покосио је целу ливаду пред својом кућом. Ове године још с пролећа беше направио план како ће поваздан да коси барабар са сељацима. Од како му је брат дошао он се ломио, да ли да коси или не? Беше му тешко да остави брата сама читаве дане, а и зазирао је да му се брат не стане подсмевати. Али данас пошто се с братом провозао међу својим ливадама и пошто се сетио како му је лане косидба била пријатна, опет се одлучио да коси. После оног узбуђеног разговора с братом, опет се сетио те намере. «Мени треба телеснога кретања, иначе ће ми се карактер искварити» помисли он у себи и понова се одлучи да коси ма шта рекао брат и ма како му то не било лако пред «народом».

У вече је Љовин отишао у канцеларију и наредио шта ће се сутра радити, послао је у сва околна села да сазову косаче за сутра, јер хоће да коси Калиновску ливаду, највећу и најлепшу.

— Моју косу пошљите Титу да је наоштри и да је сутра понесе собом, јер ћу може бити и ја косити с њима — додаде старајући се да се не збуни.

Управник се само насмеши и рече:

— Разумем. —

Доцније, кад су пили чај, Љовин рече брату.

— Изгледа да ће се одржати лепо време, сутра почињем косити! —

— Ја веома волем тај посао — рече Сергије Ивановић.

— Ја га толико волем да сам по кадшто и сам косио. И сутра ћу ваздан косити са сељацима! —

Сергије Ивановић диже главу и радознало погледа свога брата.

— Шта кажеш? Барабар са сељацима, и то ваздан? —

— Да. То је врло пријатно. — рече Љовин.

— То је, као телесно вежбање, врло добро, али тешко да ћеш ти то моћи издржати — рече Сергије Ивановић без икаквог подсмеха.

— Ја сам пробао. Испрва је тешко, али после иде. Ја се надам да нећу изостати иза осталих косача.

— Хм. А реци ми, вере ти како то твоје кошење изгледа сељацима? Мора бити да се подгуркују и смеју особењаштву господскоме? —

— Јок, не верујем. То је тако и мучан и весео рад да нико нема каде друго што да мисли —

— А како ћеш ти с њима ручати? Незгодно ће бити да ти на кошење пошљемо ћурећег печења и Лафитовог вина! —

— И не треба. Кад се они стану одмарати ја ћу скочити до куће. —

Сутра дан Коста Љовин устаде још раније но обично, али док је којешта по кући наредио, задоцнио се мало, и кад је стигао на ливаду, косачи већ на другом откосу.

Још озго видео је парче покошене ливаде и на њему црне се гомилице скинутих гуњева које су косачи скинули почињући рад.

Што се ближе примицао све јасније је распознавао косаче, који су се били распоредили у дугачак низ. Он их преброја и нађе да их има четрдесет и два.

Косачи су полако напредовали по неравној дољи ливаде, где је некада био спруд. Љовин познаде неколико својих сељака. Ту је био чича Ермил у врло дугачкој белој кошуљи. Он је погнут косио. Ту је био и млади Васка, који је у Љовина служио међу кочијашима и који је косио као каква хала. Ту је био и Тит, косачки кум Љовинов, мали мршав сељак. Он се ни мало није сагибао него је ишао право напред а косио је као да се игра.

Љовин скочи с коња и стаде га везивати крај пута. Тит одмах изнесе из једнога џбуна још једну косу и донесе је Љовину.

— Готова је Господару. Није да коси, него све брије — рече Тит смешећи се и скидајући капу.

Љовин узе косу и стаде да је загледа. Весели и знојави косачи који довршаваху други откос стадоше се прибирати око Господара, здравећи се с њиме. Сви су се смешкали али нико не рече ни речи док не приђе један високи старац у копорану од овче коже са ћосавим лицем пуним бора, и док он не рече.

— Знаш, Господару, у коло кад хоћеш из кола кад пусте!

— Постараћу се да не изостанем — рече Љовин слушајући како косачи угушују свој смех.

— Пази! — рече старац

Тит му одреди место међу косачима. Трава, онде крај пута, не беше велика, и с тога, као и због толиких погледа упртих у њ беше мало збуњен, а како давно није косио, стаде испрва рђаво косити, и ако је силно замахивао. Он је иза себе слушао оваке разговоре.

— Незгодно је углављена, држаља висока, ви'ш како мора да се сагиба — рече један.

— Треба боље одупирати петом, — рече други.

— Не мари, свикнуће он брзо, рече старац.

— Ене како пође!... Море широко хваташ, ушинућеш се!... Бадава, види се што је газда, себи ради, јакако! А оно што је оставио? За то би ја у старо време добро извукао! —

Љовин је слушао, али није одговарао, него се старао да коси колико може боље, и да не заостане од Тита. Пројоше тако једно сто корачаји. Тит иде и не мисли стати. не показује ни најмањег умора. Љовин се међу тим беше тако уморио да се почео бојати, да неће моћи издржати.

Осећао је да већ напреже последњу снагу, и већ је хтео замолити Тита да мало стану, кад ал Тит сам застаде, саже се те дохвати мало траве, убриса њоме косу и стаде је брусом оштрити. Љовин се исправи, дахну душом па стаде гледати око себе. До њега је био сељак који се толико исто уморио као и он, јер и он је једва дочекао да стане те да оштри косу. Тит наоштри и своју и газдину косу, па онда пођоше даље.

И овога је пута било тако исто. Тит је косио као олуја. Љовин се напрезао да не изостане, и њему беше све теже и теже. Наста минута у којој се осећао да не може даље. И баш у ту минуту Тит стаде да оштри косу.

Тако су свршили тај откос. Љовину се учини да је био страшно дугачак. Али за то кад стаде, Тит затури косу на раме па пође полако својим трагом, и Љовин пође својом врстом, и при свем том што му је зној цурио с лица и капао крупним грашкама с носа, и при свем том што му је кошуља на леђима била мокра као да је у воду замочена, опет му је било врло пријатно. Био је радостан што се уверио да може издржати.

Једно му је само кварило задовољство. Његова врста није била тако лепо покошена као Титова, која изгледаше као да је под конац кошена. «Од сад ћу мање замахивати рукама а више трупом» помисли Љовин.

Прве врсте Тит је, као што беше Љовин опазио. ишао врло брзо, сигурно да опроба газдину снагу, а и врста је случајно десила се врло дуга. Ове које сад насташе беху лакше, али је опет Љовин морао напрезати сву своју снагу само да не остане иза сељака.

Он сада није ништа мислио, ништа желео него то. да уради што боље свој део, и да не заостане иза сељака.

Не знајући од куда, он у сред рада осети на својим знојавим леђима пријатну хладноћу. Кад су први пут после тога стали да оштре косе, он погледа у небо. Беху се навукли ниско тешки облаци, и крупна киша падаше

Неки сељаци одоше за своје гуњеве која навукоше. Други — баш као и Љовин — само се радосно протегоше под тим пријатним расхлађењем.

И све нове и нове врсте! Једне дуже, друге краће. једне с добром, друге са лошијом травом. Љовин изгуби сваки појам о времену. и за цело није знао је ли још рано или доцкан. У његовом раду наста промена која је за њ била права наслада. Оно што је радио беше му постало тако лако, и његове врсте испадаху сада тако исто равне и лепе као Титове. Али чим би почео о томе да мисли, чим би почео да се напреже да уради боље, одмах је опет осећао умор. и одмах му рад не беше добар.

Свршивши опет једну врсту, он је већ хтео да се врати да почне нову, али Тит стаде и пришавши старцу пришапу му нешто. Обојица погледаше у сунце. «Шта ли то говоре? Што не почињемо нову врсту?» помисли Љовин и ни у крај памети да помисли да косидба траје већ четири сата и да је време маломе ручку.

— Господару, да се изеде штогод? — рече старац.

— Зар је време? Хајде да се доручкује! —

Љовин предаде своју косу Титу, и заједно са сељацима, који пођоше својим гуњевима да узму хлеба, пође преко ширине коју су покосили, коњу своме, али видећи како је трава покисла помисли да није изабрао добар дан за косидбу па рече:

— Хоће киша да нам укварп сено:

— Не брини Господару — рече старац — кад је киша коси, а кад је лепо скупљај сено.

Љовин одреши коња и одјаха кући да пије каву.

Сергије Ивановић тек се беше пробудио. Љовин чим је попио каву вратио се на косидбу пре него што је Сергије Ивановић успео да се обуче и да изађе из своје собе.

(НАСТАВИЋЕ СЕ)

АУСТРИЈА И СРПСКО ПИТАЊЕ

1807--1810

(НАСТАВАК)

Одавде ћемо пустити самога д-ра *Кронеса* да прича:

19-ог априла јавио је Симбшен ерцхерцогу Карлу да његов повереник Милош Урошевић ради на издаји. Пуковник Перс био му је јавио (17. априла) да је Родофиникин поткупио Урошевића, да је печат на једноме писму Карађорђевом Симбшену, које је дошло преко Урошевића, повређен, да је дакле писмо отварано.

Ми ћемо мало доцније видети да је руска дипломатија оно, што је на тај начин, кварењем печата на писмима, сазнавала, умела да употреби у Бечу силније, него што је Симбшен и слутио.

С друге стране догодило се нешто, што је осујетило појамну жељу Симбшенову, да се с Карађорђем још једном састане. Симбшен је, пре него што је примио заповест ерцхерцега Карла од 14 априла, овоме јавио да је приступио одобреном издавању пшенице и брашна Србима, под условима, који му беху прописани, и да је о томе известио Карађорђа преко Урошевића. У истом рапорту јавио је даље да је један од његових повереника, *Хаџић*, говорио са вођима *Младеном* и *Милојем* и да је од њих сазнао, да је Родофиникин био осам дана у Тополи, да се вратио у Београд. Осем тога саопштио му је Хаџић *да се спрема нов устанак народни у Срему и Банату* и да ваља предузети војничке мере.

У то време одређен је Симбшен за краљевског комесара при избору новог српског митрополита у Карловцима, а уједно је добио заповест да прати ерцхерцега Лудвика, управника или инспектора војне границе, на његовом путовању по граници. С тога он посла у Беч Ка-

рађорђево писмо од 17/29 априла из Тополе, с примедбом, да је то писмо успут отворено и прочитано.

Када је после седам дана Симбшен отправио ерцхерцогу Карлу своју депешу од 12 маја, он беше већ сазнао да ће се Карађорђе тек после 10 дана моћи вратити с Дрине, куда је отишао да одбије један упад Турака. Ово му је право, јер и он мора у Осек да дочека ерцхерцога Лудвика. Али је ипак јуче (11 маја) писао Карађорђу. У исти мах, нашао је Симбшен да је цељисходно одржати у добром расположењу за Аустрију главне српске вође, и предложио је да се да *Карађорђу сто хиљада* а *Младену* и *Милоју* по педесет хиљада форината. Ерцхерцог Карл је то одобрио (24 маја), али под условом да то буде једаред за свагда (unter der Voraussetzung dass sie sich mit diesen Summen gänzlich abfinden lassen).

Пре него што наставимо причање о даљим преговорима између Симбшена, Карађорђа и његових другова — вели д-р Кронес — морамо се дотаћи једног тајног царевог налога од 24 марта 1808. У томе ручном писму цар наређује Симбшену да „га непосредно и отворено, искрено извештава" о расположењима народним, о жалбама противу владе, о недозвољеним или иначе за службу штетним поступцима чиновника, официра и званичника, о свему што би могло бити штетно за државу, и о свему томе да му пише *непосредно*, јер је последњи рапорт Симбшенов запао у *туђе* руке. Кад је Симбшен послушао ову цареву заповест, добио је друго ручно писмо 10 априла, у коме му цар наређује да нарочито важна извешћа шаље преко кабинетског директора Антона Најберга. Из ове преписке види се да се на највишем месту знало за немире и устаничке појаве у војној граници и њеној околини.

Ево шта је био узрок тих појава по мемоару Симбшеновом:

За време од 16 година, у коме је његов претходник Генеин управљао, граница је непрестано страдала од хајдучких чета. Оне долажаху махом из Србије, где су се

хиљаде људи због невоље и очајања одметали у хајдуке, па су четама прелазили и на аустријску страну. Уз њих пристајаху и вагабунди, бегунци и свакојака друга олош, и од њих су патили околина Новог Сада, округ Тиса, околне жупаније, па чак и Варадинска околина. Царевог тајног саветника и краљевског комесара *Ловаса* и владику *Авакумовића* опљачкаше на сред друма, шајкаше разоружаше и злоставише, па су чак и на барона Генеина неколико пута нападали. Са српске стране све је ово организовао *Милоје Петровић*, *Миленко Стоић*, *Лука Лазаревић*, хајдук *Вељко* и други. Њихови другови међу угарским Србима беху два калуђера, неколико попова, учитеља из Вогаина (Vogain), пензионовани капетани *Радић Петровић*, *Новаковић* са другим Земунцима и Панчевцима, и ти немири беху се претворили у читав раширен покрет, који је хтео да угарске Србе ослободи, и рад кога је будимско намесништво и огласило устанике у Србији за бунтовнике, и сада разумемо за што је оно држало своје Србе под онако оштром присмотром.

Такво је било стање када је Симбшен сменио Генеина са команде.

И он је имао још доста посла са овим «хајдуцима». Тако они опљачкаше племића *Чухића* у Српском Бечеју, племића *Поповића* у Паланци, граничара *Сокића* из шајкашког батаљона, трговца *Стоичића* у Карловцима, једну лађу турских Чивута код Сланкамена. Трговце који су се враћали са вашара у *Футогу*, *Руми* и *Митровици* пљачкали су тако исто, као и немешка имања по Срему и Банату, као и салаше око Земуна. Ови хајдуци покушаше да опљачкају општинску касу у Паланци, и цео вашар у Футогу, и најзад једним дрским препадом покушаше да придигну и оних *четрдесет милиона форината* велико-британске потпоре (Subsidiengelder) који су, у сребрним циглама, чувани у Варадину.

За време Симбшенове управе није се губило време са иследним комисијама, као за време његових претход-

ника. Сваку намеру ових «хајдука» — Симбшен је благовремено сазнао од својих *муштулугџија* (Mustuluksin, d. i. besoldete geheime Aufspäher) које је добро плаћао.

Али, и ако се хајдучија под њим смањила, незадовољство самих сељака у граници и око ње, расло је све више, тако, да дође до локалних *устанака*, који стоје у свези са благонамерном реформом границе од 1807.

Сељак, који је био роб своје земље, завидео је граничару који је имао своју земљу, и који је чак могао своју сувишну земљу («Ueberland») и да прода; а међу тим граничари, када се нареди попис за «ландвер», уобразише да ће престати бити слободни господари војничке земље (Militärlehenbesitzer) и да ће постати као и други сељаци и пореске главе (contribuenten).

И тако је за време Симбшенове управе дошло с једне стране до *сељачких устанака* у Срему, у Банату, у славонском спахилуку Вучину, а с друге стране *до пребегавања у масама* граничара у Босну и у Србију.

Симбшен је урадио све што је могао са својим ђенералима Латерманом, Луцом и Пфланцелтерном да умири и стиша граничаре. Осем тога, споразумео се са босанским пашама Халибегом и Ибрахимом, те му они издадоше војничке бегунце из Алвинчијевог и Јелачићевог пука.

А сада да се вратимо преговорима Симбшеновим са Србима. Они нису били врло срећни, сметње се појављиваху са свију страна, преписка рамаше, и кад је Симбшен мислио да му ваља напустити резерву, која му беше наређена, да не би Карађорђе са својима са свим охладнео — онда се добро послужена руска дипломатија умешала.

5-ог маја 1808 упутио је Карађорђе једно писмо Симбшену, у коме му јавља да мора да похита на Дрину, и да због тога не може доћи на састанак с њиме. У место њега доћи ће његови повереници и секретари *Јефтић* и *Младен*. Симбшен је у то време, као што знамо, пратио ерцхерцега Лудвига по граници, примио је ово писмо тек 19 маја и одговорио је сутра дан, да је и њему за сада не-

могућно лично водити преговоре, да је у место себе одредио пуковника *Перса*, потпуковника *Станисављевића*, земунског кмета *Хаџића* и трговца *Милоша Урошевића*, које је овластио да са заступницима Карађорђевим уговоре све што треба.

Симбшенови пуномоћници добили су овакву инструкцију: ако би се Београд предао царевцима (den Kaiserlichen), онда би комуникација с аустријским државама остала стално слободна и Срби би добили све што им треба за живот и за одбрану. И у најгорем случају они би имали где у Београду и царевој граници склонити своју нејач и своју имовину. Поседајући Београд, Аустрија прима на се обвезу да брани Србе од свакога непријатеља, да их снабдева оружјем и муницијом, и да градска утврђења у добром стању одржава. Своје унутрашње уређење може Србија задржати докле год се њена судбина дефинитивно не реши; у власт народних вођа и сената неће се нико мешати. Приватна имања остају у рукама садашњих сопственика. Београдска тврдиња неће се никада употребити на штету Срба, нити ће се икада предати њиховим непријатељима. Кад се поврати мир, угарски устав неће се заводити, већ устројство војне границе.

Кад се упореди ова Симбшенова инструкција (од 20 маја) са упутствима ерцхерцега Карла Симбшену (од 10 марта 1808), види се да Симбшен више обећава свестране помоћи. Али ми смо видели да су команданту варадинском, баш у ово време, јако требале српске симпатије, да је морао према Србима показати више предусретљивости, јер је био уверен да Србима, које су Руси својски обрађивали, неће бити довољна платонска наклоност Аустрије.

За време одсуства из Варадина, Симбшен је добијао све црње и горе гласове. Најпре (26 маја) јавља му његов помоћник фмл. барон Латерман да је бивши консул *Петар Ичко*, један од важних повереника и посредника, отрован у Београду 17. маја. *Перс* му шаље извешће једног шпијуна, да се београдски град спрема за одбрану.

Доцније му је исти јавио, да *Родофиникин* интригира, да су русофили у Београду наумили да исеку аустријског шпијуна *Урошевића*, да је глава другог повереника Симбшоновог Христифора *Хаџића* уцењена са хиљаду дуката, јер се растурио глас, да Аустрија хоће да заузме Србију па да је после преда Турској. Родофиникин беше прешао у Земун, где се договарао са својим људима, о чему и Хаџић јављаше. Србе наговарају с извесне стране да развлаче преговоре, не би ли тако дошли до своје независности (рапорти пуковника Перса од 27 до 30 маја). Није био најбољи ни извештај четворице Симбшенових пуномоћника за преговоре са Карађорђевим изасланицима Младеном Миловановићем и Јефтићем. Али најважније беше *«отказно писмо»* (Absageschreiben) *Карађорђево* од 18|30 маја и *српскога сената* од 23 маја (1 јуна), које је Родофиникин саставио, и које показиваше, да су и вођи народни били принуђени да подлегну руском утицају и притиску раздраженог јавног мњења, па да се за сада (vorderhand) удале од Аустрије.

Родофиникин беше свој положај у Београду врло корисно употребио. Преко својих шпијуна у Београду и у Земуну, хватањем извештаја намењених Симбшену, читањем Симбшенових рапората, које је увек добијао у препису — он је врло брзо сазнао све, што му је требало знати. Чим је Карађорђе отишао у Тополу, одјурио је и Родофиникин за њим, да га никако не пушта из очију. Затезање и уздржавање Аустрије према Србима ласно је било врло корисно употребити као средство, да се међу Србима рашири неповерење. Најважнији повереници Симбшенови или су просто смакнути, као *Ичко*, или су проглашени за опасне шпијуне. Остало су радиле руске паре. Тако сам *Јевтић* тврди, да је вођ *Милан* (?) *Миловановић* поткупљен. А кад већ насташе преговори о поседању Београда аустријском војском, онда је ласно било доказивати, да Аустрија хоће само да примами Србију у своје руке, па да је после изда старим крволоцима Турцима.

Карађорђе могао је у све то неверовати, он за цело ни сада није ништа Родофиникину веровао, али је ипак био сувише Србин, а да би му се могла допасти прикривена аустријска дипломатија, и при свем том, што он беше силничка природа (Gewaltmensch), он је био довољно мудар да не плива уз воду, и тако и он потписа оно «отказно» писмо, које је Родофиникин саставио, и које одбијаше оно, што беше предмет тајних преговора између Симбшенових и Карађорђевих изасланика.

Морамо још додати, да је Урошевић 13 маја писао Карађорђу како Аустрија јамчи Србима за најобилатију заштиту, како ће га она признати и утврдити као поглавара српског, ако само даде залогу своје добре воље. Симбшен му предлаже да се још једном састану у Вараждину (сигурно је д-р Кронес рђаво прочитао у место Варадин), или где се договоре. Врховни вођ добивши овакво писмо, поче и сам сумњати да ово не буде каква клопка, и с тога показа то писмо Родофиникину. Овај му је саветовао да одговори пријатељски, али и да искаже своје чуђење, да му о таквој ствари не пише сам Симбшен. На то је сам Симбшен писао Карађорђу и потврдио му све, што му је Урошевић у његово име писао.

Ова два писма, у француском преводу, прочитао је руски амбасадор на бечком двору, Кнез *Куракин* аустријскоме Министру *Стадиону*, који збуњен на најнепријатнији начин, изјави да он о томе ништа не зна, да сумња у аутентичност писама, да су у осталом Срби лукави, а Урошевић познати интригант и т. д.

Министар је за тим упутио *Ерцхерцегу Карлу* ноту у којој сажаљева што су његове дојакошње мудре мере у српским пословима промашиле свој циљ; сада ваља тражити другог пута и начина да се осигура утицај међу Србима и да се паралише утицај Русије. Осем ове ноте писао је Стадион и аустријском посланику у Петрограду барону Биндеру ово: Понуда Срба да се ставе под заштиту Аустрије, или да ма у каквом облику постану по-

дложни Бечкоме двору — сувише је противна систему кога се Бечки двор увек придржавао наспрам Турске.

Појамно је да је Ерцхерцег Карл морао планути када је за све ово сазнао, у толико више, што је у исто време чуо о војничким мерама у граници, које је Симбшен наредио, сигурно у след оног отказног писма и гласова о утврђивању Београда. Још пре него што се вратио у Варадин, Симбшен је из Митровице, 4 Јуна 1808 јавио Ерцхерцогу да су његови преговори осујећени издајом и интригама Родофиникиновим.

Два дана после Стадионове ноте, 8 Јуна, пише Ерцхерцег Карл Симбшену како га је изненадило да је Урошевић чинио онаква обећања Србима, да је сам Симбшен та обећања својим писмом потврдио, и да је све то могло доћи до руку рускога амбасадора у Бечу, те је овај могао цело изнети пред Министра спољних послова. Овим прераним обећањима Симбшен се не само компромитовао, него се удалио и од упустава која је имао Он му не може «уштедити прекоре» ни за остале мере које је предузео као што их је нагласио у своме рапорту од 4. Јуна. Али најгоре је што је Симбшен дуж целе границе предузео, «непријатељске мере,» јер ће се оне схватити као освета за неуспех у преговорима. За то нека Симбшен одмах отвори саобраћај на кордону у ономикој мери, у колико је био отворен пре него што су преговори отпочели, а односно оружја и муниције нека врши прописе као и до сад, како би се уклонила свака сумња о непријатељском расположењу Аустрије, како се не би изгубио сваки утицај на Србе, него би се сачувала могућност за доцније зближење.

Пре него што је стигао одговор Симбшенов, Ерцхерцег Карл пише 10 Јуна још једну наредбу Симбшену као допуну оне, коју му је пре два дана послао. Најпре ђенералисим пооштрава заповест «под тешком одговорношћу» да не изврши ни једну од оних насилних мера према Србијанцима, да све врати у оно стање које је било

при крају прошлога месеца. Он треба и нешто више да уради само да загладн рђав утисак који је произвело његово „са свим непрописно понашање". Лакомислене достављаче и посреднике *Хацића и Урошевића* нека с места и на еклатантан начин лиши свога поверења и нека их од себе удали, да би се тако известан део кривице на њих свалио, и да би се тако оно што се догодило ублажило. Симбшен има да се уздржава од свакога корака, из кога би макар и најмање могло изгледати, да се на вишем месту осуђује оно што се догодило, а за сада нека се уздржава и таквих мера, којима би без ларме могао задобијати утицаја у Београду. Ако би се Срби, ма у, каквој ствари њему обратили, нека се чува да им ништа не пребацује за оно што је било, нека буде помирљив и умерен, јер је то сада најнужније.

Симбшен је примио 16 Јуна овај укор и упутство које му прећаше најстрожијом одговорношћу ако ове заповести тачно не изврши. Међутим његово „изјашњење" и правдање беше већ пре три дана отишло у Беч. У њему он тврди да није крив што су се ствари тако рђаво окренуле, јер он је тачно по заповестима поступио. Рђаво расположени људи на аустријској страни распростирали су гласове, који су Родофиникина учинили пажљивим те је сазнао за преговоре. Његове мере на пограничном кордону изазване су догађајима с оне стране. Међу прилозима овога рапорта налази се једно извешће пуковника Перса о изјави Родофиникиновој да је дошло време српске независности, за тим друго извешће земунског команданта (од 11 Јуна) у коме се прича велика невоља Срба у храни, и у коме се тражи појачање кордонских трупа због могућних нереда и повреда границе. С овим је стајао у свези и завршетак Симбшенове одбране у коме моли за прецизне заповести односно *извоза пшенице и соли у Србију*.

Ову молбу понавља Симбшен у својој депеши од 17 Јуна Ерцхерцегу Карлу, у којој му одговара на његову

заповест од 10 Јуна, коју је дан пре примио. Обећавајући да ће заповест тачно и савесно вршити, он моли за одређенија и јаснија упутства, објашњава дотадашње трговачке односе са Србијом и помиње како је сам Цар забранио да се пшеница и со извози за Србију, и како су с друге стране Срби дозволили само извоз свиња.

На ову молбу Симбшенову донео је Ерцхерцег Карл своје решење 8 Јула 1808. По њему Цар је оставио Симбшену да он по своме нахођењу шири или сужава извоз пшенице и соли за Србију. Он треба ту своју дозволу да удешава према понашању Срба.

Ово је последња ђенералисимова наредба Симбшену. Ерцхерцегу беше пресела дипломатска акција са Србима, а мишљење које је Цар захтевао од државног канцелара Стадиона о српском питању, исказиваше да за сада ваља чекати.

Цар беше покренуо питање да ли треба Аустрија, при свем том што се Карађорђе са својим повукао, самостално да приступи поседању Београда, и да ли се то може извршити без штетних последица?

Стадион се у своме реферату од 10 Јуна 1888 изјаснио против те намере због неподесне политичке ситуације као и због меродавних сила: Русије и Француске. «Само ако би Русија покушала да се препадом дочепа Београда и Оршаве, ваљало би размислити да ли наш командант на граници не би требало да их у томе спречи поседнувши раније те две тачке, јер ако се Руси у њима утврде, тешко ће их бити одатле кренути. Одлука о томе да ли да се Београд поседне или не, на који начин, и какву реч о томе треба водити са Француском и Русијом, то све ваља удешавати према околностима.

Те околности на сваки начин не постајаху подесније. *Наполеон* беше још у Тилзитском миру с Русијом (7 Јула 1807) готово са свим напустио Турску. На конгресу у Ерфурту (Септембар-Октобар 1808) пристао је Наполеон да не смета увећању Русије на рачун Шведске и Турске,

под условом да Русија призна његовог брата Јосифа за Шпанскога Краља као и осталим Наполеонидима њихов ранг и положај. Ту је била у питању с једне стране Финландска провинција а с друге Влашка и Молдавска. Ако Турска не би хтела да уступи ове две провинције и ако би се Русија морала због тога заратити, Наполеон ће остати неутралан док се с њоме буде тукла сама Порта. Ако би се умешала друга нека сила, Наполеон изјављиваше готовост да помогне Русији.

Понуде оба цара из Ерфурта Инглеској, да и она пристане на мир, одговор Инглеске који је имао као последицу дипломатских односа с њоме, Наполеонов захтев да Аустрија обустави своје оружање, све је то дало предвидети ратну олују, која је у пролеће 1809 и наступила.

Везе између Симбшена и Карађорђа нису прекинуте после неуспеха дипломатске акције од 1808, и ако је питање о поседању Београда било скинуто са дневног реда. Аустријска политика имала је интереса — нарочито после нове ситуације која беше створена Ерфуртским конгресом — да остане у додиру са Србима.

У време када је борба између Срба и Турака била најжешћа, када је изашла Аустријска објава рата Француској, када је букнуо у Тиролу народни рат противу туђинске владавине — обнавља се дипломатски саобраћај између Карађорђа и Симбшена, и то опет посредује *Милош Урошевић*.

Овај је донео врховном вођу Срба један шатор као поклон варадинскога команданта. То је дало повода те је Карађорђе написао Симбшену своје писмо од 2|14 Априла 1809.

Најпре вели Карађорђе да се рат с Турцима на све стране разбуктао па онда моли Симбшена, тога «првог српског пријатеља» да му сачува своје благовољење. За тим хвали «очинску љубав» аустријскога царскога двора и уверава га о вечној захвалности српскога народа. Он уверава да му никад није дошло ни у памет да потпо-

маже оне немире који су букнули у аустријској граници на њену највећу несрећу. На против он јавља Симбшену да је тројицу од тих бунџија који су пребегли у Србију обесио онде где су их његови погранични стражари ухватили. Тако ће радити и са другима, а и са својим сопственим људима који би се придружили оним зликовцима. Он моли ако се на аустријској страни ухвате такви његови људи, да му их издаду, па ће их он казнити смрћу, а ако аустријски бегунци пребегну у Србију он ће их хватати и предавати њиховим властима, или ако их не могне ухватити, он ће их убијати и за сваки случај јавити. Даље Карађорђе вели да је чуо о новоме рату Аустрије с Француском, и с тога хита да Симбшена увери о добрим суседским расположењима Срба. Баш ако би се и десило да се царска војска мора дићи са границе, ова ће од Срба остати тако мирна, као да је и овамо и онамо један владалац. Нека Симбшен о томе извести пуковника у Земуну.

Ово Карађорђево писмо односи се на извесне догађаје у граници рад којих је дошло у Априлу 1809 до преписке између Цара и Симбшена.

Из главног стана (онда у Шердингу) пише Цар Франц I. ручно писмо Варадинском команданту (19-ог Априла) у коме вели да се забринуо због буне поданика противу спахија, која узима све веће размере, и обраћа му пажњу на многе бегунце из «провинцијала» који беже од регрутовања.

Пре него што је добио ово Царско ручно писмо, примио је Симбшен 13-ог Априла извешће пуковника Перса из Земуна да су четири хајдучке чете упале у Банат и у Бачку, од којих је једна у Бечкереку и другим местима напљачкала 70.000 форината. Половину од те суме узео је њихов харамбаша *Милоје Петровић*, познати главар српски.

Отуда је оно уверавање Карађорђево у горњем писму да он нема никакве везе са таквим зликовцима, и његово обећање да ће их казнити свом строгошћу, као и да ће аустријским властима помоћи да савладају те зликовце.

(Наставиће се)

ПЕВАЧИЦА

НОВЕЛЕТА

ФЕРНАНФЛОРА[1])

Пре више година живела је у Мадриду нека млада певачица, која је достигла велику славу са своје вештине у циганским аријама и са своје лепоте. Звала се Марија дел Алкор и беше дошла са својим оцем из Мајрене у Мадрид, где је овај ступио као коњушар у службу маркиза Монтеквебрадо. Он на скоро умре и Марија остаде са свим сама, пошто у Мајрени није имала никаквих сродника а у Мадриду само познаника. Она је имала заручника, красног Андалужанина, али је овај морао да испуни своју војну обавезу и у то је време био на Куби, где је већ добио и за наредника. Ко зна шта би било с Маријом, без њеног певачког дара...

Положај певачице без сумње је био врло опасан за девојку од осамнаест година, која је била у цвету живота. Пре свију беху се свима силама упели да задобију Маријину љубав тореадори из Лавапиеса, па за тим из целог Мадрида. Али је ипак у срцу певачицином живео наредник, он јој је увек био у памети; она је врло разумно подносила наметање простих и суровисти оних који су је презирали — као несрећу свога положаја и своје лепоте — али никад није дозвољавала ни сенку поруге

[1]) Исидоро Фернандес Флорес (псевдоним Фернанфлор) први шпански фељетонист, рођен 1833. године.

своме веренику. Једном неки касапин из улице Толедо рече, да је од ње врло лудо, што је верна човеку, који јој се извесно смеје с каквом црницом. За столом су седели касапин, Марија и још много њих... Кад то Марија чу, она бесно скочи, подиже руку, махну ножем и убоде касапина у лице — све то беше дело једнога тренутка. Сиротица бризну за тим у плач и скрушено му је неговела рану, док није зарасла. — Но ово кушање љубави показало се врло корисно по Марију; оно јој је прибавило још већу славу, неки трагичан вид, и држало је у пристојној даљини шаљивчине и оне што траже да освоје срца. Са своје срчаности она је постала идеал жена, и кад је ноћу ишла из кафане, позорнице свога триумфа, нико се не би усудио да је прати или да иде за њом.

Но при свем том појави се нов просилац.

Свако време има свога Дон Хуана Тенориа, а припознати Дон Хуан тога времена беше Виконде де лос Риверолес, рођак маркиза Монтеквебрадо. Људи су га тражили за друга, жене су лудовале за њим; с једнима је био учтив и искрен, с другима поетски задахнут: у љубави не баш савестан, у браку по моди тога века, витез без страха и мана. Пошто није знао за тугу и сиротињу, срце му је остало здраво и меко. Једина му је мана била сујета. Он је сматрао за изгубљен онај дан, кад се по Мадриду није причало о његовом ашиковању, његовим веселим пригодама, и његовим лудим нападима.

Једно вече говорило се у неком друштву о Андалузији и њеним песмама. Наравно, говорило се и о Марији дел Алкор.

— Али, рећи ће Виконде, је ли ко од вас слушао или видео ту певачицу? Је ли заиста тако лепа? Пева ли тако лепо, као што се говори?

Један смешан старац, један од оних, којима под оно неколико обојених длака, што с потиљка долазе до очију, ништа више није од порока преостало, до те засићене очи, признаде, не без неког стида, да је видео и чуо ту

изврсну певачицу, и додаде по већ познатим биографским појединостима :

— Али на што набрајати њене лепоте? То нам не може дати појма о њеној дражи. Треба је видети, треба је видети кад пева. Ни њена кожа, ни чело њено, ни њене очи, ни њена уста, ни врат њен, ни њен стас, у опште ни један део њеног савршеног тела не каже сам за се, шта значи ова никад невиђена жена, кад из њених песама истиче светлост и мирис Андалузије.

Разговор се окрете на друго, али Виконде остаде занет у мислима. Жена као што је Марија дел Алкор била је бео гавран. Њу освојити било би нешто ретко и обратило би пажњу света. Велика част за њега, кад би она своју изгубила.

Било је један сат по поноћи. Он се растаде с друштвом, не узе своја кола, уви се добро у огртач и упути се у Магдаленину улицу. Још из далека допреше му до ушију меланхолични звуци неке песме, праћени уздасима гитара. Он се приближи кафани, и као да се мало колебао, пре него што је ушао. — Врата се отворише и из дима и граје журно и дрско изиђе неколико људи и жена. Оба се крила опет затворише, и још су се мало љуљала у шаркама... Али је Виконде већ спазио у дну сале неку дивну жену на подијуму, где су је осветљавали гасни пламенови. Он навуче огртач до очију и ступи унутра — седе за један од најскровитијих столова, који не беше заузет, дозва момка, затражи чашу коњака и управи свој поглед на Марију дел Алкор.

Марија беше довршила песму, сишла с подијума и зашла од стола до стола, свуда дочекивана поздравима. Хаљина голубије боје обмотавала је њено тело, коса јој таласасто пала по челу, а златан чешаљ скупио је на потиљку. На ушима су јој висиле широке, дуге, сребрне, рубинима украшене минђуше. Манила — марама с белим гранама на црној основи укрштавала јој се на гру-

дима, везивала на плећима и као мрежа, падала је до пода у дугим ројтама.

Виконде ју је гутао погледима. «Да лепе жене!» промрмља он. «Не претерују ни они, што је презиру, ни они, што јој се диве.»

Кафана као да је била ђаволска гозба. У звеци тањира, чаша и кашика разговарали су се, смејали и викали људи с краја на крај.

На један пут се зачу пљесак руку, људи и жене повикаше: «Мир! Мир!» и сви окретоше главу ка трибини.

Марија дел Алкор певала је више песама, али све беху врло тужне.

Слушајући их, Виконде осети неки тајанствени немир. Овај глас будио је у његовим грудима неке, ни он сам није знао какве, страсти, жеље, горчину, чежњу.

— Боже мој, помисли он, како тужно мора бити срце ове жене! И ја сам, дошао сам да се разгалим, а почећу још плакати.

— Сенор, рече му момак, ни ми не знамо за што је она данас још тужнија, него иначе. Јер она је готово увек тужна.

И заиста њен је глас падао на срце као ватрена суза и застирао га неутешним осећањем.

— Сад је на последњој строфи, настави момак, али ћете сад видети, ако буде хтела, како јој се глас тресе као у шеве, а јасније од сребрног звонцета.

Кад се песма изгубила, Марија сиђе с трибине и стаде се разговарати с више жена, што су седеле близу изласка. Све су је пажљиво слушале, и мора да јој је причање било сетно, као и песме, јер је Виконде у цртама оних жена, које је опалило сунце и беда, видео знаке сажаљења и готово сузе.

Било јер врло доцкан; још по часа па се кафана морала затворити. Мало по мало људи су устајали и одлазили. Кафана остаде празна.... Сад је тек Марија пажљиво посматрала оног бледог, лепог, елегантног каваљера, с

високим свиленим шеширом и скупоценим огртачем, по чијим је покретима познала да је човек висока положаја.... Она удуби своје очи у његове, и то тако необично, да Виконде остаде замишљен.

— Чудновато, помисли он, ова ме жена гледа, као да јој нисам са свим стран. Да ли ме заиста познаје? О, дознаћу то одмах, јер још ноћас морам с њом говорити.

Виконде је заборавио, да је певачица некада становала у отменој кући маркиза Монтеквебрадо, са својим оцем, старим коњушарем из Мајрене.

После неколико тренутака огрте се Марија вуненим огртачем, повеза косу свиленом марамом, узе из бокора цвећа, који је стајао на столу, киту ружа, задиже руком задњи крај хаљине, и оборивши скромно главу, оде из кафане, сама као и увек, са свим сама.

Певачица је живела у Куминој улици, у огромној кошници са стотинама становника.

На велико чудо ноћног стражара, она се те ноћи није враћала сама, него у пратњи неког угледног каваљера. Она га дозва и он притрча са фењером, отвори капију и тако је могао чути овај разговор:

— Марија, ја бих желео да се опет видимо. Смем ли вас посетити?

— Нашто?

— Да вам видим стан, он је извесно....

— Врло мален и врло сиромашан.

— Али брижљиво уређен. Све што је ваше, занима ме. Ваша соба, шкољка таког бисера, која би можда више отворила тајну вашег срца, него ваше усне, буди у мени радозналост преко сваке мере.

— И ништа вас друго осим радозналости не дражи да уђете у њу?

— Ништа друго.

— Но, онда ћу вас опростити тога терета и учинити вам по вољи. Хајдете, да вам покажем своју собицу!

Тешко је рећи ко се више зачудио, што је чуо такав предлог, да ли Виконде или стражар. Али се Виконде брзо поврати од изненађења, задовољно уздахну, уђе у ходник и галантно пружи руку певачици. Стражар је ишао с њима и светлио. «Антонио», примети му млада девојка, «оставите врата отворена, док господин не оде».

Виконде се колебао између радости и забуне. Ово што му се сад догодило, било је готово непојмљиво, и могло се објаснити као триумф његове примамљиве личности. Рачунао је на тешкоће, а није на њих наишао. Он је, одмах са певачицом изашао из кафане, понудио се да је прати и она је пристала: «врло радо»! Поласкао је мало њеном гласу, понашању, лепоти, љупкости.... Она му смешећи се одговори: «Ала сте љубазни! Како се одмах позна да сте отмен господин! Како све то лепо и добро изговарате. О, хвала, хвала!»

Виконде беше сујетан, он у опште није веровао у врлину жена, а још мање у врлину певачица. Али ипак му је сад неко нејасно осећање говорило о некој тешкоћи, о неком разочарењу, о некој опасности. Он се сети догађаја с касапином.... «Демонска жена!» помисли он. Али најзад, то је било.... са њим.

Кошница је била мирна и све ћелије беху затворене. Кроз неколико прозора видела се светлост; извесно су укућани још седели и радили. Кућа је била на четири спрата, а Маријина соба била је на другом, на крају отвореног ходника.

— Господине, рече она, дању не бисте могли овамо доћи, морали би се врло стидети; а осим тога суседи би се тако зачудили, да би се пред мојим вратима изродила читава узбуна. А да знате, шта се чини од рана јутра до мркла мрака! Какву вику дижу деца, кад трчкарају и плачу, радници, кад куцају и кују, сусетке, кад се свађају и певају, косови кад звижде, пси кад лају, људи кад у дворишту цепају дрва, или граде бачве, или конопце плету.... Не, кад би тако отмен господин, као ви што сте, дошао

дању, то би било смешно! Но, ево моје собе, рече она, али пре него што уђемо у њу, молим вас да пођете за мном у ону другу. Не, ради задовољства.... није све у животу што и весела песма!

Кад то рече, онда диже кваку на неким старим вратима, што беху пред њима, и замоли Виконда да уђе.... Ово оклевање није баш било по вољи нашем Дон Хуану.... али шта да се ради? Он уђе.

У врло скученом и готово са свим мрачном простору видео је четири или пет тела, више масе, него лица. Једно од њих лежало је на сламњачи, покривено бедним огртачем, и с времена на време са свим бôно јадиковало. У врх ове сламњаче седела је нека жена, по чијој се седој коси могло познати доба њене старости. Поред ње је спавало двоје деце, која се беху загрлила. — Намештај овога стана састојао се из две сломијене столице и једног јеловог стола. На столу је било неколико земљаних лонаца и шоља са разним лекаријама. По зади на зиду видео се порцелански котлић, под старим, врло великим и нечистим бакрорезом Виргине из Паломе. — У наоколо је висило још неколико слика, које су представљале борбе с биковима. Зидови су по својој прилици били некад обложени хартијом, али сад су одозго висиле само дугачке крпе. — Али још више је привукла на себе пажњу Викондову и дубоко га потресла лешина једне младе девојке, коју је видео где лежи на једном џаку у другом углу собе. Јамачно је, сиротица, од глади умрла, судећи по њеном мршавом лицу, рукама и грудима.... Леп андалузиски суд, пун свежа цвећа, бљештао је иза главе мртваца, а са стране гореле су у грлима двеју бôца две лојане свеће. Иначе је соба са свим мрачна, пуна бола, тишине. Жена на сламњачи била је без сумње болесна; у беди живи, а мртва девојка — у вечном блаженству.

Виконде откри лице, које дотле беше покрио огртачем и са страхопоштовањем скиде шешир.

— Сеноре Виконде, рече на то певачица, опростите ми што сам вам понудила овај ружан призор. Сад знате и зашто су моје песме тужне, и зашто Марија дел Алкор није била према вама тако поносита, као што је обично. Хтела сам да Виконде де лос Ривелорес, рођак мога старог господара, маркиза Монтеквебрадо, својим рођеним очима, које су се већ морале уморити гледајући непрестано радост и богаство, види несрећу ових људи, највећу међу многим у овом огромном стану несрећних. Она жена, што је видите на сламњачи, слепа је и на смрти. Ова јадна старица њена је мати, она деца што спавају, то су њени синови, и њен је био онај свежањ костију, што лежи тамо на џаку. Радник, који је сав овај јад издржавао, умро је пре шест дана.... Ми остали учинили смо за породицу што смо могли, али овде нема богаташа.... Јадна болесница, јадна деца! Они ће помрети без помоћи, од глади, као и ова девојка, за чије сам чело и понела ове руже. —

И кад то рече, она се приближи лешини и закити је.

Виконде осети сузу у оку и заплакао би се, да се није стидео да плаче.... Он се маши у џеп, извуче бележник и из њега свежањ банкнота и окрете се Марији:

— Помозите овим тој породици!

Певачица прискочи старици, која је укочено гледала преда се, стисну јој банкноте у шаку и викну јој с неким нагласком, који јој је морао са дна душе поћи:

— Ево новаца, то је здравље, то је живот; чувајте га добро и за живу главу не пуштајте га.

— Сад немамо овде више никаква посла. Хајдете, сеноре Виконде — рече Марија.

Они одоше из бедне собе и нађоше се у ходнику пред затвореним вратима Маријиног стана.

Марија и Виконде погледаше се непомично. Виконде беше збуњен и обори главу. Марија дел Алкор повукла је назад мараму с главе и чело слободно подигла.

Месечева светлост падала је у ходник, као каква велика бела пега и као црне тачке показивала је уласке у станове.... Црвена пара дизала се из осветљених улица и застирала мрачне сенке кровова, димњака и кула. Свеж ветрић дувао је из далека.... Неизмерно дисање продирало је кроз ноћ.... Мадрид је спавао!

— А сад, сеноре Виконде, рече Марија, ако је доброчинство, које сте учинили, потекло само из племенита срца и душевног задовољења.... онда ступите у певачицину собицу!

Душан Л. Ђокић

КЊИЖЕВНИ ПРЕГЛЕД

Српска и хрватска књижевност у 1890. години

(Кратак преглед)

(наставак)

Еуген Кумичић, у колико је нама познато, штампао је у прошлој години само *Tri mučenice.* Колико из ових приповедака, толико и из свију осталих му видите једног приповедача богата фантазијом, широка погледа на свет, и чије око дубоко продире у човечију душу. Кумичић је реалиста, можда по неки пут и претерани реалиста; али се његов реализам скоро увек изгуби, кад пише из приморског живота. Свакојако Кумичић је прави уметник, а свака његова приповетка добит је за књижевност.

Поред радова ових књижевника, штампана је приповетка Јосипа Козарца *Mrtvi kapitali.* У овој приповеци не налазимо никакве хукебуке. Причање тече мирно а карактери су верни; једном речи права слика из живота.

Од осталих радова поменућемо још *Zulejku*, роман Ђ. Стј. Дежелића. Сиже овоме роману узео је писац из историје босанске и то: хајдуковање концем прошлога и почетком овога века. — Ово би био једини роман, који је штампан у прошлој години, јер о роману Борка Брђанина *Заблудели синови*, још се ништа не може говорити пошто је штампан тек први део, а биће их још два. Исто

би тако било прерано говорити и о лепом (? Ур.) политичком роману *Силазак с престола*, од Карла Амурела, који још није довршен.

Пре но пређемо даље дужност нам налаже да не обиђемо једно дело, које је штампано прошле године и ако је много раније писано. Томе је делу потпун натпис: *Народне приповијести и пресуде* из живота по Боки Которској, Херцеговини и Црној Гори. Покупио и сложио Вук. вит. Врчевић (у Дубровнику, наклада Претнерове књижаре.) — Одмах после смрти заслужног скупљача српских народних умотворина, Вука Врчевића, син његов послао је био Ученом Друштву нештампане списе свога оца, да их оно штампа. Учено Друштво није примило понуду, те остаде да Врчевићеве списе штампају приватна лица. Ко познаје наше књижевне, особито књижарске прилике, озбиљно се забринуо, да ли ће се икада штампати ови списи, чија се вредност не може доводити у сумњу. Али се противно десн. Мало по мало, па се Врчевићеви списи штампају и падати се, да да ће временом сви угледати света. До сада су штампани ови Врчевићеви списи: 1. Српске народне приповијетке по највише кратке и шаљиве. Књига I.; 2. Српске народне игре (обе издање Ученог Друштва); 3. Низ српских приповједака, 4. Три главне народне свечаности: Божић, Крсно име, Свадба; 5. Помање српске народне свечаности уз мимогредне обичаје (сва три издањем књижаре Јовановића у Панчеву): 6. Народне сатирично занимљиве подругачице; 7. Народне хумористичне гаталице и варалице; 8. Народне басне; 9. Српске игре, књига II; 10. Народне приповијести и пресуде. Све ове последње штампала је Претнерова књижара, која је прештампала и прву књигу »Српских народних приповиједака.«[1]) — Као и све, тако и ова најновија Врчевићева књига, има своје драгоцене вредности. Она је добро дошла и ученом и простом човеку. Овај ће се с њом позабавити, а онај ће из ње разабрати и породични живот, и како се судило и пресуђивало, и како се сељак на суду брани и како га видар лечи. У књизи овој има сијасет разних цртица, слика и карактеристика, које су потребне за свестрано проучавање једнога дела нашега народа. Књига ова добро ће послужити и филологу.

А каквим ли се преводима из лепе књижевности поноси 1890. година? — Зар и то питате? Зар и о томе тражите рачуна? — Па добро, да вам одговоримо и на то питање. Ето вам књиге за грош.... Ах, »књиге за грош« ? !... Зар се ни овде не може без њих?! — Не може! То је најобилатији еспап са страних пијаца, који је уве-

[1]) Када је ово било већ написано, дошла нам је до руку и једанаеста Врчевићева књига, којој је натпис: *Херцеговачке народне пјесме, које само Срби мухамедове вјере пјевају* (у Дубровнику).

зада лепа српска књижевност у 1890. години. И тај се еспап много тражио. Обрт му је био врло велики. Где год сте дошли, свуда сте могли наћи: *Лов на милионе* — *Гитану* — *Ему Жубер* — *Борбу око милиона* — *Крваву тајну* — *Црну даму* — *Буну*. Тиме се „богатила“[1]) српска књижевност. Шта ћете, таква је мода. Некада је била мода, да се штампају романи «из енглеског живота», а данас опет ови. И једни и други нађу накладнике, т. ј. њих накладници траже. У Београду наше књижарнице не ће ништа паметно да штампају, а за ово су готове. С тога је Београду и суђено да увек пружа читалачкој публици најгоре преводе. Он управо убија укус код читалачке публике. У томе је, на жалост, Београд претекао не само Загреб, него и Нови Сад и Панчево. И тамо се штампају лоши преводи; али ове бруке, као што је у Београду, нигде нема. — Књижара Краља и Шолца у Загребу истина штампа *Tri Mušketira* од Дима; друга једна књижара (Хартманова) опет штампа *Hrvatsku biblioteku*, у којој има по неки неваљао превод, штампан једино из шпекулације; али у тој „Библиотеци“ има и одабраних превода, а има и оригинала. Међу тим у Загребу се штампа и трећа библиотека «Knjižnica izabranih stranih romana», у којој налазимо добрих и ваљаних превода.

Да су добри и одабрани преводи корисни, о томе, мислимо, никога не треба уверавати, а они су права потреба оним народима, чија књижевност не може пружити читаоцима обилате забаве. Они су потребни и с тога, да они, који не владају туђим језицима, познају и стране писце. Такви преводи треба да буду ваљани и по избору и по преводу, а то није лак посао. Преводити је теже, него писати, а код нас се то обратно узима. Преводилац треба да има укуса, да зна добро језик са кога преводи, а још боље онај, на који преводи. Већини наших преводилаца оскудева и прво и друго и треће. Узмите из реда наше преводе из лепе књижевности, па ћете се уверити о свему што до сада рекосмо. Част и поштовање врсним нашим преводиоцима, и ако их је мален број; али велика већина њих преводи са језика, који не зна. Ово се особито опажа на преводима са рускога. Данас су руски романи у моди, а у моди су с тога, што су то најбољи књижевни производи. Ми нисмо тако обилато преводили са рускога у прошлој години, јер то не би нико ни читао поред „књига за грош“. Једва се на крају године појавише: *Крајцерова соната* (Толстога), *Приповетке Антона Чехова* и

[1]) „Г. М. Ђорић продужио је богатити нашу преводну књижевност. Од нове године преводи „Буну“. До сад је изашло 5 свезака а све са илустрацијама“. („Преодница“ лист за *књижевност* и уметност бр. 1).

Два пријатеља (Тургењева). Хрвати у последње доба ревносније од нас Срба прате руску књижевност и обилатије преводе. Они већ имају у преводу „Ану Карењинову“, а прошле године довршена је и *Vojna i mir*. Код њих је покренута и „*Ruska bibliotheka*“, у којој је штампана „Mladost“ и „Nedoraslost“ од Толстога. Колико „Војну и мир“, толико и ове две последње приповетке превео је Аугуст Харамбашић. Са његовим преводом „Војне и мира“ проф. Јагић није ни мало задовољан. У своме „Архиву“ упоредио је превод са оригиналом и вели, да преводилац не зна добро руски језик. Тежа је места изостављао или описивао, те је кварио и смисао и лепоту самога оригинала. По његовој оцени, Харамбашићев превод нема никаквѐ литерарне вредности. Проф. Јагић констатује, да се у опште најгоре преводи са словенских језика, јер преводу приступају људи неспремни за тај посао, и што се мисли да се са словенских језика може преводити, и ако се добро не зна језик, а верује се, да се словенски језици могу лако научити, лакше но несловенски. — Ове речи проф. Јагића могу се добро применити и на остале наше преводиоце са руског језика, особито на преводиоца „Два пријатеља“. — Свакојако најбоље је преведена „Крајцерова соната“, јер је Милован Ђ. Глишић мајстор у превођењу, а зна добро и руски. Хрватски превод „Крајцерове сонате“ много је заостао за Глишићевим. Он и није преведен са оригинала, него са француског превода.

Из других словенских књижевности није ништа засебно штампано. У „Јавору“ и „Viencu“ има неколико лепих превода из словенских књижевности, од којих ћемо поменути пољски роман *Лотов цвет*, од Марије Рођевићевне у Рајковом преводу. — Има неколико лепих превода из разних литература у „Народној библиотеци“ браће Јовановића.

II

Ред нам је сада да пређемо на научну књижевност и на друга дела литерарне вредности, која су штампана у минулој години.

Одмах у почетку можемо констатовати, да нам се овде пружа много ведрија перспектива и да смо у прошлој години добили неколика дела, било оригинална било преведена, која имају своју литерарну и научну вредност. Полазећи да прегледамо ова дела, наш се поглед прво зауставља на пет просветних и научних друштава, која су средишта и наше науке и књижевности. Свакоме су познати ти наши свети храмови, свак зна за Српску Краљевску Академију

наука, за Југословенску Академију Знаности и Умјетности, за Српско Учено Друштво, за Матицу Српску и Матицу Хрватску. Какав беше њихов рад? — Двеју Академија и Матице Хрватске обилат; Матица Српска доста нас је задовољила, а Српско Учено Друштво налази се још једнако у кризи, и никако не може да се отргне.

Најмлађе је научно друштво Српска Краљевска Академија. За њу се може рећи, да је тек ногом коракнула, па нас њен обилат и научан рад крепи у нади, да ће то бити прави и величанствени храм српске науке и просвете, ако је неподрију какви политички валови, и ако њени чланови буду разумевали своју дужност. У прошлој години штампала је Академија неколико својих *Гласова*, у којима налазимо радове врсних наших академика. Даље је штампала и шест *Споменика*, који вреде помена. Први је (а други по реду): *Исписи из француских архива*, материјал за историју балканског полуострова, нарочито Србије с краја прошлог и почетка данашњег века, прибрао Ив. Павловић. — Сам натпис ове књиге каже и њену садржину, која је подељена у три дела. У првоме су разни документи о Турској, Србима итд. од краја XVIII. века до 1813. год. (53 исписа); у другоме: рапорти француског консула у Травнику француском министру иностраних послова од 1809.—1812. год. (55 исписа); у трећему: о Позван-Оглу од 1795. до 1807. год. (25 исписа). Сви су ови исписи на француском језику, а у вези су са писмима које је Огист Бон штампао у „Отаџбини“ 1888. године. — Трећем „Споменику“ натпис је *Стари српски* хрисовуљи, акта, биографије, летописи, типици, поменици, записи и др., прибрао их Љуб. Стојановић. — О овој богатој ризници свакојака блага за проучавање српске историје, написао је проф. Јагић у првој свесци тринаесте књиге „Архива“ врло ласкав приказ, што нам најбоље сведочи о ваљаности овога посла, око кога је Стојановић уложио не мало труда — За овим „Спомеником“ штампана је *Светостефанска Хрисовуља*, коју је за штампу приредио Љуб. Ковачевић, а из вечне је помрчине султанске ризнице у Цариграду, слободно се може рећи, изнео Стојан Новаковић. Није овде место да причамо све потанкости о проналаску ове важне српске књижевне старине, јер је о томе било доста говора у своје време. Напоменућемо само да је мађарска академија уступила издање Хрисовуље нашој Академији. Тек што беше Академија готова са својим издањем, а оно је једнога дана изненади књига са натписом: «Светостефански хрисовуљ краља Стефана Уроша и Милутина», коју је „на свијет изнесла земаљска влада за Босну и Херцеговину“. Књига је штампана у Бечу, под надзором проф. Јагића, који јој је написао и предговор. И тако добисмо два издања, оба добро и марљиво уређена. У 38. броју

«Кола» приказана су опширније оба издања, и учињене су неке напомене бечком издању, а приказ је завршен овим речима: «Издање Српске Академије, у колико изостаје иза бечког у томе што није палеографско издање, има над њим превагу богатијим предговором, из којега дознајемо: о положају Киманова Галича, Кујавче, Пнуће, да се садања река Глина звала Книном, а Дежевка Пнућом. Даље, београдско издање употребљивије је, а особито за историка јер има регистре свију места и лица, а за многа места казато је има ли их и сад и где су». Кад је тај приказ био штампан, писац ових редака добио је од проф. Јагића писмо, у коме му, између осталога и ово пише: «....хтио бих да Вам се пожалим на онај врло несрећни реферат, којим Вас је нетко почастио о св. стеф. хрисовуљу. Жао ми је што ступам у полемику, ако и није с Вама, а оно с Вашим журналом, који врло поштујем, али онога faux pas, који је нетко начинио ради тог Хрисовуља, не могу прећутати, јер се тиче моје радње, коју сам дужан бранити. Не знам и не треба да знам, тко вам је оно написао, али можете му рећи да нема много такта. Зар се не може један посо хвалити а да се други не куди? Зар један човјек не види, да сам ја управо тако удесио оно овдашње издање, да не смета другим бољим издањима, а да оно ипак остане добро. Каки су оно луди приговори против типографске технике, која има својих граница! А кад се већ хтјело поређивати један текст с другијем, зашто није онај непознановић био праведан те истакао такођер оне (а има их много) погрјешке, које се подкрадоше г. Ковачевићу? — Ја ћу — молио сам да ми се из Пеште пошаље оригинал, који је на срећу још ондје — поредити моје издање још једном, те доказати да код нас нема готово ни једне погрјешке у самој ствари — тек што сам ја погријешио не раставив **нмрьша** у **н мрьша** (тако сам, чега онај зановјетач није ни споменуо, још два пута оставио раздвојено, што је требало сајединити), а то је могло догодити се мени исто онако, као што ће бадава г. Ковачевић бранити, када се не да одбранити **с'тамькь**, где се мора читати **оүс тамькь** и никако другачије. — Дакле errare humanum est. Али ако се у мојем издању могу наћи два-три мјеста, у биоградском издању има барем 25 погрјешака спрам оригинала, и не говорећи о томе, да нису ријечи консеквентно разрјешаване. И опет мени не паде на ум доказивати да биоградско издање не ваља! — — Или зар бечко издање није користно по нашу науку? Зашто дакле нападати на њега таким маљушним, дјетињастим приговарањем? Али једно могу Вам већ сада казати: крупна је типографска немарност била, што је онај други пот-

пис[1]) наштампан модрим словима, док је требало да буду слова црвена. Ја сам се од чуда снебивао, када ми донесоше увезани егземплар те нађох ту погрјешку, о којој нисам дакако ни слутио, кад сам писао оно неколико ријечи предговора. Иначе био бих и то истакао. Ја сам умолио ћерку те је у неким екземпларима преко модре боје превукла црвену. Можда је и у Биоград дошао који такав егземплар?....» — У писму је г. Јагић даље нагласио, да ће и о једном и о другом издању проговорити у «Архиву», што је и учинио, те одбио напомене учињене му у «Колу». Колико из овога писма, толико и из онога што је г. Јагић написао у „Архиву" — излази да су оба издања „Хрисовуља" добра и по науку корисна, а ако имају каквих недостатака; они су врло незнатни.

Осталим „Споменицима" ево натписа: *Зборник попа Драгоља*, садржина и пророштва од П. С. Срећковића; *Неколико примечанија на књигу Славени у Турској* од Кипријана Роберта, састав Јакова Живановића; и *Стогодишњица Вука Стефан-Караџића* прослављена 1888 у Београду. За штампу средио М. Ђ. Милићевић. — Сваки од ових „Споменика" има своју вредност, а добро нам је дошао Живановићев спис, који нам је осветлио многе и многе људе из доба прве владе Кнеза Милоша. — Академија је лањске године штампала и други „Годишњак".

Старија њена сестра Југославенска Академија Знаности и Умјетности у Загребу такође се може поносити својим обилатим и научним радом. Она је штампала неколико књига свога зборника Rada који се одликује и научношћу и озбиљношћу. Од „Rada" у прошлој години Академија је штампала и *стоту* књигу.

Сама ова околност, да је Академија оволико књига свога Зборника штампала, јасно сведочи, да је Академија доста урадила, јер први чланови Академије наименовани су 1866. године. У почетку је Академија штампала свој „Рад", онако као што се штампа наш „Гласник", т. ј. радови свију одсека заједно, те је тих заједничких „Радова" штампано 59 књига (заједничка је и 80. књига), а са 60 књигом подељени су прилози појединих одсека, и то: филолошко-историјски и филолошко-правни одсек штампају своје расправе заједно, а математичко-природни одсек за себе. Прва два одсека штампала су 29 књига а математичко-природни 10 књига. Сем тога штампане су и три књига „Рада", које су посвећене Руђеру Бошковићу. Поред „Рада" Академија штампа и „Starine", у којима прибира грађу и историјске споменике. Од „Старина" штампано је до сада 12 књига. (У

[1]) У „Колу" била је и ова напомена: „Г. Јагић тврди да су сва велика слова црвена и да је потпис краља Драгутина плав, а у препису имају два велика слова црна, а потпис је Драгутинов црвен.

прошлој години штампана је дванаеста књига). Даље је штампала Академија седамнаест књига „Starih pisaca hrvatskih“. (У прошлој години штампана су као 17. књига *Djela Jurja Barakovića*, која су за штампу приредили П. Будмани и М. Ваљавец); 20 књига „Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium“; 3 књиге „Monumenta historico-juridica Slavorum meridionalium;“ и 11 књига великог „Rječnika hrvatskog ili srpskog jezika“ који је почео обрађивати Даничић, по његовој смрти наставио Ваљавец, а сада га обрађује Будмани Од овог „Речника“ у минулој години штампана је 11. свеска или трећа, треће књиге, те је „Речник“ стигао до речи *hud*.

Поред овога Академија је штампала на двадесетину других разних научних дела, нека је опет помогла да се штампају, а нека (већином Даничићева) откупила.

Белешке из својих седница, некрологе умрлих својих чланова и друге унутарње одношаје, Академија износи у „Ljetopisu“, од кога је до сада штампано 4 књиге.

Оволики рад првих хрватских, српских, а и словенских научника, најбољи је доказ да Академија ради и озбиљно и смишљено и научно, јер јој је цео рад и врло научан и врло користан. Овако обилатом своме раду Академија треба много да захвали и својим добрим финансијама, јер бадава је и „добра воља“ и све, када недостају материјална средства.

Изложивши досадањи рад Југославенске Академије, и желећи да јој и унапред буде такав, пређимо на стоту књигу „Rada“, чија садржина заслужује, да се из ближе позна.

Први је чланак „О пријеводу псалама у некијем рукописима хрватско-српско и бугарско-словенскијем“, од М. Ваљавца. — Чланак овај започет је у ранијим књигама, а овде је само свршетак у коме се расправља о бугарским рецензијама.

Друго је место заузео чланак Др. Петра Матковића „Путопис Марка Антуна Пигафете, или друго путовање Антуна Вранчића у Цариград 1567. године.“ — Др. Матковић од некога времена марљиво проучава путнике, који су XVI. века путовали по Балканском полуострову и приказује њихове белешке, дневнике и путописе. До сада је обелоданио девет таквих чланака, који су од неоцењене користи по географију нашег полуострова. У 71. књ. „Рада“ штампао је „Путовање Антуна Вранчића год. 1553,“ а сада ево и другог пута истога путника. Узрок овом другом Вранчићевом путу беше посланство цара Максимилијана II. (1567 године) да уговори мир са Селимом II. У том посланству беше и Марко Антониј Пигафета, племић винчентијски. Он је водио о свом путу опширан дневник, који „неописује само пут, којим се до Цариграда путо-

вало него подава још и знатних хисторијских података.“ Овај је путопис штампан у Лондону 1585. године под натписом „Itinerario di Marc' Antonio Pigafetta, gentilhuomo vincentino.“ Др. Матковић трудио се свима силама (и писао на све стране) да дозна што год о Пигафети; али му сав труд оста безуспешан. С тога се зауставио на сам Пигафетин путопис, који је подељен у 23 главе. Да би се видело од колике је важности овај путопис изнесемо му садржину: у 1. глави расправља зашто је цар Максимилијан шиљао посланство и о турско-угарском рату 1567. год.; у 2. описује пут од Беча до Цариграда, те се у 3. налази пут по Србији, а у 4. по Бугарској и Трацији; у 5. о церемонијама при примању код султана (описује сарај и сјај, којим је примљено посланство); у 6. описује Цариград и Перу; у 7. Босфор, у 8. говори о пореклу Турака, њиховом развитку и у чему лежи њихова сила; у 9. описује турску ношњу и обичаје; у 10. и 11. говори о војсци, двору и дворанима; у 12. о јаничарима; у 13. о пашама, везирима и др. у 14. о султановој личности; у 15. о броју војске и о беглербезима; у 16. сабире све што је дотле говорио; у 17. описује опширније пут од Цариграда до Једренета; у 18. расправља о Једренету и о рекама, које тамо теку; у 19. о посланству персијском, које је тада у Једрене стигло; у 20. па до краја описује опширније пут од Једренета до Беча. Дневнику своме додао је и цене мирођија и других еспапа за његова бављења у Цариграду. Према своме истакнутоме програму, Др. Матковић највише се позабавио оним делом путописа који описује пут од Цариграда до Београда. „Пигафета — вели Матковић — не гради се хисториком, него на кратко али вјерно приповиједа, што је видио и чуо, биљежећ и иста пучка причања о некојих приликах оних згода. Поред тога ипак се усуђујемо примјетити, да ова Пигафетина причања не само да нису у противсловју, него да се у суштини сударају с хисторијскими извори оних згода — Наш путописац у опће, као што се у потопису опажа, небијаше у кронологији хисторијских згода доста тачан, што одатле полази јер је црпио понајвише своју упуту од таковиx хисторика, који бијаху гледе кронологије врло непоуздани.“ Ипак то не побија вредност самога путописа, јер „описи су му живи и садржином једри, слог прецизиран, и коректан, приказивање бистро и занимљиво, одликујуће се проницавим схваћањем сигурношћу суда и вјерношћу описивања.“ Упоредивши га са осталим путописима онога доба, „Пигафетин путопис заиста спада формом и садржином међу најсавршеније и најзнатније путописе по балканском полуотоку онога доба.“ — Пигафетиним путописом до сада се мало ко служио, јер је тако редак, да се сматра као рукопис, с тога га је

Др. Матковић спремио за штампу а Академија га штампала у XII. књ. „Старина". — Оно што смо прочитали у овом Матковићевом чланку, Пигафетин је путопис заиста врло занимљив, а највише нас је занимао његов пут од Ниша до Београда, где се налази и опис Лазареве задужбине у Раваници, каква је онда била

После тога долази расправа Др. М. Мурка, из Беча: „Бугарски и српски пријевод књиге о седам мудраца, њен извор и кратак обзир на друге словенске редакције." — У овој расправи проф. Мурко прво говори о постанку књиге о седам мудраца и о познатим оријенталним редакцијама, па се зауставља на српски и бугарски превод. Бугари имају два превода (један штампан а један у рукопису). Српски превод штампан је у Будиму 1809. године, а натпис му је „Историа Синдипи философа преведена съ греческаго на славеносербскій езикъ". По Шафарику превод је од Георга Михаљевића, јер под предговором стоји *Г. М.* Књига ова данас са свим је ретка, а изгледа да је ни Стојан Новаковић није имао у својим рукама, јер је у „Српској Библиографији" цитира по Шафарику. — Ову смо књигу и ми тражили у Народној библиотеци па је нема, с тога мислимо да не ћемо погрешити, ако мало опширније изведемо што о њој пише проф. Мурко. — У Новаковићевој библиографији на стр. 80. а под поменутом књигом стоји напомена: „Има и некојих пјесама испод којих стоји потписано М. В. (Милован Видаковић). Има и једна опакажена српска народна пјесма. Шаф. 412". — Шафарику се у опште није допала ова књига те је и његов суд о њој врло оштар; али проф. Мурко вели: „Шафариково мишљење је ипак неправедно и особито нехисторичко." — Проф. Мурко мисли да је српски превод књиге о седам мудраца преведен по новом грчком и млетачком издању од год. 1805. Српски превод није потпун, јер „мјесто 25 приповиједака, које припадају грчкој рецензији, имамо ми у српском пријеводу само 17." Српски превод је „у сасвијем народном језику, само што ударају у очи многи русисми". — „Српски Синтипа је — пише даље проф. Мурко — за нас занимљив још својим пјесничким додацима. Преводилац додаје још 6 пјесама с молбом: Благоволи, любезный читателю овде при концу и овимъ нѣколикимъ пѣсницамъ мѣсто дати. По Шафарику су неке од М. В, (Милована Видаковића), ал то би се могло рећи само о четвртој". Међу њима је на петом месту Пѣснь), Проста сербска. Њу прештампава проф. Мурко у целини и вели, да је то прва народна песма ћирилицом штампана, само жали што није тачно забележена. Песма та бави се о Деспоту Змају Вуку. „Копитар, — пише даље проф. Мурко — који је дјело о којем говоримо, у Vaterländische Blätter 1811 Бр. 65" приказао, те га — противно од Шафарика — објек-